

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ЄВРОПЕЙСЬКІ І УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Монографія
за загальною редакцією
доктора історичних наук,
професора Кудряченка А. І.

Київ – 2007

УДК 321+323+329(477)

ББК 66.2(4УКР)

ПЗ8

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного інституту стратегічних досліджень
(протокол № 3 від 28 березня 2007 р.)*

*За повного або часткового відтворення матеріалів даної публікації
посилання на видання обов'язкове*

Автори:

Кудряченко А. І., д.і.н., проф. (передмова, розд. 5; 6; 7; післямова); Бебик В. М., д.політ.н., проф. (розд. 8.1); Бортніков В. І., к.і.н., доц. (розд. 8.2); Гаврилюк О. Р., магістр держ.упр. (розд. 9; 10); Горбатенко В. П., д.політ.н., проф. (розд. 11); Горелов Д. М. (розд. 4); Грицяк І. А., д.н.держ.упр., доц. (розд. 9; 10); Грицяк Н. В., д.н.держ.упр., доц. (розд. 9; 10); Калінічева Г. І., к.і.н., доц. (розд. 2); Кобржицький В. В., магістр політології (розд. 8.1); Литвиненко О. М. (розд. 4); Манжола П. Г. (розд. 12.1; 12.2); Михальченко М. І., чл.-кор. НАНУ (розд. 3); Опалько Ю. В. (розд. 12.3); Рудич Ф. М., д. філос. н., проф. (розд. 1); Харченко І. І., к.і.н. (розд. 6.2; 11.2); Якименко Ю. В. (розд. 5; 6; 7)

Рецензенти:

Бабкіна О. В. – завідувач кафедри політології Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, д.політ.н., проф.;

Рябов С. Г. – професор кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія», д.політ.н., проф.;

Храмов В. О. – завідувач кафедри державного управління Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України, д.політ.н., проф.

ПЗ8 Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія / За заг. ред. д.і.н., проф. А. І. Кудряченка. – К.: НІСД, 2007. – 396 с.

ISBN 966-554-107-2

Монографія присвячена проблемам розвитку вітчизняної політичної системи та інститутів громадянського суспільства на сучасному етапі трансформаційних перетворень, висвітлюються засади демократичного поступу європейських держав, з'ясовуються їхні традиції, інституційні особливості та реалії широкого спектра демократичної практики. Розглядається еволюція конституційно-правового статусу інституту президентства, парламенту та уряду незалежної України, актуальні питання удосконалення механізмів стабілізації вітчизняної політичної системи, взаємодії владних інститутів та оптимізації виборчої системи. Окремо з'ясовуються сучасні виміри роботи Європейського Парламенту, діяльності європейських транснаціональних партій у контексті цінності їхнього досвіду для України.

Для професійних політиків, політологів, правознавців, істориків, викладачів вузів, а також тих, хто цікавиться політичними реаліями України і держав європейського континенту.

ББК 66.2 (4УКР)

© Національний інститут стратегічних досліджень, 2007.

ISBN 966-554-107-2

© Майнові, Національний інститут стратегічних досліджень, 2007.

ПЕРЕДМОВА

Підготовлена монографія, яку читач тримає в руках, стала результатом плідної співпраці співробітників відділу стратегій розвитку політичної системи та громадянського суспільства Національного інституту стратегічних досліджень разом з науковцями академічних інститутів і вузів України та співробітниками Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова.

Авторський колектив виходив з того, що сучасна вітчизняна політична система та інститути громадянського суспільства проходять складний і неоднозначний період розвитку. Водночас саме ґрунтовний аналіз непростої еволюції як політичної системи за останні неповні двадцять років, її складових у особі владних інститутів, виборчої системи має наблизити як пересічного читача, так і маститого науковця, політолога та політика до знаходження відповідей на численні запитання стосовно демократичності нашого суспільства, ефективності діяльності загалом державної влади та можливостей впливу на неї інститутів громадянського суспільства.

Стратегія на подальшу демократизацію українського суспільства, формування сучасної модерної конкурентоспроможної держави, обрання європейської моделі розвитку потребує значних зусиль. Це стосується не тільки створення оптимальної інституціональної моделі правління та демократичних процедур, але й адекватної ціннісно-нормативної бази реформування, утвердження у суспільстві стійкого позитивного консенсусу щодо норм та цінностей функціонування демократичної системи. Як відзначається в Експертній доповіді «Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку», саме «для забезпечення незворотності демократичних процесів Українська держава потребує взаємного зміцнення і розвитку її інституціональних та політико-культурних параметрів, набуття політичними інститутами саме ціннісного змісту». Набутий за роки незалежності досвід підтверджує, що демо-

кратичний шлях розвитку країни – це не чергова модель кон'юнктурної стратегії та не прагнення лише однієї частини політичної й духовної еліти країни. Для України це цивілізаційний процес об'єктивного характеру.

Історія світу і Європи після другої світової війни констатує значне розширення географічних меж демократії, що вона постала цінністю внутрішньополітичного й зовнішньополітичного життя більшості країн світу. Це глобальна тенденція розвитку людської цивілізації, коли нові країни, особливо ті, які пережили тоталітаризм, досягають найбільших успіхів завдяки демократизації всіх царин суспільного життя: у політиці, економіці, культурі. Саме на шляху демократизації, а не згортання її процесів слід шукати подолання значної частини вітчизняних конфліктів, нерозв'язаних проблем в економіці, політиці та культурі.

Перебіг подій останніх років свідчить, що в Україні стан демократії не може задовольнити ні демократично орієнтованих політиків, ні український народ, ані міжнародні організації, які спостерігають за становленням України як сучасної держави і які бажали б бачити її у колі демократичних країн. Дійсно, наші досягнення в цій сфері ще досить скромні. Свобода слова поки що реалізується лише на етапі свободи просто говоріння й висловлювання взаємних претензій, а права людини реально не гарантовані владою, судом та іншими правоохоронними органами. Як не прикро констатувати, але інститути громадянського суспільства мало впливають на вирішення животрепетних проблем людей.

Протягом тривалого часу різні гілки влади по-своєму трактують національні інтереси і свою роль у їх досягненні. На цьому ґрунті владні й партійні сили конфліктують між собою за політичний і економічний вплив на суспільні процеси та нерідко з різних позицій тлумачать інтереси Вітчизни нині та на осяжну перспективу. Водночас на тлі такого стану справ більш рельєфно вирізняються досягнення наших близьких і віддалених сусідів, які зробили свій цивілізаційний вибір. Перед Україною постають величезні перепони щодо досягнення потенційно можливих історичних рубежів, ствердити себе в Європі та світі.

Виходячи з цього, творчий задум проаналізувати процеси розширення демократії західноєвропейського зразка, з'ясувати особливе і спільне для поступу держав Європи, зокрема й України, був рушієм розробки саме даного проекту. Аналіз вагомих складових демократичних цінностей, які сповідують і яких чітко дотримуються у кількостолітній практиці провідні держави європейського континенту, стають для дедалі більшого числа країн молодій демократії спонукальними мотивами діяльності щодо інтеграції останніх у європейський правовий і культурний простір.

Під час висвітлення непростих трансформаційних перетворень у нашій державі авторський колектив широко застосував метод порівняльного аналізу з метою глибшого з'ясування суті процесів, а також виведення уроків з практики європейських країн, національних особливостей їхнього демократичного поступу. Водночас члени авторського колективу свідомо намагалися показати життєздатність всіх західноєвропейських держав як досить впливових у сенсі впровадження і розширення географічних меж демократії (Великобританії, Франції, Німеччини), а також назвати ті невеликі країни, які складають чи доповнюють політичний спектр континенту: Австрія, Швейцарія, Люксембург, Ліхтенштейн, Сан-Марино.

Для вітчизняних політиків, аналітиків, оглядачів, пересічних громадян ми свідомо заострювали увагу на такому питанні: як вдалося, скажімо, Швейцарії, Люксембургу чи Ліхтенштейну зберегти свою державність упродовж багатьох століть поспіль? Адже їхніми сусідами є більш сильні держави: Франція, Німеччина, які воліли досить часто загарбати суміжні території, слабші країни, вели завойовницькі війни, тут не один раз намагалися сильні світу та континенту ствердити свої національні чи асиміляторські впливи. Водночас ці малі країни, як і представники молоді демократії, рішуче обстоюють власні національні інтереси, знаходять демократичні засоби розв'язання внутрішніх проблем, утвердитися на конкурентному полі більш сильних гравців.

У дослідженні настійно проводиться теза щодо перспектив розвитку України на засадах європейської демократії, її ціннісних вимірів. Такий підхід виправданий не лише історично, але й з огляду на обраний стратегічний курс нашої держави та потенційні впливи Європейського Союзу і континенту в цілому за сучасного геополітичного розкладу сил. Глобалізаційні процеси і виклики змушують нашу державу брати за зразок цивілізаційні досягнення саме європейського континенту.

У цьому зв'язку видається і вельми слушною увага до процесів інституалізації транснаціональних політичних партій, виокремлення з політичної системи Європейського Союзу Європейського парламенту, з'ясування нових якостей та широкої діяльності цього відносно нового наддержавного форуму. Загалом загальноєвропейські підходи і бачення виборчих систем як у кожній окремій державі, так і функціонування виборчої системи Європейського Союзу та представництва держав-членів у Європейському Союзі зможуть компенсувати брак достовірної інформації, даних про політичну природу багатьох сучасних процесів.

Саме тому автори монографії висвітлюють як європейську практику, так і реалії вітчизняної політичної системи, наголошують на необхідності системного підходу та поліваріантності розв'язання проблем демократичного розвитку. Цьому сприятимуть чітке дотримання правових норм

і законодавства, зміцнення механізмів стабілізації політичної системи, посилення ціннісних детермінантів демократичного розвитку та опора держави на інститути громадянського суспільства, піднесення її взаємодії з так званим третім сектором.

У XXI столітті політична система України, інститути громадянського суспільства мають слугувати більш дієвому утвердженню нашої Батьківщини у колі демократичних держав Європи.

Розв'язанню цього завдання тією чи іншою мірою покликана сприяти дана монографія.

РОЗДІЛ І

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА ТА ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТИ

Вихідною категорією політичної теорії є категорія «політика». Політика – складне системне утворення і має багато визначень та характеристик. Це поняття грецького походження, як правило, органічно поєднується з діяльністю держави, визначає засіб, що гарантує реалізацію політичних цілей. Без перебільшення можна сказати, що ця категорія упродовж усієї історії людської цивілізації постійно розвивалася, наповнювалася новими визначеннями. Пригадаємо, що Платон називав політику царським мистецтвом, Аристотель – мистецтвом і пов'язував її з практикою політичного життя різних міст-держав (полісів) Стародавньої Греції. Мислитель нового часу італієць Н. Макіавеллі визначав політику як науку, яка пояснює минуле, керує сучасним і може прогнозувати майбутнє. Англійському вченому Е. Фрімену, одному із засновників порівняльної політології, належить вислів: «Історія – це політика в минулому, політика – історія в сучасному» [1]. Виходячи з історичних знань про політику, поряд з її традиційним визначенням як мистецтва можливого, політика – це мистецтво управління державою, тобто відповідний спосіб здійснення мети держави як всередині, так і поза її територією; організація суспільства, яке перебуває під певною владою, насамперед державною [2]. Врешті-решт, політика пов'язана з формуванням влади і її обсягів. При цьому зауважимо, що політика не обмежується виключно контекстом влади: в її основі – індивідуальні, групові та суспільні інтереси.

1.1. Поняття політичної системи суспільства: теоретичний аспект

Соціологічна і правова концепція. Категорія «політична система суспільства» запроваджена відносно недавно, коли поряд з державними інституціями почали діяти політичні партії, громадські об'єднання, рухи. У визначенні політичних систем розрізняють соціологічну і правову концепцію [3].

Соціологічна концепція визначає політичну систему як динамічний механізм, що перетворює імпульси від оточення і від самих політичних структур на політичні рішення, які формують політичну поведінку та громадянську позицію індивідуума. Відштовхуючись від схеми функціонування будь-якої системи («ввід», «конверсія», «вивід»), прихильники цієї концепції (одним з її авторів є американо-канадський політолог Д. Істон, відомий своїми книгами «Політична система», «Рамки політичного життя», написаними у 50-60-х роках ХХ ст.) стверджують, що політична система має «ввід», куди надходять імпульси – вимоги (вплата зарплати) і підтримка (сплата податків), «конверсія» – де виробляються рішення, і «вивід», звідки з'являються політичні рішення, за допомогою яких розподіляються цінності, а також здійснюються політичні дії. Сама політична система нагадує своєрідний «чорний ящик», діяльність («конверсія») якого прихована від оточуючого середовища. Політичну систему інколи ще порівнюють з електронно-обчислювальною машиною, а її рішення – з комп'ютерними операціями. Характер і зміст цієї діяльності можна визначити як за сигналами, які надходять на «ввід» системи, так і за рішеннями та діями, які вона обирає у відповідь на ці сигнали.

Життєздатність політичної системи вирішальною мірою залежить від її реагування на зворотний зв'язок. Реакція політичної системи на вимоги, які надходять від населення, залежить від її характеру. Тоталітарна система придушує ці вимоги, авторитарна враховує частково, а демократична намагається врахувати повністю. Якщо влада індиферентна до вимог членів суспільства і приділяє увагу лише власним потребам та ідеям, то її рішення й дії ніколи не знайдуть підтримки у населення, така влада не має майбутнього.

Соціологічна концепція визначає два базових набори функцій політичної системи – функції «вводу» і функції «виводу». Якщо перші здійснюються переважно неурядовими підсистемами, то другі – прерогатива владних структур.

До функцій «вводу» належать: політична соціалізація і залучення громадян до участі в політичному житті; артикуляція інтересів різноманітних

груп населення; агрегування інтересів, тобто перетворення вимог на альтернативи державної політики; політична комунікація – процес передачі інформації і формування переконань, що сприяє налагодженню доброзичливих взаємовідносин між громадянами і урядом.

Функції «виводу» – це створення норм-законів, що визначають поведінку громадян у суспільстві. Процес нормотворчості включає низку етапів: визначення політики і вибір загальної мети; підготовку рішень і конкретних правил для досягнення цілей; застосування вироблених норм-законів; контроль за дотриманням норм-законів. Цю функцію виконують переважно органи судової влади.

Відповідно до правової концепції політична система – це сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють владу, управління суспільством, регулюють взаємовідносини між громадянами, соціальними та етнічними групами, забезпечують стабільність суспільства, відповідний порядок у ньому.

Політична система суспільства включає: по-перше, характеристику соціального змісту влади, її носія, взаємодію з економічним ладом; по-друге, систему інститутів, організацій, через які здійснюється влада в суспільстві й регулюються політичні відносини; по-третє, принципи, норми діяльності інститутів політичної влади, спрямованість цієї діяльності.

Політична система – це сукупність трьох взаємодіючих підсистем: інституціональної, інформаційно-комунікативної й нормативно-регулятивної [4].

Інституціональна підсистема складається з таких інститутів, як держава, політичні партії, групи інтересів. Провідним інститутом, який зосереджує максимальну політичну владу, є держава. Маючи владу, матеріальні ресурси і апарат примусу, держава організовує політичне, економічне і духовне життя країни; встановлює статус соціальних інститутів, які здійснюють владу та юридичні рамки їхньої діяльності; забезпечує баланс інтересів класових, етнічних, професійних та інших соціальних спільнот; захищає інтереси суспільства на міжнародній арені. У демократичному суспільстві значну роль відіграють політичні партії та групи інтересів, які впливають на формування державних структур, політичний розвиток суспільства. Помітне, а в деяких країнах визначальне місце в політичному житті суспільства належить релігійним організаціям, церкві. В авторитарному і тоталітарному суспільствах функції цих інститутів деформовані.

Інформаційно-комунікативна підсистема встановлює зв'язок між інститутами політичної системи. Це – канали передання інформації владі (звіти підвідомчих установ, консультації із зацікавленими групами), а також засоби масової інформації. Якщо в демократичних суспільствах засоби

масової інформації відносно незалежні, то в авторитарних і тоталітарних – повністю залежні від правлячої еліти.

Нормативно-регулятивну підсистему створюють різноманітні норми, які визначають поведінку людей у політичному житті, а саме: їхню участь у процесах висунення вимог, перетворення цих вимог на рішення, здійснення рішень. Норми можна поділити на норми-закони і норми-звички. І ті, і ті сприяють політичній взаємодії, попередженню конфліктів чи хаосу в суспільстві. Норми-закони визначають процес законодавства, визначають (або не визначають залежно від режиму) права: голосу, свободи слова, створення асоціацій тощо. Нормою-звичкою можна назвати участь громадян в політиці через політичні партії і групи.

Як відомо, партія – це політична організація, яка об'єднує громадян однієї соціальної орієнтації, політичних поглядів, зафіксованих, як правило, у програмних документах. Партія є головною з'єднувальною ланкою між державою та суспільством, змагається за владу з іншими партіями у тій самій державі.

Типи партій визначаються їхніми функціями, стосунками з іншими партіями, способами боротьби за владу та її здійснення.

За проголошеною метою розрізняють праворадикальні, консервативні, ліберальні, реформістські, соціал-демократичні, соціалістичні та комуністичні партії; за місцем у політичній системі – правлячі, опозиційні; за структурою і методами дій – парламентські, автократичні, воєнізовані. Партії характеризуються також як масові (фіксоване членство, чітка організаційна структура), кадрові (партії нотаблів).

Сукупність у країні партій, що фактично беруть участь у формуванні владних структур, створює партійну систему, яка може бути одно- дво- чи багатопартійною [5]. У сучасному світі виділяють сім основних видів партійних систем: однопартійні (колишній СРСР, Китай, Куба); з партією гегемоном (Мексика, колишні країни соціалістичної співдружності); з домінуючою партією (Японія, Індія в окремі періоди своєї історії); двопартійні (США, Канада, Великобританія); поміркованого плюралізму (Німеччина, Бельгія, Франція); поляризованого плюралізму (Італія, Нідерланди, Фінляндія); автономізовані (Малайзія). У нормативно-функціональній державі цивілізованого (демократичного) типу загальним критерієм визначення кількості партій є ті, що мають своє представництво в парламенті внаслідок проведення демократичних, прямих, загальних виборів. Розвинена партійна система підтримує баланс у суспільстві, дає вихід різним настроям, уможливорює участь громадян у політичному житті.

Важливим компонентом політичної системи є її структура. Призначення політичної структури – як внутрішньої організації цілісної си-

стеми, специфічного способу взаємозв'язку і взаємодії компонентів, що її утворюють – сприяти функціонуванню політичної системи, реалізації цілей і завдань, що стоять перед суспільством в економічній, соціальній і духовній сферах. За визначенням американського вченого Г. Алмонда, структура – це доступна спостереженню діяльність, що формує політичну систему. З цією метою створюється механізм функціонування державної влади, яка є базовим елементом політичної системи, її організаційної структури. Цей механізм є складним комплексом спеціальних органів і установ, що виконують як внутрішні, так і зовнішні функції управління справами суспільства. Це представницькі установи або законодавча влада; виконавчо-розпорядчі органи; судові інституції; органи громадського порядку та служби безпеки; збройні сили. Наголосимо: основу діяльності держави становлять три «гілки» влади: законодавча, виконавча і судова. Розподіл влади має відбуватися також за вертикаллю: загальнодержавна, регіональна і місцева влада.

Коли йдеться про розподіл влади, то для ефективного функціонування влада не може дрібнитись, а має бути єдиною. Тому точніше говорити про поділ функцій різних гілок влади, їхніх завдань та повноважень.

Правова концепція визначає такі основні функції політичної системи: визначення мети, завдань, шляхів розвитку суспільства, розробка та здійснення конкретних програм його діяльності; визначення та розподіл матеріальних і духовних цінностей відповідно до інтересів і становища соціальних спільнот; гармонізація, узгодження інтересів державних утворень, груп, індивідів; духовно-ідеологічна діяльність, формування політичної свідомості та політичної культури громадян або маніпулювання нею; забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки суспільства.

Типи політичних систем. У сучасній політологічній науці присутні різноманітні критерії, за якими визначаються типи політичних систем. Наприклад, за ступенем централізації влади, типом цінностей політичні системи кваліфікуються як тоталітарні, ліберально-демократичні, демократичні, конституційні.

Найбільш поширеним критерієм класифікації політичних систем є відповідність ідеалів і цінностей суспільства тим формам, у які це суспільство організоване. Виходячи з цього критерію, розрізняють (за американським соціологом і політологом Г. Алмондом) чотири типи політичних систем [6].

Це насамперед конституційна англо-американська політична система. Населення країн, які мають цю політичну систему (США, Великобританія, Канада, Австралія), ставить над усе свободу особи, масовий добробут і безпеку, законслухняність громадян. Для цієї політичної системи характерні

чітко структурована багатопартійність, розподіл влади і високий ступінь стабільності.

До політичних систем ліберально-демократичного континентально-європейського типу можна віднести Францію, Німеччину, Італію. Для них характерні розмаїтість політичної культури, співіснування нових і старих культур із модернізованими інститутами, прихильність до ліберально-демократичних традицій. Наприклад, Франції поряд з прихильністю до представницької влади властиві плебісцитарна традиція, схильність до популізму. Історії відомі звернення Наполеона Бонапарта, де Голля до форм прямої демократії. У такій політичній системі, як правило, багато політичних партій з різними ідеологіями і традиціями. Політичні партії мають значний вплив у суспільстві.

Авторитарна – політична система доіндустріальних або частково індустріальних країн Азії, Африки і Латинської Америки. Цій політичній системі властиве поєднання західних цінностей, етнічних і релігійних традицій. Система має невиразний поділ влади. Армія та бюрократичний апарат часто беруть на себе законодавчі функції, владні органи втручаються в судові процедури. Зазвичай поширені особистий авторитаризм, влада однієї партії, високий потенціал насильства. Політична участь громадян у державних справах обмежена місцевим рівнем.

І, нарешті, політична система тоталітарного типу. Прикладом є фашистська Італія, нацистська Німеччина. У такій політичній системі відсутні незалежні групи інтересів. Політична участь громадян суто декоративна. Діяльність засобів масової інформації суворо контролюється владою. Для тоталітарних суспільств характерні надзвичайна централізація влади і високий ступінь насильства. Звідси – функціональна нестабільність, засилля бюрократії. Партії, армії, службі безпеки доводиться часто виконувати нехарактерні для них завдання.

Отже, у політичній науці немає універсального поняття політичної системи. І все ж виокремимо загальне для всіх визначень: політична система асоціюється із застосуванням узаконеного фізичного примусу в суспільстві. Цим визначається її структура, загальний механізм функціонування, функції і, зрештою, класифікація.

Політична система і середовище. Політична система пов'язана з середовищем, у якому вона функціонує і розвивається. Йдеться про способи реалізації влади, сукупність прийомів, засобів і методів, за допомогою яких вона здійснюється.

Політична історія людства переконливо свідчить: домінуючою тенденцією розвитку цивілізації є поступова демократизація суспільного життя. Процес цей відбувається суперечливо, з «припливами» і «відпливами», але все-таки

у напрямі від тоталітаризму через авторитаризм до демократизму, до становлення правової держави і громадянського суспільства.

Політичний режим. Це поняття є об'єктом тривалих дискусій у політології. Звернімося до визначення цієї категорії: політичний режим – це сукупність засобів і методів, з допомогою яких правлячий клас (або група класів) здійснює своє економічне і політичне владарювання, свою владу в суспільстві. І ще: політичний режим є середовище і умови політичного життя суспільства, інакше кажучи, відповідний політичний клімат, що існує у суспільстві на даному етапі історичного розвитку [7].

В основу класифікації політичних режимів, яку подають сучасні політологи, покладено принцип поділу влад, багатопартійність, наявність легальної опозиції, принципи взаємовідносин громадянського суспільства з державою. Діяльність державного апарату та партійної системи, яка відповідає цим критеріям, ототожнюється з демократичним режимом, а якщо не відповідає їм – з тоталітарним у його різноманітних модифікаціях.

Термін «тоталітаризм» походить від латинських слів «totalitas» – повнота, цілісність і «tatalis» – увесь, цілий, повний – напрям політичної думки, що виправдовує необмежену етатизацію (одержавлення) суспільного життя [8]. Поняття «тоталітаризм» запроваджене у 20-х роках ХХ ст. італійцями Дж. Амедолоні й П. Табеті для характеристики режиму Б. Муссоліні, згодом ґрунтовно досліджується зарубіжними і вітчизняними політологами.

Теорія тоталітаризму була висунута ще у стародавні часи, але як система досліджується у 40-50-х роках минулого століття. Перші теоретичні дослідження з проблем тоталітаризму – праці Ф. Гаєка «Шлях до рабства» (1944 р.) і Х. Арендт «Джерела тоталітаризму» (1951 р.), а також спільна праця К. Фрідріха і З. Бжезінського «Тоталітарна диктатура і демократія» (1956 р.).

Тоталітаризм – це певний тип політичної і суспільної системи, певний політичний режим. Щодо узагальнюючого визначення цього суспільного устрою наведемо два: тоталітаризм – це політичний спосіб організації влади над суспільством і особою, який характеризується всеосяжним контролем з боку влади над суспільством і особою, підпорядкуванням усієї політичної системи колективним цілям і офіційній ідеології. Тоталітарний режим – це державно-політичний устрій суспільства, основою якого є сильна особистість (особиста диктатура), повний (тоталітарний) контроль держави над усіма сферами життя суспільства. Тоталітаризм – найбільш витончена форма авторитаризму [9].

При тоталітарному режимі здійснюється пряме політичне реформування економіки. Основним інститутом партії-держави є політична поліція з її практикою масових репресій.

Передумови тоталітарного режиму досить різноманітні. Історичний досвід свідчить, що тоталітарний режим виникає в умовах, коли перед країною постають виключні завдання, для вирішення яких необхідні надзвичайна мобілізація і концентрація зусиль усього населення. Воно у свою чергу підтримує цей режим і виявляє готовність на певні жертви. Саме так було і в Італії в 20-х роках минулого століття, коли країна опинилась у складній соціально-політичній ситуації, і в Німеччині, коли, після поразки у першій світовій війні країна опинилась у глибокій економічній кризі. У такій самій ситуації перебував наприкінці 20-х – на початку 30-х ХХ ст. років і Радянський Союз.

Одним із різновидів тоталітарного режиму є фашизм (від лат. fascio – пучок, в'язка, об'єднання) – ідейно-політична течія, яка сформувалась у 1919 р. на базі злиття концепту нації як вищої і одвічної реальності й догматичного принципу справедливості. Цей екстремістський політичний рух базується на корпоративній єдності нації на основі спільності крові, раси, об'єднаної в одну державу [10]. Уперше фашизм було запроваджено в Італії у 1922 р. Режим Б. Муссоліні прагнув відродити велич Римської імперії, сформувати ментальні підвалини нових імперських амбіцій, встановити тверду державну владу, яка б організувала все суспільство для здійснення історичної мети національного відродження. Основою фашизму є державна партія, яка наділяє уряд необмеженою владою. До цього різновиду тоталітарного режиму можна віднести військово-фашистський режим генерала Франко в Іспанії.

Іншим різновидом тоталітарного режиму є націонал-соціалізм, який виник у Німеччині в 1933 р. Йому властиві всі риси тоталітарного режиму. Націонал-соціалізм споріднений із фашизмом. Провідне місце у цій концепції посідають нація, національна й расова зверхність та ненависть. Головна мета – завоювання інших народів, світове панування.

Наступний різновид тоталітарного режиму – військово-бюрократичний комуністичний режим, для якого характерні: єдина партія на чолі з харизматичним вождем; офіційна ідеологія; монополія держави на засоби масової інформації; мілітаризація суспільства; особлива система насильства і терору; жорстко централізована система управління економікою. Це – радянський режим за часів Й. Сталіна, режим Мао Цзедуну в Китаї, Полпота в Кампучії.

Різновидами тоталітарного режиму є також тиранія (режим І. Аміна в Уганді); націоналістичний режим (апартеїд у Південно-Африканській Республіці); теократичний режим (режим І. Хомейні в Ірані).

Свого часу точилася гостра дискусія, що не завершена й досі, про тотожність тоталітарного режиму Італії, Німеччини та Радянського Союзу.

Вийшла друком низка монографічних досліджень. Серед них широко розповсюджена книга англійського дослідника А. Буллока «Гітлер и Сталин: жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание» (1998 р.), у якій автор паралельно розглядає життя цих постатей на тлі подій у світі. Дві тоталітарні системи мали чимало спільного і відмінного, хоча зрештою їм судилося зійтися у смертельній сутичці.

Французький історик Ф. Фюре у книзі «Минуле однієї ілюзії» стверджує: «Більшовизм і фашизм виникли один за одним, породжували і наслідували один одного, боролись один з одним, але спочатку вони народилися в одних умовах: в умовах війни; вони – породження однієї історії». І далі: «Більшовизм і фашизм, як широко політичні пристрасті, знайшли своє втілення в неординарних особах... Виключимо з історії особу Леніна і не буде Жовтня 1917. Заберімо Муссоліні – і післявоєнна Італія піде іншим курсом. Гітлер, керуючись згубним бажанням автономії, почав втілювати у життя програму «Майн кампф». Те саме можна сказати і про четвертого диктатора, Сталіна, без якого не було б «соціалізму в окремо взятій країні», а отже, і «сталінізму» [11].

Німецький історик Е. Нольтке вважає, що комунізм і нацизм як політичні течії за суттю однакові й відрізняються лише нюансами. Хоча завдання, які постали перед цими тоталітарними державами, методи їх реалізації були різними, різними були й ідеології. О. Зінов'єв зазначає: «Хоч би як прагнули антикомуністи ототожнити комунізм із націонал-соціалізмом гітлерівської Німеччини, світ поставився до цього без особливого захоплення. Надто вже бруталною тут є фальсифікація реальної історії» [12].

Як відомо, фашистські режими в Італії і Німеччині виходили з необхідності реформувати і зрештою зміцнити владу монополістичної буржуазії, яка підтримувала ці режими. Нацизм своїм приходом до влади завдячував монополістичному капіталу, основною соціальною базою фашизму була дрібна буржуазія. Основою фашистської ідеології була спотворена інтерпретація філософії життя, зокрема ніцшеанської ідеї надлюдина, що виправдовувала расизм і геноцид, культ привілейованої нації, якій повинні бути принесені в жертву всі інші нації. Цими засадничими принципами визначались як внутрішня політика (соціальна демагогія, масові репресії, концентраційні табори), так і зовнішня (знищення та обернення в рабство всього людства заради процвітання однієї нації). При цьому А. Гітлер вважав: «...боротьба за світове панування ведеться між двома націями – між німцями і євреями. Решта – обман зору» [13].

Цікавий факт: у 1939 році А. Гітлер направив у Москву з Ріббентропом особистого фотографа Хоффмана, «щоб сфотографував з близької відстані

мочку вуха більшовицького вождя, за якою фюрер сподівався визначити, чи тече в жилах Й. Сталіна єврейська кров (якщо вони прижаті до черепа – єврей, а якщо ні – арієць). З полегшенням А. Гітлер визнав, що радянський лідер витримав тест і не є євреєм» [14].

У Радянському Союзі ставилося завдання утвердити суспільний устрій на основі ліквідації приватної власності на засоби виробництва і звільнення трудящих від гніту капіталу. Провідними принципами комуністичної ідеології були рівність, колективізм, соціальна справедливість, інтернаціоналізм. Цими принципами визначались і внутрішня (побудова безкласового суспільства, ліквідація відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею), і зовнішня (перемога світової революції) політика. В країні було проведено грандіозну індустріалізацію, високого рівня досягли наука, освіта, культура, задовольнялись елементарні життєві потреби переважної більшості людей. Держава відбила гітлерівську агресію. Проте здійснювалося все це протягом значного періоду розвитку суспільства методами, які набули брутального характеру. Капіталістичні форми відчуження були замінені новими, праця так і не стала першою життєвою потребою, а залишилася засобом для існування, до небезпечно-го абсурду з трагічними наслідками масових репресій була доведена ідея класової боротьби.

На наш погляд, слід диференційовано підходити до характеристики суспільного устрою в Радянському Союзі як тоталітарного протягом усього його існування. Звичайно, час воєнного комунізму, весь сталінський період можна характеризувати як тоталітарний. Період, коли при владі був М. Хрущов, доперебудовний період можна визначити швидше як авторитарний режим. Як відзначав професор Каліфорнійського університету Р. Андерсон, «...напівприлюдне засудження Хрущовим репресій проти його соратників-комуністів стало кульмінаційним пунктом процесу демонтажу поліцейської держави у державі, яка веде свій початок з 1953 року...» [15]. І ще: «Погляд на радянське суспільство як на тоталітарне тягне за собою надмірну готовність принести в жертву багато із його досягнень» [16].

У згадуваній роботі А. Буллока наведено: « Ні у Гітлера, ні у Сталіна не було наступника. Але кожен залишив після себе спадщину: один – спадщину поразки, другий – спадщину перемоги, що разом взяте тяжким тягарем лягло на плечі Європи у наступному десятилітті» [17].

Авторитарний режим (синонім – авторитаризм) – «державно-політичний устрій суспільства, основою якого є сильна особиста диктатура» [18]. Як свідчить історичний досвід, авторитарний режим виникає тоді, коли на порядку денному постають проблеми модернізації

економіки, прискорення темпів розвитку країни. За таких умов політичні права і свободи громадян, діяльність громадсько-політичних об'єднань і опозиції обмежені. Законодавча влада фактично підкоряється виконавчій, яка зосереджується в руках глави держави. Поєднуються централізовано-планові й ринкові засади у розвитку економіки. За авторитаризму правляча еліта, як правило, неоднорідна і спирається на політичні сили, які зацікавлені у збереженні авторитарної влади.

Авторитарний режим має ознаки, властиві лише йому: носієм влади є одна людина або група людей; режим спирається на силу або за необхідності може продемонструвати її наявність; монополізує владу і політику, опозиція існує умовно; авторитаризм обмежено втручається в економіку; кадри призначаються згори, при цьому переважають особисті симпатії і відданість вождю. Авторитаризм є перехідним від тоталітаризму до демократії і має низку відмінностей від них. По-перше, більш визначена мета у перебудові суспільного устрою. По-друге, прагне, хоча б формально, зберегти демократичні атрибути влади – парламент, партії, опозицію. По-третє, всіма повноваженнями наділяється держава як надкласовий верховний арбітр. По-четверте, держава обирає тактику вибіркового терору, спланованого на залякування опозиції.

Слід мати на увазі, що за відповідних умов авторитарний режим може вивести суспільство з економічної кризи, створити умови для розвитку демократії і формування правової держави та громадянського суспільства. Інтерес до авторитарних форм влади значно зріс наприкінці 80-х – початку 90-х років минулого століття у зв'язку зі зруйнуванням тоталітарних режимів у Радянському Союзі, країнах Центральної та Східної Європи. У більшості цих держав, насамперед на пострадянському просторі, нині спостерігається прагнення до авторитарних підходів правління.

На противагу тоталітаризму і авторитаризму демократичний режим – це такий державно-політичний устрій, за якого в суспільстві управлінські функції виходять з основного принципу – народ є єдиним джерелом влади. Звідси випливають безпосередня і представницька демократія. Представницькі органи державної влади і місцевого самоврядування обираються населенням шляхом загальних, рівних, прямих виборів за таємного голосування. Функціонує багатопартійна система, а також офіційна опозиція, яка конкурує зі своїми політичними суперниками й відтак сприяє вирішенню нагальних соціально-економічних проблем. Адже найцінніше в демократії – це можливість зіставлення різних поглядів і цілей.

У сучасній політичній мові термін «демократія» – один із найбільш поширених і багатозначних [20]. Насамперед він вживається для

визначення типу держави і політичної системи в цілому, тобто це – форма політичної організації суспільства, заснована на визнанні народу як джерела влади, на його праві брати участь у здійсненні державних справ, і наділення громадян достатньо широкими правами і свободами. У другому значенні «демократія» використовується для визначення форми устрою будь-якої організації, що базується на принципах рівноправності її членів, періодичності виборів органів управління, прийнятті рішень у них більшістю голосів. Йдеться про партійні, профспілкові, виробничі демократії. Нарешті, у третьому значенні термін «демократія» застосовується щодо заснованого на відповідних цінностях ідеалу суспільного устрою, якими є свобода, рівність, права людини, народний суверенітет, участь громадян в управлінні державою.

У політичній науці існують два методологічних підходи до демократії: нормативний і описово-емпіричний (дескриптивний). Перший передбачає конструювання ідеальної моделі демократії, обґрунтування її переваг порівняно з іншими формами правління, аналіз шляхів здійснення демократичного ідеалу. Описово-емпіричний підхід аналізує демократію у реальному вигляді. На такому підході ґрунтується, зокрема, теорія елітарної демократії. Ці підходи взаємозв'язані, їхнє поєднання впливає з первинного розуміння демократії як устрою держави, всієї політичної системи у формі народовладдя.

Чи реальне народовладдя? Демократія як народовладдя насправді є утопічним ідеалом, проте зберігає важливе нормативне значення як орієнтир, мета суспільно-політичного розвитку суспільства. Реальна демократія в кращому разі – влада більшості над меншістю, в гіршому – панування добре організованої меншості, що спирається на економічну, а також інформаційну владу і соціальні привілеї, над більшістю за її формальної згоди.

Зазначимо, що демократія – це не тільки вільні вибори та верховенство народу, не тільки плюралізм політичних інтересів, а й жорстка система державної субординації з чітким розподілом повноважень, котрих дотримуються не лише завдяки декретам і постановам, але й через силові структури вищих органів, обраних народом і підтримуваних ним. На цих фундаментальних принципах будуються будь-які демократичні держави.

Сучасні, засновані на цінностях лібералізму, демократії доповнюють ці принципи пріоритетом прав людини над правами держави, повагою до права меншості мати свою думку і відстоювати її, верховенством закону, поділом функцій різних гілок влади та ін.

За сучасних умов демократизм, окрім іншого, означає: особисту, індивідуальну свободу людини, соціальну активність, участь громадян

у житті держави, у розв'язанні суспільних проблем. Підкреслимо: найпершою умовою демократичності суспільства є відповідна налаштованість громадян, відповідний рівень громадянської культури. Демократія – це духовний стан людей, характер їхніх уявлень про самих себе, про свої права, можливості та обов'язки. Демократія буває такою, якими є самі люди. Разом з тим демократія – важливий і універсальний засіб оптимізації організації, функціонування і вдосконалення держави і громадянського суспільства, вільного розвитку особистості.

Як народ здійснює владу? Різноманітні демократичні теорії можна поділити на дві групи: безпосередньої і представницької (репрезентативної) демократії.

Безпосередня демократія виходить із того, що в демократичній державі воля народу і державна влада повинні бути тотожними. Сам народ має безпосередньо брати участь в прийнятті найважливіших політичних рішень, здійсненні влади (референдум, пряме голосування, всенародне обговорення тощо). В історії безпосередньо була антична демократія, а також демократія в стародавньому Новгороді, Пскові та інших містах-державах.

На думку прихильників безпосередньої демократії, тільки вона являє собою справжнє народовладдя та забезпечує міцну легітимність влади; долає політичне відчуження громадян, підвищує стабільність політичної системи; розширює за рахунок участі багатьох людей інтелектуальний потенціал політичних рішень; забезпечує ефективний контроль за політичними інститутами й посадовими особами. До недоліків безпосередньої демократії її критики відносять низьку ефективність рішень через недостатню компетенцію тих, хто ці рішення приймає.

Прихильники концепції репрезентативної (представницької) демократії виходять із розуміння демократії як компетентного і відповідального перед народом представницького управління. Головний акцент робиться на чіткій реалізації принципу відповідальності на всіх рівнях влади та державного управління. Воля народу не ототожнюється з його прямою участю в управлінні державою, а виражається як безпосередньо на виборах, так і делегується депутатам і представницьким органам влади. Відносини між народом і його представниками будуються на основі контролю (участь у виборах), довіри, конституційного обмеження компетенції органів влади і посадових осіб. Отже, демократія – це уряд, який обирає народ, а якщо необхідно, то народ його і зміщує. Демократія – це уряд із власним курсом.

Концепція представницької демократії отримала специфічне обґрунтування в теорії елітарної демократії. Суть її полягає в тому, що в сучасній демократичній державі має діяти принцип політичного поділу праці,

за яким реальна влада має належати політичній еліті, а маси мати право періодичного, головним чином електорального, контролю за її діяльністю. За елітарної демократії її розвиток пов'язаний не з розширенням прямої участі мас в політичному процесі, а зі створенням ефективного механізму рекрутування результативної, дійової еліти, підконтрольної народу.

Головною перевагою представницької демократії є вільний суспільний устрій і висока ефективність у розв'язанні суспільних завдань. Це чіткий поділ праці, висока компетентність і відповідальність осіб, які приймають рішення. До недоліків представницької демократії слід віднести фактичне відсторонення народу від влади у період між виборами, депутатів і чиновників – від пересічних громадян; наростання в державі авторитарних тенденцій внаслідок поступового відсторонення законодавців виконавчою владою; широкі можливості політичного маніпулювання прийняттям неугодних більшості рішень за допомогою складної, багатоступеневої системи влади; основні ланки механізму репрезентативної демократії – виборець – парламент – уряд – прем'єр або президент – приймають рішення на свій розсуд і у змові до невідомості сфальсифікувати волю народу.

Як зазначають політичні антропологи (і з цим не можна не погодитися), людина не завжди готова до демократії, бо вона істота суперечлива, завжди ризикована і небезпечна, піддається зовнішньому впливу, маніпулюванню і лише частково є розумною. У цьому контексті тим народам, яким властиві демократичний менталітет і демократичні орієнтації, які готові до індивідуальної свободи й відповідальності, демократія дійсно створює найкращі можливості для індивідуального і суспільного розвитку, реалізації гуманістичних цінностей: свободи, рівноправності, справедливості, соціальної творчості.

Політична система демократичного режиму характеризується чіткою визначеністю функцій законодавчої, виконавчої, судової влади. Парламенту належить виключне право видавати загальнодержавні закони; виконавчій владі – законодавчої, бюджетної, кадрової ініціативи; суду – право визначати відповідність законів конституції держави, а діяльності громадян – прийнятим законам. Вибори лідерів на всіх рівнях політичного життя проводяться лише на альтернативних засадах. І що особливо важливо: ефективно діє механізм контролю електорату над владними структурами.

У реальному житті демократичні режими не бувають однотипними. Так, в історії відомі ліберально-демократичні режими, у яких роль держави зводиться до захисту прав, свобод, власності громадян (прикладом є політичний режим в Італії); консервативні, які спираються не стільки на конституцію, скільки на політичні традиції (наприклад, Великобританія); охлократичні, які спираються на владу натовпу, владу безпосередньої

мітингової демократії (сюди можна віднести режим Веймарської республіки у Німеччині).

Наявність демократичного режиму – необхідна передумова формування правової держави: системи органів і інститутів, які гарантують і забезпечують нормальне функціонування громадянського суспільства.

Форми організації державної влади та форми державного устрою. Йдеться про форми правління, а також про форми державного устрою, які існували у різні періоди людської історії [21].

Насамперед абсолютна монархія (самодержавство), за якої верховна державна влада юридично належить одній особі – монархові, який обіймає цю посаду, як правило, в установленому порядку престолоспадкування. За абсолютизму наявні свавілля чиновників і безправність народу. Нині абсолютна монархія збереглася в Саудівській Аравії, Катарі, Омані, ОАЕ.

Перехідною формою правління є дуалістична монархія, коли буржуазія ділить владу з феодалами. За цієї форми правління наявні одночасно дві політичні установи: феодалська монархія і буржуазний парламент, повноваження якого надто обмежені монархом. Останній наділений правом вето, розпуску парламенту. Дуалістична монархія наявна нині в Йорданії, Кувейті, Марокко.

Конституційна монархія є буржуазною формою правління. Буржуазія тут владарює як в економіці, так і в політиці. Уряд формується парламентським шляхом і несе відповідальність за свою діяльність тільки перед законодавчим органом. Конституційна монархія нині діє у Великобританії (найбільш типовий приклад), Бельгії, Данії, Швеції, Норвегії, Японії, Новій Зеландії, Іспанії.

Президентська республіка була вперше введена у США на основі Конституції 1787 року. За такої форми правління президент наділений повноваженнями глави держави і глави уряду. Посада прем'єр-міністра відсутня. Функції різних гілок влади чітко поділені. Президент обирається позапарламентським шляхом, формує уряд. У нього відсутнє право розпуску парламенту. Система вищих органів державної влади США діє на основі принципу стримань і противаг, відповідно до яких президент, конгрес і верховний суд наділяються такими повноваженнями, які дають їм можливість впливати одне на одного. Президент США – глава виконавчої влади, він формує уряд за участі конгресу. Конгрес є носієм законодавчої влади. Президент наділений правом вето щодо законопроектів, для подолання якого необхідна кваліфікована більшість обох палат конгресу. У США широко розвинена незалежна судова влада.

Парламентська республіка. За цієї форми правління проголошується верховенство парламенту. Парламент формує уряд, який очолює лідер

партії, що має більшість у парламенті. Глава держави, як правило, обирається парламентом. Будь-які дії президента, включаючи розпуск парламенту і вето, можливі лише за згоди уряду. Отже, проголошується верховенство парламенту, який фактично працює під жорстким контролем уряду. Типові парламентські республіки – Італія, ФРН, Австрія, Швейцарія, Фінляндія, Туреччина та деякі інші країни. До речі, термін «парламент» як назва вживається у 40 державах; «народні (національні) збори» – 37; «конгрес» – 16; «національна (народна) асамблея» – 15; «державні збори» – 14; крім того, у низці держав назви вищих органів народного представництва є індивідуальними: «сабор», «кнесет», «ландтаг», «генеральні кортеси», «риксдаг», «скупщина», «сейм», «сенат».

У практиці низки країн значного поширення набули змішані форми правління, коли поєднуються елементи і парламентської, і президентської республіки. Типовим прикладом змішаного правління є Франція. Конституція 1958 року, зберігши деякі атрибути парламентаризму, фактично оформила встановлення режиму особистої влади. Центральною фігурою в системі вищих органів державної влади Франції є президент, який з 1962 року почав обиратись прямими виборами. Уряд формується президентом і відповідальний лише перед ним. Президент головує в раді міністрів, а прем'єр – у кабінеті міністрів, який лише готує рішення для Ради міністрів. Президент, маючи право розпуску парламенту, наділений фактично більшою владою, ніж глава президентської республіки.

Складовою політичної системи є форма державного устрою, яка зумовлює структуру території даної держави, тобто з яких частин вона складається, визначає взаємовідносини центральних і місцевих органів влади. Виходячи з цих критеріїв, виділяють просту (унітарну) та складну (федеративну та конфедеративну) форми державного устрою.

Характерними рисами унітарної форми державного устрою є єдина конституція; єдина система органів державної влади; єдине громадянство; єдина судова система; територія поділена на адміністративно-територіальні одиниці. Унітаризм передбачає централізацію всього державного апарату, прямий контроль над місцевими органами влади. До унітарних держав належать Україна, Франція, Швеція, Норвегія, Фінляндія, Греція, Японія та ін.

Федеративна форма державного устрою передбачає наявність державних утворень, наділених відповідною юридичною і політичною самостійністю. Характерні риси федерації: територія складається з територій суб'єктів, які зазвичай наділяються установчою владою, у межах установленної для них компетенції правом видання законодавчих актів; федеративна судова система, як правило, формується за єдиним зразком;

двопалатна структура федерального парламенту. Федеративний устрій існує у США, Канаді, ФРН, Австрії, Росії, низці інших країн. Проте і в деяких унітарних державах (наприклад, Іспанії, Італії, Хорватії, Польщі, Чехії, Білорусі, Казахстані, Киргизстані) парламент є двопалатним. За конфедеративної форми державного устрою кожна складова держави значною мірою є незалежною, але має і загальне (валюта, мито, єдиний економічний простір). Приклад конфедерації – Європейський Союз, у майбутньому – СНД.

Як свідчить аналіз, проблема політичної системи і середовища, в якому ця система діє, є не тільки об'ємною, але і надзвичайно складною. Саме в ній розглядаються провідні політологічні категорії. Йдеться про політичну систему і її структури, політичний режим як сукупність засобів, за допомогою яких політична еліта здійснює своє володарювання, форми правління (монархія, президентська і парламентська республіка) і державного устрою (унітарна, федеративна, конфедеративна).

1.2. Еволюція поглядів на сутність правової держави і громадянського суспільства

Проблема правової держави і громадянського суспільства є не тільки об'ємною, а й надзвичайно складною, має комплексний характер. Комплексність її полягає в тому, що вона так чи інакше порушує низку ключових питань, зокрема співвідношення суспільства і державної влади, прав і обов'язків громадян перед державою і обов'язків держави перед громадянами; правового регулювання суспільних відносин; діяльності політичних партій і громадських організацій; місця та ролі засобів масової інформації.

У цьому контексті логічним є інтерес наукової громадськості до цієї проблеми. Відбуваються наукові конференції, «круглі столи» [22]. Вийшли друком монографії, збірники наукових праць [23]. У фокусі наукового інтересу опинилися питання: який рівень має досягти суспільство, щоб його можна було б справедливо кваліфікувати як громадянське суспільство? І які саме особливості суспільства роблять його громадянським? Інтерес підігрівався і тим, що деякі автори взагалі відкидають поняття «громадянське суспільство», стверджують, що воно застаріло, належить до минулого.

Визначаючи методологічний контекст проблеми, потрібно зробити стислий аналіз еволюціонування ідеї про вплив держави і громадянського суспільства протягом історії.

Сучасні концепції правової держави і громадянського суспільства своїм корінням сягають у античність і Середньовіччя. З часів Платона і Цицерона поняття «громадянин» (від давньогрецького – *polites*, латинського – *civilis*) пов'язано з поняттям прав і обов'язків, а у політології поняття «громадянське суспільство» найтісніше кореспондує з поняттям «право». Для Аристотеля громадянське суспільство і держава є взаємозамінними: «держава є сукупність громадян, громадянське співтовариство» [24].

Платон і Аристотель виходили із того, що суспільне життя без держави, що встановлює і підтримує порядок, призведе до безладдя і не обіцяє нічого доброго громадянам. З наявністю держави Аристотель пов'язував можливість функціонування права, а воно є мірилом справедливості й регулюючою нормою політичного спілкування. Цементуючою силою суспільної згоди давньогрецький мислитель вважав середні верстви: «Але коли через відсутність середніх громадян чисельність бідних переважає, держава опиняється в небезпечному становищі й швидко прямує до загибелі». І далі: «Тільки там, де в складі населення середні переважають або обидві крайності, або одну з них, державний устрій може розраховувати на стійкість» [25]. Аристотель прагне дати визначення поняття «державний устрій»: «Верховна влада скрізь пов'язана з порядком державного управління, а останнє і є державним устроєм» [26]. В державному устрої мислитель виділяє три частини: «перша – це законодавчий орган, друга – посади, третя – судові органи» [27].

Творці християнської політичної теорії (Аврелій Августин і Фома Аквінський) різко протиставляли церкву і державу. Вся історія людства – це грандіозне звершення задуму божественного творіння. Поява церкви у цілому має вирішальне значення. Держава перетворюється на «світську руку» церкви. Єдність роду людського означає єдність християнської віри під егідою церкви.

Зауважимо, що в епоху Середньовіччя емпіричним базисом формування громадянського суспільства були міські общини, які впродовж століть протистояли утискам феодальної держави. Середньовічні західноєвропейські міста з їх самоврядуванням, незакріпаченим працівником, етнічним і релігійним розмаїттям і терпимістю були викликом феодальній політичній роздрібненості й деспотичним формам королівсько-царської регламентації соціального життя. Міста феодальної Європи, що отримали Магдебурзьке право, не були державами у державах, а островами громадянського суспільства в межах феодальних країн.

Як відомо, Магдебурзьке право – феодальне міське право, за яким міста звільнялися від управління і суду феодалів, виникло у XIII ст. у Магдебурзі. Протягом XIII-XVIII ст. воно поширилося в Чехії, Угорщині, Польщі,

Литві, а звідти – на території Білорусії і України. Львову Магдебурзьке право надано в 1356 році (збереглося до 1786 р.), Києву – в 1494-1497 рр. (збереглося до 1835 р.). У XV-XVIII ст. Магдебурзьке право отримала більшість міст України.

Проте в повному обсязі ідеї правової держави і громадянського суспільства формуються починаючи з XVII ст. За визначенням професора Каліфорнійського університету Дж. Александера, розвиток ідеї і практики громадянського суспільства пройшов три стадії, названі ним «громадянським суспільством – I, II, III» [28].

Громадянське суспільство-I охоплює період від кінця XVII до першої половини XIX ст. Його основні положення були сформульовані такими видатними філософами, як Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, А. де Токвіль і Кант, Г. В. Ф. Гегель, іншими мислителями того часу. З їхніми іменами пов'язано формулювання засад, властивих і нинішнім концепціям взаємовідносин суспільства і держави. Йдеться насамперед про договірну концепцію громадянського суспільства.

Англійський мислитель Т. Гоббс (1588-1679 рр.) виходив з того, що держава виникла на основі «суспільного договору» з «природного стану», коли люди жили розрізнено і перебували у стані «війни всіх проти всіх». У результаті суспільного договору громадяни делегують частину своїх прав главі держави (або державним органам), на якого покладається функція охорони миру і забезпечення добробуту громадян. Благо народу – вищий закон держави. Прихильник сильної державної влади (політичного абсолютизму) Т. Гоббс проголошував інтереси держави вищим критерієм моралі. У роботі «Левіафан» (1656 р.) він створив гімн державі, яка приводить до влади розуму, миру, безпеки, багатства, цивілізованої упорядкованості. Мислитель стверджував: «Це реальна єдність, втілена в одній особі разом згоди, укладеної кожною людиною з кожною іншою таким чином, неначе кожна людина сказала іншій: я уповноважую цю людину або це зібрання осіб і передаю їй моє право управляти собою на тій умові, що ти так само передаси йому своє право і санкціонуєш всі його дії. Якщо це здійсниться, то множина людей чи множина, об'єднана таким чином в одній особі, називається державою, латиною – *civitas*» [29]. Т. Гоббс першим вводить у політичну науку термін «громадянське суспільство», яке він ототожнював з державою. Метою держави є соціальний порядок, забезпечення безпеки громадян. Підкорення підлеглих державі – безумовне, влада держави – абсолютна.

Його співвітчизник Дж. Локк (1632-1704 рр.) виступав за буржуазно-конституційну монархію і розподіл функцій влади. Законодавча належить парламенту, виконавча – суду і армії, реферативна – королю і міністрам.

Законодавча влада є верховною. Заперечуючи вчення Т. Гоббса щодо абсолютного, необмеженого характеру державної влади, Дж. Локк доводив, що основним обов'язком держави, яка виникла на основі «договору», є дотримання «природного права», захист особистої свободи і приватної власності громадян. У роботі «Два трактати про правління» він розглядав широкий комплекс проблем державної влади і громадянського суспільства, політичних свобод, законності. Враховуючи застереження Т. Гоббса, що природний стан може перетворитись на війну всіх проти всіх, Дж. Локк розглядає природний стан як перехідний, такий, що має змінитися на інший, більш безпечний і стабільний. Таким станом він вважає політичне або громадянське суспільство: «Єдиний шлях, за допомогою якого будь-хто відмовляється від своєї природної свободи і обмежує себе правилами гри громадянського суспільства, – це угода з іншими людьми про об'єднання в спільноту, для того щоб зручно, благополучно і мирно спільно жити, спокійно користуватися своєю власністю і перебувати у більшій безпеці, ніж будь-хто, хто не є членом суспільства» [30]. І далі: «Влада суспільства чи створеного людьми законодавчого органу ніколи не може поширюватися далі, ніж це необхідно для загального блага... І хто б не володів законодавчою чи верховною владою в будь-якій державі, він зобов'язаний правити відповідно до постійних законів, проголошених народом і відомих народу, а не шляхом імпровізованих указів» [31]. На думку Дж. Локка, народ є безумовним сувереном і має право не підтримувати і навіть повалити безвідповідальний уряд.

Французький просвітитель Ш. Л. Монтеск'є (1689-1755 рр.) більш чітко розвиває концепцію поділу влади, визначаючи законодавчу, виконавчу, судову; пропонує механізм стримувань і противаг. Він виділяє три форми правління: республіка, монархія, деспотія. У своїй праці «Про дух законів», яка поставила Ш. Л. Монтеск'є серед найбільших політичних постатей не тільки Франції, а й світу, він стверджує: «Я припускаю три визначення або, правильніше, три факти: республіканське правління, за якого верховна влада знаходиться в руках або всього народу, або частини його; монархія – управляє одна людина, але за допомогою установлених незмінюваних законів; між тим як в деспотичному все поза всякими законами і правилами рухається волею і сваволею однієї особи» [32]. Для Ш. Л. Монтеск'є, як і іншим представникам французького Просвітництва, характерними були юридичні ілюзії: він вважав, що ідеальні закони спроможні змінити хід історії. Не відкидаючи існування Бога, він чимало критикував релігію, особливо католицизм, хоча й приймав релігію як засіб державного управління. На думку філософа, релігія зменшує і пом'якшує деспотизм, покращує характер підданих та їхніх правителів.

Стрижнем політичної теорії Ж.-Ж. Руссо (1712-1778 рр.), яку він виклав у своїй основній роботі «Суспільний договір, або Причини політичного права», є вчення про народний суверенітет як здійснення загальної волі. Згідно з концепцією Ж.-Ж. Руссо золоте століття людства, коли люди жили у єдності з природою, їхні взаємовідносини визначалися не егоїстичним розрахунком, а простими і щирими відчуттями, скінчилося з появою приватної власності у результаті огороження і привласнення землі. На цій основі виникають громадянське суспільство, в якому закріплюється матеріальна нерівність, і держава, в якій фіксується нерівність соціальна між панівною і підвладною їй частиною суспільства. Вихід французький мислитель бачить у переході від природного стану до розумного і справедливого устрою суспільства шляхом суспільного договору, народного суверенітету, загальної волі. Ця воля, в свою чергу, є джерелом законів, мірилом справедливості й головним принципом управління: «Закони, власне, – це лише умови громадянської асоціації. Народ, який підкоряється законам, має бути їх творцем: лише тим, хто вступає в асоціацію, належить визначати умови співжиття» [33]. Ж.-Ж. Руссо вважав, що підкорятися своїм пристрастям означає бути їхнім рабом, а дотримуватися закону, добровільно прийнятого – бути цілком вільним. Він виступав за всенародні референдуми з ключових питань суспільного життя, сформулював ідею народного суверенітету. Визначаючи критерії хорошого правління, французький філософ зазначав: «За всіх інших рівних умов таке правління, коли без сторонніх коштів, надання права громадянства, колоній громадяни чисельно збільшуються, є, без сумніву, краще правління, за якого народ зменшується кількісно і зuboжіє, є гірше» [34].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на зміну традиційній концепції єдиного суспільства–держави приходить концепція, прихильники якої стверджували, що громадянське суспільство відмінне від держави, його не можна отожднювати з нею. Виділяють два напрями цієї концепції.

Прихильники першого відстоювали ліберально-демократичну модель, виходили із саморегулюючих можливостей громадянського суспільства, в центрі якого – вільна і незалежна особистість. Відмічалася можливість деструктивного впливу держави на суспільство. Найбільш рельєфно ця концепція сформульована французьким мислителем А. де Токвілем. Базовим елементом громадянського суспільства він вважав общину. Важлива роль у функціонуванні громадянського суспільства належить різного роду асоціаціям: сімейним, професійним, релігійним тощо [35]. Взаємодія громадянського суспільства і держави (автор категорично не протиставляє їх одне одному) забезпечується певними механізмами, а саме – системою виборів і політичними асоціаціями. Концепція мислителя

стала по суті теоретичною і практичною базою для дослідження структури громадянського суспільства. З цією концепцією кореспондують ідеї одного з «батьків-засновників» США, президента Т. Джеферсона (1743-1826 рр.), який вважав, що держава стає правовою остільки, оскільки вона дотримується прав і свобод особи. Для їх захисту створюються правові інститути, механізм стримувань і противаг, згідно з яким кожна з трьох влад є відносно рівною.

Представники другого напрямку, який спирається на німецьку філософську традицію, розвивали етатистську модель, розглядали громадянське суспільство як особливу сферу соціуму, відмінну від держави, але не протилежну їй; при цьому перевага віддавалася праву і законам.

Німецький філософ, соціальний мислитель І. Кант (1724-1804 рр.) є одним з творців концепції «правової держави» і «громадянського суспільства». Країною повинні правити не люди, а закони. У своїй праці «Метафізика нравів» І. Кант стверджував, що в правовому суспільстві громадянська свобода постає як право особи підкорятися тільки тим законам, із справедливістю яких вона згодна і добровільно дотримуватися яких вона бере на себе зобов'язання – «правові атрибути суть: заснована на законі свобода кожного не підкорятись іншому закону, крім того, на який він дав свою згоду» [36]. Тільки загальна воля народу може бути джерелом всіх законів у правовій державі.

Оригінальне бачення діалектики громадянського суспільства і держави знаходимо у представника німецької класичної філософії Г. В. Ф. Гегеля (1770-1831 рр.). Основа концепції громадянського суспільства – еволюція форм людського співжиття. Соціальна історія за Г. В. Ф. Гегелем – це розгортання моральної ідеї на трьох основних ступенях історичного розвитку. Філософ називає елементами громадянського суспільства сім'ю і стани (землероби, ремісники, фабриканти, торгівці), які утворюють дві підвалини цього суспільства. Відносини у станах регулюються добропорядністю і ставною честю. Чернь – паразитична асоціальна маса – випадає з структури громадянського суспільства, однак утримується в суспільстві. Відстоюючи тезу про недопущення будь-яких форм суспільного паразитизму і утримання, Г. В. Ф. Гегель констатував: «В Афінах був чинним закон, який зобов'язував кожного громадянина звітувати, на які кошти він живе; тепер же вважається, що це нікого не стосується» [37]. У цілому німецький мислитель тяжів до ствердження примату держави над громадянським суспільством. Держава представляє суспільство в його єдності. Лише утримуючи громадянське суспільство в підлеглому стані, держава може забезпечити його свободу. Г. В. Ф. Гегель розрізняв і диференціював державу і громадянське суспільство. Він вважав, що громадянське суспільство

знаходиться не всередині держави, а існує поряд з ним. У «Філософії права» зазначено: «Громадянське суспільство є диференціація, яка виступає між сім'єю і державою, хоча розвиток громадянського суспільства настає пізніше, це важливо, ніж розвиток держави» [38]. Приватні інтереси представляють сім'я і громадянське суспільство, загальний інтерес – держава. За зіткнення інтересів сім'ї і громадянського суспільства вони мають бути підкорені державі. І тим самим сім'я і громадянське суспільство є частинами держави. Зразковим державним устроєм Г. В. Ф. Гегель вважав конституційну монархію, насамперед пруську.

Громадянське суспільство – І і ліберально-демократична, і етатистська моделі на практиці виявилися буржуазним суспільством, що утверджувало ліберальні свободи, формувало закони, громадську думку щодо загальнозначущих проблем. Ринок надавав цьому суспільству механізми саморегуляції, звільняючи неполітичну сферу від потреби у державній регламентації. Разом з тим ринок спричиняв і антигромадянські тенденції: надмірний індивідуалізм, різке соціальне розшарування, пауперизацію трудових класів, втрату ними почуття спільності.

Громадянське суспільство – II. Його період тривав від середини XIX ст. до другої половини XX ст. У цей час відбувається усвідомлення тих негативних тенденцій, які з розвитком буржуазного суспільства приніс ринок, зростання стурбованості ними, наростання соціальних антагонізмів і загострення класової боротьби. У багатьох країнах, де раніше була розроблена і реалізувалася теорія громадянського суспільства, тепер змінюються його параметри. На практиці це виявляється в опануванні насильницькими методами розв'язання конфліктів; стають популярними соціалістичні концепції і одна з найрадикальніших – марксизм.

К. Маркс (1818–1883 рр.), як і Г. В. Ф. Гегель, розглядав громадянське суспільство як історично закономірний феномен і пов'язував його формування з відповідним ступенем розвитку суспільства, насамперед буржуазного. Громадянське суспільство для К. Маркса є формою, в якій здійснюється економічний розвиток, сфера праці, виробництва і обміну. У вступі «До критики політичної економії» він характеризував громадянське суспільство як похідне після матеріальних умов життя і вважав, що «анатомію громадянського суспільства необхідно шукати у політичній економії» [39]. Громадянські зв'язки і громадянське суспільство є формою класових відносин, яка породжена капіталістичним способом виробництва і має загинути разом з ним. Німецький мислитель уявляв процес формування громадянського суспільства в умовах соціалізму через створення сильної держави – диктатури пролетаріату, яка змінюючись та перетворюючись на всенародну державу, передає свої владні функції суспільству

і врешті-решт відмирає, а на її місці з'являється справжнє громадянське суспільство. Аналогічної думки дотримувався і В. Ленін. Реальна дійсність довела утопічність цієї концепції.

Таким чином, можна говорити, що наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. сформувалися відмінні від попередніх підходи до явища громадянського суспільства і відповідні їм теоретичні конструкції. Також слід зазначити, що саме з цього часу починається доволі тривалий спад інтересу до цієї проблематики. Одна з причин цього полягає в безоглядному втручанні держави, тоталітарних режимів XX ст. у сферу приватного життя громадян. Концепція громадянського суспільства стає непопулярною.

Громадянське суспільство—III. Відновлення інтересу науковців до проблематики громадянського суспільства відносять до 70-80-х рр. XX ст. Загальна причина такого інтересу – в протесті проти одержавлення суспільства, засилля в ньому владних структур. Центр ваги у вивченні соціальних проблем переноситься з соціалізму на аналіз процесу переходу від тоталітаризму через авторитаризм до демократичного устрою, а також на дослідження проблем громадянського суспільства.

Проте не ліберально-демократична, а, скоріше, етатистська модель взаємозв'язку держави і суспільства оволодіває правовим полем держав Центральної і Східної Європи. І Україна не стає винятком.

Концепція громадянського суспільства інтенсивно розробляється зарубіжними вченими, зокрема: англійським дослідником Е. Геллнером, його співвітчизником Дж. Кіном, французькими вченими Ж. Керманом і Р. Фассаером, американськими політологами Е. Арато, Д. Когеном, Дж. Александером, Ф. Шміттером, І. Шапіро, Ч. Тейлором та ін. Ці питання відповідною мірою розробляються і науковцями пострадянського простору.

Політологічний контекст. Виходимо з того, що сутність політичного режиму характеризується наявністю в ньому інститутів правової держави. За тоталітарного режиму права держава відсутня, за авторитарного її інститути знаходяться в процесі становлення, за демократичного режиму вони розвинені.

Правова держава – це тип держави, основними ознаками якої є безроздільне панування права, якого всі дотримуються, верховенство закону, поділ функцій влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина і держави.

Отже, мета правової держави – служіння відповідному закону і обумовленому ним соціальному і політичному порядку. Критерієм для віднесення певної держави до правових слід визначити стабільність суспільства, оперативність державного врядування, відносну задоволеність громадян

діяльністю владних органів. Головне завдання правової держави полягає в юридичному забезпеченні життєвих інтересів, життєвого простору кожної людини. Зрештою «правова держава може формуватись разом із становленням громадянського суспільства. Правова держава – це продукт, гарант, іпостась, «виток» і набуття громадянського суспільства. Одне без одного неможливе» [40].

У методологічному контексті найбільш продуктивним, на наш погляд, є такий підхід. Громадянське суспільство є основою держави, його становлення відбувається у тісному зв'язку із становленням правової, соціальної, демократичної держави. Громадянське суспільство – суспільство зрілих громадян з високим рівнем економічної, соціальної, духовної, політичної культури, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини. Громадянське суспільство – це суспільство вільних громадян, яке вільне від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. Сутність громадянського суспільства полягає у забезпеченні законних прав людини. Особа в такому суспільстві має гарантоване право вільного вибору нею тих чи інших форм економічного і політичного буття, ідеології, світогляду, а також можливість вільно висловлювати свої думки, обмінюватися поглядами.

Виділяють такі основні параметри, які розкривають сутність громадянського суспільства. В політичному відношенні формою існування громадянського суспільства є демократія: діють механізми загальних і рівних виборів, розподілу функцій влади, примат права. В економічному – громадянське суспільство є системою ринкового типу, основа якої – приватна власність. З точки зору соціальної структури для громадянського суспільства характерна багатоманітність соціальних груп і прошарків, проте соціальною базою є середній клас. У духовному плані громадянське суспільство характеризується плюралізмом ідей і думок, толерантністю, критичним ставленням до дійсності, раціоналізмом і гуманізмом.

Цінність і значущість громадянського суспільства визначаються його функціями. Це – функція адаптації (йдеться про корекцію процесу функціонування держави мирними, легітимними засобами); функція ціледосягнення (досягнення консенсусу в суспільстві); інтегративна функція (створення необхідних економічних, політичних, культурних умов для саморозвитку різноманітних і різнорівневих суб'єктів); функція відновлення структури і зняття соціального напруження.

Громадянське суспільство, незважаючи на відповідну автономність, тісно пов'язане з державою. Громадянське суспільство і держава перебувають у складній інверсії і взаємно доповнюють одне одного. У реальному житті спостерігаємо три діалектично суперечливі варіанти їхніх взаємовідносин.

Перший. Громадянське суспільство пригнічується державою. Як наслідок, виникає тоталітарний режим. Тоталітаризм є найбільш витонченою формою авторитаризму.

Другий. Існує хитка рівновага між громадянським суспільством і державою, і тоді виникають авторитарні режими різного ступеня жорстокості.

Третій. Держава виконує волю громадянського суспільства, діє в рамках права як правова держава. Тоді виникає і діє демократичний режим.

Громадянське суспільство – це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності [41]. Виділяють такі суттєві риси розвиненості громадянського суспільства [42].

1. Суспільство стає громадянським тільки тоді, коли набір, розвиток і конфігурація недержавних об'єднань спроможні приборкати державу, змусити її стати активним захисником інтересів громадян, спонукати стати правовою державою. Тип суспільства, в якому панує закон, називають «громадянським суспільством».

2. Громадянське суспільство досягає такої оптимальної ситуації, коли економіка підконтрольна державі, але не залежить від неї.

3. Не свавілля, а свобода є основою буття особистості у громадянському суспільстві.

Зрештою громадянське суспільство можна уявити як свого роду соціальний простір, в якому люди взаємодіють як незалежні від держави індивіди. Чим більше розвинене громадянське суспільство, тим більше підстав для демократичних режимів; чим менша розвиненість, тим більша ймовірність існування авторитарних і тоталітарних режимів.

Виникнення громадянського суспільства детерміновано розмежуванням прав людини (на життя, прагнення до щастя) і прав громадянина (політичні права). Отже, найважливішою передумовою існування і громадянського суспільства, і правової держави є особа, яка володіє правом на реалізацію як політичних, економічних, так і культурних, духовних потенцій, здійснюючи які через громадянське суспільство, забезпечує відтворення соціального життя.

Якщо основним елементом громадянського суспільства виступає особа, то його несучі конструкції – всі ті соціальні інститути, які покликані сприяти всебічній реалізації особи, її інтересів, устремлень. Інтереси і потреби виражаються через такі інститути громадянського суспільства, як: у політичній сфері – партії, органи місцевого самоврядування, суспільно-політичні об'єднання, незалежні засоби масової інформації, жіночі, молодіжні асоціації; в економічній – профспілки, асоціації підприємців,

товариства захисту прав споживачів; у соціальній – сім'я, незалежні організації освіти, дозвілля; в культурній – різноманітні творчі, наукові спілки, національно-культурні товариства, релігійні конфесії. Усі ці інститути повинні діяти у межах єдиного для всього суспільства, держави і владних інститутів правового поля.

У структурному відношенні громадянське суспільство можна уявити у вигляді діалектичної сукупності чотирьох основних сфер: політичної – це відносини, що виникають у зв'язку із задоволенням політичних інтересів і свобод шляхом забезпечення участі громадян у різного роду партіях, рухах, державних і громадських справах, асоціаціях; економічної – це економічні відносини і насамперед відносини власності; соціальної – це утвердження середнього класу; духовної – це віддзеркалення процесів функціонування і розвитку громадянського суспільства у суспільній та індивідуальній свідомості у вигляді наукових теорій, концепцій і в формі буденної свідомості, життєвого досвіду, традицій.

Отже, громадянське суспільство являє собою систему забезпечення життєдіяльності політичної, економічної, соціокультурної і духовної сфер, їх відтворення і передачі цінностей від покоління до покоління.

У розвинених демократичних країнах наявна тенденція взаємозближення і взаємопроникнення громадянського суспільства і владних структур: держава невпинно поширює свої повноваження в соціальній сфері; громадянське суспільство активно впливає на функціонування політичної сфери. Відбувається соціалізація держави і політизація громадянського суспільства.

Народовладдя та громадянське суспільство в Україні: можливості та реальність. Необхідно зазначити, що як і у грудні 1991 р., коли була проголошена незалежність України, нині тривога людей, суспільства в цілому не зменшилася. Спроби виправдати припущені помилки і кризову ситуацію тяжкою спадщиною чи труднощами перехідного періоду вже не сприймаються. Демократія має стверджуватися гідними діями та вчинками. Держава після прийняття Конституції України і формування владних структур мала довести, що вона спроможна здійснювати результативну соціальну політику, створити відповідні умови розвитку громадянського суспільства.

Вивчення сучасного стану громадянського суспільства в Україні свідчить про вірогідність декількох сценаріїв його розвитку.

Перший – згорання громадянського суспільства і реставрація у певному вигляді тоталітарного режиму. Другий – консервація на тривалий час існуючого стану речей і відповідно авторитарних методів управління. Третій – поступовий еволюційний розвиток і зміцнення громадянського суспільства. Останній сценарій на сучасному етапі є найбільш вірогідним. Проте не можна виключати і двох перших.

Утвердження громадянського суспільства в країнах, які стали на шлях демократичного розвитку, є непростюю і тривалою справою. Дж. Кін стверджує: «Народження та відродження громадянського суспільства завжди пов'язане з небезпеками. Воно дарує свободу деспотам та демократам рівною мірою». І далі: «Незріле громадянське суспільство може перетворитись на поле битви, на якому завдяки правам і свободам лисиці насолоджуються свободою полонання на курей» [43].

Еволюційний шлях розвитку громадянського суспільства в Україні передбачає використання наявних передумов, свого роду ресурсів, спрямованих на утвердження громадянського суспільства.

Йдеться насамперед про Основний Закон держави. Конституція України законодавчо закріплює права і свободи, якими володіє кожен громадянин держави і які держава йому гарантує. Відповідна стаття розділу I Конституції України стверджує: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». І далі: «Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [44]. «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» – таку назву має розділ II Основного Закону держави. У 47 статтях цього розділу визначені найважливіші конституційні права і свободи громадян України [45]. Говорячи про перешкоди здійсненню конституційно закріплених громадянських прав і свобод, треба мати на увазі глибокий розрив між офіційно задекларованим і реально існуючим порядком їх реалізації.

Наступним ресурсом, що сприяє еволюційному становленню громадянського суспільства в Україні, є накопичений населенням за роки незалежності досвід громадянської самодіяльності, активного вираження і обстоювання своїх інтересів. На сучасному етапі в Україні відбувається активний процес формування основних структур громадянського суспільства.

Це насамперед політичні партії. Їхня головна функція, яка має безпосереднє відношення до громадянського суспільства, полягає в артикуляції інтересів різноманітних соціальних прошарків населення. Далі йдуть групи інтересів. До груп інтересів відносяться об'єднання підприємців, професійні спілки, товариства споживачів, благодійні товариства. У міру створення інфраструктури ринку з'являються відповідні бізнесові спілки та асоціації. До цього слід додати «третій сектор». Це – неформальні, неурядові, некомерційні організації.

Своєрідним соціальним інститутом громадянського суспільства є органи місцевого самоврядування. Відповідно до правових актів важливими ознаками будь-якого органу місцевого самоврядування є його правова, організаційна та фінансова автономія. Згідно з Законом України місцево

самоврядування – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [46]. Значущість місцевого самоврядування полягає в тому, що воно забезпечує оптимальне поєднання загальнодержавних інтересів та інтересів кожної місцевої спільноти і відіграє роль впливового інституту громадянського суспільства.

Оцінюючи діяльність структур громадянського суспільства, можна стверджувати, що у них є достатній потенціал, який дозволяє громадянам брати участь у процесі прийняття політичних рішень з життєво важливих питань і здійснювати контроль за їх реалізацією. Проте реальний вплив громадських організацій на політичній арені все ще незначний, а їх можливості обмежені.

Подальший розвиток громадянського суспільства в Україні залежить від розв'язання низки складних проблем.

Одна з них – удосконалення відносин між державою і суспільством, владою і громадянами. За роки незалежності Україні не вдалося створити ситуацію, за якої більшість її громадян відчували б себе активними суб'єктами політики, а не її пасивними об'єктами. Громадянське суспільство в Україні має заявити про себе як про центр ваги, з яким би мушили рахуватися владні структури, стати противагою владі.

Влада – одна з фундаментальних засад суспільства. Вона наявна скрізь, де є усталені об'єднання людей: у сім'ї, виробничих колективах, різних організаціях і закладах, у державі. Влада – це здатність системи забезпечити виконання її елементами прийнятих зобов'язань, спрямованих на реалізацію колективних цілей. Б. Рассел зазначав, що «влада може бути визначена як реалізація намічених цілей» [47].

Влада, політична влада – це здатність і можливість однієї особи, групи людей здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку громадян і об'єднань за допомогою різноманітних засобів – волі, авторитету, права, насильства. Сутність політичної влади визначають її функції: формування політичної системи суспільства; управління справами суспільства і держави; створення відповідного типу правління, режиму і зрештою державно-політичного устрою суспільства.

XX ст. ознаменувало перехід усіх західноєвропейських держав до практичної реалізації ідеї поділу влади відповідно до власних можливостей, політичних цілей та історичних традицій. Поділ влади – провідний механізм функціонування всіх видів політичної і неполітичної влади, характерна для демократичної держави система функціонування влади, згідно з якою законодавча, виконавча і судова влада здійснюються різними людьми. Принцип розподілу функцій влади невід'ємний від визнання єдності

державної влади, джерелом якої є народ. Тільки узгодження дій усіх трьох гілок влади, наявність політичної еліти, загальновизнаного національного політичного лідера спроможне забезпечити функціонування та стабільний розвиток держави.

На сучасному етапі для українського народу нагальною потребою є не просто нова, а сильна демократична влада. Сила демократичної влади (за такою владою перспектива) значною мірою ґрунтується на довірі народу, його активній, зацікавленій участі у здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри, поряд з іншими передумовами, вирішальними є дії самої держави, її владних структур, які мають бути етично мотивовані. «Йдеться про якісні зміни самої держави і характеру її взаємовідносин з індивідами, які тепер – зрілі, самостійні в своїх судженнях і діях громадяни. Держава не замінює мораль, вона продовжує, доповнює її» [48]. Для цього народ як суверен всієї влади в державі повинен мати організаційні структури для реалізації власної владної волі. Наявність розвиненої партійної системи, сучасних форм безпосередньої і представницької демократії, офіційної опозиції – вирішальні умови незворотності демократичного процесу.

Термін «опозиція» політична наука визначає як протидію, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії. Опозиція є невід'ємним компонентом, свого роду індикатором демократичного суспільства і правової держави [49]. У політичній практиці та науці визначаються різні види і форми політичної опозиції: стосовно системи влади – лояльні й нелояльні, за місцем дії – парламентські й непарламентські; за способом дії – системні й ситуаційно орієнтовані.

Цивілізована опозиція – це коли суперечності між більшістю і меншістю не ставлять під загрозу основи конституційної і правової системи. У класичному розумінні цивілізована опозиція – це коли не тільки партія, що перемогла, визнає законність і справедливість правил гри, а й партія переможена – також, хоча саме їй це визнання дається нелегко. Зауважимо при цьому: переможена партія виходить з того, що в ході суперництва зіткнулася не сили Добра і Зла, а лише земні інтереси, кожен з яких законний, і що благополуччя однієї із сторін не досягається за рахунок кривдження іншої. Зрештою політичні перемоги і поразки не є остаточними: слід просто потерпіти до наступних виборів.

Якщо політична боротьба сприймається як зіткнення Добра і Зла, партія-переможець прагне почати національну історію з «чистого аркуша», «переграти» її, а переможена партія чекає свого часу, щоб повернути рух історії у зворотному напрямі, така протидія, то така опозиція не може вважатися конструктивною. Подібний спосіб дій можна визначити

за жартівливою розшифровкою прихильниками радикальних політичних сил назви герценівського журналу «Колокол», як «Кол о Кол». Б. Рубл зазначає: «Громадяни режимів, що демократизуються, повинні почати думати інакше про природу політичної гри і влади, переходити від жорсткої політики «хто кого» до політики, орієнтованої на компроміс і створення механізмів включення населення в політику» [50]. Отже, конструктивна опозиція має бути альтернативною, а не антагоністичною політиці, стратегії і тактиці правлячої владної еліти. У сучасному українському суспільстві ще не створені умови для функціонування цивілізованої опозиції.

Демократична влада може бути сильною за наявності відповідних ресурсів. Діяльність громадян на підтримку своєї влади, формування реальних зразків правової поведінки є вирішальним соціальним ресурсом демократичної держави. В Україні поки що цього не сталося. Орієнтацію зроблено на підприємців, штучно створено і узаконено унікальну навіть за світовими стандартами спекулятивну та кримінальну буржуазію. За кордон вивозяться сировина і матеріали, там же розміщується набутий на обкраданні власного народу капітал. Кримінальна і напівкримінальна буржуазія вперто і знахабніло лізе (і не безуспішно) до владних структур. Люди працьовиті, енергійні, високої культури та інтелекту, які переймаються честю і благом країни, залишилися без правової підтримки і належної винагороди за сумлінну працю. У принизливому становищі опинилися інтелігенція, робітники, сільські трудівники, інші верстви населення. Це зменшує довіру громадян до органів влади.

Головним ресурсом демократичної влади є не нагромадження (і не загарбання) речей, грошей, земель, а високорозвинене матеріальне і духовне виробництво. Адже зрозуміло, що доки держава не забезпечить себе достатньо міцним і надійним економічним базисом, доти будь-які розрахунки на здійснення сильної авторитетної внутрішньої і зовнішньої політики залишатимуться утопічними.

Наступна проблема – формування ефективних соціальних відносин, які б забезпечували економічну свободу особистості й формування потужного середнього класу.

Соціальна структура українського суспільства на сучасному етапі характеризується наявністю чотирьох соціальних прошарків: верхній (реальний правлячий прошарок, який виступає в ролі основного суб'єкта перетворень); середній (середні підприємці, менеджмент середніх і невеликих підприємств, середня ланка владних структур, найбільш кваліфіковані інженерно-технічні фахівці; цей прошарок є або може бути соціальною опорою політичних і економічних перетворень); базовий (охоплює дві третини суспільства, має середній професійно-кваліфікаційний потенціал

і відносно обмежені трудові можливості); нижній (переважно люди похилого віку, а також ті, хто не має професії і зайнятий малокваліфікованою працею). І, нарешті, «соціальне дно» (злочинні елементи, алкоголіки, наркомани, бродяги, бомжі).

Зародковий стан, в якому перебуває середній прошарок, боротьба за виживання найчисленнішого базового прошарку, який найближчим часом не зможе розширити рамки середнього класу, робить відкритою проблему формування масової соціальної бази демократії і громадянського суспільства в Україні.

В умовах посилення тенденції зубожіння, наявного і прихованого безробіття, низької оплати праці, все ще низьких пенсій, кризи системи охорони здоров'я, корупції в освіті – соціальний захист населення, відстоювання його соціальних прав є центральною проблемою становлення громадянського суспільства в Україні.

І, насамкінець, проблема, вирішення якої значною мірою сприятиме розвитку громадянського суспільства в Україні – напрацювання консолідуючої ідеології.

Виходимо з того, що громадянське суспільство ґрунтується на принципі ідеологічного плюралізму, реальному праві всіх суб'єктів безперешкодно дотримуватися і відстоювати різні ідеї, теорії, погляди, які віддзеркалюють різноманітні аспекти життя суспільства. Цей принцип не виключає, а передбачає наявність ідеологічного консенсусу щодо найбільш важливих і значущих для розвитку громадянського суспільства цінностей. «Необхідність створення в Україні повноцінного відкритого суспільства, основними елементами якого є громадянське суспільство, соціально-демократична та соціально-правова держава, домінує зараз не тільки у поглядах української політичної та інтелігентської еліти, а й у суспільній свідомості» [51]. Як підтверджує досвід, такі цінності можуть бути визначені в рамках політичної нації. Ключовими цінностями загальногромадянської ідеології могли б стати людська гідність, компетентність, відповідальність, патріотизм, гуманізм, демократія, соціальна справедливість.

У цьому контексті важливо завершити процес модернізації Конституції та політичної системи України, досягти стратегічної мети українського суспільства: побудови демократичної соціальної правової держави. На сучасному етапі роль Української держави у розвитку громадянського суспільства зростає. Самі інститути громадянського суспільства потребують сильної державної влади, яка б створила правові, політичні, організаційні умови для їхнього існування, виступила гарантом їх функціонування.

Посилання

1. *Гаджиев К.* Сравнительная политология // Вестн. Москов. ун-та. Сер.12. Полит. науки. – 1996. – № 2. – С. 4.
2. *Бондар А.* Основы политологии (Наука и политика). – К., 1991. – С. 9.
3. Там само. – С. 12.
4. *Політологічний словник: Навч. посіб. / За ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка.* – К.: МАУП, 2005. – С. 596.
5. *Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка.* – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 423-424.
6. *Політологія: Підручник / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка.* – 3-ге вид., перероб., доп. – К.: ВЦ «Академія», 2006. – С. 229.
7. *Громыко А.* Политические режимы. – М., 1994. – С. 8.
8. *Політологічний енциклопедичний словник.* – С. 663.
9. *Громыко А.* Названа праця. – С. 12.
10. *Політологічний словник.* – С. 735.
11. *Комунізм і фашизм: як народжуються диктатури // Україна. Європа. Світ.* – 1995. – 12-22 березня.
12. *Зінов'єв О.* Посткомуністична доба // Політична думка. – 1994. – № 2. – С.17.
13. *Богамолов Ю.* Я спросил у Гитлера... Что роднит два социализма – национальный и интернациональный // Известия. – 1996. – 26 марта.
14. *Буллок А.* Гитлер и Сталин: жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание: В 2-х т. / Пер. с англ. – Смоленск, 1998. – Т. 2. – С. 210.
15. *Андерсен Р.Д.* Тоталитаризм: концепт или идеология // Полис. – 1993. – № 3. – С. 100.
16. Там само. – С. 107.
17. *Буллок А.* Названа праця. – С. 660.
18. *Громыко А.* Названа праця. – С. 15.
19. *Політологічний енциклопедичний словник.* – С. 138.
20. *Рудич Ф. М.* Політологія: Підручник. – 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2006. – С. 139-140; 143-245.
21. *Громыко А.* Названа праця. – С. 20-29.
22. *Відносини між державою і громадянським суспільством: Матеріали «круглого столу».* – К., 2003. – 115 с.; *Гражданское общество, правовое государство и право («Круглый стол» журналов «Государство и право» и «Вопросы философии»)* // Вопросы философии. – 2002. – № 1. – С. 3-51.
23. *Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность: Монография / Науч. ред. И. Ф. Кононов.* – Луганск, 2002. – 284 с.; *Розова Т. В., Барков В. Ю.* Специфика становления гражданского общества в Украине: Монография. – Одеса: Юридична література, 2003. – 336 с.; *Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф. М. Рудича.* – К., 2006. – 412 с.; *Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-Восточной Европы.* – М.: Наука, 2005. – 184 с.

24. *Аристотель*. Политика // Аристотель. Соч.: В 4 т. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 444.
25. Там само.
26. Там само. – С. 457.
27. Там само. – С. 514-515.
28. *Основи демократії*: Навч. посіб. / За заг. ред. А. Колодій. – К., 2002. – С. 449-452.
29. *Гоббс Т.* Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. 1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – М., 1997. – С. 321.
30. *Локк Д.* Два трактата о правлении // Антология мировой политической мысли... – С. 361.
31. Там само. – С. 365.
32. *Монтескье Ш. Л.* О духе законов // Антология мировой политической мысли... – С. 375.
33. *Руссо Ж.-Ж.* Об общественном договоре, или Принципы политического права // Антология мировой политической мысли... – С. 433.
34. Там само. – С. 437-438.
35. *Токвиль А.* Демократия в Америке / Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1992. – С. 415-416.
36. *Кант И.* Метафизика в двух частях // Антология мировой политической мысли... – С. 479.
37. *Гегель Г. В. Ф.* Философия права. – М., 1999. – С. 269.
38. *Гегель Г.* Философия права // Антология мировой политической мысли... – С. 638.
39. *Маркс К.* К критике политической экономии // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. – 2-е изд. – Т. 13. – С. 113.
40. *Гражданское общество, правовое государство и право...* – С. 6.
41. *Основи демократії ...* – С. 454.
42. *Гражданское общество: идея, наследие социализма и украинская реальность...* – С. 36-42.
43. *Кін Дж.* Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. – К., 2000. – С. 51.
44. *Конституція України.* – К.: Парламент. вид-во, 2006. – С. 5.
45. Там само. – С. 13-34.
46. *Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»* // Голос України. – 1997. – 12 червня.
47. *Політологічний енциклопедичний словник.* – С. 87.
48. *Гражданское общество, правовое государство и право* // Вопросы философии. – 2002. – № 1. – С. 33-34.
49. *Політологічний енциклопедичний словник.* – С. 428.
50. *Клямкин И., Смирнов В.* Политико-государственная трансформация России // Политические и экономические преобразования в России и Украине. – М., 2003. – С. 172.
51. *Дацун Г.* Політичні ідеали сучасної України // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – Вип. 1. – С. 53.

РОЗДІЛ II

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ВІТЧИЗНЯНІЙ НАУЦІ

Масштабні, динамічні зміни на території колишнього СРСР протягом останніх шістнадцяти років і України зокрема визначили підвищену увагу вітчизняних дослідників до проблем, пов'язаних з розвитком інститутів політичної системи та громадянського суспільства. Враховуючи доволі потужний масив публікацій з зазначеної теми, виявляється можливим і доцільним зосередити увагу здебільшого на колективних дослідженнях, монографіях, дисертаційних роботах і зупинитись лише на окремих публікаціях у періодичних виданнях.

2.1. Наукові розробки проблематики політичної системи

Демократичні зміни, прагнення до розбудови повноцінної політичної системи, формування правової держави в Україні зумовлюють необхідність з'ясування загальної і локальної специфіки соціальних, політичних, економічних, культурних процесів на посткомуністичному просторі; визначення змісту та спрямованості сучасної трансформації соціальної і політичної систем України; дослідження еволюції ключових державно-владних інститутів, способів їх функціонування, механізмів стримувань та противаг у контексті досягнення динамічної рівноваги вітчизняної політичної системи.

Незважаючи на збільшення кількості дисертаційних праць та іншої літератури із зазначеної тематики, проблематика формування і розвитку сучасної демократичної політичної системи на вітчизняному ґрунті залишається доволі важливим предметом політологічних досліджень, потребує глибокого теоретичного осмислення та обґрунтування.

Огляд наявної літератури у ракурсі досліджуваної теми, на нашу думку, доцільно здійснити за такими напрямками:

- визначення особливостей соціально-політичних та культурних процесів, що відбуваються впродовж останніх 16 років на посткомуністичному просторі;
- з'ясування змістовної спрямованості сучасної трансформації вітчизняної політичної системи;
- дослідження інституційної еволюції державно-владних складових, способів їхнього ефективного функціонування.

Щодо проблеми усвідомлення загальної і локальної специфіки соціальних, політичних, економічних, культурних процесів на посткомуністичному просторі, серед зарубіжних авторів, наукові здобутки яких вплинули на розробку даного напрямку, можна виділити таких: Г. Бергер, Дж. Бет, О. Вайдегрін, М. Веййорка, М. Волзер, Дж. Гібсон, Л. Даймонд, К. Девіш, Р. Інлегарт, Г. Колодко, Дж. Корбет, О. Лафонтен, П. Левіс, О. Мотиль, К. Мюллер, А. Пікель, Б. Пероут, А. Ослунд, Т. Парсонс, Р. Роуз, Н. Смелзер, Р. Солченік, А. Турен, Ю. Хабермас, Ф. Хайєк, М. Халінен, П. Штомпка.

Спіраючись на досягнення західних вчених і власні здобутки, українські дослідники вивчають такі питання: причини і соціальні наслідки розпаду СРСР; ілюзії і провали ліберальних реформ; соціокультурні проблеми суспільно-політичної трансформації; характер форсованих реформ та соціальні наслідки їхнього втілення. До вітчизняних науковців, які досліджують зазначені проблеми, слід віднести Л. Артюшина, В. Бабкіна, В. Баркова, О. Білого, О. Бойка, І. Бутовську, Б. Гаєвського, В. Горбатенка, Г. Костенка, Й. Риси́ча [1]; Д. Видрі́на, В. Ворону, А. Гальчинського, Є. Головаху, О. Дергачова, А. Дещицю, В. Полохала Д. Табачника [2]; І. Бідзюру, В. Журавського, І. Кресіну, П. Кузика, М. Михальченка, В. Танчера [3]; В. Андрушенка, Г. Дашуті́на, В. Медведчука, Л. Нагорну, М. Павловського, В. Пазенка, О. Полішкарову, В. Сарапі́на, М. Шульгу [4]; Ю. Римаренка, Ф. Рудича, С. Рябова, В. Селіванова, В. Тертичку [5]; В. Кременя, А. Романюка, В. Ткаченка, М. Томенка, В. Цветкова, Н. Черни́ша, В. Шамра́я, О. Юши́ка, В. Якуши́ка [6].

До найбільш масштабних досліджень, що впливають на з'ясування специфіки змін на посткомуністичному просторі і в Україні зокрема, належать роботи В. Кременя, Д. Табачника, В. Ткаченка «Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду» (1996 р.), «Україна: проблеми самоорганізації» (2003 р.) та В. Кременя і В. Ткаченка «Україна: Шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації» (1998 р.) [7]. У першій праці викладено прогностичне методологічне застереження щодо орієнтації на розуміння процесу трансформації: «В умовах посттоталітарної реальності, коли процес суспільного структурування лише розпочався,

коли влада часто-густо демонструє повну відсутність влади, коли багато хто не слухає і, тим більше, не розуміє, коли націонал-радикали не хочуть рахуватися з реальністю в ім'я романтично-патріотичного образу України, коли ліберальні радикали готові будь-що утвердити «імперську» модель економіки, незважаючи на потенційні можливості культурного генофонду – в цих умовах не завадить спинитися, оглянутися і поміркувати. Показна суетність, коли безупинно й пристрасно уже протягом тривалого часу повторюються з десятків «незаперечних істин», позбавляє можливості збагнути, що ж з нами відбувається» [7, с. 16-17]. У другій роботі автори проаналізували історичний досвід як багатовікової національно-державницької практики українського народу, так і досвід трансформаційних перетворень нашого суспільства впродовж останнього десятиліття. Вони доволі оригінально трактують проблеми самоорганізації української нації: «Держава-нація – це передусім план дій, програма співпраці. Ніщо не відбувається само по собі. Щоб стати колективним суб'єктом суспільного процесу, слід усвідомити уроки історії – бути здатним до критичного переосмислення набутого досвіду» [7, Т1, с. 15].

До ґрунтовних, авторитетних сучасних розробок слід віднести як монографічні дослідження, так і солідні підручники з проблематики вітчизняної політичної історії: «Політична історія України. XX століття» в 6-ти томах, підготовлена Інститутом політичних та етнонаціональних досліджень НАН України на чолі з академіком І. Курасом; «Політична історія України» за редакцією В. Танцюри; «Політична історія XX століття» – керівник авторського колективу В. Салабай; «Цивілізаційна історія України» – автори М. Горелов, В. Моця, О. Рафальський, а також «Політична історія України XX століття» – автори: А. Кудряченко, Г. Калінічева, А. Костира та інші роботи.

Зазначимо, що 6-томне видання на основі ретельного аналізу процесів і явищ політичного буття українського народу у XX ст. переконливо доводить, що політична історія України є однією з ключових форм легітимації української нації. Ґрунтовні академічні видання та солідні підручники свідчать і про те, що державотворча парадигма українства належить до кардинальних питань історичного минулого нашого народу, що вона є надійним дороговказом для сучасних і прийдешніх поколінь. У наведених вище працях розглянуто характерні риси й практика політичної історії України XX ст. Викладено матеріали, пов'язані з політичними процесами в Україні на різних історичних етапах, їх особливості, з'ясовано логіку і причинно-наслідковий зв'язок, відмінності політичних режимів, політичних систем, а також внутрішню та зовнішню політику України чи ставлення до неї інших держав. Висвітлено питання формування

української державності, процеси сучасного державного поступу, роль у цих процесах людського фактора, зокрема політичних партій, рухів, політичних лідерів тощо.

Дослідники політичної історії виділяють саме ХХ ст., оскільки воно уможливило для України перетворити її державність з мрії на реальну дійсність, довести, що українська нація – це не політичний міф. Саме протягом цього століття український народ реалізував шанс поповнити світову спільноту власною державою і посісти своє місце в колі інших народів світу, які створюють власну державність. Український народ, як і багато інших народів, так званих молодих держав Європи й Азії, що постали останнім часом на політичній арені, переконливо доводять свої креативні можливості щодо власного державотворення.

Незаперечну науково-практичну цінність як для сучасників, так і нащадків має творчий доробок президента Академії політичних наук академіка М. Михальченка. У численних його роботах різних років аналізуються актуальні питання українського сьогодення, дається оригінальне тлумачення соціально-політичних процесів, розглядаються загальні проблеми пізнання сучасного суспільства у світлі системно-цивілізаційної методології. В полі зору видатного вченого – історичні передумови і сучасні особливості, політика, економіка, ідеологія, людський потенціал, регіональний фактор та інші детермінанти цивілізаційного становлення і розвитку України [8].

Етапним у розвитку даного напрямку наукового пошуку в Україні був вихід у світ підготовленої редакцією журналу «Політична думка» книги «Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств», яку можна вважати однією з перших у вітчизняній історіографії спробою комплексного дослідження соціально-політичних, економічних, геополітичних, культурних трансформацій посткомуністичних суспільств. Наукові праці наступних років поглибили розуміння складної еволюції цих перетворень [9].

Колективна монографія Національного інституту стратегічних досліджень «Українська політична нація: генеза, стан, перспективи» [10] визначила сучасні стратегічні геоекономічні орієнтири України, сформульовані професором О. Власюком. Зокрема він наголошує на перспективності економічних взаємовідносин між посткомуністичними країнами, що, безумовно, потребує їх теоретичного обґрунтування й на рівні спеціальних політологічних досліджень. Український вчений зазначає: «Схожість економічних процесів у країнах Співдружності свідчить про їхню єдину основу. Це дає змогу говорити про теоретичну можливість спільного вирішення проблем економічного розвитку в країнах СНД на

фундаменті лібералізації міждержавних економічних відносин, формування нової системи поділу праці, реструктуризації економіки в межах СНД. Проте досвід показує, а логіка економічних процесів підтверджує, що головною умовою інтеграції є не формальна, а реальна спільність інтересів. Такої спільності в межах Співдружності ще немає» [10, с. 614].

На з'ясування проблем змісту та спрямованості сучасної трансформації соціальної та політичної систем були спрямовані дослідження таких західних вчених, як: З. Бжезінський, Е. Вайнінг, Д. Веймер, С. Дубе, А. Ронатас, С. Террі, Х. Тіммерман, Р. Шварценберг. Певним чином теоретичні положення та висновки цих науковців вплинули на подальшу розробку означених питань у вітчизняному суспільствознавстві, зокрема, на думку О. Долженкова [11], проблематика цього напрямку знайшла своє втілення:

- у різнобічній характеристиці понять «політична трансформація», «трансформаційний період», «трансформаційний процес»;
- у викладенні основ теорії трансформаційних процесів, особливостей впливу політичної трансформації на розвиток суспільства і специфіки регулювання трансформаційних процесів у сучасному світі;
- у висвітленні ідеологічних підходів до розуміння політичної трансформації як модернізації і характеристики основних моделей перехідного розвитку в різних країнах світу.

З'ясуванню зазначеної проблематики в своїх роботах приділили увагу В. Бабкін, С. Баранова, Б. Белобров, О. Бойко, В. Брустінюв, В. Ворона, І. Воронов, Є. Головаха, В. Горбатенко, К. Двойних, В. Дем'яненко, О. Долженков, Г. Калінічева, С. Катаєв, О. Категоренко, О. Кідратець, Є. Кіш, В. Кувалдін, І. Курас, О. Куценко, Т. Микитюк, М. Михальченко, І. Ніколин, А. Перфільєва, Ю. Руденко, В. Селіванов, Л. Старецька, В. Степаненко, В. Танчер, В. Тарасенко, Н. Хома, М. Шульга [12].

Зокрема академік НАН України І. Курас неодноразово звертав увагу на принципові проблеми трансформаційного розвитку. Висловлюючи критичні зауваження щодо спрощеного розуміння трансформації в Україні як «перехідного періоду», вчений зазначав, що на сучасному етапі трансформації суспільства потрібна зовсім нова стратегія – стратегія випереджального розвитку, що спиратиметься на інтелект і відпрацювання механізмів зворотного зв'язку між владою і суспільством.

Вітчизняними науковцями досліджувалася динаміка розвитку політичної системи у контексті еволюції ключових державно-владних інститутів, способів їхнього функціонування, механізмів стримувань та противаг, було використано й доробок таких зарубіжних вчених, як: Ф. Бенкер, Р. Далтон, М. Дюверже, Дж. Елстер, В. Нгуен, К. Оффе,

У. Прюс, Г. Сімон. Українські представники цього дослідницького напрямку переважно зосереджуються на з'ясуванні об'єктивних труднощів та суб'єктивної специфіки формування демократичної політичної системи; особливостей трансформації державних органів та гілок державної влади і механізмів стримувань та противаг.

Знаковою подією в політичній науці був вихід колективної монографії «Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку» за загальною редакцією професора Ф. Рудича, яка стала результатом узагальнення й аналізу обширу теоретичного і емпіричного матеріалу за останні десять років незалежного поступу України [13].

Питання функціонування владних інституцій в Україні розглядалися достатньо широким колом вітчизняних суспільствознавців. Зокрема на окремих аспектах трансформаційних і модернізаційних зрушень в українському соціумі й політиці зосередили свою увагу Ю. Алексєєв, С. Балан, О. Бандурка, В. Барков, А. Білоус, О. Бойко, І. Воронов, А. Гальчинський, О. Гарань, В. Гречанко, В. Журавський, В. Ішук, Т. Каменчук, О. Категоренко, В. Коновалов, В. Кулик, О. Лисенко, О. Майборода, С. Наумкіна, М. Ніколаєва, С. Рябов, П. Сацький, В. Тертичка, В. Токовенко, С. Топалова, В. Торяник, О. Чемшит, А. Черній [14].

Зокрема В. Токовенко в докторській дисертації «Оптимізація взаємодії політичного керівництва та державного управління в умовах модернізації політико-адміністративної системи України» концептуально обґрунтував засадничі принципи оптимізації взаємодії політичного керівництва і державного управління як чинника модернізації українського суспільства та його політичної системи. Йому вдалося здійснити системний аналіз проблеми взаємодії політичного керівництва та державного управління за умов переходу від посттоталітарного до демократичного суспільного устрою, науково обґрунтувати підходи та конкретні технології оптимізації політико-адміністративних відносин у структурі державного апарату сучасної України на центральному та регіональному рівнях, визначити основні напрями підвищення ефективності взаємодії політичного керівництва та державного управління в процесі реформування інститутів політичної системи України. Монографія В. Журавського «Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект)» присвячена комплексному політико-правовому аналізу загальних методологічних та теоретичних проблем формування політичної системи України, функціонування її суб'єктів та інститутів, їхнього співвідношення та взаємодії, зокрема щодо розбудови правової держави та громадянського суспільства. Особливу увагу приділено співвідношенню легальної (конституційної) політичної системи та реального політичного режиму,

ролі політичної системи у розбудові правової держави і громадянського суспільства, проблемі пошуку шляхів формування оптимальної політичної системи, її демократичних інститутів.

Серед видань, які розглядають структуру, функції і тенденції розвитку органів державної влади, слід відзначити монографію «Органи державної влади України» (за редакцією В. Погорілка) та навчальний посібник «Органи державної влади в Україні: структура, функції і тенденції розвитку» (за ред. Н. Нижник) [15], а також навчальні посібники «Державна політика: аналіз та механізм її впровадження в Україні» (за загальною редакцією В. Ребкала) та «Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку» (за редакцією Ф. Рудича) [16].

Розглядаючи проблеми реорганізації системи державної влади доконституційного періоду (1991–1996 рр.), дослідники відзначають, що до 1996 р. органи державної влади (у тому числі й виконавчої) виконували свою роль переважно в атрибутивному оформленні держави, наголошуючи на тому, що сама ж система залишалась малоефективною внаслідок незавершеності розподілу повноважень між гілками влади.

До проблем розподілу влади, забезпечення ефективності системи стримувань та противаг звертаються В. Головатенко, О. Данильян, О. Дзьобань, Г. Журавльова, О. Каневський, Л. Кривенко, В. Ладиченко, С. Максимов, Р. Мартинюк, Н. Оніщенко, Н. Осипова, М. Панов, М. Томенко, Г. Федоренко [17].

Питання функціонування законодавчої влади в Україні розглядають В. Авсеєвич, О. Бандурка, С. Гавриш, Ю. Древаль, Г. Журавльова, В. Журавський, А. Заєць, В. Звіркоvsька, Г. Калінічева, В. Ковриженко, В. Колісник, В. Королюк, Л. Кривенко, А. Кудряченко, Г. Нечипоренко, О. Скребець, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, Ю. Шморгун та інші. У роботах цих авторів змістовно охарактеризовано особливості розвитку парламенту і парламентаризму, їхній вплив на систему державної влади та суспільно-політичне становище в країні. До здобутків цих науковців слід віднести визначення ролі Верховної Ради у забезпеченні конституційного процесу та особливості її впливу на формування конституційних засад держави; з'ясування проблем розподілу повноважень, правового становища парламенту та його суверенітету, формування процесуальних механізмів взаємовідносин; окреслення проблеми удосконалення парламентської діяльності, здійснення законодавчого процесу та реалізації українським парламентом на практиці європейських демократичних цінностей [18].

Шляхи формування та функціонування виконавчої влади в Україні, визначення внутрішніх і зовнішніх чинників, що впливали на процес

становлення виконавчої влади, стали об'єктом дослідження таких науковців, як: В. Авер'янов, П. Бабич, Л. Биков, З. Борисенко, К. Ващенко, І. Дахова, А. Дуда, В. Єрмолін, С. Кисіль, А. Коваленко, О. Кордун, В. Малиновський, Н. Нижник, О. Порфімович, Р. Павленко, В. Шаповал, С. Чикурлій, які розглядають різні аспекти діяльності її інститутів. Заслугує на увагу науковий доробок А. Коваленка, зокрема його докторська дисертація «Становлення і розвиток виконавчої влади в Україні», в якій здійснено комплексне дослідження проблем розвитку та функціонування виконавчої влади в аспекті становлення її основних інститутів у новітній період політичної історії України, визначення її ролі та місця у структурі поділу державної влади, процесах демократизації та підвищення рівня її ефективності та професійності. Вчений висвітлив комплекс питань щодо забезпечення прав людини та громадянина у діяльності органів виконавчої влади у контексті конституційно проголошених орієнтирів на розбудову в Україні демократичної, правової держави та здійснюваної адміністративної реформи, проблеми взаємодії інституту глави держави та виконавчої влади, ролі та значення уряду, центральних органів даної влади у процесі здійснення функцій управління. А. Коваленко проаналізував специфіку формування виконавчої влади у посттоталітарних державах у процесі демократичного розвитку та висвітлив проблеми забезпечення законності у діяльності органів виконавчої влади, контролю за її діяльністю з боку інших гілок державної влади та громадянського суспільства, створення дієвої системи балансу повноважень між різними органами державної влади [19].

Феномен президентської влади в Україні став предметом дослідження таких науковців, як: І. Багракова, Ф. Бурчак, В. Головатенко, Т. Кіс, Л. Козловська, Н. Кононенко, І. Костицька, Л. Кривенко, А. Кудряченко, В. Мельниченко, Н. Плахотнюк, Ю. Стасюк, С. Сєрьогіна, В. Шатіло [20].

Незважаючи на доволі потужний масив наукових публікацій та досліджень, присвячених проблемам функціонування виконавчої влади, взаємодії її інститутів з законодавчою гілкою влади тощо, значно менше уваги науковцями приділено діяльності урядів незалежної України, що обумовлюється здебільшого законодавчо тривалий час невизначеним статусом, доволі частими змінами урядів та відносно закритим характером урядової діяльності.

У той же час політичні та правові аспекти законодавчого визначення статусу Кабінету Міністрів України та центральних органів виконавчої влади, їхню еволюцію, питання парламентської відповідальності уряду розглядаються в працях В. Головченка, В. Замніуса, В. Кампо, П. Кикоть, М. Корнієнка, С. Лавренюка, Р. Павленка та ін. [21].

Проблеми розвитку і функціонування інституту державних секретарів знайшли висвітлення в дослідженнях О. Валевського, В. Скрипнюк, О. Сушинського, В. Толкованова [22].

Заслуговує на окрему увагу колективна монографія «Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні», в якій досліджуються актуальні питання проведення адміністративної реформи в Україні в контексті реалізації Концепції адміністративної реформи та стратегічних цілей українського суспільства. У наведеній роботі з'ясовуються проблеми та оптимальні напрями подальшого розвитку системи державного управління з урахуванням досвіду реформ публічного управління в країнах Центральної та Східної Європи [23].

Проблеми формування української судової системи періоду незалежності, функціонування судової гілки влади досліджують такі науковці, як: В. Бойко, Л. Герасіна, Р. Куйбіда, Л. Москович, В. Паліюк, І. Рекецька, М. Савенко, В. Сташис, В. Стефанюк, А. Стрижак, В. Сухонос, І. Туркіна, Г. Христова, Т. Француз. Зокрема заслуговують на увагу слушні підходи та висновки дослідників стосовно того, що сучасний етап розвитку системи правосуддя характеризується відсутністю системного і узгодженого бачення подальшого проведення і завершення судової реформи. Як зазначає В. Бойко, часто науці відводиться лише теоретичне обґрунтування вже здійснених заходів. За таких умов законодавство і практика випереджають доктрину, а роль науки нівелюється і зводиться до коментування. Такий висновок вченого ґрунтується не тільки на опрацюванні сучасної української історіографії з проблем правосуддя, а й на вивченні законотворчої діяльності парламенту та з'ясуванні наукових розробок з судової проблематики [24, с. 8].

Окремої уваги заслуговують праці, в яких висвітлено питання становлення та функціонування органів державної влади України у контексті євроінтеграційних процесів. Проголошення незалежності й перші кроки України на міжнародній арені сприяли значному підвищенню інтересу науковців до зовнішньополітичної діяльності держави. Необхідність інтеграції України в європейську спільноту почала широко обговорюватися з початку 90-х років. У своїх дослідженнях Ю. Бадзьо, М. Баймуратов, С. Максименко, А. Гальчинський, А. Кудряченко, Ф. Рудич, С. Толстов обґрунтовано доводять, що європейський вибір нашої держави є природним результатом здобуття Україною незалежності та виходу її як рівноправного суб'єкта на міжнародну арену. Науковці слушно відзначають, що прагнення України стати повноправним членом європейської спільноти сформувалося в українського народу як з огляду на історичну традицію відносин,

сучасний етап значного розширення географічних меж демократії, так і на перспективи утвердження європейських демократичних цінностей в українському суспільстві. Дослідники виходять з позицій необхідності встановлення з європейським співтовариством за можливістю найтісніших контактів у політичній, соціальній і культурній сферах [25].

У сучасній політичній науці досить повно розкрито проблематику вибору Україною власного зовнішньополітичного вектору. Відзначаючи складність і багатоаспектність даного питання, такі дослідники, як В. Булгаков, С. Василенко, С. Віднянський, В. Горбулін, О. Дергачов, А. Кудряченко акцентують увагу на тому, що Україна, вибудовуючи свою зовнішньополітичну стратегію на дво- і багатосторонній основі, повинна обов'язково враховувати політичні й зовнішньоекономічні прагнення країн-сусідів [26].

Важливими є дослідження, які стосуються інтеграції України у такі структури, як Європейський Союз та Рада Європи. Зазвичай у даних роботах визначено важливість участі України у політичних, соціально-економічних, культурних процесах, що відбуваються в цих організаціях, а також звертається увага на ступінь участі нашої держави у загальноєвропейській системі безпеки. Проте водночас акцент робиться на пріоритетності й зростаючому значенні реалізації Україною своїх євроінтеграційних прагнень як умови якнайширшого забезпечення національної безпеки, суверенітету, подальшого економічного і політичного прогресу держави. Серед таких праць слід відзначити доробки В. Єльченка, П. Жука, В. Касьяна, О. Кіндратця [27].

Науковий інтерес викликають дисертаційні дослідження Т. Андрущенко, В. Вакулича, С. Костюка, А. Лавренчука, О. Лисенка, Ж. Панченко, в яких висвітлені питання проблем інтеграції України в європейські структури, перспективи подальшої співпраці, геополітичне позиціонування України у процесах інтеграції, особливості політики ЄС щодо України та становлення і розвиток регіональних механізмів співпраці в контексті європейських інтеграційних процесів [28].

Окремо слід відзначити науковий доробок О. Ковальнової, яка в своїх дослідженнях аналізує особливості європейської інтеграційної політики України, політико-правові та процедурні питання вступу до ЄС, визначає стратегії інтеграції та особливості методології оцінки демократичності політичних інститутів держав-кандидатів на вступ до ЄС. [29]. З огляду на окреслену вітчизняну перспективу і європейський інтеграційний курс розглянута практика країн Центрально-Східної Європи щодо досягнення відповідних критеріїв членства в Євросоюзі видається вельми слушною.

2.2. Дослідження інституцій громадянського суспільства

Європейська практика розвитку демократії свідчить, що ефективна політична система не може бути сформована без належного функціонування інституту громадянського суспільства, утвердження правової держави. Сама проблема складається із багатьох аспектів: загальних питань демократії, практики перебігу політичних процесів, сформованості відповідних інституцій громадянського суспільства та способів їх взаємодії, усталеності демократичних процедур, традицій тощо. Тому здійснюючи аналіз висвітлення, розробки цієї проблематики у вітчизняній політичній науці, видається необхідним зосередитися на таких питаннях:

- розгляді основних інституціональних складових громадянського суспільства та способів його взаємодії з державою у процесі формування політичних відносин на новій демократичній основі;
- з'ясуванні ступеня впливу на сучасні політичні процеси історично обумовлених феноменів, пов'язаних з національним менталітетом, політичною свідомістю та культурою;
- розвитку і вдосконаленні методології компаративного аналізу політичної системи і громадянського суспільства в умовах глибоких трансформацій.

Концепція громадянського суспільства на рубежі століть інтенсивно розробляється зарубіжними вченими, зокрема англійським дослідником Е. Геллнером, його співвітчизником Дж. Кіном, французькими вченими Ж. Керманом і Р. Фассаером, американськими політологами Е. Арато, Д. Когеном, Дж. Александером, Ф. Шміттером, І. Шапіро, Ч. Тейлором та ін.

Проблемам громадянського суспільства приділяють увагу дослідники пострадянського простору. Виділяються декілька напрямів, за якими здійснюється його вивчення. Представники першого з них досліджують ідею громадянського суспільства, її еволюцію, теоретичний зміст на різних етапах історії. Дані проблеми досліджують В. Біблер, В. Варивдін, К. Гаджів та ін. Другий – пов'язаний з дослідженням суті, структури, функцій громадянського суспільства, взаємодії його окремих елементів. Серед представників цього напрямку можна виділити російських дослідників З. Голенкову, М. Кудряшову, Я. Кузьміна, В. Смолькова та інших, а серед українських – В. Баркова, І. Кресіну, М. Михальченка, Т. Розову, Г. Щедрову та ін. Третій напрям орієнтований на вивчення діалектики взаємовідносин громадянського суспільства і держави,

їхній взаємодії у рамках типологічно різних політичних систем. З-поміж російських дослідників відзначимо Г. Авцинову, Т. Ворожейкіну, М. Ільїна, Б. Ковалю, а серед українських – В. Бабкіна, В. Селіванова, А. Сіленка, О. Скрипнюка, Ф. Рудича та ін.

Відтак, історія політичної думки свідчить про багатоманітність теоретичних концепцій громадянського суспільства, які за великим розрахунком можуть бути зведені до двох. Перша – громадянське суспільство – це особлива позадержавна сфера соціуму. Друга – громадянське суспільство розглядається як відповідний вид соціуму, ідентифікується з державою, взятою в цілому. При цьому під державою маються на увазі саме владні політичні структури. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. саме ця остання ідея в політичній науці стає панівною.

У контексті розгляду основних інституціональних складових громадянського суспільства та способів його взаємодії з державою у процесі формування політичних відносин на новій демократичній основі варто відзначити, що в Україні накопичено значний обсяг наукових праць з цієї проблематики. Видано роботи, в яких теорія громадянського суспільства застосовується як інструмент дослідження сучасного стану українського соціуму, його проблем та шляхів їх розв'язання на засадах європейської демократії.

Проблеми цього напрямку досліджують зокрема Б. Андресюк, Ю. Барков, М. Бунік, О. Власюк, А. Грамчук, В. Геєць, О. Задоянчук, Г. Зеленько, С. Кириченко, Т. Ковальчук, А. Колодій, Ю. Корнілов, О. Костенко, В. Кратюк, В. Крисаченко, Ю. Левенець, І. Пасько, Я. Пасько, О. Полішкарлова, О. Резнік, Т. Розова, М. Рябчук, А. Сіленко, В. Степаненко, С. Тимченко, Р. Чернорог [30].

Варто виокремити дослідження українських вчених Національного інституту стратегічних досліджень Т. Розової і В. Баркова «Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні» (2003 р.), які розглядають правову державу як інструмент життєзабезпечення громадянського суспільства. Виходячи з необхідності такої взаємодії, вони визначають громадянське суспільство як «сукупність відносно автономних, авторитетних недержавних структур, які складають систему конструктивних противаг і стримувань для структур державної влади» [31, с. 205]. Дослідники застерігають, що можна говорити не про побудову громадянського суспільства і правової держави, а про створення максимуму умов – належного соціально-економічного, політико-правового і культурно-ідеологічного середовища – для поступового становлення демократичної держави.

Заслуговеє на увагу також науковий доробок А. Колодій, яка в роботі «Історична еволюція громадянського суспільства в Україні та уявлень про

нього (Формування ідеалу)» звертає увагу на необхідність досягнення рівноваги між громадянським суспільством і державою. Така рівновага є важливим фактором стабільного демократичного розвитку. Її порушення веде до гіпертрофії владних структур, відчуження та політичного безсилля народу. Хоча громадянське суспільство залежить від держави і не може набути розвинених форм в умовах політичного насильства і тиранії [32, с. 26]. Демократичний розвиток України, на думку А. Колодій, передбачає подолання недовіри до влади й відчуження значної частини українського суспільства від громадського життя й політики, подолання тоталітарних стереотипів свідомості, зменшення всевладдя чиновників, практичного застосування демократичного потенціалу інститутів влади.

В інших роботах громадянське суспільство розглядається як необхідна умова загального розвитку України. Відтак з цих позицій громадянське суспільство є однією з цілей суспільного поступу. Докторські дисертації та статті Г. Щедрової, В. Баркова, В. Коцюбинського, кандидатські дослідження В. Безродної, М. Буника, публікації Р. Балабана, Г. Зеленько, С. Кириченко, В. Кузьменко, А. Пахарева, О. Романчук, В. Моргуна, В. Степаненко та інших вчених спрямовані на визначення перепон та способів їх подолання на шляху до формування громадянського суспільства [33].

Вихід друком у 2006 році монографії «Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку» став результатом плідної роботи колективу авторів: Ф. Рудича, М. Михальченка, А. Кудряченка, А. Пахарева, Г. Щедрової, Р. Балабан, Г. Зеленько та ін. У цій роботі на основі широкого кола джерел і аналізу реальних політичних процесів досліджено актуальні проблеми становлення громадянського суспільства в сучасній Україні. Застосування методу порівняльного аналізу дозволило вченим розкрити діалектичну взаємозалежність інституцій соціально-правової держави та інститутів громадянського суспільства, висвітлити загальне й особливе у розвитку громадянського суспільства в країнах Центральної та Східної Європи, визначити міжнародні чинники формування громадянського суспільства в Україні.

Певним продовженням дослідження цієї проблематики, але дещо в іншому плані, здійснено в книзі «Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації в глобальному світі», яка теж була видана у 2006 р. Інститутом громадянського суспільства [34]. У роботі розглядаються проблеми взаємопов'язаного розвитку громадянського суспільства та держави у контексті становлення глобалізованого світового співтовариства. Автори В. Бебик, В. Бортніков, Л. Дегтерьова, А. Кудряченко розглядають суто прикладні аспекти інформаційно-комунікаційних відносин суб'єктів суспільного життя через призму висвітлення класичних політологічних

категорій: влади, політики, політичної системи, держави, громадянського суспільства, суспільних відносин, політичної участі тощо.

Диференційований підхід до дослідження громадянського суспільства та його інститутів дає підстави виокремлювати декілька його складових.

Серед політологів останнім часом набули популярності підходи щодо вивчення процесів і перспектив розвитку місцевого самоврядування, які були спричинені загальними зрушеннями в політичній системі країни, її рухом до побудови демократичної та правової держави у світлі європейських демократичних надбань суспільного розвитку. Так, проблеми місцевого самоврядування досліджують А. Базір, Р. Балабан, Ю. Білик, Р. Безсмертний, В. Борденюк, І. Бутко, О. Власенко, В. Волонець, В. Волощук, А. Гошко, В. Граб, І. Доля, М. Корнієнко, Ю. Крестева, Д. Криворучко, В. Куйбіда, Л. Лановюк, П. Любченко, Г. Музиченко, А. Некряч, А. Оніщук, Ю. Саєнко, А. Ткачук, Ю. Привалов, М. Пухтинський та інші вчені [35].

Низка праць із зазначеної проблеми є цікавою з огляду на те, що в них не просто характеризуються засади місцевого самоврядування, а й дається порівняльний аналіз і шляхи наближення функціонування самоврядних органів України до стандартів Європи, що є вкрай важливим у контексті даного дослідження. Серед публікацій у періодичних виданнях, в яких розглядаються проблеми місцевого самоврядування, на наш погляд, заслуговують на увагу праці В. Григорішен, В. Кампо, В. Прусеського, О. Ткаченка, О. Яцунської [36].

Наголошуючи на слушності доробку Б. Андресюка у дослідженні окресленої проблематики, варто зазначити, що характерною ознакою його праць є застосування філософсько-соціологічних принципів аналізу системи місцевого самоврядування [37].

Окремим напрямом у дослідженні інститутів громадянського суспільства постає низка наукових праць, присвячених політичним партіям та партійному будівництву. Українська партіологія виникає на початку 90-х років ХХ ст., і в її розвитку можна виділити два етапи: перший – формування основної парадигми, накопичення і узагальнення емпіричного матеріалу та другий – етап формування головних напрямів вивчення генезису партійної сфери нашої країни.

У 1990-1994 рр. Є. Базовкін, А. Білоус, К. Богомаз, О. Валевський, Д. Видрін, О. Гарань, Т. Кузьо, В. Литвин, Т. Шмачкова публікують свої перші журнальні статті, в яких намагаються осмислити феномен української багатопартійності, здійснюють поділ партій відповідно до традиційного поділу на лівих, центр і правих, дають порівняльний аналіз прихильників українських політичних партій та партійних програмних документів, намагаються зробити прогнози на майбутнє [38].

Спробою застосування порівняльного методу при характеристиці програмних документів політичних партій України відзначається дослідження, проведене В. Кременем та Є. Базовкіним, де на основі соціологічних даних аналізується місце та роль політичних партій у політичній системі суспільства, пропонується їхня класифікація, характеризуються об'єктивні та суб'єктивні передумови формування багатопартійності. Характеризуючи ситуацію в партійному русі України у період 1991-1993 рр., вчені зазначали «вельми негативні наслідки для всієї партійної системи України перманентного протистояння представницької і виконавчої влади» [39].

Для дослідження специфіки українських політичних партій вітчизняні науковці застосовують два основні підходи до вивчення партійних систем – інституціональний і соціетальний (кліважний). Підґрунтям першого є інституційні чинники: політичні режими, форми держави, норми правового регулювання партій. Другий репрезентує партійні системи як відображення соціетальних конфліктів чи структур політичної конкуренції, що склалися між різноманітними групами населення. Попри використання цих підходів існує низка проблем, пов'язаних з дослідженням логіки і перспектив розвитку партійної системи України загалом.

У даному контексті заслуговує на увагу науковий доробок М. Примуша, присвячений порівняльному аналізу механізмів інституціалізації та структурної трансформації політичних партій в європейських державах загалом та в Україні зокрема, конкретизований у двох монографіях, докторській дисертації та численних статтях з зазначеної вище тематики [40].

Досить численною й вагомою для дослідження проблем розвитку багатопартійності в Україні є група опублікованих документальних джерел: збірки документів, передвиборних платформ українських політичних партій, рейтинги виборчих блоків та партій, результати голосування, довідники, публікації аналітичних і дослідних центрів, експертні оцінки, статистичні дані та результати соціологічних досліджень, присвячені проблемам розвитку багатопартійності в Україні, реформуванню її політичної системи, результатам парламентських виборів в Україні та звіти ЦВК про них [41].

За період існування незалежної України та переходу суспільства до багатопартійності вийшли друком праці, докторські та кандидатські дисертації політико-правового та історичного характеру, в яких простежувалися процеси зародження, становлення, розвитку та функціонування партій, а також трансформації партійної системи України. Зокрема слід зазначити роботи С. Бабія, В. Базіва, О. Бойко, І. Гладуняка, Л. Дунаєвої, Д. Лук'янова, В. Малярчука, Е. Пуфлера, Ю. Шведа [42].

Дослідження, порівняльний аналіз функціонування політичних партій у перехідних суспільствах, особливостей виникнення і еволюції національної партійної системи, аналіз програмних документів політичних партій, а також висвітлення правових і політичних проблем парламентських виборів в Україні та їх правового забезпечення здійснено у роботах В. Бази́ва, Є. Базовкіна, О. Бандурки, Л. Бернштейна, М. Білецького, А. Білоуса, В. Бічека, В. Греченко, Л. Дунаєвої, І. Калмакана, О. Бриндака, В. Журавського, С. Здіорука, М. Кармазіної, Л. Кормич, В. Костицького, І. Кресіної, П. Кривоцюка, Я. Латко, В. Малярчука, Б. Назаренка, В. Олійника, А. Пахарева, Є. Перегуди, М. Погребинського, Ф. Рудича, М. Томенка, Ю. Юдіна, В. Фесенка, Ю. Шведа, В. Яблонського [43].

Проблемою правового забезпечення фінансування та діяльності у виборчому процесі політичних партій займалися В. Анішук, Л. Амджадін, Л. Бернштейн, С. Василюк, Н. Гаєва, В. Долежан, А. Коваленко, А. Колпаков, Д. Лук'янов, О. Мазур, О. Миланко, Є. Перегуда, А. Романюк, О. Совгира, М. Ставнійчук, С. Телешун, Ю. Шведа, О. Шумельда та інші дослідники [44].

Результати парламентських виборів 1994, 1998, 2002 та 2006 рр. висвітлені та проаналізовані в роботах таких авторів, як В. Бала, Р. Балабан, В. Вітковський, О. Вишняк, О. Гарань, О. Голобуцький, Т. Голобуцька, О. Дергачов, І. Жданов, В. Кампо, І. Кресіна, О. Лукаш, В. Олійник, Я. Павловський, Є. Перегуда, М. Плав'юк, М. Рагозін, М. Рибачук, І. Рожкова, В. Якушик та інших [45].

Незаперечний інтерес для науковців становлять роботи, в яких розглядаються питання виборчих систем та специфіки соціальних і виборчих технологій (Р. Балабан, В. Гончарук, Л. Кочубей, О. Мазур, Г. Малкіна, В. Матвієнко, Д. Наріжний), політичного менеджменту і маркетингу, ролі ЗМІ та публік рілейшинз у боротьбі за політичну владу (В. Бебик, М. Головатий, Е. Мамонтова, О. Мех, В. Набруско, Г. Почепцов, Є. Петракова, Н. Римар, Є. Тихомирова, Ю. Яковлева) [46], феномен політичного лідерства та особливості функціонування політичної еліти (Т. Батенко, С. Біленко, С. Кузнецова, Н. Латигіна, Н. Лікарчук, О. Логвиненко, Л. Мандзій, С. Осипова, А. Пахарев, І. Похило, Л. Трофіменко, С. Чемякова, М. Школяр) [47].

Роль засобів масової інформації в конструюванні політичної реальності, питання впливу ЗМІ на процес демократичного розвитку суспільства і становлення інститутів громадянського суспільства з'ясовували у своїх роботах О. Білорус, С. Демченко, О. Зернецька, Ю. Кобзар, А. Костирев, М. Недопитанський, В. Петренко, Д. Яковлев [48].

Незаперечний науковий інтерес становлять матеріали вітчизняних і міжнародних науково-практичних конференцій, наукових семінарів та «круглих столів», проведених у різних регіонах та присвячених обговоренню

та розв'язанню проблем, пов'язаних з тенденціями формування багато-партійності в Україні, реаліями політичного фінансування на сучасному етапі, результатами парламентських виборів, сучасним станом та трансформацією партійної системи, концептуальними засадами реформування вітчизняної політичної системи, дослідженнями новітніх виборчих технологій та виборчого законодавства, проблемами партійного будівництва в Україні, перспективами співпраці громадських організацій і політичних партій, станом регіональної політики у нашій країні тощо.

Проблеми становлення неурядових організацій та їх значення для розбудови громадянського суспільства в Україні стали предметом дослідження таких вчених, як М. Банчук, О. Винников, О. Голобуцький, Т. Голобуцька, В. Кулік, В. Литвин, В. Нанівська, В. Нікітін, В. Новохацький, В. Пашенко, М. Пашков, Н. Соф'янци, О. Стегній, О. Тинкован, Г. Троцько, І. Трубавіна, Т. Хлебнікова, О. Хуснутдінов, В. Цвих та інших [49].

Розширення такого роду досліджень слугувало удосконаленню методології та більш повного застосування засад теорії громадянського суспільства до вивчення вітчизняних українських умов. Серед робіт, присвячених питанням методології, слід навести наукові доробки Т. Войтенка, О. Гончарука, Ю. Загороднього, О. Задоянчука, В. Демидова, С. Кириченко, М. Михальченка, Ю. Привалова, О. Резнік, Ф. Рудича, С. Рябова, В. Селіванова, В. Степаненка, Г. Щедрової [50].

У контексті досліджуваної теми вважається за доцільне зазначити окремі інформаційно-довідникові видання, академічні й енциклопедичні видання, політологічні словники, матеріали і статті яких суттєво доповнюють політичні надбання вітчизняних науковців. Так, одним з перших вийшов друком «Політологічний енциклопедичний словник» (за редакцією Ю. Шемшученка), який справив визначальний вплив на подальшу розробку аналогічних видань в Україні. Вихід друком в 2002 році короткого енциклопедичного словника «Філософія політики» (Автори-упорядники В. Андрущенко, М. Бойченко, В. Багіров, Л. Губернський, В. Кремень, Ф. Кирилюк, М. Михальченко, В. Пазенок, С. Рябов) став важливою подією для української політології. Словник – перше в Україні видання, у якому здійснено системний розгляд предмета, структури, функцій, методів та категоріального апарату філософії політики, а також висвітлена інформація про основні персоналії та теоретичні напрями філософсько-політичної думки. «Політологічний словник» (за редакцією М. Головатого та О. Антонюка), що побачив світ 2005 року, є спеціальним науковим та навчальним виданням, в якому подані основні фундаментальні термінологічні поняття політологічного характеру, що активно використовуються у вітчизняній та зарубіжній політичній науці та політичній практиці. Окрім цього у даному словнику подано персоналії науковців – політологів, вказані їх напрацювання, школи та відповідні здобутки[51].

Відносно новим напрямом наукових досліджень слід вважати з'ясування ступеня впливу на сучасні політичні процеси історично обумовлених феноменів, пов'язаних національним менталітетом, політичною свідомістю та культурою.

Зокрема проблеми трансформації успадкованого від минулого прошарку номенклатури як фактичної «партії влади» у посткомуністичних умовах та специфіку становлення нової української бюрократії досліджують В. Горбатенко, А. Круглашов, А. Кудлай, Л. Мандзій, С. Наумкіна, В. Полохало, В. Пугач, В. Скрипнюк, В. Цветков [52].

Обґрунтовуючи вирішальний вплив номенклатурного прошарку на суспільство і політику у посткомуністичний період, вітчизняний правознавець О. Мучник зазначає, що на етапі переходу до незалежності поряд з політичним невіглаством та зашореністю основної маси населення «... управлінські навички, знання та досвід, корпоративна солідарність, зв'язки, посади та засоби примусу реально сконцентрувались в руках радянської номенклатури». В умовах очевидної здатності номенклатури до соціального клонування (самовідтворення певного соціального прошарку з запрограмованим психологічним, моральним та фінансово-економічним кодом) були закладені підвалини для існування в Україні номенклатурної олігархії, яка, сформувавшись морально та психологічно в епоху радянського тоталітаризму, зберігає в перехідний період монополію на державну владу, дістаючи при цьому свої основні доходи з тіньової економіки [53, с. 33-34].

Вплив історично зумовлених політичної культури та політичної свідомості, менталітету на стан та перспективи суспільної трансформації досліджують зарубіжні вчені Р. Інглхарт, Г. Йонас, М. Нордберг, Т. Кузьо. Серед українських науковців проблеми національної самосвідомості, політичної культури та її трансформації в умовах становлення нового демократичного режиму, специфіку української ментальності, особливості політичної поведінки, роль суспільних ідей як чинника формування політичної нації з'ясовують О. Власюк, В. Дем'яненко, Ж. Деркач, Н. Жабінець, М. Іванов, В. Ішук, С. Кальцева, С. Катаєв, І. Кресіна, В. Крисаченко, А. Лясота, Л. Нагорна, Т. Нагорняк, І. Поліщук, Т. Пояркова, М. Степико, М. Розумний, В. Ясинська [54].

Вивченню і теоретичному осмисленню вітчизняних реалій, які впливають на формування політичної нації, змісту суспільно-політичних дискурсів присвячено низка праць цих авторів. Окремі роботи висвітлюють різні соціологічні та соціально-психологічні, культурологічні, масово-комунікаційні та інші підходи до вивчення трансформаційних перетворень. Проблемам діалектичного зв'язку між становленням політичної нації та відповідним розвитком суспільних ідей щодо вимірів і змісту національної ідентичності, орієнтирів і шляхів суспільного розвитку присвячена

докторська дисертація «Суспільні ідеї як чинник формування політичної нації» М. Розумного. У ній здійснено відповідне теоретичне узагальнення і з'ясовані нові підходи, шляхи вирішення цієї проблематики, складові, що забезпечують успішність даного процесу.

Започаткований дослідником Ю. Римаренком новий науковий напрям – етнодержавознавство – був розвинений у низці наукових публікацій, дисертаційних дослідженнях О. Антонюка, М. Вівчарика, І. Оніщенко, Л. Шкляра, академічних виданнях [55].

До ґрунтовних теоретичних розробок, що спираються на сучасний емпіричний матеріал і результати яких можуть бути плідно використані в процесі розбудови нашої державності, виокремимо працю відомого вітчизняного дослідника І. Варзара, в якій він розвинув раніше ним запропоновану концепцію етнополітичної партії [56].

На розвиток і вдосконалення методології компаративного аналізу політичних систем в умовах їхньої трансформації визначально вплинули розробки таких західних учених, як: В. Адамські, Г. Алмонд, В. Бартон, Дж. Бунчак, Р. Далтон, М. Доган, Ч. Ендрейн, Ж. Міллер, С. Ліпсет, Дж. Мангейм, Д. Мартін, Р. Махонін, Дж. Пауелл, Д. Пелассі, Р. Річ, Дж. Сарторі, Р. Солченік, К. Стром, Р. Чілкот, П. Штомпка. У загальному плані розробки проблем методології в контексті порівняльних досліджень варто відзначити роботи таких авторів, як: О. Валевський, С. Кримський, Ю. Павленко, Ю. Пахомов, В. Пилипенко, Ю. Салюк, В. Селіванов [57]. Безпосередньо проблеми порівняльної політології розглядають Г. Зеленько, В. Кремень, М. Ніколаєва, Ф. Рудич [58].

У працях зазначених авторів у різнопланових варіантах і версіях поєднуються інституційний та процесуальний аналіз. Інституційний аналіз звертається до розгляду статичних структур та інститутів влади. Процесуальний аналіз орієнтує на вивчення складної динаміки політичних процесів, діяльності, орієнтацій, відносин. Перший підхід, як правило, застосовується щодо стабільних соціально-політичних систем. Другий – при дослідженні неоднозначних ситуацій, латентних політичних явищ.

Таким чином, огляд політологічних джерел, що стосуються тематики, пов'язаної з проблемами розвитку інститутів політичної системи і громадянського суспільства, засвідчує значні здобутки вітчизняної політичної науки у цій царині. Разом з тим попри існування значного масиву літератури, в якій більшою чи меншою мірою висвітлюються різні аспекти зазначеної проблеми, глибшого дослідження потребує механізм поділу влади, зокрема, з'ясування через здійснення порівняльних досліджень закономірностей та особливостей функціонування інститутів президентської, законодавчої, виконавчої та судової влади, а також складових успішного функціонування інституцій громадянського суспільства в Україні.

Домінування в переважній більшості досліджень формально-юридичного підходу, який фактично зводить аналіз механізмів поділу влади до текстуального аналізу Конституції та відповідних законів, зумовлює недостатню увагу науковців до феномену президентської влади як особливої структури в механізмі державної влади. Потребують подальшого вивчення питання залежності якості парламентаризму від вибору моделі парламенту та поведінки основних суб'єктів політики; з'ясування причин протистояння законодавчої та виконавчої гілок влади, пов'язаних з особливостями впливу недемократичного політичного режиму, що реально формується внаслідок невідповідності проголошених конституційних принципів і норм та особливостей їхнього практичного втілення. Актуальними залишаються питання визначального значення першочергового реформування судової системи для демократизації політичної системи суспільства.

На рівні порівняльно-політологічних досліджень наукових уточнень потребують:

- проблеми визначення характеру взаємовідносин держави і громадянського суспільства як фактору забезпечення демократичних реформ;
- реалізація місцевого самоврядування як недержавної форми публічної влади, що структурно відноситься до інститутів громадянського суспільства;
- специфіка просування суспільних інтересів через політичні партії та групи тиску;
- роль засобів масової інформації у процесі інституціалізації та забезпечення вільного політичного вибору через функціонування демократичних механізмів;
- діяльність неурядових організацій в умовах системних політичних трансформацій.

Нагальною проблемою в усіх її складних виявах залишається самовідтворення і функціонування національної бюрократії. Зокрема потребують уваги питання, пов'язані з її корпоративною солідарністю, консолідованістю щодо власних групових інтересів, впливом на формування політичного режиму, продукуванням латентних явищ і процесів, здатних визначально впливати на якість політики в цілому та на втілення політичних реформ.

Малодослідженою проблемою у вітчизняній політології залишається вплив історично обумовлених ментально-психологічних особливостей населення на втілення різних варіантів політичної модернізації, співвідношення процесів побудови правової держави та громадянського суспільства та процесу формування української політичної нації, потребує з'ясування впливу етнополітичної ситуації на геополітичну орієнтацію України тощо.

Література та посилання

1. *Артюшин Л. М., Костенко Г. Ф.* Теоретичні аспекти стратегії воєнної безпеки суспільства і держави: Монографія. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 176 с.; *Бабкін В.* Сучасна Україна: проблеми становлення та розвитку політичної системи // Віче. – 1998. – №12. – С. 144 – 149.; *Барков В. Ю.* Україна сьогодні: політичні, соціальні та національні детермінанти розвитку. – К.: Стило, 1998. – 220 с.; *Білий О.* Ідея суверенітету і стратегії урядування // Демони миру та боги війни: соціальні конфлікти посткомуністичної доби. – К.: Політ. думка, 1997. – С. 373 – 389; *Бойко О. Д.* Україна 1991-1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього? (Нариси з новітньої історії). – К.: «Магістр – S», 1996. – 208 с.; *Бойко О. Д.* Україна в 1985-1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. – К.: ІПЕНД, 2002. – 306 с.; *Гаєвський Б. А.* Філософія політики. – К.: Вища школа, 2005. – 158 с.; *Горбатенко В. П.* Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів: Дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1999; *Горбатенко В. П., Бутовська І. О.* Політичне прогнозування / Міжрегіональна академія управління персоналом. – К.: МАУП, 2005. – 152 с.; *Горбатенко В. П.* Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К.: Генеза, 2006. – 395 с.; *Рисіч Й. Л.* Демократія в Україні до і після 1985 року (історико-політологічний аналіз): Дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України. – К., 1996.

2. *Видрін Д. Г., Табачник Д. В.* Україна на порозі ХХІ ст.: Політичний аспект. – К.: Либідь, 1995. – 294 с.; *Ворона В., Головаха Є.* Соціологія і політика у суспільстві, що трансформується // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1 – 2. – С. 9 – 17.; *Гальчинський А.* Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі? – К.: Українські пропілєї, 1996. – 160 с.; *Головаха Є. І.* Стратегія соціально-політичного розвитку України (досвід перших років незалежності та нові орієнтири). – К.: Абрис, 1994. – 63 с.; *Дергачов О.* Геополітичні параметри моделей розвитку // Політична думка. – 1998. – № 3/4. – С. 3–12; *Дергачов О.* Геополітичні суперечності та національна безпека // Демони миру та боги війни: соціальні конфлікти посткомуністичної доби. – К.: Політ. думка, 1991. – С. 441 – 469; *Дергачов О., Полохало В.* Метаморфози посткомуністичної влади // Політична думка. – 1996. – №1. – С. 3 – 11; *Дециця А. Б.* Трансформація тоталітарного режиму в Україні: теорія і практика: Дис...канд. політ. наук: 23.00.01 / Львівський ун-т ім. Ів. Франка. – Л., 1995.

3. *Бідзюра І. П.* Філософія системних реформ в Україні на рубежі століть (політологічний аналіз): Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2006; *Журавський В. С.* Політичний процес в сучасній Україні: політологічний аналіз. Дис... д-ра політичних наук. – К., 1996; *Кресіна І. О.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз). – К.: Вища шк., 1998. – 392 с.; *Кузик П.* Націоналізм і шовінізм у міжнародних відносинах: Монографія / Редкол.: Б. Якимович (голова) та ін. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 220 с.; *Михальченко М., Журавський В., Танчер В.* Соціально-політична

трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. – К., 1997. – 178 с.

4. Михальченко Н. И., Андрущенко В. П. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991 – 1995. – К.: Укр. центр духовной культуры, 1996. – 536 с.; *Дашутін Г. П., Михальченко М. І.* Український експеримент на терезах гуманізму. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 335с.; *Медведчук В. В.* Конституційний процес в Україні і організація державної влади та місцевого самоврядування. – К.: Україна, 1996.-148 с.; *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. – К.: ІПІЕНД, 2002. – 272 с.; *Павловський М.* Криза демократії – основа для розвитку авторитаризму // Віче. – 2000. – № 4. – С. 40 – 51; *Поліщукарова О. О.* Політична структуризація в умовах становлення громадянського суспільства в Україні. Дис... канд. політ. наук. – Чернівці, 2002; *Полохало В.* Інтелектуали та влада в посткомуністичних суспільствах // Демони миру та боги війни: соціальні конфлікти посткомуністичної доби. – К: Політ. думка, 1997. – С. 205 – 233; *Полохало В.* Политология посткоммунистических обществ в Украине и в России // Политические исследования. – 1998. – № 3. – С. 7-15; *Саратін В. О.* Ідеологія системних реформ в контексті стабілізації соціально-економічного та політичного розвитку України на рубежі століть (політологічний аналіз): Дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005; *Суспільство на порозі XXI століття: філософське осмислення плінного світу.* Навчальний посібник // Відп. ред. В. С. Пазенок. – К.: Укр. центр духовної культури, 1999. – 272 с.; *Українське суспільство на порозі третього тисячоліття /* За ред. М. О. Шулги. – К.: ІС НАН України, 1999. – 337 с.; *Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи.* – К.: МАУП, 2000. – 384 с.

5. *Римаренко Ю. І.* Національний розвій України: проблеми і перспективи. – К.: Юрінком. – 1995. – 272 с.; *Рудич Ф.* Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Політологічний контекст // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – С. 11-21.; *Рудич Ф. М.* Чи багато влади потрібно владі?: (Україна в контексті трансформації політичних структур у країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи): Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Довіра, 1998. – 142 с.; *Політичні структури та процеси в сучасній Україні. Політологічний аналіз /* Ф. М. Рудич, В. Б. Безверхий. – К.: Наукова думка, 1995. – 266 с.; *Рябов С. Г.* Політологічна теорія держави. 2-е вид. – К.: Тандем, 1996. – 240 с.; *Селіванов В. М.* До питань методології аналізу демократичної трансформації українського суспільства // Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегія розвитку. Матеріали наукової конференції. – К.: НТУУ КПІ, 2001. – С. 167 – 171.; *Тертичка В.* Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 750 с.; *Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: (Кол. моногр.) /* За ред. Ф. М. Рудича. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.; *Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки /* За ред. А. С. Гальчинського. – К.: НІСД, 2003. – 328 с.

6. *Кремень В., Ткаченко В.* Україна: Шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К.: Видавничий центр «ДрУк», 1998.– 448 с.; *Томенко М. В.*

Яку Україну будує команда Президента Леоніда Кучми?! / Експертна оцінка. – К., 1996. – 12 с.; *Томенко М.* Реальні й удавані конфлікти в українській владі // Політична думка. – 1997. – №1. – С. 7–13; *Томенко М.* Самоозначення України: від історії до політики. – К.: Заповіт, 1998. – 271 с.; *Цветков В. В., Горбатенко В. П.* Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства. – К., 2001. – 348 с.; *Черниш Н.* Соціологія. Курс лекцій. – Львів: Кальварія, 2003. – 544 с.; *Черниш Н., Романюк А.* Львів – Донецьк: Регіональні відмінності в оцінці політичних процесів // Студії політологічного Центру «Генеза». – 1995. – № 1. – С. 26-34; *Шамрай В.В.* Преобразование общества: пределы возможного. – К.: Наукова думка, 1994. – 176 с.; *Юцик О. І.* Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні. – К., 1997. – 192 с.; *Якушик В.* Різновиди політичних режимів // Віче. – 1995. – № 9. – С. 129–133.

7. *Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К.: «ARC-UKRAINE», 1996. – 793 с.; *Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М.* Україна: проблеми самоорганізації. [В 2 т.] – К.: Промінь, 2003; *Кремень В., Ткаченко В.* Україна: Шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К.: Видавничий центр «ДрУк», 1998. – 448 с.; *Політична історія України. XX століття: В 6 т.* / Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України (кер авт. кол. академік І. Курас) – К.; *Політична історія України (за ред. В. Танцюри)* – К.; *Політична історія XX століття (кер. автор. кол. В. Салабай)* – К.; *Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О.О.* Цивілізаційна історія України – К., 2005 – 631с.; *Кудряченко А. І., Калінічева Г. І., Костира А. А.* Політична історія України XX століття – К.: МАУП, 2006. – 696 с.

8. *Михальченко М. І., Банг Х. Х.* Взаємодія політики і економіки в умовах прискореної трансформації суспільств як предмет соціально-філософського дослідження. – К.: Абрис, 1999. – 30 с.; *Михальченко М., Самчук З.* Україна доби межичасся: Блиск та убозтво куртизанів. – Дрогобич: Відродження, 1998. – 241 с.; *Михальченко Н. І.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / НАН України; Інститут соціології {Київ}; АПН України; Інститут вищої школи {Київ}. – К., 2001. – 440с.; *Михальченко М. І.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: Відродження, 2004. – 488 с.; *Михальченко Н. І., Андрущенко В. П.* Беловежське. Л. Кравчук. Украина 1991–1995. – К.: Укр. центр духовної культури, 1996. – 536 с.

9. *Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / Кер. авт. кол. В. Полохало.* – К.: Політична думка, 1995. – 368 с.; *Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців).* – К.: Інститут соціології НАН України, 2001. – 662с.; *Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994 – 2003.* – К.: Інститут соціології НАН України, 2003. – 98с.; *Концепція адміністративної реформи в Україні.* – К.: Центр політико-правових реформ; Центр розвитку українського законодавства, 1998. – 60 с.; *Стулова І. М.* Політичні інститути й економіка: взаємодія та взаємозалежність: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська національна юридична академія. – О., 2002; *Телешун С. О.* Державний устрій України: проблеми теорії і практики: Дис... д-ра політ. наук: 23.00.02

/ Київський ін-т внутрішніх справ Національної академії внутрішніх справ України. – К., 2000.

10. *Українська політична нація: генеза, стан, перспективи* / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін.; За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2003. – 632 с.

11. *Долженков О. О. Трансформація політичних систем України та Білорусі: порівняльний аналіз*: Дис... д-ра політ. наук. – Х., 2005. – 418 с.

12. *Бабкин В. Д., Селиванов В. Н. Народ и власть: Опыт системного исследования воззрений М. Е. Салтыкова-Щедрина*. – К.: Манускрипт, 1996. – 448 с; *Баранова С. Г. Особливості становлення демократичного політичного режиму в Україні (історико-методологічний аспект)*: Дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / Львівський держ. ун-т ім. І.Франка. – Львів, 1997; *Белобров Б. Д. Идеология сталого людського розвитку в Україні в період соціальних трансформацій: проблема становлення*: Дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / Центральний ін-т післядипломної педагогічної освіти АПН України. – К., 2005; *Бойко О. Д. Суспільно-політичні трансформації в Україні (квітень 1985 – серпень 1991 рр.): історико-політологічний аналіз*: Дис... д-ра політ. наук.: 23.00.02 / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2003; *Брустінюк В. В. Модернізація системи влади і управління: чинники змін та розвитку*: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2005; *Ворона В., Головаха Є. Соціологія і політика у суспільстві, що трансформується* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1 – 2. – С. 9–17; *Воронов І. О. Становлення правової держави в Україні (політологічний аспект)*. Дис... канд. політ. наук. – К., 1997; *Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть*. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с; *Двойних К. Зарубіжні інвестиції та соціально-політичні трансформації в Україні* // Політична думка. – 1997. – № 1. – С. 65; *Дем'яненко В. М. Політична свідомість українського суспільства в умовах демократичної трансформації*. Дис... канд. політ. наук. – К., 2003; *Долженков О. О. Трансформація політичних систем України та Білорусі: порівняльний аналіз*: Дис... д-ра політ. наук. – Х., 2005. – 418 с.; *Калінічева Г. І. Конституційно-правові засади формування соціальної держави в сучасній Україні / Особливості соціальної молодіжної політики в Україні та ФРН на сучасному етапі*: Наук. зб. / Редкол.: А.І.Кудряченко. – К.: МАУП, 2004. – С.47–59; *Катаев С. Л. Модернизация общества и социокультурные процессы*. – Запорожье: ЦНТИ, 1994. – 262 с.; *Катаев С. Л. Соціокультурна трансформація сучасного українського суспільства*. Дис. доктора соціолог. наук. – К., 1998. – 32 с.; *Катаев С. Л. Принципи концептуалізації поняття «трансформація суспільства»* // Нова парадигма. – Вип. 29. – Запоріжжя, 2003. – С. 143–147; *Категоренко О. І. Трансформаційні та модернізаційні аспекти політичної системи сучасної України: політологічний аналіз*: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2004; *Кіндратець О. М. Формування суспільства сталого розвитку: проблеми і перспективи*: Монографія. – Запоріжжя: Вид-во Запорізької державної інженерної академії, 2003. – 383 с.; *Кіш С. Виклик демократії: політичні трансформації в Центрально-Східній Європі* // Віче. – 1998. – №5. – С. 12–19; *Кувалдін В.*

Президентська і парламентська республіки як форми демократичного транзиту // Політична думка. – 1998. – № 3/4. – С. 21–22; *Курас І. Ф.* Суспільні трансформації і суспільні науки: проблеми методології // Пам'ять століть. – 2001. – № 1. – С. 3–11; *Курас І. Ф.* Українське суспільство на рубежі століть: утвердження реформаторського курсу // Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегія розвитку. Матеріали наукової конференції. – К.: НТУУ КПІ, 2001. – С. 23–28; *Микитюк Т.* Соціальна трансформація в Україні та Росії: інтеграція чи дезінтеграція // Регіони Східної Європи: інтеграційні очікування та конфронтаційні небезпеки. Матеріали Міжнародної наукової конференції, Чернівці, 18–19 вересня 2000. – Чернівці: БУКРЕК, 2000. – С. 204–210; *Михальченко М. І., Банг Х. Х.* Взаємодія політики і економіки в умовах прискореної трансформації суспільств як предмет соціально-філософського дослідження. – К.: Абрис, 1999. – 30 с.; *Михальченко М., Журавський В., Танчер В.* Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. – К., 1997. – 178 с.; *Николин І. Ю.* Глобалізаційні процеси в контексті соціально-політичних трансформацій в Україні: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2004; *Перфільєва А. О.* Індігенізаційний підхід у сучасному дискурсі політичної модернізації: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2007; *Посткоммунистические трансформации: векторы, направление, содержание* / Под ред. О. Д. Куценко; со-редактор С. С. Бабенко. – Харьков: Изд. центр Харьк. Нац. ун-та им. В. Н. Каразина, 2004. – 418 с.; *Руденко Ю. Ю.* Українське суспільство в трансформаційний період: Проблема формування політичної ідеології чи політичної стратегії? // Політологічний вісник. Зб. наук. пр. №10. – К.: Т-во «Знання» України, 2002. – С. 143–154; *Селиванов В. М.* До питань методології аналізу демократичної трансформації українського суспільства // Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегія розвитку. Матеріали наукової конференції. – К.: НТУУ КПІ, 2001. – С. 167–171.; *Старецька Л.* Про деякі суперечності трансформаційних процесів у перехідному суспільстві // Політичний процес в Україні: стан і перспективи розвитку. – Львів: ПАІС, 1998. – С. 55–59; *Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід* / За ред. В. В. Танчера, В. П. Степаненка. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – 244 с.; *Тарасенко В.* Інволюційна трансформація в Україні // Віче. – 1998. – №6. – С. 41–49; *Хома Н. М.* Виборча активність громадян в умовах трансформації політичної системи України (регіональний аспект). Дис... канд. політ. наук. – Львів, 1998; *Українське суспільство: 10 років незалежності. Соціологічний моніторинг та коментар науковців* / За ред. В. М. Ворони, М. О. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2001.

13. *Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку: Монографія за ред. Ф. М. Рудича.* – К.: Парламент. вид-во, 1998.

14. *Алексеев Ю. М.* Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985 – 1999) Навч. посіб./ Ю. М. Алексеев, О. В. Кульчицький, А. Г. Слісаренко. – К.: ТОВ «УВПК» «Екособ», 2000. – 296 с.; *Балан С. В.* Співвідношення політичної та конституційно-правової відповідальності у здійсненні державної влади: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007; *Бандурка О. М.,*

Барков В. Ю. Україна сьогодні: політичні, соціальні і національні детермінанти розвитку. – К.: Стило, 1998. – 220 с.; Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна. – К., 1997. – 200 с.; Бойко О. Д. Україна в 1985-1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 306 с.; Воронов І. О. Правова держава як предмет політології: історія, теорія, методологія дослідження: Дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2003; Гальчинський А. Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі? – К.: Українські пропілеї, 1996. – 160 с.; Греченко В. А. Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліття / Університет внутрішніх справ. – Х., 2000. – 304 с.; Журавський В. С. Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект). – К.: Парламент. вид-во, 1999. – 112 с.; Іщук В. Україна: Проблема престижності та ідентичності (масова свідомість і культура як суб'єкти формування громадської та національної свідомості). – К.: Смолоскип, 2000. – 92 с.; Каменчук Т. О. Політична компетентність державної влади в системі управління: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2006; Катєгоренко О. І. Трансформаційні та модернізаційні аспекти політичної системи сучасної України: політологічний аналіз: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К., 2004; Лисенко О. М. Становлення та функціонування органів державної влади України в контексті євроінтеграційних процесів (1991-2004 рр.): Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2006; Науmjкіна С. М. Феномен української політичної еліти 90-х років // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. – Одеса, 1999. – Вип. 5. – С. 46–51; Науmjкіна С. М. Социально-политические аспекты управления. – Одесса, 1994. – 175 с.; Николаева М. И. Политическая система современной Украины: процессы институциональных изменений и стабилизации: Дис... канд. полит. наук: 23.00.02 / Одесский национальный ун-т им. И.И. Мечникова. – Одеса, 2003; Рябов С. Г. Легітимізація влади як соціально-філософська проблема (концептуально-методологічний аналіз): Дис... д-ра філософ. наук: 09.00.03 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997; Сацький П. В. Становлення політичної системи в Україні наприкінці 1980-х – в першій половині 1990-х років: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 2003; Становлення владних структур в Україні (1991–1996) / О. Гарань та ін. (ред.); ЗАТ «Українська прес-група», Газета «День», Центр політичного аналізу. – К., 1997. – 178с.; Становлення владних структур в Україні (1991-1996) / Ред.кол.: О. Гарань, В. Кулик, О. Майборода. – К.: Центр політичного аналізу газети «День», 1997. – 178 с.; Тертичка В. В. Державна політика: аналіз і впровадження в Україні: Дис... д-ра наук. з держ. управління: 25.00.01 / Національна академія держ. управління при Президентові України. – К., 2004; Токовенко В. В. Оптимізація взаємодії політичного керівництва та державного управління в умовах модернізації політико-адміністративної системи України: Автореф. дис... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.01 / Нац. акад. держ. управління при Президентові України. – К., 2004; Топалова С. О. Політичні партії як суб'єкти державної влади: компаративістський аналіз: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х.,

2004; *Торяник В. М.* Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2006; *Чемшиш О. О.* Оптимізація демократичного розвитку політичних систем у контексті співвідношення державної влади та політичної участі: Дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Севастопольський національний технічний ун-т. – Севастополь, 2004; *Черній А. Л.* Чинник кризовості у трансформуванні суспільно-політичних систем перехідного періоду: Дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2004.

15. *Органи державної влади України* / В. Ф. Погоріло, Л. Т. Кривенко, Н. Г. Григорук та ін.; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2002. – 592 с.; *Органи державної влади в Україні: структура, функції і тенденції розвитку: Навч. посіб.* / Н. Р. Нижник, С. Д. Дубенко, Н. Г. Плахотнюк та ін.; Київ. регіон. центр Академії правових наук України та ін. – К.: ЗАТ «НІЧЛАВА», Івано-Франківськ, 2003. – 284 с.

16. *Державна політика: аналіз та механізм її впровадження в Україні: Навч. посіб.* / Українська академія держ. управління при Президентові України / В. А. Ребало (заг.ред.). – К.: УАДУ, 2000. – 228 с.; *Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку: Навч. посіб. для студентів вищ. закладів освіти* / Ф. М. Рудич (ред.). – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 326с.

17. *Головатенко В.* Право вето Президента України: складова механізму стримувань і противаг чи стабілізуючий чинник законотворення // Українське право. – 2000. – № 1. – С. 105–110; *Журавльова Г.* Поділ влади в сучасній Україні (проблеми теорії і практики) // Право України. – 1998. – № 11. – С. 20–26; *Каневський О. С.* Доктрина розподілу влади: від теоретичної концепції до політико-конституційного принципу: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Севастопольський держ. технічний ун-т. – Севастополь, 1999; *Кривенко Л.* Розподіл влад і процесуальні права парламенту // Віче. – 1998. – № 3. – С. 14–32; *Ладиченко В. В.* Теоретико-правові засади поділу влади: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1998; *Мартинюк Р. С.* Реалізація принципу поділу функцій влади в сучасній Україні: політико-правовий аналіз: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2005; *Оніщенко Н. М.* Правова система і держава в Україні. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 132 с.; *Панов М. І., Данильян О. Г., Максимов С. І., Осипова Н. П., Дзвобань О. П.* Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / М. І. Панов (заг.ред.), О. Г. Данильян (заг.ред.). – Х.: Право, 2004; *Томенко М.* Законодавча, виконавча та судова влада України до і після 2002 р. // Універсум. – 2002. – № 9–10. – С. 5–10; *Федоренко Г.* Поділ та єдність влади: інтеграційні механізми на парламентському рівні // Право України. – 2002. – №11. – С. 13–15.

18. *Авсєєвич В. П.* Верховна Рада України у конституційному процесі в Україні 1990 – 1996 рр.: Дис. к.і.н./ Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2002; *Бандурка О. М., Древаль Ю. Д.* Парламентаризм в Україні:

становлення і розвиток / Університет внутрішніх справ. – Х., 1999. – 288 с.; *Гавриш С.* Парламентаризм на чолі суспільного прогресу // Віче. – 2001. – № 7. – С. 3–17; *Древаль Ю. Д.* Парламентаризм у політичній системі України: (політико-правовий аналіз). – Х.: Вид-во нац. ун-ту внутрішніх справ, 2000. – 280 с.; *Журавський В. С.* Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми). – К.: Парламент. вид-во, 2002. – 344 с.; *Засць А.* Український парламентаризм. Формування й удосконалення 1994–1998 рр. // Віче. – 1999. – № 2. – С. 13–31; *Звіркowska В.* Парламентська культура в Україні: чинники, рівень, тенденції розвитку // Людина і політика. – 2001. – № 4. – С. 115–127; *Звіркowska В. А.* Український парламентаризм: проблеми становлення і розвитку (політологічний аналіз): Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2002; *Калінічева Г.* Формування механізму прозорості парламенту України в контексті європейського досвіду // Ефективність державного управління в контексті глобалізації та євроінтеграції: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнародною участю (9 травня 2003 р., Нац. акад. держ. управління при Президентові України) / За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К.: НАДУ, 2003. – Т. 1. – С. 447–450; *Ковриженко Д.* Український парламентаризм у світлі Конституції: аналіз основних проблем // Парламент. – 2001. – № 4. – С. 7–12; *Колісник В.* Роль парламенту України в забезпеченні розвитку міжнаціональних відносин та деякі питання вдосконалення його діяльності // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 1. – С. 51–60; *Корольок В.* Еволюція влади: (Становлення парламентаризму) // Голос України. – 2002. – 16 квітня. – С. 1, 8; *Кривенко Л.* Український парламентаризм. До питання конституційних гарантій: Державно-правова реформа // Віче. – 1996. – № 11. – С. 35–50; *Кривенко Л.* Парламент без парламентаризму? Державно-правова реформа в Україні // Віче. – 1997. – № 4. – С. 13–32; *Кривенко Л.* Верховна Рада України – однопалатний парламент // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 4. – С. 70–80; *Кривенко Л.* Розподіл влад і процесуальні права парламенту // Віче. – 1998. – № 3. – С. 14–32; *Кривенко Л.* Суверенітет парламенту: Теорія і практика (Україна) // Віче. – 1998. – № 4. – С. 32–48; *Кривенко Л.* Український парламент: двопалатність чи однопалатність? // Віче. – 1999. – № 9. – С. 3–19; *Кривенко Л.* Законодавча влада в системі державної влади // Вісник Академії управління при Президенті України. – 2001. – № 1. – С. 58–71; *Кривенко Л.* Конституційна модель Верховної Ради. Повернення до майбутнього // Віче. – 2002. – №10. – С. 17–23; *Кудряченко А.* Сучасна політична система України в контексті трансформаційних перетворень // Матеріали міжнар. наук.-теор. конф. «Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі», 8–9 лютого 2006 року (м. Київ). – С.224–229; *Кудряченко А.* Верховна Рада України на шляху утвердження парламентаризму // Актуальні питання політології. – Вип. №5 – С. 9–20; *Лукаш О., Нечипоренко Г. В.* Парламентаризм в Україні: сутність та проблеми становлення. Дис... канд. політ. наук. – Львів, 1996; *Скребець О. В.* Інститут парламентаризму в контексті досвіду демократичної трансформації сучасних суспільств: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Таврійський національний ун-т ім. В. І. Вернадського – Сімферополь, 2005; *Шатова В.* Парламент як орган народного представництва: ідеологія державотворення //

Віче. – 1999. – № 5. – С. 3–10; *Шаповал В., Журавльова Г.* Феномен парламенту. Спроба наукового тлумачення дефініції // Віче. – 2000. – № 2. – С. 12–17; *Шаповал В. М.* Парламентаризм і законодавчий процес в Україні: Навч. посіб. / В. А. Шаповал, В. І. Борденюк, Г. С. Журавльова; Нац. акад. держ. управління при Президенті України. – К.: УАДУ, 2000. – 216 с.; *Шемшученко Ю.* Теоретичні засади розвитку українського парламентаризму // Право України. – 1998. – № 1. – С. 17–20; *Шморзун О.* Реформа української влади. Чи є парламентаризм вищою формою демократії? // Українське слово. – 2002. – 29 – 4 вересня. – С. 1, 5; *Український парламентаризм: минуле і сучасне.* – К.: Парламентське видавництво, 1999. – 368 с.; *Парламент в Україні: тенденції та проблеми становлення (аналітичні дослідження центру Разумкова)* // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 2. – С. 2–29.

19. *Авер'янов В.* Виконавча влада в Україні та її правове регулювання // Вісник Академії правових наук. – 2003. – № 2 – 3. – С. 238–253; *Дахова І.* Поняття виконавчої влади та її місце в державному механізмі України (конституційний аспект) // Право України. – 2002. – № 2. – С. 23–27; *Державна виконавча влада в Україні формування та функціонування* / П. Б. Бабич, Л. Ф. Биков, З. М. Борисенко та ін.; Нац. акад. держ. управління при Президенті України, Центр досліджень адміністративної реформи. – К., 2000. – Ч. 1. – 221 с.; *Єрмолін В. П.* Конституційні засади виконавчої влади в Україні (проблеми теорії і практики): Дис. канд. юрид. наук / НАН України Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2003; *Кисіль С. П.* Центральні органи виконавчої влади України: стан і розвиток. – К., 1999. – 80 с.; *Коваленко А.* Відповідальність виконавчої влади: порівняльно-політологічний аспект // Віче. – 2001. – № 11. – С. 11–20; *Коваленко А. А.* Виконавча влада в сучасних умовах: проблеми розвитку // Держава і право. – Вип. 18. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – С. 383–390; *Коваленко А. А.* Становлення і розвиток виконавчої влади в Україні: Дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – К., 2003; *Малиновський В. Я.* Оптимізація функцій органів виконавчої влади України: теоретико-методологічні засади: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Українська Академія держ. управління при Президентові України. – К., 2002; *Нижник Н., Дуда А.* Конституційно-правова основа діяльності та повноваження Уряду України // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – 1999. – № 1. – С. 57–68; *Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні: Моногр.* / О. О. Кордун, К. О. Вашенко, Р. М. Павленко; За заг. ред. О. О. Кордуна. – К.: МАУП, 2000. – 248 с.; *Порфімович О. Л.* Імідж як складова політичної культури органу державної виконавчої влади України: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.03 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006; *Шаповал В.* Конституційний механізм державної влади в незалежній Україні: політико-правові проблеми організації виконавчої влади // Право України. – 1997. – № 1. – С. 30–34; *Чикурлій С. О.* Конституційна модель організації виконавчої влади в Україні та шляхи її подальшого розвитку // Держава і право. – 2001. – № 15. – С. 126–133.

20. *Батракова І. В.* Інститут президентства як суб'єкт концептуальної власти в демократических політичних системах: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02

/ Севастопольский нац. техн. ун-т. – Севастополь, 2003; *Бурчак Ф. Г.* Президент України / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К.: Ін Юре, 1997. – 24 с.; *Головатенко В.* Правові акти Президента України: юридична природа, статус, функції // *Право України*. – 2004. – № 3. – С. 14–18; *Кіс Т.* Інститут Президентства в Україні: Теорія політики // *Нова політика*. – 2000. – № 1. – С. 23–31; *Козловська Л. В.* Аналіз президентських виборів 1994 року і формування нової політичної еліти // *Актуальні проблеми політики*. – Вип. 6 – 7. – Одеса, 1999. – С. 245–249; *Кононенко Н. В.* Інститут президентства в Україні: політологічний аналіз. Дис. канд. політ. наук. – К., 1998; *Костицька І. О.* Інститут президентства в Україні: становлення і функціонування / Теоретико-правовий аналіз. – К.: Ін-т законодавчих передбачень і правової експертизи, 2003. – 496 с.; *Кривенко Л.* Конституційна відповідальність глави держави // *Віче*. – 2001. – № 10. – С. 3–18; *Кривенко Л.* Президент України: еволюція конституційно-правового статусу // *Віче*. – 1998. – № 10. – С. 77–94; *Кудряченко А. І.* Місце інституту президентства в контексті оновлення політичної системи України // *Стратегічні пріоритети*. – № 1. – 2006 – С. 5–10; *Кудряченко А. І.* Чотирнадцять президентів. Порівняльний аналіз системи влади держав Центральної та Східної Європи в контексті вітчизняного досвіду конституційної реформи // *Віче*. № 11–К. – 2006. – С. 26–28; *Кудряченко А. І.* Президент України: конституційно-правовий статус // *Діалог – Україна – Франція*. №2 – С. 30–35; *Кудряченко А. І.* Інститут президентства в Україні: реалі конституційно-правового статусу // *Государство и право*. – 1998. – № 3. – С. 99–106; *Кудряченко А. І.* Інститут президентства в Україні: правовий коментарій // *Підтекст*. – 1996. – № 14. – С. 5–9; *Кудряченко А. І.* Президентура України – на рівень вимог часу // *Розбудова держави*. – 1996. – № 5. – С. 17–23; *Інститут президентства в Україні: становлення та розвиток* / Н. Г. Плахотнюк, В. І. Мельниченко; Нац. акад. держ. управління при Президенті України. – К.: Вид. дім «Максімум», 2004. – 223 с.; *Стасюк Ю. Є.* Інститут президентства в контексті досвіду України та Росії. – Дис... канд. політ. наук. – К., 2001; *Стасюк Ю.* Інститут президентства. Конструктиви і деструктиви // *Віче*. – 2002. – № 5. – С. 27–32; *Серьогіна С. Г.* Теоретично-правові та організаційні засади функціонування інституту президентства в Україні / *Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого*. – Х.: Ксілон, 2001. – 277 с.; *Шатіло В. А.* Інститут президентства в системі державної влади України / *Український центр політичного менеджменту*. – К., 2004. – 159 с.

21. *Головченко В.* Статус Кабінету Міністрів України: аналітичний огляд // *Юридичний вісник України*. – 2002. – Серпень (№ 31). – С. 14; *Замніус В.* Політичні та правові аспекти законодавчого визначення статусу Кабінету Міністрів України та центральних органів виконавчої влади // *Парламент*. – 2001. – № 6. – С. 17–23; *Кампо В.* Проблеми еволюції урядової влади // *Українське право*. – 1995. – № 1. – С. 44–51; *Кикоть П.* Міністерство – центральний орган виконавчої влади України // *Право України*. – 2000. – № 1. – С. 35–37, 43; *Корнієнко М.* Місцеве самоврядування та урядова вертикаль // *Місцеве самоврядування*. – 1997. – № 3–4. – С. 37–41; *Лавренюк С.* Від Ради Міністрів у складі КПУ до Кабінету Міністрів: (історія) // *Голос України*. – 2002. – 7 вересня. – С. 4–5; *Павленко Р. М.* Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Нац. ун-т «Кієво-Могилянська академія». – К., 2001.

22. *Валевський О.* Інститут державних секретарів в Україні: від задуму до реалізації / Аналітична доповідь / О. Валевський, С. Конончук. – К.: УНЦПД, 2003. – 108 с.; *Скрипнюк В.* Інститут державних секретарів і перспективи розвитку виконавчої влади в Україні // *Право України*. – 2001. – № 10. – С. 16–19; *Сушинський О. І.* Місцеві державні адміністрації: відносини з іншими інституціями влади / Львів. регіон. ін-т держ. управління Академії державного управління при Президенті України. – Львів: Вид-во ЛРІДУ УАДУ, 2002. – 60 с.; *Толкованов В.* Інститут державних секретарів як важливий елемент ефективного функціонування апарату державного управління: вітчизняна практика та зарубіжний досвід // *Вісник Української Академії державного управління при Президенті України*. – 2002. – № 3. – С. 48–54.

23. *Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні:* монографія / За заг. ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Князева. – К.: Вид-во НАДУ, 2005. – 172 с.

24. *Бойко В. Ф.* Судова реформа в Україні: стан і перспективи. Навч. посібник / Міжрегіональна академія управління персоналом. – К.: МАУП, 2004. – 173 с.; *Герасина Л. Н.* Социальная эффективность судебной власти: возможности социологического измерения // *Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи:* Мат. наук.-практ. конф., 18-19 квітня 2002 р., м. Харків / Редкол.: Сташис В. В. (голов. ред.) та ін. – К.; Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 94-98; *Куйбіда Р. О.* Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи / Центр політико-правових реформ. – К.: Атіка, 2004. – 288 с.; *Москвич Л. М.* Статус судді: питання теорії та практики / Л. М. Москвич, С. В. Подкопаєв, С. В. Прилуцький. – Х.: «ІНЖЕК», 2004. – 358 с.; *Паліюк В. П.* Застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод. – К.: Фенікс, 2004. – 263 с.; *Рекецька І. Р.* Судова влада в контексті демократичної трансформації українського суспільства: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2003; *Савенко М. Д.* Незалежність судді Конституційного Суду України // *Вісник Конституційного Суду України*. – 2001. – № 1. – С. 73–77; *Савенко М. Д.* Забезпечення незалежності суду – важливий напрям судово-правової реформи в Україні // *Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи:* Мат. наук.-практ. конф., 18-19 квітня 2002 р., м. Харків / Редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. – К.; Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 34–38.; *Сташис В. В.* Завдання нового етапу судової реформи // Там само. – С. 5–8; *Стефанюк В. С.* Запровадження адміністративних судів у рамках судово-правової реформи в Україні // Там само. – С. 12–18; *Стефанюк В. С.* Судова система України та судова реформа / Національний університет «Кієво-Могилянська Академія». – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 174 с.; *Христова Г. О.* Конституційний Суд України в системі органів державної влади // Там само. – С. 175–178; *Стрижак А. А.* Судове управління в Україні. Теоретичні основи і правове регулювання. – Ужгород: Патент, 2004. – 120 с.; *Сухонос В. В.* Організація і діяльність прокуратури в Україні: Історія і сучасність / Академія прокуратури при Генеральній прокуратурі України та ін. – Суми: Університетська книга, 2004. – 346 с.; *Туркина И. Е.* Место и роль конституционно-судебной ветви власти в демократическом политическом процессе: Дис... канд. полит. наук:

23.00.02 / Севастопольский национальный технический ун-т. – Севастополь, 2004; Француз Т. І. Політико-правові проблеми становлення і розвитку судової влади в незалежній Україні.: Дис. канд. юрид. наук / Одеська нац. юр. акад. – Одеса, 2001.

25. Бадзьо Ю. Український вибір. – К.: Смолоскип, 2004. – 54 с.; Баймуратов М., Максименко С. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу: політико-правовий аналіз // Право України. – 2001. – № 10. – С. 101–104; Гальчинський А. С., Чалий О. О. Курс на європейську інтеграцію // Політика і час. – 2002. – № 11. – С. 3–10; Кудряченко А. І. Геополітичні дилеми сучасної України. Україна дипломатична. – 2006. – Вип. 7. – С. 497–514; Кудряченко А. І. Європейські перспективи України в епоху глобалізації // Трибуна. – 2003. – № 5–6. – С. 28–33; Кудряченко А. І. Геополітичне сходження України // Президент – 2002. – № 9. – С. 42–49; Кудряченко А. І. Україна в сучасному геополітичному просторі // Генеза – 1997 – С. 202–209; Рудич Ф. Україна в геополітичному контексті: Ідеологія державотворення // Віче. – 1998. – № 11. – С. 3–19; Толстов С. Україна в Євроатлантичних відносинах // Політична думка. – 1999. – № 3. – С. 73–83.

26. Булгаков В. А. Концептуальні засади визначення геополітичних пріоритетів України: Дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / Київський національний технічний ун-т будівництва і архітектури. – К., 2002; Василенко С. Українська геополітика: Традиції і сучасні реалії в контексті Європейського процесу // Трибуна. – 1999. – № 11–12. – С. 19–21; Василенко С. Україна і ЄС: на шляху до спільного європейського дому // Нова політика. – 1999. – № 4. – С. 16–20; Василенко С. Д. Європейський вибір України / Одеська нац. морська акад. – Одеса: «Видав інформ» ОНМА, 2003. – 212 с.; Василенко С. Д. Геополітичні виміри України в загальноєвропейському політичному процесі: Дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова; Інститут соціальних наук. – Одеса, 2001; Віднянський С. Ходу історії не сповільнюючи: Україна та Європа в ХХ ст. // Людина і влада. – 1999. – № 8–10. – С. 95–98; Горбулін В. Наша мета, наша доля. Місце України в сучасній Європі // Політика і час. – 1996. – № 1. – С. 4–9; Дергачов О. Вибори в Україні: зовнішньополітичні орієнтації як чинник електоральної стратегії // Політична думка. – 1999. – № 3. – С. 28–33; Дергачов О. Зовнішня політика України: успадковані проблеми і нові перспективи // Національна безпека і оборона. – 2004. – № 9. – С. 33–36; Кудряченко А. І. Варианты и измерения стратегического сотрудничества Украины с Россией на современном этапе развития. // Россия и современный мир – 2006. – № 3. – С. 192–203; Кудряченко А. І. Українсько-російські відносини: шлях до рівноправного партнерства // Нова політика. – 1998. – № 1. – С. 12–18; Кудряченко А. І. Зовнішньополітичні засади незалежності України // Віче. – 1996. – № 8. – С. 45–51; Кудряченко А. І., Грабарчук Г. О. Україна й Німеччина – двосторонні відносини на початку 90-х років. – 1994. – 48 с.; Кудряченко А. І. Між двома полюсам. Деякі питання взаємовідносин України, Польщі, Росії і Німеччини // Політика і час. – 1993. – № 3. – С. 19–25.

27. Сльченко В. Нові рубежі багатостороннього співробітництва України в міжнародних зв'язках // Політика і час – 1996. – № 9. – С. 10–14; Жук П. Системний аналіз часових закономірностей періоду становлення української

держави та її стосунки зі світом // Розбудова держави. – 1996. – № 11. – С. 19–25; *Касьян В. І.* Зовнішня політика України – важливий фактор розбудови української держави: Навч. посіб. – Рівне: РДГУ, 1999. – 177 с.; *Кіндратець О.* Такий далекий і важкий шлях до Європи: Україна і ЄС // Політика і час. – 2004. – № 4. – С. 63–69.

28. *Андрущенко Т. В.* Європейська політика України: проблеми формування та реалізації (політологічний аналіз): Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Інститут вищої освіти АПН України. – Х., 2003; *Вакулич В. М.* Політичні детермінанти зближення України з Європейським Союзом: Дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2001; *Костюк С. М.* Стан і перспективи співпраці України з Європейським Союзом: Дис. канд. політ. наук / Чернівецький національний університет Ю. Федьковича. – Чернівці, 2004; *Лавренчук А. О.* Становлення та розвиток регіональних механізмів інтеграції України до Європейського Союзу: Дис. канд. наук з держ. управління / Нац. акад. держ. управління при Президенті України. – К., 2004; *Лисенко О. М.* Становлення та функціонування органів державної влади в контексті євроінтеграційних процесів (1991-2004 рр.): Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006; *Панченко Ж. О.* Геополітичне позиціонування України в процесах євроінтеграції: Дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006.

29. *Ковальова О.* Україна – Європейський Союз: Інтеграційний потенціал проблеми співробітництва // Людина і політика. – 2002. – № 6. – С. 22–29; *Ковальова О.* Методологія Європейського Союзу з оцінки демократичності політичних інститутів держав-кандидатів на вступ // Людина і політика. – 2003. – № 1. – С. 3–9; *Ковальова О.* Політико-правові і процедурні питання вступу до Європейського Союзу // Право України. – 2003. – № 4. – С. 119–122; *Ковальова О.* Хто підтримає інтеграційну політику в Україні // Віче. – 2003. – № 8. – С. 28–32; *Ковальова О. О.* Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. – К., 2003. – 340 с.; *Ковальова О. О.* Українська політика щодо євроінтеграційних процесів: Дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2003.

30. *Андресюк Б. П.* На шляху до громадянського суспільства: європейський контекст суспільно-політичного розвитку України. – К.: ЗАТ «Видавництво «Політична думка», 2000. – 135 с.; *Барков В. Ю.* Украина сегодня: политические, социальные и национальные детерминанты развития. – К.: Стило, 1998. – 220 с.; *Буник М. З.* Принципи моделювання громадянського суспільства як системи соціально-політичних відносин: Автореф. дис... канд. пол. наук: 23.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2006; *Гесць В.* Державність України. На шляху до громадянського суспільства // Віче. – 1995. – № 5. – С. 3–16; *Грамчук А. В.* Особливості становлення громадянського суспільства в Україні: теорія і практика: Дис...канд. політ. наук: 23.00.02 / Одес. держ. морський ун-т. – Одеса, 2001.; *Задоянчук О. І.* Політичні аспекти становлення громадянського суспільства в Україні: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 1999; *Зеленько Г.* Перспективи громадянського

суспільства в Україні // Наукові записки/Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2004. – С. 69–76. – (Сер. «Політологія і етнологія», Вип. 20); *Кириченко С. О.* Співвідношення соціальної правової держави і громадянського суспільства в умовах сучасної України: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001; *Ковальчук Т. І.* Громадянське суспільство: сутність і тенденції розвитку (порівняльно-правові аспекти): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1995; *Колодій А.* Вибори '98 і становлення громадянського суспільства в Україні // *Українські варіанти.* – 1998. – № 1. – С. 2–12; *Колодій А.* Особливості перехідного періоду і вибір демократичних інститутів в Україні // *Політичний процес в Україні: стан і перспективи розвитку:* Зб. наук. пр. – Л., 1998. – С. 49–50; *Корнілов Ю. П.* Громадянське суспільство та особистість (соціально-політичний аналіз). Дис. канд. політ. наук. – К., 1998; *Костенко О. Б.* Становлення гегелівського розуміння діалектики громадянського суспільства та держави (шлях Г.В.Ф.Гегеля до «Філософії права»): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002; *Кратюк В. В.* Громадянське суспільство в Україні: політико-правові аспекти розвитку системи демократичної влади: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.13 / Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2001; *Українська політична нація: генеза, стан, перспективи* / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін.; За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2003. – 632 с.; *Крисаченко В. С., Хилько М. І.* Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку. – К.: Знання, 2001. – 642 с.; *Левенець Ю. А.* Держава у просторі громадянського суспільства / НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К.: Освітня книга, 2006. – 272с.; *Пасько І. Т., Пасько Я. І.* Громадянське суспільство і національна ідея: Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси / НАН України; Центр гуманітарної освіти. – Донецьк: Східний видавничий дім, 1999. – 184с.; *Пасько Я. І.* Громадянське суспільство: світоглядні версії та історичне втілення (соціально-філософський аналіз): Дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / НАН України; Інститут філософії ім. Г.Сковороди. – К., 1998; *Полішкарова О. О.* Політична структуризація в умовах становлення громадянського суспільства в Україні. Дис... канд. політ. наук. – Чернівці, 2002; *Резнік О.* Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства / НАН України; Ін-т соціології. – К., 2003. – 183с.; *Чернороз Р. А.* Держава і громадянське суспільство: соціокультурні аспекти розвитку: Дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2003; *Розова Т.В., Барков В.Ю.* Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні: Монографія. – Одеса: Юрид. літ., 2003. – 336 с.; *Степаненко В.* Социологическая концепция гражданского общества в постсоветском контексте // *Социология: теория, методы, маркетинг.* – 2000. – № 3. – С. 5–21; *Рябчук М.* Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави». – К.: Критика, 2000. – 272с.; *Сіленко А. О.* Соціальна держава: еволюція ідеї, сутність та перспективи становлення в сучасній Україні: Дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Південноукраїнський педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2000; *Степаненко В.* Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: інститути, практики, цінності / *Українське суспільство: 10 років незалежності.* – К.: ІС НАН України, 2001. – С. 169–

183; Тимченко С. М. Теоретико-правові проблеми взаємодії громадянського суспільства і правової держави в Україні: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. ун-т внутрішніх справ. – Х., 2001; Тимченко С. М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні: Монографія. – Запоріжжя: Юридичний інститут МВС України, 2002. – 193 с.

31. Розова Т.В., Барков В.Ю. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні: Монографія. – Одеса: Юрид. літ., 2003. – 336 с.

32. Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (Формування ідеалу) // Л. – 2001.; Колодій А. Ф. «Соціальний капітал» у контексті соціальних перетворень в Україні / Громадянське суспільство і соціальні перетворення в Україні: Тези наукової конференції / За ред. А. Ф. Карася. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – с.54 – 55.; Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія. – Львів: Видавництво «Червона Калина», 2002. – 272с.

33. Балабан Р. У пошуках громадянського суспільства // Наукові записки/Збірник. – К.: ІПІЕНД, 2004/Сер. «Політологія і етнологія», Вип. 25. – С.413 – 420.; Безродная В. И.. Особенности формирования гражданского общества в процессе политической модернизации Украины: Дис... канд. полит. наук: 23.00.02 / Одесская национальная академия связи им. А.С.Попова. – О., 2003; Барков В. Ю. Соціально-політичне становлення громадянського суспільства в Україні: Дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького – К., 1999.; Бунік М. З. Принципи моделювання громадянського суспільства як системи соціально– політичних відносин. Дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2006; Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення. – К.: «Логос», 1997. – 123с.; Громадянське суспільство в Україні: Аналітичний звіт. – К.: «Видавничий дім «Козаки», 2003. – 64с; Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації у глобальному світі: Навч.– метод. посібник / За заг. ред В.Бебика. – К.: ІКЦ «Леста», 2006.– 248 с.; Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні / НАН України; Інститут історії України; Українська академія історичних наук / В. А. Смолій (голова ред. кол.). – К., 2000. – 224с.; Зеленько Г. Подолання політичного відчуження як умова формування громадянського суспільства в Україні // Наукові записки/Збірник. – К.: ІПІЕНД, 2004/Сер. «Політологія і етнологія», Вип. 25. – С.247 – 262; Кириченко С. О. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави. – К.: Логос, 1999. – 84с.; Коцюбинський В. Й. Привласнення як феномен становлення громадянського суспільства (Соціально– філософський аналіз): Дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К., 1999; Кроки до громадянського суспільства: Концептуальні підходи до розвитку громадянського суспільства в Україні: Наук. альманах / Українська академія універсології / В.П. Рубцов (ред.). – К., 2004. – 256 с; Кузьменко В. Л., Романчук О. К. На порозі надцивілізації. Системний аналіз актуальних проблем сучасності. Соціальне прогнозування та футурологія. – Л.: Універсум, 2001. – 152 с.; Моргунов В. А. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект. – Донецьк : Донецький

національний ун-т, 2003. – 431с.; Пахарев А. Политическое лидерство и формирование гражданского общества: постсоветский период//Наукові записки/Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2002/Сер. «Політологія і етнологія», Вип. 20. – с.17 – 25; Пахарев А. Влияние политических элит и лидеров на процесс формирования и становления институтов гражданского общества // Наукові записки/Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2004/Сер. «Політологія і етнологія», Вип. 25. – с.66 – 79; Розбудова громадянського суспільства в Україні (історико– політичне дослідження) / Беренштейн Л.Ю., Панченко П. П., Реєнт О.П., Грабовський О.В., Коломієць С.С. – К., 1999. – 255 с.; Степаненко В. Громадський контроль за владою як перспектива розвитку громадянського суспільства в Україні//Віче. – № 6. – 2000. – с.8-21; Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи / Українська академія держ. управління при Президентіві України / В.І. Луговий (заг.ред.), В.М. Князев (заг.ред.). – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – 252с.; Щедрова Г. П. Громадянське суспільство і соціальна демократична, правова держава: становлення, функції, тенденції розвитку в сучасній Україні.: Дис... д– ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут національних відносин і політології – К., 1996; Щедрова Г. Громадянське суспільство: прагнення та реалії // Наукові записки/Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2004/Сер. «Політологія і етнологія», Вип. 25. – с.234 – 246.; Щедрова Г. Громадянське суспільство: тенденції становлення і проблеми дослідження//Наукові записки/Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2002/Сер. «Політологія і етнологія», Вип. 20. – с.14 – 16.;

34. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф.М. Рудича. – К.: Парламентське видавництво, 2006. – 412 с.; Бебик В.М., Бортніков В., Дегтярьова Л., Кудряченко А. Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації в глобальному світі. – К. – 2006 – 248с.

35. Адміністративна реформа в Україні: шлях до європейської інтеграції. Збірник наукових праць. – К., 2003. – 322 с.; Базір А. Сучасні тенденції реформування місцевого самоврядування в Україні // Нова політика. – 2000. – № 6. – С. 44 – 50.; Балабан Р. Політичні партії і місцеве самоврядування // Людина і політика. – 2003. – №3. – С. 136-144.; Безсмертний Р. Влада громади: дійсність чи перспектива? // Місцеве самоврядування. – 1996. – № 1. – С. 11.; Безсмертний Р. Самоврядування. Конституційна модель і проблеми повноцінного функціонування: державно-правова реформа // Віче. – 1997. – № 11. – С. 48 – 56.; Борденюк В.Г. Муніципальна реформа: що, як і задля чого // Віче. – 1998. – № 7. – С. 63 – 64.; Борденюк В. Деякі аспекти співвідношення місцевого самоврядування, держави і громадянського суспільства // Право України. – 2001. – № 12. – С. 24 – 27.; Борденюк В. Добровільне об'єднання територіальних громад у конституційно-правовому вимірі // Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 4. – С. 58 – 66.; Власенко О. Така строката спільнота: поліетнічність і регіоналізм // Місцеве самоврядування. – 1996. – № 1. – С. 49 – 56.; Волонєць В. Від політичних пристрастей до політичних дій: місцеве самоврядування в Україні // Віче. – 1994. – № 2. – С. 56 – 70.; Волощук В. Політика органів місцевого самоврядування щодо соціально-економічного розвитку // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – 2001. – № 2 (ч.1). – С. 71 – 74.; – № 18, № 19 – 20, № 21 – 22. – ст.144.; Гошко

А. Кардинальний шлях справжньої демократизації самоврядування України // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – 1998. – № 2. – С. 194 – 202.; Доля І. М.. Інститут місцевого самоврядування в політичному процесі сучасної України: Автореф. дис... канд. політ. наук.: 23.00.02 / НАН України ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса. – К., 2006.; Граб В., Білик Ю. Місцеве самоврядування: Закони і реальність // Віче. – 1998. – № 5. – С. 32 – 40.; Корнієнко М. Державна влада і місцеве самоврядування: актуальні питання теорії і практики // Українське право. – 1995. – № 1. – С. 68 – 77.; Корнієнко М. Місцеве самоврядування та урядова вертикаль // Місцеве самоврядування. – 1997. – № 3 – 4. – С. 37 – 41.; Корнієнко М. Місцеве самоврядування та урядова вертикаль // Хроніка 2000. – 1998. – № 27 – 28. – С. 508 – 512.; Крестева Ю.В. Інститут місцевого самоврядування в Україні: Дис... канд. політ. наук.: 23.00.02 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2002.; Криворучко Д. Українська модель місцевого самоврядування: проблеми становлення // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – 2001. – №2. (ч.2.). – С. 41 – 43.; Куйбіда В. Становлення демократичних засад місцевого самоврядування // Економіка України. – 2000. – № 10. – С. 14 – 21.; Лановюк Л. П. Розвиток місцевого самоврядування в умовах розбудови громадянського суспільства в Україні (90-ті роки ХХ століття – початок ХХІ століття): Дис... канд. іст. наук.: 07.00.01 / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля – Луганськ, 2003.; Любченко П.М. Компетенція суб'єктів місцевого самоврядування. – Х.: Модель всесвіту, 2001. – 224 с.; Місцеве самоврядування в Україні: Історія, проблеми, пропозиції / Ред. І. Бутко; Фонд сприяння становлення і розвитку місцевого самоврядування України. – К., 1994. – 180 с.; Місцеве самоврядування в Україні: історія, сучасність, перспективи розвитку: Навч. посіб. / В. В. Кравченко, Н. В. Кравченко, В. П. Лисюченко та ін.; Л. Є. Подобед (відп. ред.). – К.: Арабат-Центр, 2000.-312 с.; Музиченко Г. В. Реалізація принципів демократії в сучасній системі місцевого самоврядування в Україні: Дис... канд. політ. наук.: 23.00.02 / Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. – О., 2004.; Некряч А. І. Місцеве самоврядування в Україні: етапи становлення та перспективи: Монографія. – К.: Генеза, 2002.– 401 с.; Онищук А. Конфліктні ситуації у форматі «центр-регіони»// Віче. – 2003. – № 3. – С. 50 – 58.; Сасенко Ю.І., Ткачук А.Ф., Привалов Ю.О. Місцеве самоврядування в Україні: проблеми і прогнози. – Інститут соціології НАНУ, 1997. – 149 с.; Пухтинський М. Проблеми поступу місцевого самоврядування //Місцеве самоврядування: 10 років здобутків / За ред. М. Пухтинського . – К.:Атіка, 2002. – 368 с.

36. Григорішен В. Європейська Хартія про місцеве самоврядування і проблеми державної регіональної політики та місцевого самоврядування в Україні // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – 2001. – № 2 (ч.2.). – С. 9 – 12.; Кампо В. Європейська модель. Дострибнути чи дозріти // Віче. – 2003. – № 2. – С. 40 – 43.; Прусеський В. Конституційно-правові засади регулювання місцевого самоврядування за українським та європейським законодавством Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – 2001. – № 2 (ч.2.). – С. 21 – 27; Ткаченко О. Місцеве самоврядування в Україні на сучасному етапі: проблеми становлення і перспективи

розвитку // Голос України. – 1999. – 21 серпня. – С. 3 – 5.; Яцунська О. Місцеве самоврядування. Історико-правові аспекти світового та українського досвіду // Віче. – 2000. – № 7. – С. 39 – 48.;

37. Андресюк Б.П. Місцеве самоврядування в сучасній Україні: проблеми і перспективи / НАН України, Інститут національних відносин і політології. – К.: Інформаційно видавничий центр, 1997. – 222 с.; Андресюк Б.П. Місцеве самоврядування в сучасній Україні (політологічний аналіз): Дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України. – К., 1998.

38. Базовкін Є. Шляхи становлення, форми прояву багатопартійності // Політика і час. – 1991. – №10. – С. 40 – 46.; Базовкин Е.Г. Политические партии и общественные движения в системе современной демократии (сравнительный анализ Украины и России). – М.: Изд-во РАУ, 1993. – 389 с.; Білоус А. Політичні об'єднання України. – К.: Україна, 1993. – 108 с.; Білоус А., Гарань О. Становлення багатопартійності // Політична думка. – 1993. – №1. – С. 22 – 25.; Богомаз К. Утворення багатопартійної системи в Україні: досвід, проблеми, перспективи // Український час. – 1993. – №1. – С. 9 – 13.; Богомаз К. Багатопартійність в умовах відродження державності України (історіографія і джерельна база проблеми) // Український час. – 1993. – №2. – С. 11 – 15.; Выдрин Д. Многопартийность: за и против // Социально-политические науки. – 1990. – №9. – С. 71 – 77.; Кузьо Т. Багатопартійна система в Україні: проблеми і конфлікти // Політологічні читання. – 1993. – №1. – С. 124 – 135.; Литвин В. Ліві, праві, центр // Політика і час. – 1992. – №4. – С. 32-39.; Литвин В. Партія як форма політичної організації суспільства // Політика і час. – 1992. – №1. – С. 52 – 59.; Литвин В. Феномен партії // Віче. – 1992. – №6. – С. 23 – 36. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.; Шмачкова Т.В. Из основ политологии Запада (характер режимов, гражданское общество и партийные системы при демократии) // Полис. -1991. – №2. – С. 133 – 145.; Шмачкова Т.В. Мир политических партий // Полис. – 1992. – №1-2. – С. 222 – 227.;

39. Кремень В., Базовкін Є. Політичні партії: порівняльний аналіз програмних документів. – К.: НІСД, 1993. – Вип.18. – 90 с.

40. Примуш М. Історія і теорія політичних партій. – Донецьк: КИТИС, 2000. – 258 с.; Примуш М. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій. – Донецьк, 2001. – 338 с.; Примуш М.В. Політичні партії: механізми інституціоналізації і структурної трансформації: Дис. ... д-ра політ.наук: 23.00.02 / Львівський національний університет ім. І. Франка. – Л., 2003.

41. Вибори 2002: політичний компас виборця. Повна та точна інформація про партії та виборчі блоки, виборчі списки, передвиборчі програми / Г. Андрущак та ін. – К.: К.І.С., 2002. – 127 с.; Вибори '98: документи, статистичні дані, аналіз / Р. ВасиLINEць. – К., 1998. – 704 с.; Олійник В.В. Парламент – 2002: час вибору. – К.: Логос, 2001. – 252 с.; Парламент України: Вибори – 98: Інформ.-аналіт. Вид. / Центр. Вибор. Коміс. Част.І. – Київ, 1998. – 674 с.; Правові аспекти проведення виборів народних депутатів в Україні: збірник нормативно-правових актів / М. Гарник. – К.: Істина, 2002. – 288 с.; Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Нові політичні партії України. Довідник. – К.: Знання, 1990. – 48 с.; Напередодні. Україна на рубежі тисячоліть. Експертні оцінки / Л. Бентовська. –

К.: Український вимір, 2000. – 175 с.; Право вибору: політичні партії та виборчі блоки. Видання Інституту посткомуністичного суспільства / Упорядник М. Томенко, О.Проценко. – К.: Заповіт, 1998. – 128 с.; Україна багатопартійна. Програмні документи нових партій. – К.: МП «Пам'ятки України», 1991. – 192 с.

42. Бабій С.І. Формування багатопартійної системи в Україні: порівняльний аналіз зарубіжного і вітчизняного досвіду: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. – Одеса, 1999; Базів В.А. Партії в політичній системі перехідного періоду: українська практика і світовий досвід: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 1999; Бойко О.Ю. Особливості трансформації партійної системи України за роки незалежності: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2005.; Гладунок І.В. Правові проблеми формування політичної системи в Україні на сучасному етапі: Дис. ... канд. юр. наук: 12.00.13. – Одеса, 2001; Дунаєва Л.М. Партійна система в умовах модернізації суспільства: світовий досвід і Україна: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. – К., 2001; Лук'янов Д.В. Держава і політичні партії (проблеми співвідношення та взаємодії): Дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01. – Харків, 2002; Маличчук В. А. Міжнародна діяльність політичних партій України: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2005; Пуфлер Е. Ф. Партійна система сучасної України: сутність, тенденції подальшої трансформації: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998; Шведа Ю. Р. Формування багатопартійної системи в Україні: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський держ. ун-т ім. І.Франка. – Львів, 1996.

43. Базів В. Інструмент влади. Порівняльний аналіз походження і функціонування політичних партій у тоталітарних і демократичних політичних системах. – Львів: Світ, 1999. – 62 с.; Базів В.А. Політичні партії в незалежній Україні: генеза і типологія. – Львів: Світ, 1999. – 54 с.; Базовкін Є. Шляхи становлення, форми прояву багатопартійності // Політика і час. – 1991. – №10. – С. 40 – 46.; Базовкін Е.Г. Политические партии и общественные движения в системе современной демократии (сравнительный анализ Украины и России). – М.: Изд-во РАУ, 1993. – 389 с.; Бандурка О.М., Греченко В.А. Влада в Україні на зламі 2 і 3 тисячоліть. – Харків, 2000.–304 с.; Бернштейн Л. Особливості формування і перспективи розвитку багатопартійності в Україні // Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України. – 2001. – №1. – С. 11 – 26.; Білецький М., Погребинський М. Політичні партії у взаємодії зі структурою влади // Становлення владних структур в Україні (1991-1996). – К., 1997. – С. 23; Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна. – К.: МАУП, 2000. – 198 с.; Білоус А. Пропорційні вибори в Україні: ілюзії чи реалії // Нова політика. – 2001. – №1. – С. 2 – 5; Виникнення і еволюція національної партійної системи в Україні ХХ ст. / І. Калмакан, О. Бриндак. – Одеса, 1997. – 188 с.; Журавський В.С. Становлення політичних партій в суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 108 с.; Здіорук С.І., Бічек В.В. Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин. – К.: НІСД, 2001. – 432 с.; Дунаєва

Л. Тенденції та перспективи модернізації партійно-політичної сфери і утвердження партійної системи в Україні // Людина і політика. – 2001. – №5(17). – С. 148 – 157.; Дунаєва Л.М. Деякі тенденції формування партійної системи України // Держава і право. Збірник наукових праць. Юридичні та політичні науки. Випуск 14. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 2001. – С. 397 – 402.; Дунаєва Л.М. Інституціональні фактори формування і розвитку партійних систем // Держава і право. Збірник наукових праць. Юридичні та політичні науки. Випуск. 8. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. – С. 468 – 473.; Дунаєва Л.М. Особливості функціонування багатопартійної системи України на сучасному етапі // Держава і право. Збірник наукових праць. Юридичні та політичні науки. Випуск 14. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 2001. – С. 510 – 514; Кармазіна М. Партогенез в Україні: бажання демократизації? // Людина і політика. – 2001. – №4(16). – С. 29 – 36.; Кормич Л.І. Формування партійної системи сучасної України. – Одеса: Вид-во Тиврівського МП «Кобза», 2000. – 192 с; Костицький В. Політичні партії в системі «громадянське суспільство і держава» // Право України. – 1995. – №12. – с.32 – 34; Кресіна І.О., Перегуда Є.В. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми. Монографія. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 2003. – 368 с.; Кривоцюк П. Створення партій демократичного типу: світовий досвід та українські реалії // Людина і політика. – 2002. – № 5. – С. 35 – 46.; Назаренко Б. Сучасні політичні партії України: деякі проблеми і перспективи розвитку // Нова політика. – 1996. – № 4. – С. 3 – 9.; Пахарев А. Багатопартійність і партійна система – поняття не тотожні // Віче. – 2002. – №2(119). – С. 3 – 7.; Пахарев А. Парламентські вибори в Україні: проблеми формування партійної системи // Держава і право. Збірник наукових праць. Юридичні та політичні науки. Випуск 20. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 2002. – С. 397 – 403.; Пахарев А. Політика центрizmu в Україні. Проблема формування та перспективи розвитку // Трибуна. – 2002. – №3-4. – С. 23 – 25.; Пахарев А. Перспективи української багатопартійності у контексті можливих змін в організації влади // Політичний менеджмент. – 2003. – №2. – С. 57 – 64.; Рудич Ф.М. Політичні партії України: політологічний аспект // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики. – К., 2001. – 360 с. – С. 52 – 61.; Томенко М., Олійник В. Партійна еліта України, 2000. – К.: Логос, 2000. – 207 с.; Фесенко В. Політичні партії України: у лабіринтах посткомунізму // Перспективи паритетної демократії у політико-правовому полі України: Зб. наук. ст. – Х., 1997. – С. 34 – 43.; Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій та партійних систем: навч. Посібник. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 528 с.; Яблонський В., Латко Я. Сучасні політичні партії України. – К.: Альтпрес, 1999. – 227 с.

44. Аніщук В. Форми правового забезпечення діяльності політичних партій в Україні // Право України. – 2000. – №2. – С. 95 – 96.; Аніщук В.В. Типологізація політичних партій // Віче. – 2001. – №5(10). – С. 312 – 316.; Амджадін Л.М. Політична та фінансова роль бізнесу в парламентських виборах в Україні 2002р.: спроба соціального діалогу. Монографія. – К.: Стилюс, 2003. – 184 с.; Бернштейн Л. До питання про правові засади існування політичних партій в сучасній Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошу-

ки. – 2003. – Ч.2. – С. 15 – 23.; Гаєва Н.П. Виборча система та політичні партії // Держава і право. Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 6. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. – С. 131 – 136; Гаєва Н.П. Політичні партії – суб'єкт виборчого процесу в Україні // Держава і право. Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 8. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. – С. 105 – 112.; Долежан В., Василюк С. Оновлення виборчого законодавства: на користь чи на шкоду? // Право України. – 2001. – №3. – С. 35 – 38.; Коваленко А. [Законодавче регулювання виборчих процесів в Україні] Сім разів відмір // Віче. – 2002. – №11. – С. 33 – 36.; Колпаков А. Проблеми реформування виборчого законодавства України: політичний аспект // Трибуна. – 2002. – №9. – С. 32 – 33.; Лук'янов Д.В. Правова інституціоналізація політичних партій // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2000. – №2. – С. 66 – 69.; Лук'янов С.Д. До проблеми фінансування політичних партій // Проблеми законності. Національна Академія імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2001. – Вип.46. – С. 18 – 23.; Мазур О. Виборча система України: у пошуках оптимального варіанту // Нова політика. – 2001. – №1. – С. 6 – 8.; Миланко О. Вади виборчої системи як складова кризи влади // Юридичний вісник України. – 9 – 15 серпня 2003 р.; Перегуда Є. До проблеми законодавчої регламентації багатопартійності в Україні // Право України. – 2001. – №4. – С. 69 – 74.; Романюк А.С., Шведа Ю.Р., Шумельда О.В. Політико-правові аспекти фінансування політичних партій: світовий досвід та Україна. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 132 с.; Совгіря О. Фінансування політичних партій: правовий аспект // Право України. – 2003. – №5. – С. 130 – 133.; Ставнійчук М. Політичні партії та виборчий процес в Україні // Нова влада. Збірник аналітичних матеріалів. Т.1(3). Зима. – К.: Факт, 2001. – С. 4 – 17.; Ставнійчук М.І. Проблеми конституційно-правового регулювання виборів в Україні // Держава і право. Збірник наукових праць. Юридичні та політичні науки. Випуск 2. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 1999. – С. 79 – 84.; Ставнійчук М. Вибори в умовах політичної реформи // Віче. – 2003. – №3. – С. 3 – 10.; Телешун С. Нові перспективи Закону про вибори народних депутатів України: версії розвитку // Право України. – 2001. – №1. – С. 85 – 86.; Телешун С. Формування якісно нової політичної системи в Україні: влада, партії, суспільство // Трибуна. – 2000. – №3-4. – С. 13 – 15.;

45. Бала В., Голобуцький О., Якушик В., Голобуцька Т., Павловський Я. Політичні партії України: підсумки парламентських виборів 2006 року: Демоверсія, квітень 2006 р. / Агентство моделювання ситуацій АМС. – К.: СП "Інтертехнодрук", 2006. – 94с.; Балабан Р.В. Розвиток виборчої системи України: політологічний аналіз. Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 1999; Балабан Р. Початок передвиборної лихоманки // Нова політика. – 2001. – №3. – С. 17-20.; Балабан Р. Результати парламентських виборів 1990, 1994, 1998 рр.: політологічний аналіз // Нова політика. – 1998. – №6. – С. 2 – 5.; Вітківський В. Вибори '98: пейзаж після виборів // Українські варіанти. – 1998. – №2(4). – С. 9 – 20.; Гарань О. В. Убити дракона (з історії Руху до нових партій України). – К.: Либідь, 1993. – 200 с.; Гарань О.В. Від створення Руху до багатопартійності. – К.: Знання,

1992.-48 с.; Дергачов О. Чи готові партії до боротьби за владу // Народна газета. – №7. – 19 лютого 2004 р.; №10. – 11 березня 2004 р.; Дергачов О. «Відкат – один відсоток»: українські партії перехідний вік // День. – №22. – 10 лютого 2004 р.; Дергачов О. Вибори в Україні: зовнішньополітичні орієнтації як чинник електоральної стратегії // Політична думка. – 1999. – №16. – С. 28 -32.; Дергачов О. Місце політичних партій у здійсненні влади в Україні // Політична думка. – 2002. – №1. – С. 3 – 23.; Дергачов О. Прогноз на 2003 р.: політична боротьба в Україні та перспективи українсько-російських відносин // Дзеркало тижня. – 28 грудня 2002 р. – 10 січня 2003 р.; Жданов І. Вибори-02: соло для адмінресурсу // Дзеркало тижня. – 2001. – №50.; Жданов І Кресіна І.О., Перегуда Є.В. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми. Монографія. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 2003. – 368 с.; Кампо В. Парламентські вибори 2002 р.: якими їм бути? // Людина і політика. – 2002. – №1. – С. 9 – 16.; Олійник В. Парламент 2002: час вибору. – К. : Логос, 2001. – 252с.; Плав'юк М. Вибори 2002 – пролог чи епілог // Розбудова держави. – 2002. – №1/6. – С. 2 – 7.; Рагозин Н.П. Развитие партийной системы Украины // Полис. – 2004. – №1. – С. 89 – 100.; Рибачук М. Як обирають народних депутатів? // Віче. – 2001. – №6. – С. 152 – 154.; Рожкова І. Тенденції та особливості структурування українського політичного поля//Політична думка. – 2002. – №2-3. – С. 12 – 38;

46. Балабан Р. Розвиток виборчої системи України: політологічний аналіз: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 1999; Батенко Т.І. Роль опозиційного лідера у суспільно-політичному процесі України другої половини ХХ століття: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 1999; Бебик В.М. Політичний маркетинг і менеджмент у демократичному суспільстві: Дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України. – К., 1996.; Биленко С.С. Сущность и специфика института политического лидерства в современном украинском политическом процессе: Дис... канд. полит. наук: 23.00.02 / Южно-Украинский гос. педагогический ун-т им. К.Д.Ушинского. – О., 2004; Головатий М.Ф. Політична психологія: Підручник для студ. вищих навч. закл. / Міжрегіональна академія управління персоналом. – К. : МАУП, 2006. – 400с; Головатий М.Ф. Політичний менеджмент: Навч. посіб. / Міжрегіональна академія управління персоналом. – К. : МАУП, 2005. – 264с; Головатий М.Ф. Професія – політик. – К. : Парламентське вид-во, 2000. – 87с.;

47. Гончарук В.П. Особливості трансформації виборчої системи сучасної України: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001; Кочубей Л.О.. Виборчі технології: Політологічний аналіз на прикладі виборів до парламенту сучасної України / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К. : Юридична думка, 2006. – 280с.; Кузнецова С.В. Політичне лідерство: сутність та механізм формування в Україні: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002; Латигіна Н.А. Політичні еліти в системі управління посткомуністичним суспільством (структурно-функціональний аналіз): Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень – К., 2000; Лікарчук

Н.В. Формування іміджу політичного лідера в процесі виборчої кампанії: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003; Логвиненко О.С.. Становлення політичного лідерства управлінської еліти в суспільстві перехідного періоду: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2004; Мандзій Л.С. Правляча політична еліта України: суть та етапи становлення: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2003.; Мазур О.Г. Виборча система: генеза і сучасний політичний процес: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2003.; Малкіна Г.М. Взаємодія виборчої і партійної систем: світовий досвід та проблеми України: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004; Мамонтова Е.В. Фактор преси у конституційному процесі в Україні: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеський держ. політехнічний ун-т. Кафедра історії та етнографії України. – О., 2000; Магвієнко В.Я. Соціальні технології. – К.: Українські пропілеї, 2001. – 446 с.; Мех О.В. Служби із зв'язків з громадськістю в органах виконавчої і законодавчої влади та місцевого самоврядування на сучасному етапі розвитку України: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Ін-т журналістики. – К., 2004.; Наріжний Д.Ю. Аналіз політичних технологій та особливостей їх застосування в транзитивному суспільстві: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Дніпропетровський регіональний ін-т держ. управління Національної академії держ. управління при Президентові України. – Д., 2004; Набруско В.І. Формування громадської думки в умовах легітимації політичної влади (масовокомунікативний вимір): Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики. – К., 2006; Осипова С.А.. Сучасні тенденції формування інституту політичного лідерства та їх прояв в Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська національна юридична академія. – О., 200; Пахарев А.Д. Политическое лидерство: историко-политологический контекст и современное состояние: Дис... д-ра полит. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут политических и этнонациональных исследований. – К., 2003.; Петракова Є.Р. Політичний маркетинг в Україні: сутність і функціональна роль: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська національна юридична академія – О., 2004.; Похило І.Д. Ефективність як складова діяльності політичного лідера: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007; Почепцов Г.Г. Имидж политика, партии, президента. – К.: Адеф-Украина, 1997. – 136 с. Римар Н. Використання засобів політичної реклами та Паблік Рілейшнз у боротьбі за політичну владу // Людина і політика. – 2002. – №4. – С. 58 – 62.; Тихомирова Є.Б. Рольова участь паблік рилейшнз у процесах політичної глобалізації: Дис... д-ра політ. наук: 23.00.03 / Рівненський ін-т слов'янознавства Київського славистичного ун-ту – К., 2005.; Трофименко Л.С. Феномен жіночого політичного лідерства в Україні: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська національна юридична академія. – О., 2002; Чемякова С.В. Правляча еліта України: сутність, особливості та протиріччя формування і функціонування: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська національна юридична академія. – О., 2002; Школяр М.В..

Технологічність процесу політичного лідерства: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка – Л., 2005. – 20с.; Яковлева Ю.О. Маркетингові засоби формування іміджу політичного лідера у трансформаційному суспільстві: політологічний аналіз: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2007;

48. Білорус О., Зернецька О. Право на комунікацію: концепція глобальної комунікаційної політики в інформаційну еру // Віче. – 2000. – №2. – С.115 – 132.; Демченко С.В. Медіаполітична система в сучасній Україні (інтегрована комунікаційна модель): Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2004; Кобзар Ю. Інформаційне законодавство: Європейський вектор розвитку // Віче. – 2003. – №2. – С. 51-55.; Костирев А.Г. Роль засобів масової інформації в процесі демократичного розвитку суспільства: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2003.; Недопитанський М. Україна інформаційна: Утопія чи реальність? // Віче. – 2003. – №2. – С. 44 – 46.; Петренко В. Комплекс підпорядкованості, або становлення ЗМІ в незалежній Україні // Віче. – 2001. – №10. – С.22-23.; Яковлев Д.В. Роль засобів масової інформації в конструюванні політичної реальності: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одес. нац. юрид. акад. – О., 2003.;

49. Аналіз українського законодавства, що впливає на розвиток третього сектору: Доповідь підготовлена для Світового Банку Міжнародним Центром Некомерційного Права/Наталія Боржеллі, Анатолій Ткачук. – К.: «Леста», 2002. – 116с.; Банчук М. Громадянське суспільство в Україні: поняття і реальність // Людина і політика. – 2003. – № 1 (25). – С. 46 – 50; Винников О. Ю. Неприбуткові організації: ресурси та оподаткування. – К. : Центр інновацій та розвитку, 2002. – 176с.; Винников О. Ю., Соф'янец Н.О. Правові засади соціального партнерства в територіальних громадах України: громадські організації та органи влади / Регіональний Центр «Сприяння». – Севастополь; Донецьк: Вебер, 2001. – 95с.; Громадські організації: їх роль в суспільно-політичному житті України: Довідково-статистичний матеріал / Інститут національних відносин і політології НАН України; Національний аграрний ун-т. – К., 1997. – 49с.; Корені трави: Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку / Упоряд.: І. Підлуська, Г. Усатенко, О. Боронь. – К.: Фонд «Європа XXI», 2003. – 288с.; Кулік В., Голобуцька Т., Голобуцький О. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: Дослідження. – К.: Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000. – 460с.; Литвин В. Прорив до громадянського суспільства // Голос України. – 26-27 січня 2005 р., № 14 – 15.; Нанівская В., Никитин В. Как нам создать гражданское общество? // Новости НИСЭПИ. – Март 2002. – Вып. 1. – С. 8 – 11.; Настільна книга неприбуткових організацій / Інститут громадянського суспільства / А. Ткачук (ред.). – К. : Ін-т громадянського суспільства, 2000. – 274с.; Неурядові організації Європейського Союзу: порівняльний аналіз громадських організацій України. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. – 48с.; Новохацький В.Д. Неурядові організації як інститут громадянського суспільства: методологія дослідження та стан в Україні: Дис... канд. пол. наук: 23.00.02 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка.-К., 2005; Пашченко В. Неурядові організації як інститут громадянського суспільства: методологія дослідження та стан в

Україні. – Дис... канд. політ наук: 23.00.02 /НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2005.; Пашков М. Ю. Формування системи громадських об'єднань в Україні як атрибута латентної державності// Політологічні читання. – 1992. – №2.; Стегній О. Г. Неурядові екологічні організації України: сучасний стан і перспективи розвитку (за результатами національного соціологічного дослідження). – К. : Наук. думка, 1996. – 110с.; Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали наук.– практ. конф. за міжнародною участю (30 травня 2001 р., Київ) / Українська академія держ. управління при Президентові України / В.І. Луговий (голов. ред.) – К. : Видавництво УАДУ, 2001. – Т. 1 – 423 с., Т.2 – 470 с., Т.3 – 380 с.; Тинкован О. Взаємодія органів державної влади та недержавних організацій в Україні: проблемні питання//Актуальні проблеми державного управління: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: ДРІДУ УАДУ, 2002. – Вип. 4 (10). – с.47 – 54.; Третій сектор в Україні: проблеми становлення / М.Ф. Шевченко (кер. авт. кол.), В.А. Головенько, Ю.М. Галустьян та ін. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2001. – с.173.; Троцько Г. В., Трубавіна І. М., Хлебникова Т. М. Українські дитячі та молодіжні громадські організації: Навч. посіб. / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Х., 1999. – 206с.; Хуснутдінов О. Я. Громадський рух як рушійна сила формування громадянського суспільства (Третій сектор в Україні. Теоретично-правові та практичні аспекти розвитку). – К.: ФПУ, 2000. – 47с.; Цвих В.Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика: Монографія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. – 376с.; Цвих В. Ф. Профспілки і громадянське суспільство: особливості парадигми відносин: Дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004;

50. Загородній Ю. Методологія вивчення громадянського суспільства: інституційний підхід // Наукові записки/Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2004/Сер. «Політологія і етнологія», Вип. 25. – с. 92 – 104.; Загородній Ю. Дослідження громадянського суспільства: модель нормативних досягнень // Політичний менеджмент. – 2004. – №3. – с.10 – 19.; ; Задоянчук О. І. Громадянське суспільство. – К. : Знання, 1999. – 18 с.; Демидов В. А. Концептуальні засади громадянського суспільства: Конспект лекції зі спецкурсу «Громадянське суспільство». – Чернівці : ЧНУ, 2003. – 31с Кириченко С. О. Громадянське суспільство і правова держава: поняття та зміст. – К. : Логос, 1999. – 47с.; Кириченко С. О. Співвідношення соціальні правової держави і громадянського суспільства в умовах сучасної України.: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001.; Михальченко М. Методологічні проблеми дослідження взаємодії соціально-правової держави і громадянського суспільства // Наукові записки/Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2004/Сер. «Політологія і етнологія», Вип. 25. – с.23 – 35.; Резнік О. Особистість і громадянське суспільство: досвід теоретичного осмислення//Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №3. – с.68-79.; Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства / НАН України; Інститут соціології. – К., 2003. – 183с.; Рудич Ф. Правова держава і громадянське суспільство: історичний і політологічний контекст//Наукові записки/Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2002/Сер. «Політологія і етнологія», Вип. 20. – с.5 – 13.; Рудич Ф.

Громадянське суспільство та народовладдя: методологічний контекст // Наукові записки/Збірник. – К.: ППЕНД, 2004/Сер. «Політологія і етнологія», Вип. 25. – с.8 – 22.; Рябов С. Громадянське суспільство через тривимірність соціального простору / Громадянське суспільство і соціальні перетворення в Україні: Тези наукової конференції / За ред. А. Ф. Карася. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – с.14-15.; Селіванов В., Щедрова Г. «Громадянське суспільство» та деякі погляди на нього у західній політології // Право України. – 1995. – №11. – с.22 – 30.; Степаненко В. Громадський контроль за владою як перспектива розвитку громадянського суспільства в Україні//Віче. – № 6. – 2000. – с.8-21.; Степаненко В. «Кому потрібне громадянське суспільство?»: Соціальний капітал та проблеми формування громадянської ідентичності в Україні / Войтенко Т.О, Гончарук О.С., Привалов Ю.О. «Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання». – К.: Стило, 2002 – С. 334-341.

51. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студ. вузів / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького / Ю.С. Шемшученко (ред.), В.П. Горбатенко (упоряд.), В.Д. Бабкін (ред.), А.Г. Саприкін (упоряд.). – К.: Генеза, 1997. – 395 с; Політологічний енциклопедичний словник / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького; Українська асоціація політологів / Юрій Сергійович Шемшученко (відп. ред.), Володимир Павлович Горбатенко (упоряд.). – 2.вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 735с; Політологічний словник: Навч.посіб.для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М.Ф.Головатого та О.В.Антонюка. -К.:К.:МАУП, 2005.– 792 с.; Філософія політики: короткий енциклопедичний словник/ Авт.– упоряд.: Андрущенко В.П. та ін. – К.: Знання, 2002. – 670 с.; Філософія політики: Підручник / НАН України; АПН України; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Л.В. Губерський (кер.ред.кол.), В.П. Андрущенко (кер.авт.-упоряд.). –К.: Знання України, 2003. – 399с; Політичні партії в Україні. Інформаційно-довідкове видання / М.М. Рябець. – К.: ЦВК, 2001. – 360 с.; Абетка українського політика. Довідник / Томенко М. – К., 2001. – 217 с.; Політичні партії України / За ред. В.М. Якушика. – К.: Кобза, 1996. – 142 с.; Політологія: історія та методологія /В.П. Андрущенко, В.Т. Антоненко, Л.О. Ануфрієв та ін.; За ред. Ф.М. Кирилока. – К.: Здоров'я, 2000. – 632 с.

52. Круглашов А. Місцева еліта: регіональна чи периферійна?//Віче. 1998. – №5. – С. 12 – 19.; Кудлай А. А.. Формирование профессиональной бюрократии в Украине: истоки, тенденции и перспективы: Дис... канд. полит. наук: 23.00.02 / Южноукраинский гос. педагогический ун-т им. К.Д.Ушинского. – О., 2004; Мандзій Л. С. Правляча політична еліта України: суть та етапи становлення: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2003; Наумкіна С.М. Феномен української політичної еліти 90-х років // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. – Одеса, 1999. – Вип. 5. – С. 46 – 51; Полохало В. Інтелектуали та влада в посткомуністичних суспільствах // Демони миру та боги війни: соціальні конфлікти посткомуністичної доби. – К: Політ. думка, 1997. – С. 205 – 233.; Полохало В. Политология посткоммунистических обществ в Украине и в России // Политические исследования. – 1998. – № 3. – С. 7-15.; Пугач В. Г. Феномен бюрократії в трансформаційному

суспільстві: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006; Скрипнюк В. М. Бюрократизм в системі державного управління та правовий механізм його подолання: Дис... канд. юрид. наук: 23.00.02 / Одеська держ. юридична академія. – О., 1999; Цветков В.В., Горбатенко В.П. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства. – К., 2001. – 348 с.;

53. Мучник О.Г. Коментар до Конституції України. – 2-е вид., випр. та доповн. – К.: Парламентське вид-во, 2003. – Кн. 1. – 400 с.

54. Дем'яненко В.М. Політична свідомість українського суспільства в умовах демократичної трансформації. Дис... канд. політ. наук. – К., 2003.; Деркач Ж. В. Політична культура як інтегральна характеристика процесу формування і розбудови держави: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Університет внутрішніх справ України. – Х., 1998; Жабінець Н. В. Політичні цінності та їх втілення у процесі демократизації українського суспільства: Дис.. канд. політ. наук: 23.00.03 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006; Іванов М. С. Політична освіта як засіб формування політичної культури та чинник політичного процесу: Дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2005; Ішук В. Україна: Проблема престижності та ідентичності (масова свідомість і культура як суб'єкти формування громадської та національної свідомості). – К.: Смолоскип, 2000.– 92 с.; Кальцева С. І. Системний аналіз традицій у політичному процесі: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Запорізький держ. ун-т. – О., 2004; Катаев С.Л. Модернизация общества и социокультурные процессы. – Запорожье: ЦНТИ, 1994. – 262 с.; Катаев С.Л. Соціокультурна трансформація сучасного українського суспільства. Дис. доктора соціолог. наук. – К., 1998.; Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз). – К.: Вища шк., 1998. – 392 с.; Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2003. – 632; Лясота А. Є. Політичні традиції у забезпеченні динамічної рівноваги політичної системи: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2006; Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – К.: ІПіЕНД, 2002.–272 с.; Нагорняк Т.Л. Соціокультурний чинник політичної трансформації в Україні: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2000; Поліщук І. О. Українська ментальність у контексті процесу державотворення: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Харківський держ. ун-т. – Х., 1998.; Пояркова Т. К.. Концепція демократичної політичної культури та основні тенденції її втілення в Україні: Дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / Міжрегіональна академія управління персоналом. – К., 2004.; Розумний М.М. Суспільні ідеї як чинник формування політичної нації: Дис. док. політ. наук: 23.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007.; Ясинська В.С. Особливості трансформації політичної культури в умовах становлення демократичного політичного режиму: Дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004.

55. Римаренко Ю.І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. – К.:Юрінком. – 1995. – 272 с.; Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН

України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.; Антонюк О. В. Формування етнополітики в Україні: теоретико-методологічні та концептуальні засади: Дис... д-ра політ. наук: 23.00.05 / Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 2001; Вівчарик М. М. Етнополітичні процеси в українському селі: Дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України. – К., 1994; Оніщенко І. Г. Основи етнодержавознавства: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Європейський ун-т. – К.: Видавництво Європейського ун-ту, 2004. – 168с.; Шкляр Л.Є. Етнонаціональні чинники державотворення: політологічний аналіз: Дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України. – К., 1996; Антонюк Олександр Васильович, Бондар Юрій Володимирович, Волобуєв Віктор Ілліч, Головатий Микола Федорович, Захожай Валерій Борисович. Малий етнополітологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / А.М. Черній (ред.-упоряд.). – К.: МАУП, 2005.

56. Варзар І.М. Із контекстів минулих літ: Вибране в концептуальних і мемуарних вимірах. – Кн. 1: Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі. – К.: ФАДА, ЛТД, 2003. – 592 с.

57. Валецький О.Л. Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження: Монографія. – К.: НІСД, 2001. – 242 с.; Крымский С.Б., Пилипенко В.Е., Салюк Ю.В. Верификация социальных прогнозов (Методологический аспект) / АН Украины. Ин-т социологии. – К.: Наук. думка, 1992. – 116 с.; Селіванов В.М. До питань методології аналізу демократичної трансформації українського суспільства // Україна на порозі ХХІ століття: уроки реформ та стратегія розвитку. Матеріали наукової конференції. – К.: НТУУ КП, 2001. – С. 167 – 171.; Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перспективы современной цивилизации. – К: БФ НДЦ, 1998. – 432 с.

58. Зеленько Г.І. Порівняльна політологія: науковий напрям чи метод дослідження? // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 1998. – Вип. 5. – С. 196 – 204.; Кремень В., Шаран П. Сравнительная политология // Политологическое обозрение. Реф. сб. Вып. 1/ Отв. ред. Ф. М. Кирилук. – К., 1993. – С. 94 – 108.; Ніколаєва М.І. Політична система сучасної України: логіка і спрямованість інституціональних змін // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць №10. – К.: Т-во «Знання» України, 2002. – С. 49 – 58.; Рудич Ф.М. Чи багато влади потрібно владі?: (Україна в контексті трансформації політичних структур у країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи): Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Довіра, 1998. – 142 с.

РОЗДІЛ III

МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ОЗНАКИ ПОЛІТИЧНИХ ЗМІН У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Інтерес до напрямів формування і удосконалення політичної системи України очевидний через вразливість її «системності», перманентну боротьбу президентської і парламентської гілок влади і майже повну відсутність реформи судової системи.

В історії формування вітчизняної політичної системи є як і рішучі кроки до створення сучасної політичної системи, так і тупцювання на місці або спроби повернутися до реалізації гасла «Вся влада радам!», яке було засобом маскуванню тоталітаризму в СРСР. Одночасно точилися чимало дискусій щодо форми правління, взаємодії Президента, Кабінету Міністрів і Верховної Ради України, гармонізації взаємовідносин центральної і регіональної влад. Але й у 2007 році не можна однозначно стверджувати про ефективність української влади в цілому, окремих її гілок, а політична система і інститути громадянського суспільства взаємодіють імпульсивно, малоцивілізовано.

За цієї ситуації варто проаналізувати моделі політичних змін (реформ) в Україні, наскільки політична система нашої держави близька до європейських політичних систем, наскільки впевнено крокуємо до цивілізованої політики і якою є українська регіональна цивілізація. При цьому ми виходимо з тези, що будь-яка нація, народність є оригінальною або осередковою цивілізацією, якщо вона має свою мову, культуру, державність (а інколи і бездержавність). Нації, які претендують на визначення «глобальна», не можуть відмовити регіональним і осередковим цивілізаціям на свої способи освоєння світу, співпраці з іншими цивілізаціями глобального і регіонального масштабів.

3.1. Політична реальність в Україні: трансформація, модернізація, революція?

Сьогодні, коли країна визначає загальний напрям змін, які відбуваються в Україні, ми ще не можемо змінити їх головну характеристику – здебільшого напівстихийний характер. Позитивним для цих змін є те, що вони мають демократичне спрямування.

У низці робіт науковці аналізували внутрішні й зовнішні механізми суспільних змін, у тому числі й в Україні¹. Ці зміни можна розглядати під різними кутами зору: трансформації і модернізації, прогресу і регресу, революції й еволюції тощо. Найчастіше в сучасній Україні використовуються трансформаційний, модернізаційний і революційний підходи до дослідження суспільних змін. Інколи поняття «трансформація», «модернізація», «революція» використовуються легковажно, без розуміння того, що за тим або іншим терміном, поняттям, категорією стоїть не тільки цілий клас явищ, але й методологічний підхід до практичної політики. Наприклад, в сьогоднішній науковій літературі, політиці більше говорять про Україну, що трансформується. І яка ж специфіка під цим розуміється? Чи є країни, які не трансформуються? Безумовно, ні. Якщо країна припиняє трансформуватися, то вона починає стагнувати і гине. Інша річ: в якому напрямі відбувається трансформація – прогресу або регресу.

Тому в Україні дедалі частіше використовується модернізаційний підхід до суспільних змін.

Існують різні погляди на сутність модернізації як у межах цивілізаційного, так і формаційного підходів. Одні дослідники вважають модернізацією переходом від традиційного суспільства до сучасного (розмірковуючи досить абстрактно); інші – відзначають два модернізаційні переходи: від аграрного до індустріального суспільства і від традиційного до сучасного; деякі – розглядають модернізацію як єдиний процес, який, почавшись чи то революцією в Нідерландах 1580 р., чи то англійською революцією 1642 р., чи то французькою революцією 1789 р., досі не завершився; дехто – пропонує розглядати модернізаційний процес у кожній країні окремо. Ми ж схильні вважати модернізацією будь-яке динамічне, свідомо регульоване і якісне покращення в економічній, політичній сферах.

¹ Група російських дослідників розцінює модернізаційний проект в Росії як унікальний і виділяє три етапи: перший, починаючи з реформ Петра I до першої світової війни (1689–1914 рр.), другий – соціалістичний (1917–1981 рр.), третій – постсоціалістичний (розпочався у 1992 р.). Див. роботи російських дослідників – В. Козловського, В. Мілецького, В. Кангора, В. Федотової, І. Яковлевса та ін.

Можна висувати багато концепцій модернізацій. Можна розглядати модернізацію глобально у часовому і просторовому аспектах, регіонально, як європейську, азійську чи африканську тощо. Нас більше цікавить сучасна модернізація, що здійснювалася у ХХ ст. Виходячи з модернізаційних процесів ХХ ст., ми ставимо за мету визначити поняття «модернізація», а також розглянути інші поняття, за допомогою яких описуються процеси, що відбуваються в Україні сьогодні.

Завдання прискореної модернізації українського суспільства очевидне. Попередні завдання модернізації – індустріалізація, урбанізація, розвиток середньої і вищої освіти та інші – значною мірою розв'язувалися. Хоча, наприклад, завдання індустріалізації сільського господарства СРСР і зокрема в Україні вирішено не було. Те саме стосується й сфери обслуговування.

Тому Україні необхідно терміново вирішувати проблеми не тільки щодо модернізації навздогін, щоб зрівнятися з розвиненими країнами світу, а й випереджувальної модернізації. Тобто потрібно не лише залучити передові світові технології в промисловість, сільське господарство, сферу обслуговування, політичний і освітній процеси, у науку й культуру, а й створювати свої науково-технічні, політичні й освітні технології, конкурентоспроможні на світовому ринку матеріальних і духовних цінностей.

Західні дослідники дуже часто трактують поняття «модернізація» звужено, що породжує скепсис стосовно теорій модернізації, які можуть повною мірою описати глибші та масштабніші сучасні модернізаційні процеси. Зазначене поняття, на нашу думку, поширюється і на процеси переходу від традиційних суспільств до сучасних, і на процеси вдосконалення сучасних суспільств. За аналогією з розвитком техніки і технологій (хоча така аналогія досить умовна) будь-який механізм, у тому числі й соціальний, будь-яку технологію, у тому числі й соціальну, можна поліпшувати, удосконалювати, роблячи їхні функції більш ефективними. Тому модернізаційний підхід можна і потрібно поширювати і на сучасні західні та незахідні суспільства. Тоді вже немає потреби у розмитих концепціях «постмодернізації», що знижують точність філософського, політологічного, економічного і соціологічного аналізу.

Поняття «модернізація» акцентує увагу на аспекті поліпшення, удосконалювання соціальних інститутів, суспільних відносин. І тим самим відрізняється від понять «розвиток», «трансформація», «зміна», що є більш нейтральними стосовно динаміки суспільного процесу до його прогресивних тенденцій. Трансформація, зміна, розвиток можуть бути орієнтовані на зміну реалій куди завгодно: уперед, назад, убік, по колу тощо. Модернізація ж орієнтує суспільство і його структури, сфери на вдосконалювання, просування вперед, на розробку й реалізацію

нових цілей, завдань, пріоритетів, стратегій. Модернізація – це творчо-перетворююча функція розвитку. Але специфічна – як засіб оновлення суспільств. Модернізація дійсно є незавершеним проектом і проектом, що ніколи не завершується у глобальному вимірі. Суспільство, яке завершило модернізаційний проект, може вирушати на історичний смітник.

Розгляд модернізаційних спроб України не можна відірвати від ідей трансформації, про які досить часто говорять сьогодні. Тим більше, що вже здійснено кроки щодо застосування теорії трансформації до України на сучасному етапі.

Дослідження, проведені нами у цій сфері, дали неоднозначні результати, концентрована суть яких викладена у таких тезах.

По-перше, сучасне суспільствознавство не виробило специфічної наукової парадигми, яка б дозволила створити хоча б відкриту (не завершену) теорію трансформації суспільств. Більшість учених, що працюють у цій сфері, обмежуються загальновідомими постулатами – усі суспільства трансформуються, напрями трансформації можуть змінюватися досить різко, є революційні й еволюційні трансформації, поступальні та зворотні, системні та безсистемні тощо.

По-друге, те, що на Заході видається за теорію трансформації постсоціалістичних країн, – це, скоріше, гіпотеза про трансформацію постсоціалістичних держав до переважно ринкової організації економіки і демократичних політичних інститутів західного типу.

По-третє, у результаті руйнування частини державних систем культурного і соціального забезпечення мають бути створені нові, засновані на муніципальному і приватному інтересі, але регульовані й підтримувані державою: охорона здоров'я, освіта, пенсійна система, система гарантій по безробіттю.

По-четверте, усі перераховані вище складові повинні відбуватися одночасно. Основою такої тези є усталене в філософії та соціології уявлення про системний характер суспільства і про те, що зміна в якійсь одній ланці, сегменті суспільства викликає системно орієнтовані зміни в інших сегментах.

На жаль, ця взаємообумовленість змін часто «не працює» на пострадянському просторі. Наприклад, реформування економіки не супроводжується демократизацією суспільства, тобто втрачається демократична сутність процесу трансформації. Економічні й політичні реформи не вдається синхронізувати, оскільки кожна з цих змін можлива тільки тоді, коли вже відбулася інша зміна, тобто вони детермінують одна одну і виступають як власна необхідна передумова.

Якщо ж основні тези так званої «теорії» трансформації стають умовними, то тоді ця «теорія» втрачає свої визначальні характеристики, а суспільна трансформація починає сприйматися як відкритий процес, що розвивається під дією вихідних базисних і привхідних ситуаційних обставин, цілей і засобів їх досягнення в діяльності людей. Це саморегульований та самокоректований процес, і він переважно вільний від концептуальної заданості результатів, наявних у проектах модернізації та реформах.

Старі теорії і старі підручники, у яких викладена трансформація західних суспільств, у тому числі й праці К. Маркса і Ф. Енгельса, що описують європейське й північноамериканське суспільства XIX ст., малопридатні як довідники для наших реформаторів. Навіть європейські реалії кінця 40-х – початку 60-х рр. XX ст., коли Західна і частина Центральної Європи відновлювалися після другої світової війни, не відповідають пострадянським умовам на рубежі сторіч. А тому те, що більшість постсоціалістичних країни орієнтуються на західні цінності, які вже якісно змінилися з середини XX ст., майже не впливає на темпи трансформації та модернізації.

Розгляд трансформаційних процесів і модернізації як специфічного типу трансформації слід пов'язати з аналізом революцій – теж своєрідним типом суспільної трансформації і засобом модернізації.

Модернізація може здійснюватися еволюційним чи революційним шляхом. Революція ж як специфічний тип трансформації² і модернізації є їх граничним моментом переходу суспільства з однієї фази в іншу. Революції є найбільш драматичними й кардинальними спробами здійснити суспільні зміни на макросоціальному рівні. Цілями революції можуть бути реальні й утопічні ідеали. Загальним для всіх революцій є орієнтація на майбутнє як центральний компонент революційної ідеології.

Ідеальний, «чистий» образ революції описує Ш. Ейзенштадт на основі узагальнення праць багатьох учених. Головними її ознаками він вважає насильство, новизну і всезагальність змін.

Дійсно, більшістю дослідників революція характеризується як найінтенсивніший, насильницький та усвідомлений тип суспільного процесу. Особливе значення в революційному русі відіграють ідеали рівності, прогресу, свободи, нового справедливого соціального порядку. Загально визнано, що передумовами революцій стають фундаментальні соціальні протиріччя, різкі вияви несправедливості, загострення боротьби еліт і класів за владу, соціальні й духовні аномалії в суспільстві, залучення до політичного життя масових соціальних груп та їхніх політичних організацій.

² Хоча самі революції теж трансформуються. Але це особливий тип трансформації одного класу суспільних явищ.

Наслідки і механізми революцій завжди багатобічні, кардинальні. По-перше, це насильницька зміна політичного й економічного устрою. По-друге, заміна правлячої еліти. По-третє, кардинальні зміни в інституціональній сфері. По-четверте, радикальний розрив з минулим способом мислення і життя (принаймні в перший період після революції). По-п'яте, кардинальна зміна системи виховання й освіти з метою сформування нового світогляду й нової моральності соціальних груп і особистостей. Ці риси будь-якої «великої» революції підкреслювали А. Токвіль, К. Маркс, Е. Ледерер, Т. Гейдер, В. Ленін, О. Розеншток-Хюссі, Ш. Ейзенштадт, Г. Алмонд, Д. Белл та інші вчені й політики.

Важливою характеристикою революційних перетворень є синхронізація соціальних змін у різних сферах суспільства. Хід змін та їхніх наслідків оцінюються відповідно до ідеально-типової схеми революції, що буває «м'якою» і «жорсткою». «М'які» ідеально-типові схеми революції характерні для так званих буржуазних революцій, наприклад, для Американської революції (1761–1776 рр.) і Французької революції (1787–1799 рр.)³. «Жорсткі» ідеально-типові схеми революції характерні для так званих «пролетарських» революцій – Паризька Комуна (1870–1871 рр.), революція в Росії (1917–1921 рр.) й Китаї (1911–1948 рр.). Застосування жорстких схем революції, особливо обґрунтованих тоталітарною ідеологією, веде до масового терору і встановлення тоталітарних чи авторитарних режимів влади.

Оскільки революції не є окремим предметом нашого поглибленого аналізу, лише відзначимо, що філософська, соціологічна й політологічна література сфокусована на розходженнях між революційним та еволюційним шляхами перетворень, між дійсними, усеосяжними революціями і частковими змінами суспільств у результаті переворотів, на аналізі образів «чистої» революції в різних регіонах і умовах. До революцій ми ще повернемося, а зараз підіб'ємо попередній підсумок.

По-перше, різні автори виділяють різні етапи розробки і здійснення теорій модернізації – ліберальних, консервативних, соціалістичних та інших. Наприклад, соціалістичний експеримент теж був спробою втілення в життя модернізаційного проекту, хоча і з метою реалізації ілюзорних концепцій побудови комунізму. Тому він критикувався і ззовні, і зсередини так званих соціалістичних країн.

По-друге, західні (немарксистські) теорії модернізації вже у 60-х роках теж зазнавали серйозної критики «зсередини», оскільки їхній американоцентричний і євроцентричний характер не дав очікуваного ефекту

³ Тут «м'якість» розглядається в ідеологічному плані, що не виключає застосування політичного терору.

в більшості країн Азії, Африки, Латинської Америки. Немарксистські теоретики дійшли висновку, що необхідно визнати істотну незалежність економічного розвитку від «жорстких» ідеологій і політичних схем західного типу і важливість збереження національних та регіональних традицій, які допомагають зберігати стійкі форми соціальної організації і забезпечують мирні шляхи політичного розвитку.

По-третє, нинішній етап розвитку глобальної теорії модернізації (як системи конкретних теорій), початок якого можна датувати кінцем 80-х років, проходить в умовах розпаду світової соціалістичної системи, коли постсоціалістичні країни намагаються шляхом модернізації влитися у світове співтовариство народів, що будують цивілізовані соціальні держави, де дотримуються права і свободи особи, громадських організацій. Багато вчених, які аналізують проблему модернізації суспільств, доходять висновку, що досвід механічного перенесення західних і соціалістичних моделей у регіони, де для них немає історичних умов, виявився помилковим. Нині теорія модернізації трансформується в інструмент пізнання і пояснення нових шляхів розвитку на основі нагромадження досвіду технологічно та соціально передових країн світу, що має універсальний, загальний характер і гармонійно сполучається з історичними традиціями й іншими цінностями певних суспільств. Тобто здійснюється перехід від стихійно-свідомих процесів модернізації, де свідомий елемент перебуває на другому місці, до свідомих стратегій модернізації, коли практичні дії здійснюються на основі теорії. Це дуже суттєва зміна у парадигмах соціального пізнання. Модернізаційний підхід висувається на перший план у проведенні різного типу реформ.

У цьому разі модернізація постає як певні етапи: 1) визначення цілей модернізації (теоретично і практично); 2) консолідація та мобілізація значних груп політичної, економічної і культурної еліт на реалізацію цієї мети; 3) етап реалізації теоретичних програм у практиці перетворень суспільства; 4) консолідація суспільства на новій модернізованій основі (економіка, політика, культура). При цьому процес модернізації в кожній окремій країні – це не простий додаток абстрактно-універсальної схеми, а конкретна щодо прив'язки до історичних умов теоретична і практична модель, яка реалізується через діяльність соціальних суб'єктів. З цих конкретних модернізаційних проектів випливають загальні характеристики процесу модернізації, що, у свою чергу, слугують засобом пізнання цих процесів та їхнього регулювання в різних сферах суспільного життя.

Як ми вже говорили, модернізаційний проект може здійснюватися революційним або еволюційним шляхом. Який же шлях обрала Україна? Беззаперечно, еволюційний. Революційна риторика кінця 2004 – по-

чатку 2005 рр. мало що означає. За класичними критеріями в Україні не відбулося ні політичної, ні економічної революції. Відбулася деяка еволюція в свідомості частини людей, які через діяльність попереднього політичного режиму готові були до бунту. На щастя, цього не сталося, хоча «помаранчеві події» в Києві загрожували перерости в народне повстання. Результатом протистояння на Майдані стала часткова ротація політичних та економічних еліт, наслідки якої дуже важко прогнозувати.

Події в Україні на рубежі 2004-2005 рр. висунули три головні завдання: модернізація інституціональної структури в Україні; стабілізація соціально-групової структури на базі розвитку «середнього» класу; активізація людського потенціалу. Усі три завдання системно доповнюють одне одного. Тому їх синхронізація чи розсинхронізація суттєво впливає на динаміку розвитку України.

Безпосередньою і прямою метою змін, які оголошені, є удосконалення суспільних інститутів – держави і громадянського суспільства. Але це зовнішня конструкція модернізації. Глибшою метою є стабілізація соціально-групової структури суспільства, щоб зменшувати кількість бідних та малозабезпечених і збільшувати забезпечений середній клас. Багаті самі про себе потурбуються, якщо буде працювати закон і рівні правила економічної і політичної гри. Нарешті, найглибшою і фундаментальною метою з очікуванням довгострокового результату модернізації суспільства є розвиток людського потенціалу.

В Україні у 2005 році не сталося ані політичної, ані економічної, ані ідеологічної кризи.

Переобрано Президента України, сформовано новий Кабінет Міністрів, працювала Верховна Рада, прийнято законодавство про вибори до Верховної Ради на багатопартійній основі. В політичній сфері спостерігалася тільки одна конфліктна ситуація, що могла призвести до кризових явищ: це так звана політична реформа і зміни до Конституції України. Навіть без спеціальної юридичної освіти громадянин прочитає в Конституції України, що згідно зі ст. 156, якщо вносяться зміни до Конституції України (розділ XIII), то законопроект не тільки приймається «не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України», але й «затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України». Згідно ж Закону про політреформу вносяться значні зміни до Конституції України у розділи «Президент України», «Кабінет Міністрів України. Інші форми виконавчої влади». Але про підготовку всеукраїнського референдуму немає згадки. Тобто порушена процедура прийняття конституційних змін. Ми вже не говоримо про неприпустимість пакетного голосування разом з іншим законом і конституційних змін.

В економічній сфері спостерігалось економічне зростання. Але воно відбувалося за рахунок посиленої експлуатації природних ресурсів і старих підприємств. Частина продукції, яку виробляють нові науково-технічні комплекси, дуже низька. Головною ж небезпекою для України є те, що немає серйозних капіталовкладень у дві сфери – сільське господарство і людський потенціал. Це не стратегічно. Найбільші резерви зростання економічного потенціалу України – це людський потенціал, де наука та освіта є головними чинниками, і сільське господарство, де неналежне науково-технічне переозброєння, занедбана соціальна сфера, аварійний стан більшості доріг тощо ведуть до стагнації сільськогосподарського виробництва. Є загроза знищення науки через переведення її до ВНЗ, де наукові дослідження відіграють третью роль. А уся сільськогосподарська політика зводиться до допомоги селу пальним.

В ідеологічній сфері можна констатувати рішучий злам в орієнтаціях на цінності національного суверенітету і національного розвитку. Правда, не треба недооцінювати небезпеки сепаратизму, інформаційного імперіалізму з боку деяких держав і штучної проблеми «двох державних мов». Тут загрозу владі з порушниками закону неприпустиме.

Тим не менше у 2005 році в Україні визріла криза очікувань через незбіг сподівань різних владних груп і реальності. По-перше, політичне угруповання на чолі з Л. Кучмою, В. Януковичем та В. Медведчуком не змогло утримати владу і програто президентські вибори 2004 року. І справа не тільки у політичному програві. Були витрачені величезні кошти на рекрутування політтехнологічних команд, утримання офіційних і тінювих штабів, підкуп дільничних комісій і окремих груп виборців тощо. Обіцянки повернути ці кошти бізнесовим колам з відсотками за рахунок пільг не можуть бути виконані. По-друге, активісти команди В. Ющенка можуть задовільними свої апетити на посади у структурах влади тільки частково. На всіх владних постів не вистачило. Тим більше, що не всі активісти мали об'єктивні підстави, щоб обійняти посади у державі, яка прагне бути сучасною, технологічною, інтелектуальною, багатою. По-третє, так звані «нейтралісти», які активно не втручались у події кінця 2004 року, але голосували за В. Ющенка, теж очікували отримати винагороду за свій політичний нейтралітет і пасивну підтримку у вигляді посад та інших вигод. По-четверте, гостро реагувало населення, очікуючи, що з перемогою В. Ющенка одразу ж буде встановлено суспільство Свободи, Достатку, Справедливості. Побудувати ж таке суспільство за короткий термін неможливо при всьому бажанні. По-п'яте, не було розроблено ідеологем для Президента В. Ющенка, що «хоча я переміг з допомогою частини народу, я є президентом усього народу України». Така ідеологема була

використана Шарлем де Голлем у 1958 році у Франції. Тому не вдалося швидко повернути симпатії частини виборців, яка голосувала за В. Януковича, але є свідомими прихильниками державності України.

Перелік очікувань (і нездійснених також) можна продовжувати. Але «криза очікувань» через незбіг прагнень політичних й економічних груп і реальності вже суттєво вплинула на негативну оцінку усіх інститутів влади і особисто на імідж Президента України і в подальшому може йти по висхідній. Тим більше, що більшість населення розуміла гасла і обіцянки на «Майдані» як проголошення так би мовити соціального контракту між В. Ющенком і народом: ми тебе обираємо, а ти виконуєш свої обіцянки. І тут не можна пояснювати, що соціальні контракти під час революцій і виборів, як правило, не виконуються. Наприклад, Велика Французька революція обіцяла Рівність, Свободу, Братерство. А Франція отримала масовий терор, безкінечну війну та імперію Наполеона. Більшовики у 1917 році обіцяли мир солдатам, фабрики – робітникам, землю – селянам. Народ отримав орієнтацію на світову війну (де тільки не воював радянський солдат), повне одержавлення промисловості, колгоспи, терористичну державу і всевладдя номенклатури.

В умовах України сьогодні варто чітко визначити: був чи не був укладений соціальний контракт з народом. Якщо був, то треба його скорегувати відповідно до економічних та політичних реалій і оголосити про це народу. Щоб невиправдані очікування не привели спочатку до зменшення симпатій до нинішнього Президента України, а потім до ворожого ставлення як до людини, яка не дотримується свого слова.

Окрема проблема – це стан державності й ефективність держави. Відомо, що з революцій держава виходить більш сильною, могутньою, оскільки після революції необхідно встановлювати новий порядок. А держава як політична організація має беззаперечну перевагу перед громадянським суспільством у здійсненні насильства. І будь-яке насильство до держави, якщо воно не спирається на народне повстання, навіть у мирній формі, тільки виявляє конкурентоспроможність цього політичного інституту. Тому модернізація держави – це «обійми народу», які виявляються в різних формах: вибори, референдум, страйк, повстання тощо.

Оскільки революції в Україні не було, то і держава залишилась в тому самому стані, тобто ще достатньо слабою. Тому є актуальним завдання модернізації держави мирним шляхом через зміни законодавства, реформи у сферах управління державною власністю, правопорядку та ін.

Отже, і соціальний контракт між новою владою і народом, і модернізація держави – це не короткострокова програма на 2-5 років, а стратегічна – на 20-25 років. Перші п'ять років – це тільки частина стратегічної програми. І

в створенні стратегічної програми модернізації України не слід застосовувати жорстку модель організації суспільного життя і розвитку суспільства на перспективу. Бо інакше методами соціального проектування, інженерії, управління, під гаслами демократії і справедливості ми створимо нову тоталітарну державу.

І останнє. Що ж все-таки відбувається в Україні: трансформація, модернізація чи революція? Існує дві відповіді. Перша – усі три форми змін наявні, якщо йдеться про розвиток окремих форм суспільного життя України. Друга – якщо говорити про країну в цілому, то відбувається мирна революція протягом п'ятнадцяти років. За ці роки змінилися держава, економічний та політичний устрій, офіційна ідеологія і людина. Не треба називати зміну політичного режиму революцією, як не треба містифікувати реальність, говорячи, що в країні за 15 років нічого не змінилось.

Українську революцію не вдалося зупинити, вона продовжується звільненими від політичної, економічної і духовної неволі елітами і масами. Термінатором цієї революції, безумовно, є народ, але це не знімає історичної відповідальності за його долю з духовної, політичної і економічної еліт, які є спрямовуючим центром.

Вектор українського модернізаційного проекту за своїм характером не є традиціоналістським (оскільки державність України була фікцією протягом усього ХХ ст.), не є євроазійським, а є євроцентристським. Цей модернізаційний проект блокується частиною пострадянської еліти проросійської орієнтації, деякими лівими партіями і рухами і зовнішнім впливом Росії. Але цього блокування сьогодні вже недостатньо, хоча в проектах модернізації «за Кравчуком» і «за Кучмою» було достатньо.

Цей проект дедалі більше схвалюється українським народом, оскільки більшість громадян вже не розцінює НАТО, ЄС і США як ворогів України. А це дуже позитивна ознака для модернізації України.

У той же час українська модель модернізму – це не класична модель 80-90 х років, а швидше неомодерністська, характерними рисами якої є:

- вона не відстоює тільки світові зразки модернізації – досвід США, Великобританії, Німеччини, Франції, Японії, а комплексно використовує як класичні цілі модернізації – демократія, ринок, розумне державне регулювання законами, самодисципліна, соціальний захист – так і зразки модернізації Угорщини, Польщі, Росії, де враховуються історичні умови і постсоціалістична спадщина, тобто модернізація розглядається як комплексний проект, який формується на досвіді Заходу, Сходу і постсоціалістичних країн;
- вона не акцентує увагу на «унікальності України», на ізоляціонізми, а орієнтується на участі в модернізації країни зовнішніх інвесторів зі Сходу та Заходу;

- вона є спробою модернізації за ініціативою «верхів», які діють на блоковій, а не однопартійній основі;
- у ній відчувається технократизм, однолінійність, слабе врахування інтересів регіонів;
- відсутнє політико-культурне забезпечення проєкту модернізації, щоб підготувати населення до позитивів і негативів модернізації в політико-правовій і етнокультурній сферах.

Однак не тільки народ і еліти повинні підготуватися до випереджальної модернізації. Сама вітчизняна модернізація, якщо її суб'єкти бажають успіху, має виходити з історичних особливостей й пристосуватися до нових умов розвитку України.

3.2. Всесвітні, глобальні, регіональні й локальні цивілізації

Дискусії з проблем цивілізацій загострилися з кінця 1980-х років, коли для населення 1/6 земної кулі були зруйновані три досить поширені міфи: а) на Землі ось-ось буде побудований комунізм, принципово нова цивілізація; б) капіталізм не може модернізуватись і приречений на загибель; в) існує третій шлях розвитку – не капіталізм і не комунізм. Суспільствознавці, політики змушені були відійти від суто ідеологічного бачення світу і суспільного розвитку та звернутися до природних основ суспільств – культури, економіки, освіти, етносу тощо.

У сучасній науці точаться широкі дискусії з проблем становлення та загибелі різних цивілізацій. Аналіз обширу історичного, філософського, соціологічного і політологічного матеріалу дозволяє говорити, що людство пройшло довгий шлях від прадавніх локальних до регіональних, а потім і до глобальних цивілізацій. Єгипетська, вавилонська, іудейська, грецька, римська, слов'янська, германська, інкська та інші – це вже регіональні цивілізації, що розвинулися на базі становлення великих і малих держав, етносів. Релігійні цивілізації (християнська, буддійська, ісламська), географічні (європейська, китайська, індійська, японська тощо) – цивілізації це вже епоха широкого протистояння і діалогу цивілізацій передглобалістського часу. Суто глобальна цивілізація – це всесвітня людська спільнота, що включає як центральний елемент, по суті, дві регіональні цивілізації – європейську і північноамериканську (остання розвинулась у відносно самостійну цивілізацію). Але при цьому варто враховувати, що сучасну всесвітню цивілізацію складають такі регіональні

цивілізації – китайська, японська, індійська, євразійська (російська), а також інші регіональні та локальні цивілізації, в тому числі українська.

Річ не тільки в тому, якою мірою українська національна культура і українська локальна цивілізація вмонтовуються в глобальну наднаціональну цивілізацію, а в тому внеску, який вони можуть зробити у розв'язання загальних для людства глобальних проблем. Одна справа – український борщ, гопак, вишиванка, Чорнобиль. Інша – внесок України в європейську безпеку, у світову науку, просування українських товарів на світовий ринок.

Для початку аналізу потрібно навести один беззаперечний факт: існує українська реальність та інший світ, який відрізняється від нашого, з яким ми змушені контактувати, взаємодіяти. Українська реальність – це українська традиція, культура, цивілізація. Інший світ – це інші традиції та культури.

Існує і всесвітня цивілізація, яка створювалась як цілісність тисячоліттями. До неї входить і Україна. Ця цивілізація не сприймає внутрішньої самоізоляції регіональних і локальних цивілізацій, внутрішньої глибини їх мовчання, змушує вступати у діалог мовою ідеології, політики, економіки, культури. Отже, на початку XXI ст. склалася нова конфігурація цивілізацій, яка не вкладається у формулу «західна – не західні цивілізації» і що єдиний шлях розвитку людства – перехід на західні моделі розвитку, залучення західних цінностей. Глобалізація всесвітньої цивілізації супроводжується регіоналізацією цивілізацій, створенням нових субрегіональних цивілізацій, які класифікуються за релігійним, економічним, політичним та іншими критеріями, сплеском активності локальних цивілізацій на державній та етнічній основах: держави-цивілізації, етноси-цивілізації⁴.

В умовах сучасної плюралістичної пізнавальної традиції практично неможливо створити єдину, несуперечливу концепцію формування і взаємодії цивілізацій. Ще Е. Трельч у роботі «Проблема історизму» правильно вказував при вивченні доробку О. Шпенглера про цивілізації і культури, що необхідно сполучити щодо останніх дві істини: екзогенну (зумовлену зовнішніми причинами) та ендогенну (зумовлену внутрішніми причинами). Оцінки ж народів, цивілізацій та їхніх культур зсередини (самих себе) та з боку іншого світу рідко збігаються. Особливо важко суб'єктивну оцінку народу, цивілізації підняти на рівень об'єктивної. Тут працює надто велика група факторів, часто протилежного спрямування.

У той же час зіткнення різних концепцій, теорій, гіпотез, підходів стимулює науковий пошук і діалог цивілізацій, який включає різні процеси: протистояння, співробітництво, взаємовплив, конвергенцію тощо.

⁴ Такі локальні цивілізації, як Ізраїль, КНДР, Ірак, Ліван та деякі інші, десятиріччями є больовими точками світової цивілізації.

Отже, перехід у другій половині XIX – на початку XX ст. від класичних концепцій історії людства (наприклад, позитивістської і марксистської), які будували єдину картину світу на основі того чи іншого критерію, до модерністських і постмодерністських, які відкидають можливість створення єдиної картини світу, ніс у собі значний позитивний заряд. Світ почав розцінюватись як єдність різноманітного, де жодна цивілізація, навіть європейська (християнська), не має беззаперечних переваг і є лише частиною світового процесу розвитку.

Такий підхід змінює світоглядну орієнтацію народів, держав, блоків, веде до зрушень у світових економічних і політичних відносинах. Перспектива людства вже не трактується як війна до переможного кінця між капіталізмом і соціалізмом, а розглядається як конструктивний пошук нових форм і засобів співробітництва держав, просування людства до всесвітньої цивілізації, де демократія, права людини і народу стають головними цінностями. Була відкинута хибна марксистська концепція, за якої дійсна історія людства починається тільки з моменту виникнення марксизму та епохи пролетарських революцій.

XXI ст. може стати критичним для історії Землі. Це століття, в якому люди можуть гарантувати подальше життя, якщо діятимуть зважено. Згубні ж наміри людей або випадок можуть загрожувати існуванню усього людства. У XX ст. сталося декілька випадків, коли людство було на межі глобальної катастрофи, наприклад Карибська криза у 1962 р., коли могла розпочатись ядерна війна. Але за тих часів глобальні конфлікти виникали на міждержавному рівні. Існували численні механізми їх врегулювання, включно через ООН. Зараз глобальний конфлікт може розв'язати невелика терористична група, наприклад, за допомогою бактеріологічної зброї, тому у людства значно менше шансів для виживання. Стрімкий розвиток науково-технічних технологій створює усе нові види і типи апокаліптичних загроз для нашої цивілізації. Чого тільки варті технології клонування людини, тварин, рослин. І цими технологіями можуть керувати пересічні громадяни, що у XX ст. було прерогативою спеціальних структур, які тримали у своїх руках владу в ядерних супердержавках. «До середини XXI ст., – пише М. Рис, професор Кембриджського університету в книзі «Наше останнє століття?» (2003 р.), – спосіб життя людей значною мірою зміниться завдяки досягненням генетики, медичним препаратам та імплантантам. Однак у суспільстві збережуться озлоблені фанатики, які можуть поставити під загрозу існування усїєї цивілізації, спровокувавши глобальну катастрофу».

Отже, науково-технічний прогрес, який є результатом пізнання, з одного боку, працює на людину, гуманізує світ, а з іншого – загрожує сучасній цивілізації або окремим її частинам.

Наукове пізнання за два століття пройшло три етапи.

1. Етап класичної науки XIX ст.: єдина наукова картина світу з його Творцем – Богом, Абсолютним Розумом та ідеал об'єктивного знання на основі уявлення про те, що суб'єкт пізнання відділений від об'єкта, відбувається рух від відносної істини до абсолютної.

2. Етап неокласичної науки, яка відкидала наявність єдиної картини світу. Вона сповідувала парадигму, що кожен об'єкт пізнання має пояснюватись як певна єдність частин, де кожна частина набуває самостійного існування і відрізняється від інших (метод експлікації), де немає можливості відірвати суб'єкт пізнання від об'єкта і кожен факт може бути розглянутий під кутом зору нової теорії. Будь-яка істина відносна.

3. Постнеокласична наука дедалі більше спирається на синергетичну парадигму⁵, де здійснена спроба поглянути на світ з поєднанням двох позицій: 1) лінійно-стадіальної (логіка послідовності, аналогії), оскільки синергетика шукає аналогії між функціонуванням, поведінкою принципово різних систем природи і суспільства, які вивчаються різними науками, і ці науки привносять в синергетику свої ідеї; вчені здійснюють спроби пояснити «чужі» процеси з точки зору «своїї» науки; щось вони пояснюють правильно, а щось – ні; 2) поєднання синергетичного і постмодерністського підходів підштовхує дослідників розглядати суспільне знання як локалізоване, дрібне в різних точках біфуркації, яке з невизначеності ще не перейшло у визначеність, хаос ще не перейшов у порядок.

Безумовно, пройде час, і синергетика відмовиться від своїх експансіоністських посягань на визначення істини, посяде своє місце в пізнавальному арсеналі науки, але ще деякий час буде багато «синергетичного гамору» без великого пізнавального ефекту.

Синергетичний підхід дедалі частіше застосовують до вивчення цивілізацій, для їх співставлення, і в цьому є деякий позитивний момент, особливо в розумінні цінності, самотності будь-якої цивілізації, в розумній критиці європоцентризму. Як відомо, європоцентристи вважають, що Західна Європа є непорушним ідеалом розвитку людства і майбутнє людства – це європеїзація світу. А все інше – традиціоналізм, варварство, яке не має майбутнього. Цим заперечується діалогічність цивілізацій. Але існує природне право на життя будь-якої цивілізації в Азії, Африці та Америці.

⁵ Термін «синергетика», введений у сучасну природничу і суспільну науку Г. Гакеном, акцентує увагу на узгодженості взаємодії частин при формуванні структури як цілого. Термін походить від грецького «синергена» – сприяння, співробітництво, спільна дія. Але цей термін є неологізмом, який орієнтує на вивчення процесів самоорганізації і виникнення, підтримки сталості й розпаду структур різної природи. Він досить нечіткий, багатозначний.

Безумовно, будь-яка цивілізація пізнає світ передусім для себе, вивчає цінності інших цивілізацій для саморозвитку і самопізнання. Це стосується і української локальної цивілізації⁶, яка, з одного боку, може визначатись як унікальна, специфічна, а з іншого – як стикова. Але в процесі цього пізнання і постійних контактів відкриті цивілізації вступають в діалог з іншими цивілізаціями. І сьогодні це вже закономірність історичного процесу. Глибше пізнати самих себе можна тільки дивлячись на інших.

Отже, класичні теорії цивілізацій здійснювали спроби побудувати об'єктивне і логічно несуперечливе знання про світову історію. Цим же шляхом йшов марксизм, хоча й на іншій методологічній основі. Але при цьому внутрішні інтенції локальних цивілізацій ігноруються, схематизм світової історії вступає в суперечність, наприклад, з російською або українською традицією, специфікою, яка дозволяє вийти на глибші уявлення про країни і цивілізації. Постнеокласична наука дає можливість вивчити парадокси історії в окремих країнах, мікроісторію країн і регіонів, але завдає жорсткого удару по макротеоріях історичного процесу. Тому процес синтезу класичних, неокласичних і постнеокласичних підходів ще не завершений, він триватиме, синтез раціональної теорії і модерністських проектів перебудови світу, країн.

Визначення методологічних і теоретичних підходів до аналізу цивілізацій дозволяє більш ґрунтовно розглянути сучасні дискусії навколо цієї проблеми і особливо проблему майбутнього людства: глобальний конфлікт або діалог і конструктивна взаємодія цивілізацій. Загострив цю дискусію С. Гантінгтон, який 1993 року надрукував у журналі «Foreign Affairs» статтю «Зіткнення цивілізацій?»⁷. Але і до нього йшла досить потужна наукова робота з проблеми цивілізацій⁸ як всесвітньої, так і локальних.

С. Гантінгтон висунув досить дискусійну тезу про те, що головним джерелом глобальних і локальних конфліктів буде вже не ідеологія та економіка, а культура; що нація-держава залишиться головною діючою фігурою у міжнародних справах, але глобальні конфлікти розгортатимуться між націями, етнічними і політичними групами, які належать до

⁶ Можуть існувати і закриті цивілізації, наприклад, довгий час такими були китайська, японська, полінезійські, африканські, азійські.

⁷ Див.: у рос. перекладі: Полис. – 1994. – № 1. – С. 33–48.

⁸ *Braudel E. On History* (Chicago Press, 1980), pp.177-181, 212-214 and *Hist* (N.Y.: Allen Lane – Penguin Press), pp. 4-5; *G.W. Gong. The Standard of «Civilization» in International Society* Press, 1984), pp. 8III, 97–100; *J. Walleistim. Geopolitics and Geoculture: Essays on Changing World S.* Cambridge University Press, 1992), pp. 160ff.; *AJ. Toynbee. Study of History* (L: Oxford University 1934-1961), X, 274-275 and *Civilization on Trial* (N.Y.: Oxford University Press, 1984), p. 24.

різних цивілізацій; що зіткнення цивілізацій стане домінуючим фактором світової політики; що лінії розлому між цивілізаціями – це і лінії майбутніх фронтів.

Можна погодитися з С. Гантінгтоном, що цивілізацію насамперед вирізняє культурна сутність, загальні культурні риси. Він визначає цивілізацію як культурну спільність найвищого рангу, як найвищий рівень культурної ідентичності людей, яка має загальні риси об'єктивного порядку: мову, історію, релігію, інститути, звичаї, традиції і суб'єктивну самоідентифікацію людей. С. Гантінгтон характеризує культуру в широкому значенні поняття, що дозволяє шукати характерні ознаки і всесвітньої, і локальних цивілізацій. Він вважає, що ідентичність на рівні цивілізацій ставатиме дедалі більш важливою і карта світу буде значною мірою формуватися під впливом взаємодії семи-восьми великих цивілізацій: західної⁹, конфуціанської, японської, ісламської, індійської, православно-слов'янської, латиноамериканської і африканської¹⁰.

Безумовно, його класифікація цивілізацій вразлива, оскільки відсутній єдиний критерій класифікації, цивілізації класифікуються і за релігійним, і за географічним, і за етнічним критеріями, де культура відходить на задній план. Наприклад, на Африканському континенті існує багато принципово різних типів культур, релігій, етносів. Ще більш непереконливим є твердження С. Гантінгтона про зіткнення цивілізацій як домінуючий чинник світової політики і глобальних конфліктів. Ми, наприклад, вважаємо, що панівним чинником світових конфліктів глобального масштабу буде економічне і політичне протистояння країн і блоків, боротьба за економічне і політичне домінування. І найбільш гостра боротьба розгорнеться не між об'єднаною Європою і США в економічному плані, а між США, Росією і Китаєм – в економічному і воєнно-політичному (Росія і Китай не відмовилися від ролі супердержав і нарощуватимуть свою політичну, військову, а також економічну могутність).

Отже, погоджуючись з багатьма аргументами С. Гантінгтона про роль культурно-релігійної та етнічної ідентичності, зміни в ідеологічних і політичних протистояннях, ми не можемо погодитися з тезою про зміну вектора взаємодії держав світу з економічних і політичних факторів на культурно-цивілізаційні. І які б докази історичних конфліктів між християнством та ісламом, європейцями, африканцями та азіатами він не наво-

⁹ С. Гантінгтон погоджується з тезою, що західна цивілізація існує в двох варіантах: європейському і північноамериканському.

¹⁰ С. Гантінгтон забуває про існування ще однієї глобальної цивілізації – єврейської, яка здійснює великий економічний і культурний вплив на людство. Цей вплив не обмежується впливом Ізраїлю та іудаїзму, а є впливом також і світової єврейської діаспори.

див, економічний і політичний чинники залишаються провідними у міжнародних відносинах. Тим більше, що у XXI ст. визрів новий конфлікт на базі політичного та економічного домінування в світі¹¹. Набуває поширення війна квот, тарифів товарів, ліцензій тощо. Етнічний і релігійний конфлікти можуть в окремі періоди виходити на перший план, особливо в регіонах багатівікового етнічного і релігійного напруження, наприклад, на Близькому Сході. Але вони є виявом територіальних претензій, міждержавних стосунків, боротьби народів за національне самовизначення, боротьби кланів, клік, еліт за владу і матеріальні ресурси.

Протистояння, конфлікти культур, релігій, етносів існують багато століть. Але не менш гострі конфлікти між різними групами великих етносів, усередині християнського або мусульманського світів. Перша і друга світові війни виникли усередині західної, а якщо трактувати ширше – усередині християнської цивілізації. Тільки потім вони втягли в свою орбіту інші країни і цивілізації. «Холодна світова війна» (1946–1991 рр.) відбувалася на ґрунті ідеологічних протистоянь комунізму і антикомунізму. Якщо світ знову розв'яже світову війну, то її спричинять інтереси наймогутніших у воєнному та економічному плані країн і блоків – США, Китаю, Росії, об'єднаної Європи, а не різниця у віруваннях між католиками, протестантами, православними, індуїстами, мусульманами, буддистами. Світ ще довго перебуватиме під контролем країн, де науково-технічний та економічний розвиток визначає їх військову і політичну вагу. І багатонаціональна, мультирелігійна країна – США – бомбардує і православну Сербію, і мусульманські Ірак та Афганістан. Якби «православний» СРСР не розв'язав в ісламському Афганістані війну заради геополітичних цілей, то б нинішні релігійні конфлікти між правочірними і «російськими шураві» не мали такої гостроти. А війни між ісламськими країнами не менш жорстокі, ніж між християнськими. С. Гантінгтон, очевидно, перебільшує значення синдрому «братських країн» однієї цивілізації щодо інших. Він відіграє не більшу роль, ніж інші – економічні, політичні, моральні чинники. Якщо бути не критично упередженим до будь-яких чинників, то ми можемо побудувати будь-яку зовнішню логічну лінію доказів на користь расових, економічних, політичних та інших факторів світового розвитку. Релігійні мотиви, терор з допомогою самогубців – це останній козир слабких у воєнній, економічній, політичній сферах країн.

¹¹ Найбільш вірогідно, що світ обов'язково відторгне одноосібне домінування США (навіть за підтримки НАТО) і вибудується багатополосний світ. Підтвердженням цьому є заперечення Францією, Німеччиною і Росією брутального втручання США у внутрішнє життя Іраку для демократизації цієї країни.

3.3. Україна як цивілізаційний чинник: самоідентифікація нації і «політичного українця»

Проблема специфіки, характерних рис української регіональної цивілізації, яка інколи визначається неологізмом «українська політична нація» – це значною мірою *tabula rasa* соціального пізнання не тільки в іншому світі, але й в Україні. Це й анамнез (спомин) про героїчне і знеславлене минуле (у тому числі постімперський комплекс частини населення); й почуття другорядності (синдром «молодшого брата» Росії); й стійка толерантна компонента традиційної свідомості; й наше особливе амбівалентне ставлення до Сходу і Заходу; й небажання з наукових позицій подивитись на геополітичне і гео економічне становище України, а мрійливо-хімеричні міркування про унікальність України.

Бачення політичної, економічної, соціальної і культурної проблематики через призму української регіональної цивілізації – новий науковий напрямок, який може бути використаний як ключ для розуміння багатьох проблем сучасної України.

Сьогодні в соціальному пізнанні багато невирішених методологічних проблем. По-перше, втратив популярність формаційний підхід до історії в умовах, коли так звана «найпрогресивніша комуністична формація» виявилася міфом. По-друге, соціальне пізнання, яке спирається на категорії українського національного характеру, національних традицій, національної ідеї, інколи виявляється малоефективним. Національна культура (в широкому розумінні поняття) завжди прикрашає себе, приглушує свої вади, табує усвідомлення деяких фрагментів реальності, висуває загальнолюдські цінності (працелюбність, моральність, гостинність тощо) на роль суто національних, а негативні риси національного характеру оголошує як несуттєві, часткові. По-третє, суто аналітичний підхід до дійсності підринається суперплюралістичним (який найчастіше ховається під маскою постмодернізму) релятивістським баченням історичного процесу, коли історії відмовляють у повторюваності, загальних закономірностях, а кожен історичний факт тлумачать окремо, поза системою фактів і явищ.

В цих умовах увага фахівців-суспільствознавців до цивілізаційного аналізу ситуації в Україні зростає. Особливо важливо, на наш погляд, подолати марксистську тезу про антропологічну єдність людства, що усі люди породжені процесом праці, їх культури принципово єдині, оскільки відбивають цей процес. Є деякі формаційні, стадіальні й фольклорні відмінності, які з історичним прогресом стираються. Звідси випливає переконання, що може бути єдина методологія аналізу європейських, азійських, африканських народів, їх розвитку і відсутні специфічні пізнавальні

проблеми. Достатньо розробити єдину для всіх соціальну теорію і вона надасть можливість де завгодно відшукати істину. Наприклад, соціальну теорію, яка побудована на критеріях класового і формаційного аналізу. Ну, а якщо в деяких суспільствах класів не було, а були стани і в формаційну схему вони не вкладаються, то можна віднести їх у класи і формацію.

Але життя людства багатобарвне, багато в чому залежить від географічних та економічних умов, воєнно-політичної ситуації в регіоні та світі. Так, є спільні риси у розвитку людства і їх треба досліджувати. У той же час історія багатьох народів перервана штучно. Деякі народи вижили після європейської, азійської та інших форм колонізації, а деякі просто були знищені. Індійці Америки, слов'янське плем'я прусів, Хазарський Каганат, стародавній Хорезм та інші народи і країни щезли або майже щезли з вини колонізаторів або завойовників, оскільки були слабші. Тому до людства треба підходити як до багатоякісної єдності, яка існує і розвивається і за загальними, і за специфічними законами. Доля окремих країн і народів багато в чому залежить від випадковості. Чи є загальною закономірністю завезення ядерної зброї Радянським Союзом на Кубу у 1961 році та наступна так звана Карибська криза, яка могла привести до знищення Куби як острова і держави і взагалі до ядерної світової війни? Наскільки рішення керівника СРСР М. Хрущова вкладається в будівництво «світлого майбутнього людства – комунізму як найпрогресивнішої, найгуманнішої суспільної формації»?

Сучасні українські суспільні науки – породження європейської історії і науки. В них панує європоцентристський підхід, дуже часто вони ігнорують специфіку локальних цивілізацій, історичну реальність, у тому числі в Україні. Тим більше, що і Російська імперія, і більшовизм фальсифікували українську історію і сучасність (у ті часи).

Вітчизняна ж історія і реальність не тотожна ані західноєвропейській, ані російській історії і реальності. Аналіз вітчизняної реальності суттєво ускладнюється тим, що Україна близька і до Західної Європи, і до Євразії (Росії). З цього випливає ілюзія, що немає потреби в методологічних опосередкуваннях ані стосовно західноєвропейської науки і світогляду, ані євразійської. У той час як і те, і інше є інакшим, інакосьвітоглядним щодо України як локальної цивілізації.

Якщо закони фізики, відкриті в Англії, діють так само і в Україні, то економічні закономірності, сформульовані Смітом і Рікардо, в Україні діють специфічно. Тому що ці закони не настільки універсальні, щоб перемогти національну специфіку, культуру, домінуючу ментальність водночас і назавжди. Якщо ринок в Англії більш природний, то в сучасній Україні ринок спочатку повинен виграти конкуренцію з колгоспами,

суперцентралізацією економіки, з традиціями господарювання, сплати податків тощо.

Отже, плідність сучасних дискусій щодо України як нової країни і локальної цивілізації залежить від вміння вийти за межі крайнощів метаісторичних схем і релятивістських мікроаналітичних (а частіше умовлядних) підходів.

Актуалізувалась проблема удосконалення суспільствознавчої методології, яка б орієнтувалась не стільки на розробку схем метапереходів від формації до формацій, пошук ідеальної людини, скільки на реальний аналіз глобальних, регіональних, світоглядних, виховних проблем. Методологія ефективна, якщо вона націлена на пошук розумної міри абстракції, адекватного ракурсу розгляду специфіки конкретного суспільства, аналізу конкретних процесів у ньому. Завжди важливо пояснити не тільки спільне в суспільствах, але й логіку формування відмінностей між ними (культурних, соціальних, політичних, економічних), знайти критерії для окреслення суттєвих і несуттєвих відмінностей окремих систем суспільства. Наприклад, армії рівноцінних за кількістю населення і географічними умовами країн навіть зі схожою організаційною структурою можуть виявитися зовсім різними за боездатністю.

Будь-яке суспільство повинно мати механізми свого відтворення і збереження, які притаманні йому, всупереч зовнішнім і внутрішнім загрозам, викликам історії. Чому Швейцарія в минулому знайшла механізми свого збереження, відтворення, а Україна – ні. Невже різниця тільки у державах-сусідах? Невже сусіди Швейцарії – Франція, Німеччина, Австро-Угорщина, Італія – були менш агресивними, ніж Польща, Росія, Кримське ханство?

При цивілізаційному аналізі на перший план виходить дослідження здатності людей (у будь-якій формі їх співтовариств) підтримувати свої відтворювальні механізми, потенції на рівні, вище за критичний, який відділяє життя і смерть суспільства, виживання і деградацію. Якраз тут виявляється сутнісна, фундаментальна різниця, яка існує в історії між народами, спільностями народів, які всупереч зовнішнім і внутрішнім небезпекам продовжують ефективно самовідтворення, і народами, суспільствами, які не змогли (втратили здатність) відтворювати себе як суб'єкт історії. Останні складають довгий список зниклих народів і держав.

Ефективність відтворювальної діяльності людства і конкретних суспільств визначається двома головними факторами: а) зовнішніми небезпеками, які можуть знищити потенції самовідтворення суспільства або стимулювати внутрішню дезорганізацію суспільства; б) внутрішніми небезпеками, які дезорганізують, підривають життєвість, знижують рівень творчих потенцій суспільства, що історично склалися (громадянські війни,

нецивілізовані форми боротьби за владу, національні ресурси, етнічні та релігійні конфлікти тощо).

У той же час життєвість суспільств у сучасну епоху багато в чому залежить від здатності сприймати позитивні інновації внутрішнього і зовнішнього характеру, встановлювати зв'язки з іншими країнами на рівні вимог часу. Наприклад, тоталітарні й занадто традиційні суспільства, які стали закритими і працюють на досягнення застиглого або догматичного ідеалу («жити, як жили наші предки», «будуємо арійську державу», «створюємо ідеальну цивілізацію – комуністичну»), приречені на зникнення через неминучу боротьбу з іншим, відкритим світом. Культура, система цінностей відкритої суперцивілізації розвиваються ефективніше, тому що зорієнтовані на змагальність, конкуренцію, підвищення ефективності виробництва, науки, освіти, освоєння нових форм діяльності.

Різниця між закритими і відкритими цивілізаціями має багато конкретних форм. Виявляється вона і на рівні особи. В тоталітарних і закритих традиційних суспільствах особа повністю підпорядкована цілому, оскільки система цінностей таких суспільств вимагає придушення інновацій, свободи мислення і дій, що виходять за межі зазначеного владою або традицією краю (зрізати усе, що перевищує визначену межу – «закон газонкосарки»). Відкрита цивілізація орієнтує особу, соціальні групи на розвиток здібностей до інновацій, на свободу мислення, дій, слова, єдності прав і обов'язків. У першому випадку функції особи жорстко підпорядковані державній або традиційній структурі, а в другому – держава прагне забезпечити простір розвитку особи і людських спільностей у межах демократичного закону.

Ця відмінність цивілізацій є методологічною основою для їхнього пізнання. Насучасному етапі історії людство розглядає свій соціокультурний розвиток, прогрес суспільств, рівень демократії і права особи як предмет особливої уваги – йдеться про цінності глобальної людської цивілізації, де особливе, конкретне перетворюється на універсальне. Новий підхід до цивілізацій – переломний рубіж історії людства. Проте жодна конкретна цивілізація не має права нав'язувати свої цінності як універсальні – ані європейська, ані локальна північноамериканська. Універсальні цінності людської цивілізації – це сукупний результат творчості усіх конкретних цивілізацій, хоча може і в неоднаковій мірі. Але тільки такою може бути якісно нова відповідь людей на вирішення складних проблем сучасної епохи.

Сьогодні ще важко визначити, до якої цивілізації належить Україна. В нашій країні співіснують тоталітарна і ліберальна культури мислення і дій. Конфронтація, орієнтація на різні системи цінностей, існування застійних

явищ – це характерні риси суспільного життя. Більше того, в культурі та способі життя кожної людини традиціоналізм, тоталітаризм і лібералізм переплетені в такі химерні схеми, що інколи здається, що і суспільство, і особа зависають (застряли) у добі межичасся, в міжцивілізаційному просторі.

Самоідентифікації української політичної нації як локальної цивілізації і «політичного українця» як громадянина України заважають деякі історичні й сучасні цивілізаційні фактори.

Історично склалось, що доля України визначалась останні декілька століть нашими сусідами, особливо Австро-Угорщиною, Польщею, Росією. Потім «російський фактор» став домінуючим. Тому історичний розвиток в Україні відбувався начебто в тому самому напрямі, як і усюди в Європі, в межах регіональних і культурних відмінностей. І одночасно Україна була в зоні великоросійського впливу: «Москва – третій Рим», «Росія має особливу долю і місію», «шлях Росії – відрізняється від європейського, він євразійський». Відмінності цих двох підходів позначилися на способі мислення і поведінці людських спільностей, особистості, на оцінці місця України у всесвітній історії, визначали інший порядок історичних змін, ніж в Європі, інші ідеології і механізми змін.

Тому маємо результат: з одного боку, за багатьма економічними, політичними, освітніми показниками – розвиток промисловості, урбанізації, рівень освіти, ціни, норми мислення і спосіб життя – Україна докорінно не відрізняється від середніх західних стандартів (тобто розвиваємось за стандартами Європи); з другого – зберігаються значні відмінності між західноєвропейською спільнотою і українською політичною нацією (цивілізацією) – в соціальному складі, економічному і політичному мисленні, низькій дисципліні та продуктивності праці, правосвідомості, соціальній психології, моралі тощо. Але ці відмінності не є доказом унікальності української цивілізації або нашої євразійської самобутності. Так, є відставання країни в економічному розвитку і науково-технічному прогресі, соціальній психології і політичній свідомості. Але норма самобутності України не вище за норму самобутності Португалії, Греції або Норвегії. Це своєрідність її руху загальним шляхом для усіх країн і народів Європи, це співвідношення між загальним і частковим.

Точка зору про Україну як про локальну цивілізацію не прийнята частиною російських суспільствознавців, які вважають, що Україна є частиною російської (слов'янської, православної, східнохристиянської) цивілізації. За такою позицією стоїть російська цивілізаційна самосвідомість XVIII-XX ст. До краху СРСР єдність соціокультурних основ імперії не підлягала сумніву в офіційній науці і політиці. Тільки події 1991-1992

років виявили соціокультурну безпідставність імперії, у тому числі в слов'янському секторі. Виявилось, що Російська імперія, СРСР як держави були політичною скріпою, політичним обручем, з'єднуючим частини, які не є органічно єдиними. Це була «цивілізація несамохить», штучна субцивілізація. Навіть сьогодні, коли СРСР розпався, постає питання вже про Росію як штучну субцивілізацію.

Цивілізаційна цілісність України на сучасному етапі теж поки що не беззаперечна, оскільки існує протест частини населення проти «українізації» (якої фактично немає), а збереження соціокультурного різноманіття як духовного багатства країни не завжди оцінюється як сильний бік українського державотворення. У той же час цивілізаційна цілісність України можлива через суперетнічний (політична нація), суперкультурний цивілізаційний характер державних інститутів громадянського суспільства, форм національної свідомості й самосвідомості. Питання постає більш жорсткіше, ніж просто філософське розмірковування про майбутнє України: чи зможуть органи влади і національні громади країни знайти нові підходи до міжкультурного спілкування, до обміну символами і нормами різних культур без взаємознищення, а навпаки, зі збереженням їх ціннісного змісту.

Так, до цього часу Україна частково перебуває в лімітрофному стані (проміжному) між західноєвропейською і євразійською цивілізаціями. Але в цьому є і позитивний бік. Вона може при своєму самовизначенні як локальна цивілізація здобувати зразки, норми життя у обох цивілізацій, збагачуючи свою. Амбівалентність багатьох характеристик суспільного життя України дозволяє більш «м'яко» входити у сучасні глобальні процеси, впливати, у свою чергу, на наших сусідів.

Водночас у взаємовідносинах людей ще багато щиросердечності, відкритості, категоричності й ворожості, які на Заході ховаються за бронєю «цивілізованості», а в Україні є нормою спілкування. Надмірна емоційність, агресивність, негативістське ставлення до влади і ближнього свого, анархічність думок і дій – все це живить нігілізм, самоїдство, безкомпромісність у суспільному і особистому житті, надає специфічність «українській цивілізованості».

Наш висновок, що Україна просувається загальноєвропейським шляхом, буде вразливим, якщо ми не звернемо увагу на беззаперечний факт, що українська локальна цивілізація має багато рис *порубіжної, суміжної* цивілізації. До таких цивілізацій відносять ті, які відзначаються неоднозначним, часто конфліктним переплетенням характеристик базової (національної) культури і двох великих типів цивілізаційного розвитку людства, між якими локальна цивілізація знаходиться. Безумовно, вона

вресгті-решт стає частиною великої цивілізації. Але довго зберігає риси порубіжності. Таких локальних цивілізацій досить багато в Латинській Америці, Африці, Азії, Європі. В Європі до країн порубіжної цивілізації можна віднести пострадянські країни, більшість країн Балкано-Дунайського регіону, навіть Іспанію та Португалію, які запозичили зразки культури своїх колоній, а також мавританської культури. Хоча ці країни деякий час були закритими країнами-цивілізаціями, зараз є членами Європейського Союзу.

Країни-цивілізації порубіжного типу відрізняються від інших більш специфічним способом вирішення докорінних проблем способу життя, більш різноманітною (синтетичною) культурою. З одного боку, це позитив. А з іншого – в деякі моменти можуть ускладнюватись механізми співіснування культур, релігій, мов тощо. Домінування різноманітності може виступати дестабілізуючою силою цілісності суспільства.

У класичних цивілізаціях завжди існує деяка цілісна основа – фундамент цивілізації, наприклад, духовно-релігійний. У порубіжних цивілізаціях ця основа неоднорідна, тому і проблеми складніше. Наприклад, Великобританія набула рис порубіжності, коли на проблеми міжнаціональних відносин наклались проблеми релігійного розколу.

У країнах-цивілізаціях порубіжного типу можна виокремити три основні типи міжкультурних контактів¹².

Відкрито вороже протистояння. Це самий примітивно-жорсткий тип взаємодії культур, а інколи і способів життя, коли «чуже» (чужоземне) відторгається, але з ним постійно вступають у контакт. Такий тип взаємодії несе великий руйнівний потенціал для суспільства і цивілізації. Наприклад, українська локальна цивілізація формувалась у ході ворожого протистояння зі степовиками (у тому числі з татаро-монголами), з Польщею, Литвою, Московією, Австро-Угорщиною, які за різних часів прагнули знищити автохтонну українську культуру. Але і таке протистояння породжує симбіозні культурні анклавів, шари, соціальні верстви.

Взаємодія, взаємозв'язок культур близьких, духовно пов'язаних релігією, спільним етнічним походженням, мовою. Хоча кожна сторона контактів залишається самостійною і новою культурної або політичної якості (організму) не виникає. Наприклад, мусульманські, християнські, слов'янські, романо-германські країни. Така взаємодія суттєво впливає на свідомість людини, на історичні й міжособистісні контакти. Цей тип

¹² Міжкультурні контакти тут розглядаються в широкому аспекті як частина соціокультурних явищ. Відділити культурні й соціальні аспекти міжнаціональних, міжрелігійних, політичних відносин дуже складно, занадто тісно вони взаємопов'язані.

взаємодії одночасно має проміжний характер, але у той же час виявляє стійкість. Наприклад, взаємодія слов'янських народів у трикутнику Україна – Росія – Білорусь має дуже складний характер, але зберігає усталеність, що може стати або не стати основою нової соціокультурної і політичної якості.

Синтезна взаємодія. Вона передує народженню якісно нового явища, сутнісно іншого від первісного завдяки посиленню ролі учасників контакту. Сьогодні, наприклад, Європейський Союз є інституційованою основою західноєвропейської цивілізації.

Отже, для класичних цивілізацій більше характерний синтез, для порубіжних – складна взаємодія симбіозних і синтезних складових. Якщо у порубіжних цивілізацій перемагає синтезна складова, то вона прямує до класичної цивілізації (або цивілізацій-держав, як, наприклад, Німеччина). Якщо перемагає симбіозна складова (Австро-Угорщина, Росія, Югославія, Велика Колумбія, Пакистан до відділення Бангладеш та ін.), то ця цивілізація-держава приречена на розпад. Тому в Україні важливо усіма цивілізованими засобами підтримувати синтезні процеси соціокультурного і політичного розвитку – взаємозбагачення культур, релігійна і національна толерантність, недопущення расового і міжетнічного протистояння, впровадження багатомовності на базі вивчення національних і «світових» мов (прийнятих ООН) тощо.

У деякі періоди у формулі цивілізаційного синтезу можуть домінувати різні складові: культурна або релігійна система цінностей, держава, економічна діяльність (як, наприклад, в Європейському Союзі). Звідси – різне співвідношення між економічною, політичною, культурно-духовною підсистемами цивілізаційної системи: може змінюватись підпорядкування. Наприклад, в Україні сьогодні держава вийшла на перше місце. Її роль у синтезних процесах більша, ніж культурна і економічна.

Вихід на перший план тієї або іншої складової визначає динаміку цивілізаційного процесу. Культурна складова діє повільніше, хоча й більш глобально. Політична та економічна складові підштовхують динаміку цивілізаційного процесу, але більш вразливі щодо впливів зовнішнього характеру (війна, світова криза тощо), соціальних конфліктів.

Усі порубіжні цивілізації (великі й малі) характеризуються незавершеністю свого історичного оформлення. І сучасна українська цивілізація перебуває у процесі становлення, основні її риси ще не до кінця визначились, в ній ще живуть залишки субцивілізацій, до яких входили різні частини України – російської, австро-угорської, полонської. Західноєвропейський вплив в українській цивілізації присутній, але не визначальний. У соціально-культурний генетичний код цієї цивілізації він

закладений нарівні з іншими. Тому поки що траєкторія історичного руху українського суспільства нечітка, суперечлива. Перетвориться Україна на складову західноєвропейської цивілізації або на щось особливе, яке включатиме західні цінності, але не зводитиметься до них? Це питання залишається відкритим.

У будь-якому разі онтологічно Україна завжди залежала від центральноєвропейської специфіки формування етносів, культур, держав, оскільки сформувалась на території Внутрішньої Київської Русі¹³. Тому проблема «старшого» і «молодшого» брата – росіяни і українці – сьогодні, з точки зору реальної історії, виглядає по-іншому, ніж протягом майже чотирьох століть.

Росія як держава веде свою історію не з Юрія Долгорукого, який заснував укріплення Москва, а з батька Олександра Невського Ярослава II – великого князя Володимирського, якому Батий надав старійшество у всій Русі та можливість опанувати простір, тобто заснувати майбутню російську державу шляхом об'єднання північно-східних князівств, які були відламками від Київської Русі. Остання почала закриватись у внутрішніх етнографічних і державних кордонах. Про це ж свідчить і відомий російський історик М. Будико, який пише, що з 1228 по 1462 рік, за період формування великоруського народу, Русь (у той час це ще не була Русь¹⁴, були різні князівства на чолі з великим князем Володимирським Олександром Ярославовичем, який у 1252 році стане Олександром Невським) пережила 160 зовнішніх війн і конфліктів. У цей період і стає провідним Московське князівство або Московщина¹⁵.

Західноєвропейська і Східноєвропейська цивілізації (Росія) різною мірою впливали на Україну. В останнє десятиріччя вектор цих впливів суттєво змінився. І для національних груп, і для особи це стало фактором «соціальної турбулентності», поштовхом до соціокультурної і політичної ідентифікації. Цивілізаційна ідентифікація України цікава і з наукової точки зору, і з точки зору формування свідомості й самосвідомості соціальних груп і особистостей. Виважений аналіз проблем цивілізації й цивілізованості України неодмінно веде до наукового розуміння проблеми «цивілізованість-гуманізм», напряду цивілізаційного розвитку нашо-

¹³ Зовнішня Київська Русь – Новгород, Володимир-Суздальське, Московське, Тверське, Тмутараканське та інші князівства – мали іншу порубіжну культуру та історію (як і грецькі та римські колонії), які суттєво відрізнялись одна від одної і від материнської культури Внутрішньої Київської Русі.

¹⁴ Назву «Московське царство» на назву «Російська імперія» змінив у 1721 році московський цар Петро I, який назвав себе російським імператором і змінив під свій титул назву держави.

¹⁵ Будыко М. И. Загадки истории. – М.: Мысль, 1995. – С. 227.

го суспільства. А тому можна зустріти як позитивні оцінки західних або східних цивілізацій, так і жорстку критику курсу України на зближення або з Західною Європою, або з Євразією.

Прихильники християнського, загальноцивілізаційного гуманізму вказують на розрив принципів, цілей гуманізму і практики їхнього здійснення, хоча їх не влаштовує західноєвропейський ідеал гуманізму, який склався у європейській культурі, філософії і політології Нового Часу, особливо у ХХ ст., де матеріальний фактор життя людини не виправдано підноситься (філософія споживання). Частина цих критиків не погоджується з ідеалізацією людини, яка за природою більш приземлена та егоїстична, ніж це вважають мислителі, схильні обожнювати людину (дивися роботу М. Хайдеггера «Лист про гуманізм»).

В Україні є групи суспільствознавців, які поділяють зазначені вище теоретичні та методологічні позиції. Але в нашій країні є багато людей, які взагалі не вірять в український проект входження у світову цивілізацію і побудови демократичної, соціально-правової держави¹⁶. Логіка мислення цих людей така: по-перше, Україна настільки відстала від країн, які є лідерами світового розвитку, європейської цивілізації, що ніколи не зможе їх наздогнати; по-друге, спосіб життя в Україні склався євразійський, аутсайдерський, ізоляціоністський як наслідок ізоляції від Європи і багатвікового панування Росії, де такий спосіб життя є нормою; по-третє, українська еліта зорієнтована на пограбування власного народу, народ звик до цього і спокійно дозволяє себе постійно обдурювати і грабувати. Виходу з цієї ситуації немає. Наводяться й інші аргументи. Можна було б навести й інші позиції на захист гуманізму і щодо його критики. Але простіше буде визначити нашу позицію, не відволікаючись на «дрібні», неакцентовані, часто-густо суто публіцистичні позиції, особливо з боку дилетантів у суспільних науках. Останні, не вивчаючи і не знаючи історії філософії, соціології, права, політичної думки, оперують такою формою доведення істини: «я так вважаю»...

Виважений аналіз проблем гуманізму передбачає вивчення історичного та соціального контексту, коли і де розвивався дійсний і фальшивий (підроблений) гуманізм, які соціальні, інтелектуальні та моральні сили стояли за тими чи іншими формами гуманізму і псевдогуманізму, яка історична традиція країни, що бере на озброєння ідеали гуманізму.

¹⁶ У сучасній суспільній думці утверджується позиція, що не варто розрізняти поняття «соціальна» і «правова» держава. Дійсно, не може існувати соціальна держава без відповідного правового каркаса, як не може бути правової держави без соціального наповнення, соціального змісту. Тому у даній роботі не будемо застосовувати поняття «соціально-правова держава».

Можна багато в чому погодитися з критикою гуманізму, про яку йшлося вище. Але не повністю. Дійсно, розмови про гуманізм, суспільство, де не буде держави, де люди житимуть за формулою: «від кожного за здібностями і кожному за потребами», були ідеологічним прикриттям антигуманної практики тоталітаризму. У той же час необхідно констатувати, що у 60-80-х роках розробка гуманістичної проблематики в СРСР та інших країнах соціалістичного табору була спробою (хай і наївною, дещо утопічною) протистояння антигуманній дійсності, спробою її гуманізувати. А єдиною можливістю у ідеологічному плані тоді було опертя на «молодого» К. Маркса, коли він ще не став ідеологом класової боротьби до переможного кінця – здійснення світової пролетарської революції і встановлення диктатури пролетаріату. Варто також пам'ятати, що марксова концепція того часу спиралася на відомий моральний імператив І. Канта, в основі якого була вимога – ставитися до іншої людини як до мети, а не до як засобу.

У XXI ст. потребує переосмислення і сучасний ідеал гуманізму в цілому. Світ за останні півстоліття так змінився, що деякі соціально-культурні, політичні, естетичні, правові, економічні ідеали у цілому і гуманізму зокрема необхідно переглядати, уточнювати, особливо у зв'язку із загальною перебудовою світових економічних, політичних, воєнних, інформаційних відносин.

Ідеали і принципи гуманізму будуть уточнюватись на принципах об'єктивного і реалістичного аналізу сучасної людини, її економічного, політичного, культурного та соціального світу, норм поведінки сучасних країн та еліт. Процеси глобалізації (хоча й неоднозначні, суперечливі), дедалі повніше сприйняття кожною людиною себе як частки загальної людської цивілізації, подолання глобального воєнного протистояння й інші світові та регіональні процеси впливають на ідеали суспільства, держави, соціальних груп і осіб, але не скасовують їх. Сьогодні свідчить про зростання ролі ідеалів, ціннісних систем і морально-світоглядних орієнтирів (на релігійній, секуляристській основі), без яких людська діяльність втрачає сенс, як і критерії її ефективності.

Необхідність цивілізаційної ідентифікації України, створення повноцінного відкритого суспільства, основними елементами якого є громадянське суспільство, демократична соціально-правова держава – ця мета домінує зараз у свідомості населення України. І кожна особистість прагне знайти своє місце у такому суспільстві.

РОЗДІЛ IV

ЕВОЛЮЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЗАСАД УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ У КОНТЕКСТІ ДОСВІДУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

4.1. Складнощі прийняття Конституції України та її головні засади

Перетворення, які розпочались у пострадянських суспільствах після розпаду СРСР, вимагали створення нових соціальних, політичних, гуманітарних, економічних умов, які відповідали б викликам часу. Процес реформування цих сфер життєдіяльності українського суспільства знайшов відображення в еволюції конституційних засад України.

Ліберальні зміни стали можливими після проголошення керівництвом СРСР курсу на перебудову. Вони певною мірою зруйнували ідеократичні конфігурації в державах, що перебували під «протекторатом» Москви. Марксистсько-ленінську політичну формулу було дискредитовано настільки, що навіть комуністичні політичні лідери її уникали. Усі важливі елітні групи шукали нових політичних формул в етнонаціоналістичній фразеології, принципах ліберальної демократії та ринковій економіці. Демонтування комуністичного правління вело також до перенесення влади від політичних еліт до військових, економічних, державно-адміністративних та культурних еліт. У Росії, колишній СФРЮ (Сербії та Чорногорії) і Румунії значно розвинулася автономія військових еліт. У Польщі зросли автономія та вплив церковних лідерів та лідерів профспілок. В Угорщині, Польщі, Чехії особливо розширилися та укріпилися бізнесові еліти та робітничі рухи.

Аналіз свідчить, що трансформація еліт у період переходу держави від авторитарного до демократичного правління в кожній країні мала свою специфіку і відбувалася за такими чотирма моделями: 1) угоди та домовленості утворюють консенсусні еліти (Польща, Угорщина, Чехія); 2) різка зміна правління, вихід лідерів вищого партійного керівництва,

їх заміна групою ліберально-демократичних та націоналістично-популістських лідерів, переоблаштування держав з новою територіальною ідентичністю (Чехословаччина, Східна Німеччина, колишні Югославські республіки); 3) обмежена лібералізація посткомуністичних режимів, що вела до фрагментації еліт (Болгарія, Албанія, Словаччина); 4) примітивний політичний переворот, що породжує розрізнені еліти (Румунія, Україна, Білорусь).

Українська національна еліта постала розрізненою, що було спричинено не лише політично протилежними силами в українському суспільстві – державно-партійними управліннями та антикомуністичною опозицією, але й багатонаціональним складом населення України, різними конфесіями та релігійними течіями, а також сильними націоналістичними та русофільськими тенденціями в суспільстві, які визначалися не простою Українською історією. Коли у серпні 1991 року в Москві стався державний переворот, українські комуністичні лідери обрали шлях до незалежності для того, щоб утриматися при владі. Це в свою чергу детермінувало особливості надзвичайно повільного розвитку політичних та економічних реформ. Керівники підприємств ВПК, розташованих здебільшого в Східній Україні, вимагали відновлення економічних зв'язків з Росією. Націоналістичні політичні сили виступали за незалежність від Росії, але мали суперечливі програми щодо приватизації та ринкової економіки.

Попри різну спрямованість устремлінь обидва табори бажали легітимізувати на рівні Основного Закону набуту самостійність. Так розпочався процес підготовки нової Конституції. 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України [1]. У цьому документі окреслилися не тільки зародки організації влади в Україні, її економічного та соціального устрою, але й було зазначено, що Декларація є «основою для нової Конституції, законів України та визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод». Декларація також наголошувала на необхідності побудови України як суверенної, національної, правової та демократичної держави.

24 жовтня 1990 р. Верховна Рада затвердила склад першої Конституційної комісії (59 членів) як органу парламенту на чолі з Головою Верховної Ради УРСР Л. Кравчуком, а вже 19 червня 1991 р. схвалила Концепцію нової Конституції України. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада, реалізуючи положення Декларації про державний суверенітет, проголосила незалежність України. Акт незалежності наголошував, що на території України чинні виключно Конституція і закони України. Закон «Про правонаступництво України», ухвалений 12 вересня 1991 р., до прийняття нової Конституції визнавав дію Основного Закону УРСР 1978 р., перетворював

Верховну Раду УРСР на Верховну Раду України, встановлював кордони, надавав права громадянства всім особам, що мешкали на території України станом на 24 серпня 1991 р. [2].

1 грудня 1991 р. на всеукраїнському референдумі 90,32 % громадян підтвердили Акт проголошення незалежності.

Конституційна комісія послідовно підготувала три проекти Конституції України: у редакціях від 1 липня 1992 р., 27 травня та 26 жовтня 1993 р. Після цього конституційний процес загальмувався. Причиною цього стало те, що Україна була втягнута в дострокові вибори спочатку Верховної Ради України у березні 1994 р., а потім Президента України у червні 1994 р. Водночас у громадських та наукових колах конституційна дискусія тривала. Фахівці стверджували, що кожний з проектів, підготовлених Конституційною комісією, за своїм змістом, політичною спрямованістю, відповідністю світовим конституційним стандартам мав усі підстави для того, щоб за належної доробки претендувати на роль Основного Закону незалежної України.

У західних демократіях роботи щодо удосконалення чи навіть прийняття нових конституцій нерідко тривають довше. Так, в Італії з середини 70-х років точаться дискусії щодо реформи Конституції. Починаючи з середини 90-х років здійснено деякі кроки щодо перебудови конституційної конструкції. Перша комісія в складі членів обох палат (комісія У. Боззі, що діяла з квітня 1983 р. до січня 1985 р.), не запропонувала реальних пропозицій. Так звана Перша з'єднана комісія (Перша бікамеральна комісія) на чолі з Мілта-Іотті в 1992-1993 рр. запропонувала ввести у країні федеративну форму територіального устрою. Нарешті 24 січня 1997 р. був прийнятий Конституційний закон щодо заснування З'єднаної комісії (Друга бікамеральна комісія) палати депутатів та сенату з 70 членів під головуванням М. д'Алемі. Запропонований нею текст реформи у листопаді 1997 р. мав був бути переданий на референдум після прийняття його парламентом. Однак попередня угода між правими та лівими політичними партіями щодо конституційної реформи була розірвана, і проект, таким чином, гальмувався. Заснування «Другої республіки», під якою розуміється майбутня італійська держава з оновленими конституційними інститутами, було відкладено [3].

Конкретні завдання конституційної реформи в Україні були зумовлені чинниками внутрішнього та зовнішнього характеру. Гостра фінансово-економічна криза 1992-1994 рр. та політична криза 1994 р., складні відносини з деякими сусідніми країнами ставили на порядок денний необхідність створення сильної держави як гаранта національної незалежності, соціально-економічних і політичних перетворень в інтересах

народу України. Легітимізувати таку державу й була покликана майбутня Конституція [4].

Відновлення конституційного процесу в Україні розпочалося 10 листопада 1994 р., коли Верховна Рада нового скликання ухвалила постанову «Про склад комісії з опрацювання нової Конституції України». Статус нової Конституційної комісії порівняно з попередньою був змінений з «комісії Верховної Ради» на «тимчасово загальнодержавну комісію». До її складу ввійшли представники всіх суб'єктів законодавчої ініціативи (всього 41 особа), співголовами стали Президент України Л. Кучма та Голова Верховної Ради О. Мороз. На першому засіданні Конституційна комісія визначила, що за робочу основу слугуватиме проект Конституції України від 26 жовтня 1993 року, а також взяла до уваги конституційні розробки політичних партій та громадських організацій. Для подальшої роботи над проектом Конституції було створено секції з таких питань: загальні засади конституційного ладу, права, свободи та обов'язки людини і громадянина, громадянське суспільство в державі, законодавча, виконавча і судова влади, територіальний устрій та територіальна організація влади [5].

Слід наголосити, що процес розробки проекту нової Конституції відбувався за умов жорсткого протистояння Верховної Ради та Президента України з приводу конституційного обсягу повноважень кожного з цих інститутів влади у державно-політичній системі України. Цей процес мав конфліктний характер і був за своєю суттю політичним протистоянням між владними інститутами [6]. За таких умов виникла ідея прийняття законопроект у формі малої Конституції на перехідний період (прототипом слугувала мала Конституція Польщі, прийнята у 1992 році). Для реалізації цього проекту Л. Кучма вніс на розгляд Верховної Ради проект Закону «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні».

Компромісним завершенням протистояння між Президентом і Парламентом стало підписання 8 червня 1995 р. Конституційного договору «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України». Згідно з Договором Верховна Рада втратила частину повноважень, закріплених Конституцією 1978 р. Зокрема право затверджувати запропоновані Президентом кандидатури на посади Прем'єр-міністра, міністрів закордонних справ, оборони, фінансів, юстиції, внутрішніх справ, голів Державного комітету у справах охорони державного кордону, Державного митного комітету, а також право самостійно призначати Генерального прокурора України, Голову Служби безпеки України, Голову правління Національного банку України. Подальший

перебіг подій засвідчив, що досягнутий компроміс не став довготривалим, оскільки не вирішив ключових суперечностей у стосунках між Президентом і Верховною Радою [7].

На ініціювання змін у політичній системі впливали загальнополітичний та особистісний чинники. З одного боку, більшість у Верховній Раді мали представники лівих сил, які ще не позбулися прагнень відтворення СРСР у певній формі. Тому послаблення такої Верховної Ради та посилення позицій Президента могло сприйматися як таке, що відповідало утвердженню незалежності. З іншого боку, обраний у 1994 р. Президентом України Л. Кучма вже тоді демонстрував прагнення до необмежених повноважень, які б давали можливість впливати на ситуацію в країні загалом. Мотивами, які підживлювали такі його прагнення, окрім всього іншого, був його власний досвід роботи головою уряду з потужними повноваженнями щодо нормотворчості ще за часів президентства Л. Кравчука.

Вихідним пунктом у становленні політичної системи незалежної України стало прийняття Конституції 1996 р. [8] Адже перетворення, що відбулися в країні за п'ять років, і перспективи подальшого розвитку держави та суспільства потребували вже не часткового коригування Основного Закону, а повномасштабної конституційної реформи.

По-перше, вимагали конституційного визначення статусу новоствореної держави, основи її суспільного устрою та головні атрибути. По-друге, введення в 1991 р. нового для України інституту президентства вимагало взаємоузгодження функцій та повноважень у трикутнику Президент – Верховна Рада – Кабінет Міністрів (два останні органи дісталися молодій державі у спадщину від УРСР). По-третє, необхідно було створити нову систему влади на місцях, оскільки існування «вертикалі рад» не відповідало новим суспільно-політичним реаліям і потребам розвитку країни [9].

28 червня 1996 р. Верховна Рада ухвалила Конституцію України. Вона суттєво відрізнялася від проекту, що мав виноситися Президентом на всеукраїнський референдум [10], але за таких умов Президент був змушений підписати Конституцію. Її ухвалення мало як позитивні, так і дещо негативні наслідки. Все це значною мірою визначило логіку подальшого проведення політичної реформи в Україні [11].

Модель державного правління, сформована в Україні з прийняттям Конституції, фахівці з питань конституційного права, як правило, називають «президентсько-парламентською республікою». Насправді ця модель виявилася значно ближчою до необмеженого президентського правління, ніж до класичного зразка президентсько-парламентської республіки такого, наприклад, як конституційний устрій Франції. Водночас необхідно відмітити, що Конституція 1958 року у Франції, що оформила 22-й за

рахунком політичний режим, вирізняється двома характерними рисами: концентрацією політичної влади у руках виконавчої влади та послабленням парламенту [12].

За Конституцією Президент України отримав практично повний контроль над формуванням Кабінету Міністрів, керівного складу центральних органів виконавчої влади, призначенням і звільненням керівників місцевих органів виконавчої влади. Підкреслимо, що зі створенням прецеденту призначення і звільнення з посад заступників керівників цих органів відбулось фактичне привласнення не наданого йому Конституцією цього повноваження.

Окрім цього, Конституція надала Президенту також значні організаційні та кадрові повноваження стосовно:

- органів судової влади: утворення та ліквідація судів, призначення суддів на посади вперше; призначення третини суддів до складу Конституційного Суду України, а також перебране де-факто і лише згодом легітимізоване в Законі «Про судоустрій України» призначення суддів на адміністративні посади у судах;
- військових формувань: керівництво у сферах національної безпеки та оборони, призначення на посади та звільнення з посад вищого командування Збройних Сил України, інших військових формувань;
- правоохоронних органів: призначення на посаду за згодою Верховної Ради України та звільнення на власний розсуд Генерального прокурора України.

За наявності такого обсягу повноважень Президента, виявилися неефективними положення Конституції, які мали відігравати роль механізмів стримування і запобігти повному підпорядкуванню виконавчої влади Президентові, а саме:

- про призначення голів місцевих державних адміністрацій лише за поданням Кабінету Міністрів (ч. 4 ст. 118);
- про призначення керівників центральних органів виконавчої влади за поданням Прем'єр-міністра України (п. 10 ч. 1 ст. 106);
- про скріплення певних актів Президента підписами Прем'єр-міністра України та міністра, відповідального за акт та його виконання (ч. 4 ст. 106).

Посадові особи органів виконавчої влади за умов, коли їх звільнення з посад повністю залежало від волі Президента, не виявляли бажання використовувати зазначені конституційні положення для опору намірам Президента та рішенням, які ним ухвалювалися, навіть у тих випадках, коли правові підстави для цього були очевидні. Вельми залежний характер Уряду та інших органів виконавчої влади, їхня повна підконтрольність та

підпорядкованість Президенту стали очевидними вже протягом перших років після ухвалення Конституції.

На практиці ця модель державного правління забезпечувала виконання прийнятих Главою держави управлінських рішень і в цьому сенсі могла вважатись цілком ефективною. Однак ця ефективність істотно знижувалася у випадках, коли здійснення Урядом певної політики чи реалізація ухвалених політичних рішень були неможливі без законодавчої санкції.

Тим часом формування Кабінету Міністрів без участі Верховної Ради створювало ситуацію, за якої ставлення Парламенту до законодавчих ініціатив Уряду значною мірою залежало від ситуативних чинників. Внаслідок цього, навіть за умов домінування Президента та наявності в нього значних можливостей впливу на позицію депутатів далеко не всі запропоновані Урядом рішення втілювалися в закони.

Особливо відчутним недоліком була відсутність конституційно визначеного статусу парламентської більшості та її зв'язку з Урядом. Ефективна діяльність Кабінету Міністрів вимагала законодавчого забезпечення з боку Верховної Ради та існування стабільної проурядової більшості. Однак Конституція не передбачала механізмів, які це б уможливили. Роль більшості (в сенсі арифметичної більшості голосів при голосуванні) зводилася до затвердження поданої Президентом кандидатури Прем'єр-міністра, затвердження Програми дій Уряду та можливості висловити йому недовіру.

Фактично йшлося лише про певний вплив Парламенту на процес створення та припинення повноважень Кабінету Міністрів, однак це не гарантувало їхньої взаємодії в поточній діяльності. До Конституції не були внесені положення, які б давали парламентській більшості важелі впливу на формування персонального складу Уряду та передбачали механізми відповідальності депутатських фракцій і груп за діяльність в Уряді висунутих ними кандидатур. Не був передбачений також механізм реалізації солідарної відповідальності парламентської більшості та Кабінету Міністрів, програму якого вона затвердила. Натомість усі реальні важелі впливу на формування Уряду та вертикалі виконавчої влади, а також на їхню поточну діяльність були зосереджені в руках Президента. Фактично, в Україні діяли два Уряди – Кабінет Міністрів та Адміністрація Президента. У Президента збереглися всі важелі впливу на Кабінет Міністрів – як конституційні, так і персональні [13].

Необхідно зазначити, що український конституційний процес проходив у скорочені терміни, більшість же європейських країн витратила не одне десятиліття. Цим пояснюються як відмінності у деталях, так і певна схожість характеристик цього процесу. Як відомо, межі конституційного

регулювання встановлюються існуючими в країні традиціями, запозиченням досвіду інших країн і, звичайно, фактором політичної боротьби. Особливо помітна еволюція конституційних норм, що стосується системи органів державної влади. Закріплення і регулювання цієї системи завжди посідали важливе місце в закордонних конституціях, причому в актах так би мовити першого покоління обсяг матеріалу, присвячений цим органам, як правило, перевищував половину тексту Основного Закону.

Найбільш рельєфно еволюція конституційного регулювання системи органів державної влади виявилася в зміцненні положення виконавчої влади. Однак, якщо розглядати тільки конституційні положення в чистому вигляді, то явного прямолінійного посилення виконавчої влади не спостерігається. Цей процес достатньо суперечливий. Поряд з розширенням повноважень урядів у зміст Конституцій вводяться положення й іншого типу. Зокрема з'являються деталізовані норми про відповідальність уряду, спостерігається розвиток нових і уже відомих форм цієї відповідальності. Особливо помітні нововведення в матеріалі, що набув чинності в міжвоєнне двадцятиліття. У цей час чітко сформульовано один з найважливіших принципів парламентського режиму – принцип відповідальності уряду перед парламентом. У конституції, скажімо, другого покоління включаються докладні положення щодо механізмів формування уряду, необхідності одержання ним довіри з боку парламенту. Одночасно з'являються норми, мета яких – забезпечити стійкість уряду, підвищити ступінь його незалежності від парламенту. Саме в даний період був введений у науковий обіг термін «раціоналізований парламентаризм», запропонований у 1919 р. Б. Міркіним-Гецевичем (1892-1955 рр.), приват-доцентом Петроградського університету стосовно Веймарської Конституції. Підхід відрізнявся проробленням норм, що мали метою забезпечити стабільність і повновладдя центральної виконавчої влади за відсутності парламентської більшості, на яку міг би опертися уряд. Відповідні заходи для забезпечення стабільності уряду одержали розвиток особливо після другої світової війни. Більше того, ця тенденція посилювалася. Якщо у ранні періоди для того, щоб змусити уряд піти у відставку, досить було в парламенті (звичай у нижній палаті) одержати негативне голосування більшості членів, тобто діяв так званий деструктивний вотум, то потім набули чинності процедури, що значною мірою зміцнювали позиції уряду. Так, Основний Закон ФРН 1949 р. увів «конструктивний вотум», тобто канцлер міг бути зміщений шляхом обрання нового канцлера. У Франції (за Конституцією 1958 р.) і в Іспанії (за Конституцією 1978 р.) введений інший спосіб зміцнення позицій уряду: вимога про різну кількість голосів членів нижньої палати при одержанні урядом вотуму

довіри з його ініціативи і при голосуванні щодо резолюції осудження, що вносилися членами палати [14].

Що стосується ситуації в Україні, то зазначені вище недоліки постійно позначалися на взаємодії Верховної Ради і Кабінету Міністрів. Як правило, у вищому законодавчому органі більшість формувалася ситуативно, відповідно, ухвалювалася лише частина урядових законопроектів. Це мало наслідком безсистемність формування законодавчого поля країни, ускладнювало діяльність виконавчої влади.

Втручання в законотворчий процес Президента (як фактичного керівника Кабінету Міністрів) призводило до «війни вето», а також спроб зовнішнього впливу на внутрішньопарламентські процеси з метою «забезпечення підконтрольності» Верховної Ради Президенту.

Найбільш виразними прикладами такого впливу були спроби формування «проурядової більшості». Зокрема в лютому 2000 р. пропрезидентські сили, представлені у Верховній Раді, ініціювали створення парламентської більшості, силовим шляхом усунувши від керівництва Верховною Радою представників лівих політичних сил (представника лівих сил О. Ткаченка на посаді Голови Верховної Ради змінив І. Плющ). Зазначена більшість, до якої ввійшли представники центристських і правоцентристських фракцій, делегувала своїх представників до складу Кабінету Міністрів, який очолив В. Ющенко.

Однак така більшість від початку не могла бути стійкою, оскільки, по-перше, вона створювалася «під конкретний проект» – переобрання керівництва Верховної Ради із застосуванням засобів політичного тиску та прямого підкупі окремих депутатів; по-друге, до неї належали ідеологічно різні сили, інтереси яких пізніше розбіглися з інтересами Президента та його оточення. Це й засвідчив розпад більшості, який стався невдовзі внаслідок «справи Гонгадзе» та відставки Уряду В. Ющенка.

Отже, можна дійти висновку, що без вирішення принципового питання – конституційного унормування статусу більшості та механізмів її взаємодії з Урядом – усі спроби формування «коаліційного Уряду» були лише імітацією цього процесу, внаслідок чого на Верховну Раду покладалася відповідальність за дії органу, на який вона реально не впливала. Крім того, мало бути законодавчо врегульоване питання взаємодії органів Верховної Ради та міністерств, інших центральних органів виконавчої влади.

До того ж діяльність органів виконавчої влади, яка не узгоджувалася з положеннями Конституції та чинних законодавчих актів, зазнавала дедалі гострішої критики (у т.ч. з боку зарубіжних держав і міжнародних організацій, членом яких Україна була або бажала бути). Таким чином, стала

очевидною актуальність взаємної узгодженості діяльності Парламенту та Уряду України.

Крім об'єктивних причин, пов'язаних зі спробою зміни балансу повноважень між гілками влади, значну роль у загостренні протистояння відіграв особистий антагонізм між Л. Кучмою та Головою Верховної Ради О. Морозом. Конфлікт розвивався за такими напрямками.

- Намагання внести зміни до Конституції з метою перерозподілу повноважень на користь Верховної Ради. Найвищою точкою протистояння стало літо 1997 р., коли в Парламенті дискутувалося питання про можливість внесення змін до Конституції, які, зокрема, значно обмежували б повноваження Глави держави.
- Боротьба навколо змісту законів, що регулюють конституційні повноваження Президента та Верховної Ради, а також навколо процедури набуття чинності цими законами. Постійними конфліктами супроводжувалося прийняття першочергових законів, що мали регулювати повноваження органів влади у центрі та на місцях згідно з новою Конституцією.
- Боротьба за право звільнення та призначення певних посадових осіб. Так, у жовтні 1996 р. між Верховною Радою і Президентом розгорівся конфлікт з приводу призначення Л. Кучмою голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України без згоди Парламенту.

Обидві сторони протистояння вдавалися до використання надзвичайних засобів, які мали у своєму розпорядженні. Верховна Рада намагалася оголосити початок процедури імпічменту Президентові України. У вересні 1997 р. можливість імпічменту розглядав Комітет Верховної Ради з питань правової політики і судово-правової реформи. Президентські структури у цей саме час аналізували варіанти розпуску Парламенту. Існував і сценарій подовження повноважень Верховної Ради на рік з метою, як вважали окремі депутати, позбавлення Парламенту легітимності [15]. Проте жодна із зазначених ініціатив, у т.ч. і з внесення змін до Конституції, не була втілена в життя.

Нова Конституція сформувала правові засади нової організації державної влади, які, однак, послабили її стабільність і створили подвійність підпорядкування виконавчої гілки. Тому цілком логічно, що конфлікт між вищими владними інститутами – Президентом і Верховною Радою – отримав розвиток.

Статус-кво у стосунках між сторонами зберігався до кінця 1999 р., коли Президент Л. Кучма був переобраний на другий термін. Уже під час виборчої кампанії стало зрозумілим, що він намагатиметься ініціювати

процес реформування Конституції України, використовуючи всі доступні засоби. У передвиборній програмі кандидата в Президенти України Л. Кучми були зафіксовані такі положення стосовно Парламенту: «двопалатний парламент: політично відповідальна більшість у парламенті на базі широкої суспільної коаліції; уряд парламентської більшості, народної довіри і відповідальності...» [16].

4.2. Звивистий шлях внесення конституційних змін

Необхідно зазначити, що в європейській практиці розбудови політичної системи внесення змін і доповнень до Основного закону не є винятком з правил. Навпаки це явище є досить поширеним. Так, до Федерального конституційного закону Австрії (1920 р.) тільки у період 1990-2000 рр. було включено 26 нових статей, внесено зміни та доповнення до 95 статей, скасовано 3 статті. Юридичною основою вирішення міжнаціональних проблем у Бельгії стали конституційні реформи 1970, 1980, 1988 й 1993 рр., що ознаменували перехід від унітарного державного устрою до федеративного. А з часу проголошення 17 лютого 1994 р. консолідованого тексту Конституції до неї було включено більше 10 поправок. До Конституції Ісландії (1944 р.) вносились поправки у 1959, 1968, 1984, 1991 й 1995 рр. У Португалії перегляди Конституції (1976 р.) відбувалися 1982, 1989, 1992, 1997, 2000 рр.

Зазначимо, що рекордсменом за змінами була Конституція Швейцарії (Швейцарської Конфедерації) від 1874 р., котра за 125 років свого існування частково переглядалася більше 130 разів. Нині у Швейцарії чинна Конституція від 18 квітня 1999 р. До речі, ця країна виявилася понадо-станньою в Європі та й однією з останніх в світі, що визнала виборчі права за жінками. Це трапилося лише на референдумі в червні 1971 р., після того як на референдумі 1959 р. відповідна пропозиція була відкинута. А на Мальті жінки здобули це право лише у 1997 році.

15 січня 2000 р. Президент Л. Кучма видав Указ «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою», на який виносилися питання про:

- розширення підстав для розпуску Президентом Парламенту (у разі неможливості сформувати постійну більшість та незатвердження протягом трьох місяців державного бюджету);
- обмеження депутатської недоторканності (нова Конституція Бельгії від 17 лютого 1994 р. обмежила парламентський імунітет членів парла-

ментських палат; відтоді працівники прокуратури та компетентні агенти отримали право порушувати переслідування членів парламенту за протиправні дії);

- зменшення кількості народних депутатів України з 450 до 300 осіб;
- запровадження двопалатного Парламенту [17].

Зважаючи на сумнівність правових підстав проведення референдуму, а також на необхідність формування громадської думки про підтримку питань, винесених на референдум, президентськими структурами була розгорнута широкомасштабна кампанія з пропаганди президентської ініціативи та дискредитації Верховної Ради.

За офіційними даними, 16 квітня 2000 р. переважна більшість громадян підтримали винесені на всеукраїнський референдум питання. Водночас, за оцінками як вітчизняних, так і зарубіжних експертів, референдум відбувався з численними порушеннями законодавства та застосуванням адміністративного ресурсу, що дало можливість поставити під сумнів його результати.

Хоча 16 квітня 2000 р. було оголошено про підтримку народом винесених на референдум формувань, можливість позапарламентської зміни Конституції відповідно до рішень референдуму була заблокована Конституційним Судом України. У рішенні від 27 березня 2000 р. Конституційний Суд зазначив, що у разі схвалення всеукраїнським референдумом винесених питань стає обов'язковими їх розгляд органами державної влади та ухвалення ними відповідних рішень в порядку, визначеному Конституцією України, зокрема розділом XIII «Внесення змін до Конституції», та законами України. Отже, вони не можуть бути «імплементовані» до тексту Конституції без відповідного рішення Парламенту.

За підсумками референдуму Президент Л. Кучма створив Комісію з підготовки змін до Конституції України та інших законопроектів, що впливають з рішень всеукраїнського референдуму. Співголовами цієї Комісії стали тодішні глава Адміністрації Президента України В. Литвин і перший заступник Голови Верховної Ради України В. Медведчук. Спроба провести відповідний законопроект через Парламент зазнала невдачі за остаточного голосування 18 січня 2001 р. [18].

У березні 2001 р. Президент України видав Розпорядження «Про підготовку проекту Концепції реформування політичної системи України» [19], згідно з яким групою науковців і представників органів влади була підготовлена та обговорена на низці наукових конференцій відповідна концепція. Однак після цього протягом більш як півроку жодних практичних дій з реформування політичної системи не здійснювалося.

Чергова ініціатива Президента стосовно проведення в Україні політичної реформи була публічно проголошена у зверненні Л. Кучми до українського народу з нагоди 11 річниці Незалежності України 24 серпня 2002 р.

У зверненні Президента наголошувалися на необхідності:

- переходу до парламентсько-президентської республіки, що передбачало формування Уряду парламентською більшістю, звуження повноважень Президента на користь Верховної Ради;
- ухвалення нового закону про вибори народних депутатів України, згідно з яким вибори відбувалися б виключно за партійними списками.

У політичних колах ця ініціатива Президента була розцінена неоднозначно. Частина політиків на той час вважали, що Л. Кучма насправді не мав наміру реально здійснювати політичну реформу, а намагався в такий спосіб перехопити гасла опозиції і разом з цим політичну ініціативу. Ця теза підтверджувалася аргументами, що Глава держави неодноразово негативно оцінював перспективу переходу України до парламентсько-президентської республіки, критикував пропорційну систему виборів і заперечував необхідність ухвалення відповідного Закону про вибори народних депутатів України.

Підкреслимо, що до відповідної заяви Президента у травні 2002 р. групою депутатів від опозиційних фракцій (О. Мороз, П. Симоненко, А. Матвієнко та ін.) до Верховної Ради був внесений законопроект про зміни до Конституції. Його зміст у цілому відповідав намірам, озвученим у заяві Президента України. Проектом передбачалися зміни, які обмежували повноваження Президента на користь Парламенту, гарантували права парламентської опозиції, припинення повноважень депутата, обраного за списком партії (блоку), в разі його переходу до іншої фракції тощо.

Дійсно, проект отримав позитивний висновок Конституційного Суду і мав розглядатися Верховною Радою. Водночас розстановка сил у Парламенті фактично позбавляла ініціаторів законопроекту шансів на його прийняття – проти цього виступали представники пропрезидентських фракцій, а також частини парламентської опозиції.

25 грудня 2002 р. Президент України Л. Кучма зробив знакову заяву. Він назвав початок політичної реформи головною подією 2002 р., одним із державних пріоритетів на 2003 р. і відзначив, що у разі непроведення реформи до наступних президентських виборів вона не буде проведена взагалі.

Підтвердження Президентом серйозності своїх намірів щодо конституційної реформи змінило ставлення до цього питання окремих політичних сил, представлених у Верховній Раді, внаслідок чого шанси на успішне проведення реформи значно зросли.

Однак погляди різних депутатських об'єднань на концептуальні засади та окремі деталі реформи істотно відрізнялися. За цих умов Верховною Радою було ухвалене рішення про створення Тимчасової спеціальної комісії з опрацювання проектів законів України про внесення змін до Конституції України [20]. До складу комісії увійшов 21 народний депутат – представники 12 з 13 фракцій і груп Парламенту (не ввійшли представники групи «Європейський вибір»). Співголовами комісії було обрано першого заступника Голови Верховної Ради Г. Васильєва та лідера фракції СПУ О. Мороза.

Початковим завданням Комісії було визначено доопрацювання законопроектів про зміни до Конституції України, які раніше вносились групами народних депутатів і мали на меті реформування системи державної влади в Україні. Але, крім цього, вже на момент утворення Комісії їй були надані повноваження головного парламентського комітету з «доопрацювання проектів законів про внесення змін до Конституції України», внаслідок чого і законопроект № 3207, внесений у подальшому Президентом України, і всі інші законопроекти, присвячені конституційній реформі, після їх реєстрації скеровувалися для попереднього розгляду та доопрацювання до цієї Комісії.

4 лютого 2003 р. відкрилася третя сесія Верховної Ради України. До її порядку денного було включено питання про внесення змін до Конституції України. Того ж дня Президент України Л. Кучма на прес-конференції заявив, що має намір до кінця місяця подати до Парламенту власний законопроект, мотивувавши свій крок відсутністю практичних дій Верховної Ради в цьому напрямі, попри те, що цього ж дня спікер Парламенту В. Литвин назвав проведення політичної реформи головним завданням поточної парламентської сесії. Одночасно в Національному інституті стратегічних досліджень відбувся «круглий стіл» з питань реформи політичної системи із залученням незалежних експертів, що засвідчило початок широкомасштабної президентської кампанії із внесення змін до Конституції.

5 березня 2003 р. Президент України оприлюднив розгорнуте бачення політичної реформи, проголошеної 24 серпня 2002 р.

Головними принципами цієї реформи були такі:

- запровадження двопалатного Парламенту, де нижня палата буде формуватися політичними партіями через вибори за пропорційною системою, верхня – шляхом обрання представників від 24 областей, АР Крим, Києва та Севастополя (по три депутати від кожної адміністративно-територіальної одиниці);
- зменшення загальної чисельності депутатів Парламенту з 450 до 300 осіб;

- надання більшості нижньої палати Парламенту права подавати Президентові й затверджувати кандидатуру Прем'єр-міністра, затверджувати склад Кабінету Міністрів (за поданням Прем'єр-міністра) та відправляти Уряд у відставку;
- надання Президентові права розпускати Парламент у випадках, якщо депутати протягом визначеного Конституцією терміну не зможуть сформувати більшість, якщо більшість не зможе сформувати Уряд, якщо Парламент не зможе прийняти бюджет у визначений термін;
- право Президента одноосібно призначати міністра закордонних справ, міністра оборони, міністра внутрішніх справ, міністра з питань надзвичайних ситуацій, а також керівників силових і контрольних структур; право Президента призначати голів обласних державних адміністрацій (за поданням Прем'єр-міністра);
- обрання Президента, Парламенту й місцевих рад на єдиний термін повноважень – п'ять років (два останні інститути на момент здійснення відповідної заяви обиралися на чотири роки), проведення всіх виборів у різний термін (два останні інститути на момент здійснення відповідної заяви обиралися в один день), але протягом одного року;
- пряма дія результатів Всеукраїнського референдуму: результати референдуму, у т.ч. й ті, що стосуються внесення змін до Конституції України, набувають чинності без затвердження будь-яким іншим органом влади.

Згідно з Указом Президента України № 197 від 6 березня 2003 р. відповідний законопроект мав бути винесений на всенародне обговорення та одночасно поданий Президентом України до Верховної Ради «для попереднього вивчення та обговорення». Зазначений законопроект був зареєстрований у Верховній Раді України за № 3207.

Хоча законопроект містив певні положення, що відповідали задекларованим Президентом намірам переходу до моделі парламентсько-президентської республіки, на думку багатьох політиків та аналітиків, насправді він спрямовувався на збереження і навіть певне посилення влади Президента. За Президентом залишалося право призначати «силових» міністрів, керівників правоохоронних і контрольних органів, голів місцевих державних адміністрацій. Верхня палата Парламенту, яка отримувала значні контрольні повноваження і право вето на закони, прийняті Нижньою палатою, формувалася за принципом обрання трьох представників від кожного з 27 регіонів України за мажоритарною системою. Це давало підстави прогнозувати масоване застосування адмінресурсу та повну підконтрольність Верхньої палати Президенту.

У безпосередніх взаємовідносинах з Президентом нижня палата Парламенту не мала жодних механізмів стримувань і протидії його діям. Згідно із законопроектом Президент отримував право розпускати Нижню палату Парламенту в разі, якщо вона вчасно не сформує постійно діючу більшість, не сформує Кабінет Міністрів чи не прийме Державний бюджет. Водночас процедура імпічменту Президента, яка мала збалансувати право останнього на розпуск нижньої палати Парламенту, не лише не полегшувалася, але й ускладнювалася, роблячи імпічмент практично нереальним.

Президент отримував також додаткову можливість впливу на законодавство через надання Верхній палаті Парламенту права вето стосовно рішень, прийнятих Нижньою палатою. Крім того, пропозиція про можливість прийняття законів всеукраїнським референдумом теоретично дозволяла Президентові взагалі обходитися без Парламенту.

Таким чином, поданий Л. Кучмою законопроект, яким декларувався перехід до парламентсько-президентської республіки, по суті збільшував вплив Президента на Верховну Раду [21].

Перебіг «всенародного обговорення» проекту підтвердив прогнози експертів стосовно того, що, швидше, йшлося про організовану владою кампанію з його «всенародного схвалення». На адресу Адміністрації Президента та Міністерства юстиції масово надходили звернення трудових колективів, місцевих рад та окремих громадян на підтримку президентської ініціативи, які оприлюднювалися в державних та підконтрольних владі ЗМІ. Кінцевою метою такого обговорення, на думку багатьох політиків та експертів, було створення основи для оголошення референдуму із внесення запропонованих Президентом змін до Конституції на випадок, якщо цього не зробить Верховна Рада.

За даними Мінюсту, станом на 8 травня 2005 р., підтримку проекту висловили понад 500 тис. громадян, а в обговоренні пропозицій Президента взяли участь понад 823 тис. [22]. Однак, за даними соціологічних опитувань, після місяця обговорення лише третина громадян (34,3 %) засвідчили, що ознайомлені зі змістом президентських ініціатив, лише близько 8 % – взяли участь у заходах з їх обговорення [23].

Дані соціологічних досліджень засвідчили, що швидше не підтримуються пропозиції Президента про створення двопалатного Парламенту та призначення Президентом половини, а не третини складу Конституційного Суду. Натомість підтримку здобули такі пропозиції, як передача Верховній Раді повноважень з формування Уряду, розширення прав Президента з розпуску Парламенту, проведення виборів Президента, Верховної Ради, органів місцевого самоврядування в один рік і на один термін – п'ять років, запровадження імперативного мандату та ін.

Ставлення Парламенту до законопроекту також було неоднозначним. Низка положень не сприймалася не лише представниками опозиційних фракцій, але й частиною лояльних до Президента депутатів. Це, зокрема, такі положення, як запровадження двопалатного Парламенту, зменшення кількості депутатів Верховної Ради, можливість прийняття законів безпосередньо референдумом. Така ситуація практично унеможливила підтримку президентського законопроекту конституційною більшістю Верховної Ради.

Отже, Парламент не зміг прийняти жодного із проектів постанови за підсумками парламентських слухань з політреформи, де передбачалося визначити загальні підходи до змісту змін до Конституції України. Підготовлена міжфракційною робочою групою Угода про співпрацю у проведенні політичної реформи, що визначала терміни підготовки Верховною Радою власного законопроекту про внесення змін до Конституції та проходження ним конституційної процедури, не була підписана пропрезидентськими фракціями.

15 квітня 2003 р. у Парламенті відбулося представлення щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України [24]. Розділ Послання, присвячений політичній реформі, за своїм змістом переважно повторив зазначене Президентом раніше або те, що містилося в тексті президентського законопроекту, винесеного на «всенародне обговорення». Певну новизну становив акцент на тому, що політична реформа має бути здійснена на основі масштабної адміністративної реформи, що передбачала б радикальні зміни у структурі та функціях центральних і місцевих органів виконавчої влади, посилення дієздатності місцевого самоврядування.

Як засвідчив наступний перебіг подій, щорічне Послання та виступ перед Парламентом дозволили Л. Кучмі закріпити за собою ініціативу у процесі реформування політичної системи. Надалі низка положень отримали розвиток в інших виступах та інтерв'ю Президента.

15 травня 2003 р. закінчився термін, відведений Президентом на всенародне обговорення його пропозицій з реформування політичної системи України. Наступного дня він зустрівся з провідними політологами України й виклав своє бачення майбутнього політичної реформи. Зокрема, він ще раз підтвердив прихильність ідеї двопалатного Парламенту, однак заявив про готовність до компромісу з цього питання. На зустрічі Л. Кучма наголосив на категоричному неприйнятті виборів за партійними списками. З приводу механізму внесення змін до Конституції Президент заявив, що суворо дотримуватиметься конституційної процедури й не піде на неконституційний референдум, а також шукатиме компроміс з усіма політичними силами, у т.ч. з опозицією.

19 червня 2003 р. Президент України Л. Кучма виступив зі зверненням до народу, в якому повідомив про подання до Парламенту законопроекту про внесення змін до Конституції (проект № 3207).

Таким чином, проект передбачав певне розширення повноважень Парламенту стосовно формування Уряду, але залишав за Президентом повний контроль за кількома найважливішими центральними органами виконавчої влади та за всією системою місцевих органів виконавчої влади. При цьому істотно розширювалися можливості для дострокового припинення повноважень Парламенту. Загалом характеристика запропонованої у проекті моделі державного правління як «парламентсько-президентської республіки» виглядала досить сумнівною.

За словами Президента, він пішов на поступки парламентаріям, відмовившись від трьох моментів політичної реформи, на яких наполягав раніше:

- запровадження двопалатного Парламенту;
- скорочення кількості депутатів Верховної Ради;
- можливості прийняття законів безпосередньо референдумом.

Однак у президентському законопроекті залишилися такі норми:

- поділ міністрів на тих, кого призначає Парламент, і тих, кого призначає Президент;
- подовження пенсійного віку суддів Конституційного і Верховного судів;
- самостійне призначення Президентом керівників усіх центральних органів виконавчої влади, які не належать до складу Кабінету Міністрів (крім випадків, передбачених Конституцією);
- проведення виборів в усі органи влади й місцевого самоврядування в один рік.

Ці положення розцінювалися представниками опозиційних сил як такі, що не відповідають логіці переходу до парламентсько-президентської республіки і спрямовані на пролонгацію повноважень Л. Кучми.

Одночасно в результаті діяльності Тимчасової спеціальної комісії з опрацювання проектів законів України щодо внесення змін до Конституції України був підготовлений текст нового законопроекту про внесення змін до Конституції України, який після його підписання належною кількістю народних депутатів був внесений до Парламенту і 1 липня 2003 р. зареєстрований за № 3207-1.

Таким чином, влітку 2003 р. на розгляд Парламенту опинилися два законопроекти, якими передбачались різні варіанти конституційної реформи [25].

Парламентський законопроект враховував більшість пропозицій Президента з переходу до парламентсько-президентської республіки. При цьому більшість положень проекту були погоджені консенсусом представників фракцій як більшості, так і опозиції. Однак депутатами категорично не була сприйнята пропозиція про проведення всіх виборів в один рік. Парламентська опозиція (насамперед фракції «Наша Україна» та БЮТ) бачила за цим намагання Л. Кучми подовжити власний термін перебування при владі.

Вже восени побачив світ ще один проект змін до Конституції. 4 вересня 2003 р. на розгляд Парламенту був внесений за підписами 233 народних депутатів України проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України», зареєстрований за № 4105.

За деякими даними, цей проект був результатом домовленостей між Главою президентської Адміністрації В. Медведчуком з лідерами лівих фракцій Парламенту, а тому проект був підтриманий, крім парламентської більшості, фракціями КПУ та СПУ [26].

За оцінками експертів, головними цілями, які переслідували ініціатори внесення даного проекту, були:

- обмеження повноважень обраного у 2004 р. Президента України (яким з великим ступенем імовірності міг стати В. Ющенко);
- створення умов для збереження в політиці старої політичної еліти при зміні Президента;
- перенесення центру політичного впливу до Парламенту (очолювана В. Медведчуком СДПУ(о) розраховувала зайняти в ньому серйозні позиції);
- внесення розколу в лави опозиції.

Але навіть пропрезидентська парламентська більшість, незважаючи на зібрані підписи депутатів, ставилася до проекту неоднозначно через незацікавленість політичних сил, що мали власних кандидатів у Президенти, у значному послабленні цієї посади. Факт обговорення законопроекту лідерами СПУ та КПУ О. Морозом і П. Симоненком з керівником президентської Адміністрації В. Медведчуком також не гарантував підтримки законопроекту відповідними фракціями.

Приблизно в цей час подібні тенденції щодо зменшення ролі президента на користь парламенту спостерігались і в деяких країнах Європи. У 1991-1995 рр. у Фінляндії проведена широка конституційна реформа, яка зачепила три основні закони. Була посилена роль парламенту й розширено права державної ради за рахунок президентських прерогатив. Так, призначення прем'єр-міністра та формування державної ради стало здійснюватися президентом за погодженням із керівництвом едускунти. Розпускати едускун-

ту та призначати нові вибори глава держави має за пропозицією прем'єр-міністра. У разі вияву парламентом недовіри державній раді або окремому міністру президент мав відправити у відставку державну раду чи міністра. Окрім того, відставка державної ради могла відбутися на основі рішення прем'єр-міністра. Розширення повноважень едускунти у сфері контролю за діяльністю виконавчої влади свідчить про те, що в ході конституційних реформ у Фінляндії почав втілюватися принцип парламентаризму – підконтрольність діяльності виконавчого апарату держави парламенту.

Перебіг конституційних перетворень у Польщі ще більше нагадував український варіант. За Конституцією Республіки Польща від 2 квітня 1997 р. форму правління можна теоретично охарактеризувати як змішану чи напівпрезидентську республіку: уряд відповідальний перед сеймом та потребує його довіри, але президент обирається громадянами й має тим самим незалежний від парламенту мандат. Однак об'єм повноважень президента скорочений порівняно з Малою конституцією 1992 р., й практично законодавча та виконавча влади функціонують за парламентарним типом подібно до того, як це відбувається, наприклад, у Австрії чи Ірландії [27].

24 грудня 2003 р. законопроект № 4105 за умов надзвичайно конфліктної ситуації і суперечливо організованого та проведеного голосування був попередньо схвалений Верховною Радою. У зв'язку з необхідністю забезпечити проекту більшу підтримку депутатського корпусу до його тексту були внесені поправки, внаслідок чого після попереднього схвалення він був повторно направлений на висновок Конституційного Суду.

Одержання позитивного висновку Конституційного Суду (№1-в від 16 березня 2004 р.) на цей варіант проекту дало змогу провести 8 квітня 2004 р. голосування про його остаточне ухвалення. За законопроект проголосували 294 депутати, що означало неприйняття його Верховною Радою. Однак невдовзі після цього виникла ідея продовження роботи над конституційною реформою шляхом подальшого розгляду законопроекту № 4180.

Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України» №4180, якому врешті-решт судилося бути ухваленим, був внесений на розгляд Верховної Ради України 19 вересня 2003 р. групою народних депутатів.

У головних положеннях проект повністю відтворював законопроект № 4105, однак мав і суттєві відмінності, що містилися в його перехідних положеннях. На відміну від попереднього проекту передбачалося проведення чергових виборів Парламенту у 2007 р. (а не у 2006 р.), обрання Президента України у жовтні 2004 р. Верховною Радою та обрання наступного Президента України Парламентом нового скликання у 2007 р.

22 вересня 2003 р. проект був направлений на розгляд Конституційного Суду за підписами понад 250 депутатів, що свідчило про можливість його попереднього схвалення. Згідно з висновком Конституційного Суду №3-в від 10 грудня 2003 р. законопроект був визнаний таким, що відповідає вимогам ст. 157-158 Конституції України.

Активна підготовка проекту № 4180 до прийняття почалась після невдалої спроби остаточного прийняття законопроекту № 4105. Уже на цій стадії законопроект зазнав істотних змін. Зокрема під час підготовки до розгляду в Парламенті на предмет попереднього схвалення Тимчасова спеціальна комісія вилучила з проекту положення про обрання Президента України Парламентом. На цій же стадії вилучено окремі новації, які стосувалися підстав дострокового припинення повноважень народного депутата України, скорочено перелік членів Уряду та керівників центральних органів виконавчої влади, які мали призначатися Парламентом за поданням Президента, поновлено положення про можливість створення Парламентом тимчасових комісій, відкориговано перелік підстав для дострокового розпуску Парламенту, вилучено положення, які скасовували довічне призначення суддів судів загальної юрисдикції, а також внесено інші менш значні корективи. Проектом передбачалося проведення виборів Президента у 2004 р., Верховної Ради – у 2006 р. на повні терміни повноважень.

Після тривалих і бурхливих парламентських дискусій Верховна Рада 23 червня 2004 р. прийняла постанову про попереднє схвалення цього законопроекту і повторне направлення його до Конституційного Суду для надання висновку, необхідного для його остаточного ухвалення. Своїм висновком №2-в від 12 жовтня 2004 р. Конституційний Суд і цей варіант законопроекту з внесеними до нього поправками визнав таким, що відповідає вимогам ст. 157-158 Конституції України.

Подальший розгляд проекту та його ухвалення збіглися з президентськими виборами 2004 р. й масовими акціями протесту громадян проти порушень та фальсифікацій під час голосування 21 листопада 2004 р. та оголошення сфальсифікованих результатів 24 листопада. У цих умовах ініціатори реформи домовилися про голосування за відповідний законопроект в обмін на прийняття рішення про внесення певних коректив у законодавство з питань виборів Президента України.

Позитивне голосування опозиційних сил за цей законопроект було умовою, на яких частина пропрезидентських сил були готові проголосувати за законопроект «Про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України» при повторному голосуванні 26 грудня 2004 р.», який унеможлилював значну частину механізмів фальсифікації, застосованих у попередніх турах виборів.

Однак навіть за таких умов законопроект № 4180 в останній редакції, схвалений Конституційним Судом України, не мав необхідної підтримки. З метою забезпечення такої підтримки відбулося нове коригування тексту проекту. На голосування 8 грудня 2004 р. для прийняття в цілому був запропонований текст законопроекту, який містив досить істотні змістовні відмінності від варіанта, перевіреного Конституційним Судом.

Головними змістовними результатами змін, внесених до проекту перед остаточним голосуванням, стали відновлення повноважень Президента України призначати та звільняти глав місцевих державних адміністрацій, половину складу Ради Національного банку України, а також повернення до порядку формування Конституційного Суду України, визначеного чинною Конституцією.

Незважаючи на наявність зазначених вище поправок, Парламент проголосував за прийняття проекту в цілому, після чого проект у залі засідань Верховної Ради України був підписаний Головою Верховної Ради та присутнім на засіданні Президентом України, ставши законом.

Таким чином, при голосуванні за конституційний законопроект була порушена низка процедурних норм:

- «пакетне» голосування не передбачене Конституцією України;
- до тексту законопроекту про зміни до Конституції в процесі обговорення та ухвалення вносилися змістовні зміни (що не допускається після отримання висновку Конституційного Суду і потребує згідно із законодавством повторного подання до цього органу).

Усе це в майбутньому могло поставити під сумнів легітимність внесених до Конституції змін.

1 січня 2006 р. прийнятий 8 грудня 2004 р. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» набув чинності. 25 травня 2006 р. набули чинності й ті норми цього Закону, які відповідно до його Прикінцевих і перехідних положень мали почати діяти після набуття повноважень новообраною Верховною Радою України. Конституційна реформа стала конституційно-правовою реалією.

Отже, останній етап політичної реформи, який привів до внесення суттєвих змін до Основного Закону, відзначився значною політизацією процесу конституційного реформування, вирішальним впливом на зміст законопроектів підготовки до президентських виборів 2004 р. і самої передвиборної кампанії. Реформа системи влади значною мірою стала політичною технологією утримання чи здобуття влади. Ці проблеми є наслідком того, що процес реформування системи влади з мети перетворився на засіб досягнення другорядних з погляду інтересів суспільства цілей [28].

Конституція сучасної демократичної держави є компромісним документом, який приречений на періодичне внесення змін, часом й суттєвих. Стабільність основного закону країни є бажаною, але її збереження не має ставати самоціллю, оскільки життя швидко змінюється. Існує чимало чинників, які можуть ініціювати початок конституційного процесу. Наприклад, таким чинником могла стати дискусія навколо реформи правопису, що розгорнулася в Німеччині у 2004 р. У відповідь на наміри сусідів деякі австрійські літератори у відкритому листі до уряду не тільки запропонували розширити список австрійських слів, що визнаються в ЄС, а й закликали уряд внести зміни до Конституції Австрії. Вони внесли пропозицію замінити формулювання «державна мова – німецька» новим – «державна мова – австрійська німецька». У пострадянській Росії зміни до Конституції були ухвалені після трагічних подій осені 1993 р. У Туркменістані, Білорусі, Казахстані та Молдові конституційні зміни були не стільки наслідком логічної демократичної еволюції політичної системи, скільки результатом політичної боротьби, і їхнім завданням було закріплення перемоги, здобутих однією з сторін [29].

В Україні на даний час підстав для внесення змін до Конституції також чимало. Окрім вище згаданих процедурно-юридичних, можна назвати ще й цивілізаційні. Процес зовнішньополітичного вибору Україною поступово набуває євроатлантичної орієнтації, що в перспективі, на думку авторів, відтвориться і в тексті Конституції України.

Досвід посткомуністичного державотворення та реалізації курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію у сусідній Польщі є показовим для України. За майже однаковий з Україною часовий відрізок (стартові умови, зокрема економічні, були навіть гіршими) Польща стала членом СОТ, НАТО і ЄС, перетворившись на одну з найрозвиненіших демократій Східної Європи. У контексті даної проблематики вартий уваги, зокрема конституційний розвиток Польщі, спрямований на демократизацію влади. Впродовж 1989-1992 рр. у Польщі було здійснено низку значних конституційних реформ, що стосувалися розвитку громадянського суспільства, політичного плюралізму, упровадження різних форм власності, змін у структурі та функціонуванні вищих органів державної влади. Після напруженої трирічної роботи (з вересня 1994 р. по січень 1997 р.) конституційна комісія схвалила один із семи запропонованих проектів нової Конституції Республіки Польща. Національні Збори 2 квітня 1997 р. прийняли нову Конституцію Польщі, яку було схвалено на національному конституційному референдумі 25 жовтня 1997 р. [30].

Майбутнє України пов'язане із західною цивілізацією попри нерозуміння цього значною частиною депутатського корпусу, попри не-

бажання цього великою частиною населення. Об'єктивна наявність історичного імперативу стає очевидною вже в самому акті ухвали Верховною Радою Конституції типу і стандартів, адекватних західній цивілізації [31]. Закулісні інтриги і «підковдрна» дипломатія, що передували легітимації Конституції та змін до неї, лише свідчать про те, що в певних умовах історична необхідність може торувати собі дорогу у величезних непривабливих формах. Будемо сподіватися, що результат виправдає усі недоліки процесу.

Посилання

1. Декларація про державний суверенітет України. – Верховна Рада УРСР; Декларація від 16.07.1990 № 55-ХІІ // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1990. – № 31. – Ст. 429.
2. Про правонаступництво України: Закон України від 12.09.1991 № 1543-ХІІ // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1991. – № 46. – Ст. 617.
3. Конституції государств Европы. Б. М.: Норма, 2001. – С. 56.
4. Конституційна реформа в Україні: перебіг, стан і перспективи: Аналіт. доп. Центру О. Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 1. – С. 3.
5. Про склад комісії з опрацювання нової Конституції України: Постанова Верховної Ради України від 10.11.1994 № 231/94-ВР // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1994. – № 46. – Ст. 419.
6. Конституційна реформа в Україні: перебіг, стан і перспективи: Аналіт. доп. Центру О. Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 1. – С. 3.
7. Конституційний договір від 08.06.1995 № 1к/95-ВР // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1995. – № 18. – Ст. 133.
8. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.
9. Конституційна реформа в Україні: перебіг, стан і перспективи: Аналіт. доп. Центру О. Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 1. – С. 3.
10. Про проведення всеукраїнського референдуму з питання прийняття нової Конституції України: Указ Президента від 26.06.1996 № 467/96 (Указ втратив чинність на підставі Указу Президента № 489/96 від 01.07.96). – <http://zakon1.rada.gov.ua>
11. Україна: рік з новою Конституцією: Аналіт. доп. Центру О. Разумкова. – К., 1997. – С. 8-14.
12. Конституции государств Европы. – Б. м.: Норма, 2001. – С. 112.
13. Конституційна реформа в Україні: перебіг, стан і перспективи: Аналіт.

доп. Центру О. Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 1. – С. 4-5.

14. *Маклаков В. В.* Конституції зарубешних государств. – М., 2006. – С. V-VII.

15. *Дмитричева О.* Парламентарии политических взятков не берут // Киевские ведомости. – 1997. – 2 июня.

16. *Вибори.* До і після (хронологія, передвиборні програми, висловлювання Л. Д. Кучми). – К., 2000. – С. 27.

17. *Про проголошення всенародного референдуму за народною ініціативою:* Указ Президента України №65 від 15 січня 2000 р.

18. *Провнесення змін до Конституції України за результатами всеукраїнського референдуму за народною ініціативою:* Проект Закону № 5300 від 25 квітня 2000 р.

19. *Про підготовку проекту Концепції реформування політичної системи України:* Розпорядження Президента України № 73 від 27 березня 2001 р.

20. *Постанова* Верховної Ради України № 381-IV від 26 грудня 2006 р.

21. *Конституційна реформа в Україні: перебіг, стан і перспективи:* Аналіт. доп. Центру О. Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 1. – С. 6-9.

22. *Более 500 тыс. граждан Украины поддерживают инициативу президента о проведении конституционной реформы* – Минюст. – Интерфакс-Україна, 8 травня 2003 р.

23. За даними дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова з 21 по 29 квітня 2003 р.

24. *Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році:* Послання Президента України до Верховної Ради України (Звернення від 15.04.2003 № 10).

25. *Конституційна реформа в Україні: перебіг, стан і перспективи:* Аналіт. доп. Центру О. Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 1. – С. 10-14.

26. *Симоненко П.* Медведчук сказав, що має повноваження від Президента на переговори з опозицією. – <http://www.pravda.com.ua>

27. *Конституции государств Европы.* – Б. м.: Норма, 2001. – С. 47, 68.

28. *Конституційна реформа в Україні: перебіг, стан і перспективи:* Аналіт. доп. Центру О. Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 1. – С. 16-18.

29. *Рудик О.* Конституційний процес в Україні в контексті європейської інтеграції. – ДИАЛОГ.ua 6.07.2006. – dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=7650.

30. *Конституции государств Европы.* – Б. м.: Норма, 2001. – С. 98.

31. *Пасько І.* Громадянське суспільство і національна ідея // Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси. – Донецьк, 1999. – 1999. – www.vesna.org.ua/txt/paskoi/grn/11.html

РОЗДІЛ V

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТСТВА У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

Незалежність України пов'язується із запровадженням чималих новацій державно-політичного розвитку, зокрема й інституту президентства. За ці роки з порядку денного не сходять проблеми ефективності його функціонування, взаємодії з іншими органами влади, складовими політичної системи. Для оцінки потрібний зважений підхід. Введення президентури в Україні та в інших державах перехідного періоду викликано як зовнішніми, так і внутрішніми причинами. Дійсно, понад 200 років успішно розвиваються США – держава, де вперше була сформована президентська форма правління. Нині понад 130 країн світу в системі своїх державних органів мають посаду президента. Тому не дивно, що в багатьох країнах молодій демократії, у тому числі в Україні, було запроваджено інститут президентства [1].

5.1. Запровадження інституту президентства в Україні як складова суспільно-політичної трансформації кінця 1980-х – початку 1990-х років

На рубежі 90-х років науковці та політики, що дотримувалися нелівої орієнтації, були більше схильні до впровадження у нашій країні інституту президентства. Адже саме в ці роки у межах Радянського Союзу йшов пошук форми правління, яка сприяла б демократичним перетворенням та прискоренню економічних реформ. Процес демократизації і перебудови в СРСР за керівництва М. Горбачова набирив сили і знаходив дедалі ширшу підтримку. Політичне самовизначення Радянської України відбувалося в контексті загальносоюзних процесів, проте не так динамічно, як республік Балтії. Відповідний вплив справило введення посади президента Радянського Союзу, а також наростання відцентрових рухів

та політичне зміцнення сил, які їх уособлювали, на території всієї держави. М. Горбачов тривалий період не сприймав ідеї запровадження цього інституту, висловлювався за збереження практики радянської системи. Показово, що ще влітку 1989 р., коли з цією пропозицією привселюдно виступив академік А. Сахаров, генсек її відхилив, а за ним йшла і партійна більшість народних депутатів СРСР [2].

Для багатьох радянських лідерів період перебудови вагомим аргументом були підходи «вождя всіх народів» Й. Сталіна, який на аналогічну пропозицію до проекту Конституції 1936 р. відповів так: «За системою нашої Конституції в СРСР не повинно бути одноосібного президента, що обирається всім населенням на рівні з Верховною Радою і здатного протиставити себе Верховній Раді. Президент у СРСР колегіальний, це – Президія Верховної Ради» [3]. Запізніла посліпшність введення в СРСР 15 березня 1990 р. посади президента на з'їзді народних депутатів країни підштовхувала лідерів демократів, насамперед Росії, звернутися до підтримки багатомільйонного корпусу виборців. Одночасно в цей період суверенізація республік зростала.

Після проголошення державного суверенітету Росією народні депутати УРСР 16 липня 1990 р. приймають власну Декларацію про державний суверенітет України. 19 червня 1991 р. Верховна Рада ухвалила концепцію з розробки нової Конституції, де в розділі 1 «Засади конституційного ладу» було зазначено, що в майбутньому Основному Законі формою державного правління має бути закріплена президентська республіка [4].

Навесні 1991 р. у Верховній Раді України також проводиться робота з підготовки законопроектів, необхідних для введення посади Президента України. Із самого початку питання запровадження інституту президентства не одержало однозначної підтримки депутатського корпусу й тогочасних політичних сил України. Так, палкі прихильники незалежності підтримували ідею інституту сильного президента. Вони усвідомлювали, що президентська влада здатна відносно швидко ліквідувати радянську. Наявність президента, на їхню думку, прискорило б вихід України зі складу Радянського Союзу. Депутати-комуністи були значно стриманіші: частина з них розуміла значення всенародно обраного президента – він не буде слухняним в руках політбюро їх партії. Однак і вони погодилися з цією пропозицією виходячи з партійної дисципліни. Адже це відповідало положенням проекту концепції Конституції УРСР, внесеному в порядку законодавчої ініціативи Центральним Комітетом КПУ на розгляд Верховної Ради у травні 1991 р. Щоправда, спочатку в підходах керівництва компартії переважала позиція про обрання президента Верховною Радою УРСР, який... «є відповідальним перед нею», що його «функції і повноваження, порядок обрання і звільнення з посади в майбут-

ньому визначить Конституція УРСР». Депутати-ліберали хотіли бачити президента фігурою більше представницького значення, ніж повновладного і харизматичного [5].

Інституалізація президентури України відбулася 5 липня 1991 р. із прийняттям Закону «Про заснування посади Президента УРСР і внесення змін і доповнень до Конституції Української РСР» та Закону «Про вибори Президента України». Провал серпневого перевороту 1991 р., особиста роль уже всенародно обраного президента Росії Б. Єльцина в перемозі над заколотниками спонукали в Україні проголошення незалежності, а згодом проведення з цього приводу всенародного референдуму і виборів Президента України. В першому ж турі першим Президентом незалежної України було обрано Голову Верховної Ради Л. Кравчука.

За час суверенного поступу України вітчизняний конституційно-правовий статус президентури зазнав відчутної трансформації. Практично кожного разу ті чи інші зміни обґрунтовувалися необхідністю поглиблення демократії та врахування європейського досвіду. Саме тому вельми цікавим та необхідним є аналіз еволюції цього вітчизняного владного інституту в даному контексті. Цей підхід має не тільки суто академічне, але і практичне значення. Знання механізму, системи влади в Україні дозволить більш точно говорити про можливості ефективного впливу цього інституту на всю політичну систему та на вироблення і проведення державного курсу.

Інакше кажучи, саме компаративний підхід спроможний сприяти конструктивному розгляду цієї проблематики. Адже з'ясувавши особливості функціонування цього інституту у країнах розвиненої демократії та політичної трансформації країн східноєвропейського регіону і зокрема України легше визначити сутнісні характеристики модернізації політичної системи держав молоді демократії в контексті розкриття місця та ролі інституту президента в системі державної влади.

Актуальність розгляду зазначеної проблематики зростає через перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми державного правління, з огляду на потреби підвищення ефективності владних інститутів. Нині зростає важливість теоретичного аналізу і висвітлення значущості в політичному житті країни інституту президента як дієвого суб'єкта державної влади. Потреби практики державно-правового будівництва України, прагнення інтегруватися до євроатлантичного цивілізаційного простору зумовлюють необхідність врахування європейського досвіду, зокрема країн молоді демократії стосовно розвитку президентури як більш-менш оптимальної конституційної моделі в перехідний період. Модернізація політичної системи, конституційні зміни вимагають формування на рівні Основного Закону статусу Президента на довгострокову перспективу.

5.2. Інститут президентства: світовий досвід

Науковий аналіз теорії і політичної практики дає підстави стверджувати, що у світі існує кілька форм президентства: класична американська модель, напівпрезидентська, парламентсько-президентська, а також латиноамериканська, афро-азіатська та інші [6]. Не вдаючись до детальної характеристики цих моделей, зазначимо, що їхні якісні відмінності слід визначати за реальним становищем інституту президентства у державно-політичній системі, конституційним статусом та рівнем дотримання засад поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Кожна з гілок влади наділяється відповідними владними повноваженнями. Державно-правові прерогативи покликані забезпечити баланс і рівновагу, а також взаємодію всіх гілок влади в інтересах розвитку суспільства. В кожній країні, де діє інститут президентства, є своя специфіка, проте жодній країні світу не вдалося повною мірою відтворити американську модель.

У латиноамериканському варіанті інститут президентства явно домінує над іншими, афро-азіатська модель відрізняється ще більшим авторитаризмом, який нерідко набуває рис відверто тоталітарного режиму. Окремі країни пострадянського простору безпосередньо тяжіють до саме такої моделі, або вже ствердили цю модель на практиці.

Для України вельми актуальним постає питання щодо моделі інституту президентства, оскільки наша держава пройшла кілька етапів формування даного владного інституту і мала відповідно різні системи державного правління. Прихильники того чи іншого варіанта здебільшого аргументували свою позицію необхідністю надати президенту відповідно більші чи менші повноваження, прерогативи. Неоднозначні твердження серед сучасних політиків та у науковому середовищі можна зустріти й стосовно зміни з 2006 р. в Україні форми державного правління. Потрібно зазначити, що європейський, як власне і світовий досвід, підтверджують положення, за якими формування конституційного статусу інституту президентства залежить від рівня дотримання засад розподілу влади між трьома її гілками; впливу домінуючих тенденцій правового і політичного мислення владної еліти, від якої залежить прийняття конституцій; від побутуючих історичних і культурних традицій та впливів; а також від конкретного розкладу політичних сил відповідної країни.

Слід підкреслити, що у Західній Європі дещо раніше, а у країнах Центрально – Східної Європи в період останніх соціально-економічних перетворень сформувалася саме європейська модель у формі напівпрезидентської чи парламентської системи правління. Два ці різновиди європейської моделі передбачають більш обмежені прерогативи

президента, ніж за класичною американською системою чи латиноамериканським, афро-азіатським варіантом президентської влади.

Варто зауважити, що у деяких західноєвропейських країнах збереглися монархічні форми державного устрою. Проте монархічна форма правління там швидше є традицією, має дещо формалізований характер, а світські й сучасні органи політичної влади та політичної системи досить чутливі до нинішніх вимог і потреб суспільного розвитку цих країн. Монархи є главами держав у Бельгії, Данії, Іспанії, Нідерландах, Норвегії, Сполученому Королівстві Великобританії та Північної Ірландії, Швеції. Певною мірою питання щодо можливості відновлення монархії дискутувалися і у постсоціалістичних країнах – Болгарії та Румунії [7]. У перерахованих вище державах монарх розглядається як уособлення державної влади, символ її єдності. Головними повноваженнями монарха (вони є подібними в усіх монархіях) Сполученого Королівства Великобританії та Північної Ірландії є: право найменування прем'єр-міністра; призначення членів уряду та інших вищих державних чиновників; скликати та розпускати парламент за пропозицією прем'єр-міністра; звертатися до парламенту; підписувати та промульгувати рішення уряду і закони, прийняті парламентом; оголошувати війну; встановлювати і розвивати дипломатичні відносини та ін. Взаємини монарха з урядом визначаються дотриманням двох ключових положень: «король не може робити сам» і «король не може робити нічого поганого». На практиці це означає, що жодного рішення монарх не може прийняти сам, а всі прийняті від його імені рішення мають бути контрасигнованими відповідним міністром.

Слід зазначити, що конституції більшості монархій визначають не лише повноваження, але й фіксують зобов'язання чи вимоги до спрямованості дій глави держави. Король Бельгії зобов'язаний дотримуватися Конституції та законів країни, забезпечувати національну незалежність і територіальну цілісність держави. Король Данії має верховну владу з усіх питань Королівства, проте виконує її через міністрів. Монарх Нідерландів здійснює законодавчу владу спільно з парламентом і є формальним главою виконавчої влади. Всі управлінські розпорядження монарха виконує уряд, діє принцип контрасигнації [8].

Важливо наголосити, що приклад короля Іспанії Хуана Карлоса доводить, що навіть формальні конституційні положення можуть бути ефективно використані. Під час спроби військового перевороту у 1981 р. король, посилаючись на те, що він верховний головнокомандувач збройними силами, запобіг широкого залучення військовиків до участі у заколоті. Понад те, він задіяв вірні Конституції військові підрозділи у ліквідації спроби перевороту. Такий перебіг подій посилив довіру до інституту монархії в Іспанії та підніс особистий авторитет короля [9].

Не вдаючись до конкретизації повноважень монархів у відповідних конституційних монархіях, зазначимо, що як глава держави монарх одночасно володіє окремими повноваженнями законодавчої влади спільно з національними парламентами і виконавчої влади спільно з урядами. У системі виконавчої влади більший обсяг повноважень монархи мають щодо міжнародних справ та питань оборони. Також монархи здебільшого є главами національних церков. Норма щодо особистої недоторканності монархів діє у всіх цих державах. [10].

Поступальність прогресу і своєрідність перебігу політичних процесів у більшості країн європейського континенту визначально вплинули на становлення республіканського устрою та запровадження посади президента як глави держави. Проте слід брати до уваги, що спільним для конституційних монархій та світських республік є те, що глава держави є одноособова посада, а той, хто її обіймає, має забезпечувати здійснення цілого кола керівних, державно-розпорядчих та церемоніальних функцій.

Згідно з класичними положеннями у європейських державах не було і не має класичної президентської форми правління. Критеріями президентської форми правління, які запропонував Дж. Сарторі та які поділяють М. Соберг Шугарт та Дж. М. Кері й деякі вітчизняні дослідники, є такі:

- обрання президента на загальних виборах;
- неможливість позбавити влади парламентським голосуванням президента протягом визначеного періоду;
- закріплення за президентом права особисто призначати главу уряду [11].

У науковій літературі, щоправда, існують деякі підходи щодо віднесення з певними застереженнями Швейцарії до президентської форми правління. Проте відзначимо, що у Швейцарії президента обирають у парламенті терміном на один рік. Протягом цього періоду парламент не може його позбавити повноважень. У цій державі не існує самостійної посади прем'єр-міністра. Тобто і тут відсутня єдність цих визначених трьох положень.

Таким чином, європейські держави мають напівпрезидентські й парламентські форми правління. За умов напівпрезидентської форми правління президентів обирають шляхом загальних прямих виборів. Умовою для перемоги у першому турі виборів є підтримка понад 50 % голосів виборців. Якщо жоден із претендентів не набирає потрібної кількості голосів, то проводиться другий тур. За цих умов для перемоги

необхідно набрати відносну більшість голосів. Своєрідне регулювання виборів президента закріплено у Фінляндії. Конституція передбачає, якщо у другому турі два претендента набирають однакову кількість голосів, то переможця визначають жеребкуванням. А за умови, що висунуто лише одного кандидата на посаду президента, то він стає ним без виборів [12]. Також конституція Ірландії передбачає, як і у Фінляндії, проголошення єдиного кандидата президентом без виборів, якщо не буде інших кандидатів. В історії цієї країни було п'ять таких випадків [13].

Вибори президентів за парламентської форми правління проходять, як правило, у парламенті та на спеціальному засіданні парламентів, причому у кожній країні є свої особливості. Обрання президентів у парламентах відбувається у Греції, Італії та Швейцарії, особлива процедура виборів президента існує у нинішній Німеччині.

Так, у Греції вибори президента відбуваються на спеціальному засіданні парламенту відкритим голосуванням. Для обрання на цю посаду претендент має отримати більшість (дві третини) голосів загальної кількості депутатів. Якщо з першої спроби ніхто з кандидатів не одержав належної підтримки, то допускається проведення ще двох турів виборів, але умови обрання значно ускладнюються через необхідність набрати три п'ятих голосів. Своєрідною спонукою до пошуку компромісної фігури на посаду президента є конституційна норма щодо розпуску парламенту за умови необрання президента у третьому турі виборів і проведення дострокових парламентських виборів. Новообраний парламент відкритим голосуванням більшістю у три п'ятих має обрати президента. Якщо і при цьому президента не обрали, то проводиться наступний тур. При цьому переможцю слід одержати абсолютну більшість голосів депутатів. Конституцією передбачається ще один, останній тур виборів, коли для перемоги претенденту на посаду президента слід отримати вже відносну більшість голосів парламентаріїв [14].

У Федеративній Республіці Німеччині для обрання президента скликається спеціальне засідання Федеральних зборів. До їх складу входять депутати бундестагу і така ж кількість членів, обраних народними представництвами земель на засадах пропорційності. Вибори серед кандидатів на посаду президента відбуваються без обговорення. Обраним є претендент, який отримав абсолютну більшість голосів федеральних зборів. За умови неотримання абсолютної більшості у двох турах, проводиться третій тур, у якому достатньою умовою для перемоги є одержання відносної більшості голосів виборців. Також обов'язковим є положення, за яким президент з моменту його обрання припиняє свою участь у політичній партії, якщо він був її членом до виборів [15].

У деяких західноєвропейських державах, а також у країнах молоді демократії на законодавчому рівні визначено, яким чином та яких вимог слід дотримуватися при висуванні кандидата на посаду президента. Конституції держав містять норми щодо самих кандидатів у президенти, а також можливу кількість термінів перебування на цій посаді та, власне, терміни президентських повноважень. Стосовно останнього зазначимо, що цей термін коливався від одного року у Швейцарії до семи років у Франції. Щоправда, відповідно до ініціативи президента Ж. Ширака 24 вересня 2000 р. було проведено референдум щодо скорочення терміну президентських повноважень у Франції. З 2002 р. цей термін зменшили до п'яти років, президентом було переобрано Ж. Ширака. Порівняно з терміном повноважень національних парламентів час перебування на посаді президента переважно довший, що дає змогу президентам забезпечувати стабільність і наступність влади у своїх країнах.

Європейська практика свідчить, що спосіб легітимації президента є важливим чинником і показником його повноважень. І в цьому є своя логіка. Загальні вибори президента додають йому не лише авторитету, а й відповідних повноважень як главі держави. На ці фактори ми звертаємо належну увагу. Специфіки додає те, що за парламентської і напівпрезидентської форм правління немає поділу влад між парламентом і урядом, а передбачається поділ повноважень між законодавчою та виконавчою владами. Через те, що законодавча влада уособлюється парламентом, а виконавча – урядом, то виникає природне питання щодо ролі та місця президента за цих форм державного устрою. Якщо за президентської форми правління виконавча влада цілковито належить главі держави, то за умов напівпрезидентської системи існує розділення виконавчої влади поміж президентом і урядом шляхом конституційного визначення обсягу повноважень.

За напівпрезидентської моделі президент – глава держави, але він здебільшого не є главою уряду й не обіймає посаду прем'єр-міністра. За визначенням вітчизняних і зарубіжних дослідників до європейських держав з напівпрезидентською системою належать: від однієї лише Франції до восьми країн розвиненої демократії (М. Дюверже відносить: Австрію, Ісландію, Ірландію, Португалію, Фінляндію; а інші ще й Італію та країни ЦСЄ – Польщу, Чехію, Болгарію, Румунію, Сербію, а також Литву, Естонію та інші пострадянські країни). Підкреслимо, що президент за цієї системи має низку повноважень, які дозволяють йому вельми відчутно впливати на політику уряду.

Класичним прикладом напівпрезидентської форми (за визначенням М. Дюверже семипрезиденталістської системи) правління є сучасна

Франція (V Республіка). Президент Франції є передусім главою уряду. Він головує на засіданнях Ради міністрів; призначає прем'єр-міністра, припиняє виконання ним функцій на підставі його заяви про відставку уряду, за поданням прем'єр-міністра призначає інших членів уряду та припиняє їхні повноваження. Президент може скликати за своєї ініціативи засідання ради міністрів або це засідання буде розглядати питання, яке він вважає першочерговими. Президент наділений також прерогативою затверджувати постанови і рішення, прийняті урядом, і в нього є правова можливість у разі незгоди повернути ці документи на повторний розгляд уряду. Президент має право застосувати вето на закони, які приймаються парламентом і підтримуються урядом й цим самим він постає в ролі арбітра стосовно провідних політичних інститутів. За певних умов президент може розпускати парламент й призначати нові парламентські вибори, розраховуючи, що їх результати можуть привести до зміни уряду [16].

За умов напівпрезидентської республіки президент за посадою є верховним головнокомандувачем збройних сил, йому також належить провідна роль у здійсненні зовнішньої політики. За певних умов президент може запровадити надзвичайний стан у країні. Все це дає підстави стверджувати, що за цієї форми правління президент є вельми впливовою й активною силою, інститутом який спроможний здійснювати потужний вплив на державну політику.

Разом з цим порівняно з президентською владою американського зразка напівпрезидентська модель в Європі не дозволяє володіти всією повнотою виконавчої влади. При цьому президент не є не лише главою уряду, але сам уряд формується залежно від реального співвідношення партійних фракцій у парламенті. Щоправда, у конституціях багатьох європейських країн записано, що прем'єра призначає президент. Однак глава держави свідомий того, що він може призначити на посаду прем'єра лише того діяча, який, сформувавши уряд, отримає вотум довіри парламенту. Тобто свобода вибору у президента стосовно кандидатури прем'єра завжди обмежена. За умови, що відповідна партія має тверду парламентську більшість, у глави держави немає вибору й залишається призначити лідера цієї партії прем'єром.

Дійсно, за напівпрезидентської форми правління виконавча влада президента і прем'єр-міністра досить взаємозалежні, тому дієва реалізація конституційних повноважень залежить від партійного складу парламенту. За умови збігу партійної приналежності президента, прем'єр-міністра і більшості у парламенті президент Франції мав значно більше можливостей впливати на перебіг політичних подій у країні. Проте якщо президент і прем'єр є членами різних політичних партій, коли останній має

відповідну партійну підтримку у парламенті, значущість посади президента послаблюється, натомість зростає сила і вплив прем'єр-міністра. За визначенням Дж. Сарторі, «французька напівпрезидентська форма правління ... ґрунтується на гнучкій подвійній владній структурі, тобто «двоголовій» виконавчій владі, чия «перша голова» змінюється (коливається) при зміні комбінацій більшості. При об'єднаній більшості президент явно переважає над прем'єр-міністром і конституцією... і навпаки, при розколотій більшості прем'єр-міністра підтримує його власна більшість у парламенті, яка дає йому перевагу, до того ж офіційна конституція (що записано у її положеннях) підтримує його вимогу на управління, оскільки це в його власному праві» [17].

У Австрії згідно з Конституцією усі дії, на які уповноважений федеральний президент, мають виконуватися «... на підставі пропозицій федерального уряду або уповноваженого федерального міністра» [18]. Президент цієї держави призначає федерального канцлера, а за його пропозицією – міністрів уряду. Відставку членів уряду здійснює федеральний канцлер самостійно, відставку уряду ухвалює парламент [19].

Президент Португалії відповідно до конституційних положень презентує державу і зобов'язаний забезпечувати національну незалежність, єдність держави та нормальне функціонування демократичних інститутів. Президент призначає прем'єр-міністра після консультацій з політичними партіями, представленими в парламенті, враховуючи результати виборів. Членів уряду призначає президент на підставі подання прем'єр-міністра. Уряд несе однакову відповідальність перед президентом і перед парламентом. Водночас більшість актів президента вимагають контрастигації уряду, у разі відсутності скріплення підписом з боку урядовця акту президента, такий документ вважається недійсним. Проте і президент має підписувати усі урядові декрети, відсутність підпису глави держави визначає неправомірність цього документа [20].

За конституційними повноваженнями президент Португалії наділений функціями верховного головнокомандувача збройних сил та головування у вищій раді національної оборони. Керівника генерального штабу президент призначає за пропозицією уряду. У сфері міжнародних відносин до прерогатив президента належить призначення послів і надзвичайних повноважних представників за пропозицією уряду. При президентові акредитуються іноземні дипломатичні представники. Глава держави має також право ратифікувати міжнародні договори, оголошувати війну та укладати мир за пропозицією уряду [21].

У Фінляндії президент лише номінує кандидата на посаду прем'єр-міністра на підставі попередніх власних перемовин із головою парламенту,

керівниками парламентських груп та враховуючи результати міжпартійних переговорів щодо формування уряду. Членів уряду президент призначає з урахуванням пропозицій парламентських фракцій. Звільнити членів уряду президент може за ініціативи прем'єра, їхньої особистої заяви та навіть без заяви, якщо вони не користуються довірою парламенту.

До прерогатив президента Фінляндії належать скликання парламенту на позачергові сесії, відкриття парламентських сесій. Президент має також право за пропозицією прем'єр-міністра та заслухавши думку голови парламенту і парламентських фракцій достроково розпустити парламент і призначити нові вибори. За певних умов та стосовно конституційно визначених сфер президент має право видавати постанови, зміст яких не повинен суперечити прийнятим законам. Президент визначає відносини Фінляндії з іншими країнами, підписані ним угоди підлягають ратифікації. Сферою його компетенції є також призначення послів та акредитація повноважних представників іноземних держав [22].

Важливим обмеженням президентської влади за напівпрезидентської форми правління є те, що уряд здебільшого відповідальний не перед президентом, а перед парламентом, тобто уряд має значно більшу незалежність від глави держави, оскільки він спирається на парламентську більшість. Достоїнством цієї форми правління є те, що президент має чимало владних повноважень, прем'єр і кабінет міністрів загалом керують виконавчою владою і одночасно уряд відповідальний перед парламентом.

За парламентської системи правління, яка передбачає посаду президента, останній є конституційним главою держави. Це означає, що уряд і його діяльність практично виведені із сфери прерогатив президента. До таких держав належать ФРН, Греція, Швейцарія, а також Угорщина, Словаччина, Латвія та деякі інші країни. За парламентської системи президент наділяється важливими повноваженнями, як призначення глави уряду, оголошення про розпуск парламенту, призначення дати чергових чи позачергових парламентських виборів, а також представляти державу у сфері міжнародних відносин. Проте фактично всі ці та інші повноваження він має здійснювати за згодою з главою уряду, відповідальним не перед ним, а перед парламентом. У результаті такого розподілу прерогатив главою виконавчої влади за парламентської форми правління є прем'єр-міністр, канцлер, який має необхідні владні повноваження для здійснення урядової політики. Прем'єр і його уряд підзвітні вищому законодавчому органу й можуть бути відправлені у відставку парламентом за умови винесення їм вотуму недовіри. За цих умов президент не несе відповідальності за дії уряду й залишається надпартійною фігурою, гарантом правопорядку, уособленням збереження конституційного ладу.

Досить поширеним є уявлення про те, що за парламентської форми правління президент наділений лише символічними повноваженнями, як, скажімо, конституційний монарх, який царствує, але не управляє. Вважається також, що діяльність президента зведена до лише церемоніальних й представницьких функцій. Проте такі стереотипи не відповідають дійсності та не розкривають повністю потенціал глави держави. За умов європейської демократії, відповідної політичної культури президент, навіть не володіючи реальною політичною владою, може мати високий конституційний статус й великий моральний авторитет у суспільстві. Президент у таких країнах виступає громадянином першої величини. Глава держави на політичному рівні публічно може висловлювати своє ставлення до животрепетних питань поточної політики. Водночас його рекомендації мають бути хоча й спонукального характеру, проте лояльними та конструктивними.

Прикладами значного впливу глав держав на діяльність власних урядів за парламентської форми правління можуть слугувати позиції та діяльність президентів В. Гавела у Чехії, А. Гьонца в Угорщині, А. Квасневського у Польщі та інших діячів. Саме принципові позиції цих політиків, наполегливість на реалізації відповідного євроатлантичного зовнішньополітичного вектора значною мірою сприяли діяльності у заданому напрямі навіть тих урядів, які формувалися з партій широкого політичного спектра.

В Україні система державного правління та інститут президентства пройшли у своєму розвитку кілька етапів. З певними застереженнями їх можна виділити у такій послідовності:

- 1) липень 1990 р. – грудень 1991 р. – система, що максимально тяжіла до парламентської форми правління;
- 2) грудень 1991 р. – червень 1995 р. – президентсько-парламентська система правління;
- 3) червень 1995 р. – 28 червня 1996 р. – президентська форма правління;
- 4) червень 1996 р. – грудень 2005 р. президентсько-парламентська республіка;
- 5) з січня 2006 р. – парламентсько-президентська форма правління [23].

Слід наголосити, що на перших етапах і з підписанням Конституційного договору у 1995 р. вельми рельєфно вимальовувалася тенденція щодо зміцнення інституту і розширення владних повноважень та прерогатив президента. Досить показовим було навіть втручання президентури у повноваження законодавчої влади. Прийнята Конституція 1996 р. відчутно звузила владні повноваження президента.

Наступна тенденція мала досить звивистий шлях, хоча зрештою набула обрисів на звуження кола повноважень президента і призвела до формування, за визначеннями вітчизняних політиків і науковців, парламентсько-президентської форми правління. Наголосимо, що саме ця тенденція, торуючи непростий шлях, дедалі більше відповідає європейським прагненням країни. Вона стала відмежуванням від авторитарного режиму останніх років, який намагався утвердитися й набув достатньо конкретних рис.

Підтвердженням відповідності цієї тенденції демократичним, європейським вимірам може стати порівняння обсягу повноважень, які мають інститути президентства у країнах молоді демократії, або ЦСЄ. А серед них є напівпрезидентські та парламентські республіки. Для цього використаємо відомі розробки американського дослідника Дж. Макгрегора. Його думки поділяють зарубіжні політологи Ж. Мінк, Дж. Сарторі та інші. Саме ці нароби уможливають порівняння особливостей президентської і парламентської систем правління. Дж. Макгрегор навіть порівнює вплив президентів держав ЦСЄ у балах. Для зручності ці порівняльні таблиці наведено окремо [24].

Аналіз дієздатності й впливу президента на політичне життя країни можна здійснювати за різною методикою. Одним із інтегральних шляхів цього є розподіл і порівняльна характеристика повноважень інституту президентства за п'ятьма показниками повноважень: символічні, церемоніальні, процедурні, повноваження призначити на посади та політичні. Наведений підхід був запропонований для нашої країни.

Візьмемо до уваги застереження про те, що повноваження президента для кожної окремої країни мають як загальні риси, так і специфічні. Таблиця 1 відображає їх за першими трьома показниками: символічними, церемоніальними і процедурними повноваженнями.

Унаочнення прерогатив інституту президентства щодо призначень надано у таблиці 2. Найбільш поширеними повноваженнями президента у цій сфері є право призначення глави уряду, суддів, послів тощо. Стосовно прем'єр-міністрів, то в кожному випадку парламент має схвалити вибір президента. Загалом наведені повноваження є дещо опосередкованими, оскільки багато призначень президент робить не за власним вибором. Так, прем'єр-міністр або інші члени кабінету, міністр оборони, міністр закордонних справ можуть запропонувати кандидатів, а президент здійснює переважно формальне призначення.

Політичні повноваження президентів країн Східної та Центральної Європи наведено у таблиці 3. З таблиці випливає, що всі президенти є головнокомандувачами збройних сил, більшість з них мають право накладати

вето на законодавчі акти, а також брати на себе надзвичайні повноваження за певних умов. Поширеним є і повноваження виступати в ролі Голови Ради національної безпеки, скликати спеціальні сесії парламенту та звертатися до нього з посланнями.

Повноваження, які мають політичний вимір, охоплюють як участь у засіданнях кабінету міністрів, так і прийняття надзвичайних повноважень. Загалом на практиці здійснення будь-якого президентського повноваження є результатом поєднання ситуації, особистих якостей президента, його волі та наявності незалежних джерел підтримки. Конституційне надання влади – це просто дозвіл на її використання. Тому-то навіть таке незначне повноваження, як можливість брати участь у засіданнях кабінету, може мати потенційний вплив на проведення і результати таких засідань, якщо президент здатен взяти керування на себе завдяки своїм особистим якостям і неконституційним джерелам влади.

В Україні посада Президента визначалася як «вища посадова особа і глава виконавчої влади», так і Глава держави, «гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України», додержання її Конституції, а також «прав і свобод людини і громадянина». Етапи розвитку конституційних повноважень вітчизняного інституту президентства можна схематично представити теж у вигляді таблиці 4. При цьому слід врахувати, що символічні, церемоніальні повноваження практично залишалися без змін, тому у таблиці наведено дані щодо процедурних повноважень, прерогатив призначень та політичних повноважень.

З перших років вітчизняного державотворення для розвитку інституту президентства важливо було підвищити його статус, вагомість повноважень Президента. Дещо пізніше домінуючим підходом стало звуження повноважень Президента.

В умовах запровадження реформи вітчизняної політичної системи нових рис набули взаємовідносини у трикутнику Президент – Верховна Рада – Кабінет Міністрів України. Вони базуються на дещо відмінних від попередніх конституційно-правових засадах. Постає проблема ефективності влади, застосування її потужних складових заради динамічного соціально-економічного розвитку суспільства. Започатковані зміни по-новому порушують питання розподілу влади, законних і раціональних противаг між різними її складовими.

Важливо виходити з того, що конституційно-правовий статус президента визначає спосіб формування цього інституту. Обрання його прямими, загальними, рівними виборами забезпечує і відображує місце і роль Президента як глави держави і одного з ключових суб'єктів у державному механізмі України.

Серед непростих теоретико-конституційних проблем президентури першорядним є питання про походження влади від одного і того самого джерела, а також первісна законотворчість виконавчої влади, що суперечить вимогам і логіці організації єдиної державної влади шляхом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову гілки. Звернемо увагу, що деякі західні та вітчизняні теоретики права заперечують одержання президентської легітимності безпосередньо від народу. Досліджуючи ці процеси ще на початку ХХ ст., французький вчений Л. Дюгі доводив, що при розумінні конституційних складових суверенітету, яким кожний орган наділений шляхом представництва, будь-який з них неминуче виявить тенденцію щодо прагнення утвердити себе єдиним сувереном і шукатиме засоби підкорення інших органів. Це штовхатиме на шлях конфліктів й державних переворотів, підготовлятиме повне поглинання будь-якої влади владою тих органів, кого обставини або люди зроблять сильнішим [25]. Реалії окремих держав СНД (і не лише їх) майже через століття підтверджують ці побоювання і передбачення.

Перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління покликаний сформуванню новий статус як президентури, так і парламентаризму. Для цього слід проводити різницю між американською моделлю, де утвердилося «правління відокремлених інститутів, що конкурують за участь у владі», та вітчизняною, де має функціонувати взаємодіюча система гілок влади.

Вітчизняну парламентсько-президентську форму правління має скріплювати внутрішня логіка, наявні чинники як противага, так і взаємодії інститутів влади. Ця система правління спроможна на вітчизняному ґрунті краще підтримувати стабільність демократичного режиму, аніж президентська. Парламентська складова зможе додати більше гнучкості, а гнучкість мінімізує ризики. Послідовники американського дослідника Лінца стверджують, що гнучкий парламентський тип державного устрою значно менше ризикований завдяки самокорегуючим механізмам, ніж жорсткий тип. Адже кризи парламентських систем є кризами уряду, а не всього режиму [26]. Вітчизняна система правління покликана вирішити проблеми жорсткості й надати ту гнучкість, якої не вистачало президентському правлінню попередніх років.

Для цього необхідно, щоб нову форму правління обслуговували парламентсько-притосовані партії, авторитетні й масові, належної організованості. А з виборами 2006 р. більш потужно утверджується структурованість партійної системи. Успіх парламентської складової полягатиме у спроможності партійного контролю, керованості фракціями, які під час голосування в парламенті не переходимуть «лінію партії».

Парламентські партії у складі коаліції триматимуться разом з метою підтримки уряду, який вони призначили, це ослабить політичну поляризацію суспільства.

Розв'язанню нагальних питань поліпшення системи взаємодії владних інститутів, розвитку партійної системи мають сприяти нові закони про уряд, законодавче унормування прав і відповідальності політичної опозиції тощо. Недвозначне визначення прерогатив кожної інституції, відповідної процедури покликані зняти існуючі проблеми. Розробку і прийняття цих нормативних актів може вигідно ініціювати Президент України.

Успішне вирішення наведених вище завдань залежить від прагматичного підходу в контексті розвитку політичної системи суспільства і формування засад вітчизняного інституту президентства як дієвого і впливового полюсу. Президентура в Україні може ствердити себе арбітром нації, стати гарантом стійкого розвитку суспільства.

Нині на порядку денному постає питання формування й забезпечення ефективної роботи у державі науково-дослідного інституту з проблем президентства. Створення такої інституції покликане забезпечити ґрунтовний науковий аналіз проблем трансформації політичних структур і зокрема президентури у цей складний період. Нарощування широкого теоретичного арсеналу, порівняльні дослідження у цій царині суспільних відносин мають прискорити врегулювання багатьох складних проблем державотворення, а також практичних питань функціонування президентської влади в Україні.

5.3. Еволюція конституційно-правового статусу та повноважень Президента України: 1991-2007 рр.

У новітній історії України інститут президентства існує з 5 липня 1991 р., коли Верховна Рада Української РСР прийняла Закон «Про заснування посади Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР». Цього дня було прийнято й Закон «Про Президента Української РСР». Згідно з цим актом Президент Української РСР визнавався «найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади» [27]. Передбачалося, що Президент «здійснює свої повноваження, спираючись на Кабінет Міністрів Української РСР, може створювати необхідні управлінські і консультативні структури». Президент мав право вето на закони, прийняті Верховною Радою (для подолання вето була потрібна лише проста більшість голосів), міг видавати укази в межах своєї компетенції. Після прийняття 24 серпня

1991 р. Акту про проголошення Незалежності України відповідні норми продовжили діяти, ними регламентувалася діяльність Президента України, яким 1 грудня 1991 р. був обраний Л. Кравчук.

Водночас складні суспільно-політичні та соціально-економічні умови першого періоду незалежності, гострота внутрішньополітичної боротьби, чинники зовнішнього характеру засвідчили необхідність коригування конституційних норм щодо розподілу повноважень між вищими владними інститутами, наслідком чого було б посилення Глави держави як гаранта незалежності України та її демократичної трансформації. Відповідні зміни мали бути зафіксовані у новій Конституції України як незалежної держави.

1 липня 1992 р. Верховна Рада України прийняла Постанову «Про проект нової Конституції України», згідно з якою проект Основного Закону вносився на всенародне обговорення»[28]. У цьому проекті Конституції передбачався статус Президента як глави держави і глави виконавчої влади, проте робота над проектом була перервана через політичну кризу, що спричинила дострокові парламентські та президентські вибори. На останніх перемогу здобув Л. Кучма.

У подальшому розробка проекту нової Конституції відбувалася за умов жорсткого протистояння між Президентом України і Верховною Радою щодо конституційного обсягу повноважень кожного з цих інститутів влади у державно-політичній системі України.

Конфлікт був розв'язаний у Конституційному договорі «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України», підписаному 8 червня 1995 р. [29]. Згідно з цим документом Президент залишався Главою держави і виконавчої влади, а також набував значних додаткових повноважень. Зокрема це стосувалося права одноосібно призначати Прем'єр-міністра і формувати склад Кабінету Міністрів, приймати окрім указів і розпоряджень, також укази з питань економічної реформи, неврегульовані законодавством, чинні до прийняття відповідних законів, призначення та звільнення посадових осіб та ін. Водночас значну частину повноважень втратила Верховна Рада.

Подальший перебіг подій засвідчив, що досягнутий компроміс не став довготривалим, оскільки не вирішив ключових суперечностей у стосунках між Президентом і Верховною Радою. Обопільне невдоволення Конституційним договором прискорило розробку проекту Конституції України. Робота над проектом ще більше загострила суперечності між цими владними інститутами, які полягали у різних підходах до визначення обсягу повноважень органів державної влади та способу ухвалення нового Основного Закону.

28 червня 1996 р. Верховна Рада ухвалила Конституцію України [30]. Згідно зі ст. 102 Основного Закону Президент України є Главою держави і виступає від її імені. Президент України також є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Порівняно з попереднім статусом Президент безпосередньо не визначався главою виконавчої влади і, таким чином, не відносився безпосередньо до жодної з гілок влади.

Проте згідно з Конституцією Президент отримав практично повний контроль над формуванням і діяльністю Кабінету Міністрів, центральних і місцевих органів виконавчої влади, який був посилений привласненням діючим на той час Президентом Л. Кучмою де-юре не належного Главі державі права призначати і звільняти з посад заступників керівників центральних органів виконавчої влади.

Окрім цього, Конституція надала Президенту також значні організаційні та кадрові повноваження стосовно:

- органів судової влади: утворення та ліквідація судів, призначення суддів на посади вперше, призначення третини суддів до складу Конституційного Суду України, а також привласнене *de facto* і лише згодом легітимізоване в Законі «Про судоустрій України» призначення суддів на адміністративні посади у судах;
- військових формувань: керівництво у сферах національної безпеки та оборони, призначення на посади та звільнення з посад вищого командування Збройних Сил України, інших військових формувань;
- правоохоронних органів: призначення на посаду за згодою Верховної Ради України та звільнення на власний розсуд Генерального прокурора України.

Хоча модель державного правління, сформована в Україні з прийняттям Конституції, частіше називали «президентсько-парламентською республікою», проте за статусом Президента і обсягом наданих йому повноважень вона могла вважатися ближчою до необмеженого президентського правління, ніж до класичного зразка президентсько-парламентської республіки (наприклад, Франції).

Зміни до Конституції, внесені 8 грудня 2004 р., не змінили конституційно-правового статусу Президента, проте звузили його повноваження. До Верховної Ради, наприклад, перейшли такі повноваження, як призначення за поданням Президента Прем'єр-міністра України (кандидатура якого подається Главі держави коаліцією депутатських фракцій), міністрів оборони, закордонних справ, призначення за поданням Прем'єр-міністра інших членів Кабінету Міністрів, голів Антимонопольного комітету, Державного комітету телебачення та радіомовлення, Фонду

державного майна України, звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра, членів Кабінету Міністрів.

До Кабінету Міністрів перейшли такі повноваження Президента: утворення, реорганізація і ліквідація міністерств та інших центральних органів виконавчої влади; призначення на посади і звільнення з посад за поданням Прем'єр-міністра керівників центральних органів виконавчої влади, які не належать до складу Кабінету Міністрів. До Прем'єр-міністра перейшло повноваження Президента подавати на розгляд Верховної Ради кандидатури членів Кабінету Міністрів.

Водночас Президент отримав додаткові підстави для припинення повноважень Парламенту: якщо протягом одного місяця у Верховній Раді не сформована коаліція депутатських фракцій; якщо протягом 60 днів після відставки Кабінету Міністрів не сформований персональний склад нового Уряду; якщо протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися. Раніше лише остання обставина могла служити підставою для припинення повноважень Парламенту.

Окрім прямого зменшення обсягу повноважень Президента, які були передані іншим владним інститутам, реформа призвела й до «відновлення» тих положень Конституції, які існували в ній, але до реформи фактично були нечинними. Йдеться про процедуру скріплення указів Президента України підписами Прем'єр-міністра та міністра, відповідального за виконання, а також про призначення глав місцевих адміністрацій за поданням Кабінету Міністрів. Однак неоднозначність формулювання відповідних положень та наявності різних їхніх інтерпретацій різними інститутами влади у подальшому стало причиною для конфліктів між ними [31].

Крім цього, новий конституційно-правовий статус Президента призвів до неможливості використовувати певні повноваження, які до реформи здійснювались де-факто, без будь-якої конституційної чи законодавчої санкції, насамперед – призначення та звільнення з посад заступників керівників центральних органів виконавчої влади.

Аналіз повноважень, якими Президент України наділений за оновленою Конституцією, свідчить про те, що вони є значно більшими, ніж у президентів європейських парламентських республік, але дещо меншими, ніж у президента Французької республіки.

Президент України:

- залишається керівником зовнішньополітичної та оборонної діяльності держави;
- як і раніше, очолює Раду національної безпеки і оборони України та керує її діяльністю;
- зберігає значні повноваження щодо призначення на посади і звільнення з посад посадових осіб державних органів (зокрема Генерального

прокурора України, половини членів Ради Національного банку України, половини членів Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення, вищого командування Збройних Сил України, інших військових формувань, глав дипломатичних представництв, місцевих державних адміністрацій) та внесення кандидатур на відповідні посади (міністрів оборони, закордонних справ, Голови Служби безпеки України тощо);

- зберігає повноваження, пов'язані з діяльністю органів судової влади;
- зберігає право законодавчої ініціативи, право визначення законопроектів як невідкладних та право вето щодо прийнятих Верховною Радою законів.

Як зазначалося, істотно розширені повноваження Президента щодо дострокового розпуску Верховної Ради. Замість права скасування актів Кабінету Міністрів Глава держави одержав право зупинення дії цих актів з мотивів їх невідповідності Конституції України з одночасним зверненням до Конституційного Суду щодо їх конституційності.

Загалом аналіз нинішніх повноважень Глави держави свідчить про переміщення «центра ваги» у комплексі прерогатив Президента від безпосереднього керівництва управлінською і розпорядчою діяльністю до функцій загальнополітичного керівництва та контролю законності дій всіх державних органів і зокрема органів виконавчої влади.

В умовах розподілу владних повноважень між різними інституціями державної влади, який виник внаслідок реформи, Глава держави, як і раніше, може відігравати вирішальну роль у прийнятті усіх ключових рішень у тих ситуаціях, коли правляча коаліція в Парламенті та Уряд є його політичними однодумцями.

Але вплив Глави держави на внутрішню політику може бути досить істотним і тоді (саме така ситуація склалася зараз), коли Президент та Уряд представляють різні політичні сили. Лише за таких обставин цей вплив (виходячи з характеру наданих Президенту повноважень) має бути у вигляді контролю над діяльністю Уряду і застосування правових засобів протидії спробам виконавчої влади порушити Конституцію, закон та створити для себе в державі домінуюче становище.

Перший період діяльності влади після набуття чинності змін до Конституції у повному обсязі засвідчив наявність певних проблемних моментів щодо конституційно-правового статусу Президента та можливостей реалізації ним своїх повноважень

Передусім це стосується проблеми дуалізму центрів визначення основних напрямів державної політики. Зокрема Конституція України не дає відповіді на питання, яким чином мають узгоджувати політичні позиції Президент України, з одного боку, і коаліція депутатських фракцій та Уряд – з іншого, в питаннях формування політики у різних сферах.

Механізм всенародного обрання Президента України означає і легітимацію більшістю виборців його передвиборної програми, в якій визначаються цілі й завдання державної політики, які Президент зобов'язується досягти і реалізувати протягом своєї каденції. Крім цього, згідно з п. 2 ч. 1 ст. 106 Конституції України Президент України звертається із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України, в яких також міститься бачення Главою держави основних пріоритетів політики у відповідних сферах та шляхів їх реалізації. Президент Л. Кучма всього звертався з 15 посланнями, доповідями, зокрема 6 разів із щорічними, а В. Ющенко – лише у 2006 р.

Водночас Президент не має безпосереднього впливу на Кабінет Міністрів і систему виконавчої влади у цілому як інструмент реалізації визначених ним цілей. Натомість формування Кабінету Міністрів коаліцією депутатських фракцій передбачає, що Уряд принаймні у внутрішньополітичній сфері, реалізовуватиме політичні пріоритети, відображені у передвиборних програмах партій і блоків – учасників коаліції. Відповідні програми отримують легітимацію від певних частин виборців, проте лише у певних випадках це може бути більшість виборців.

За таких умов відсутність у Конституції положень про узгодження політичних позицій вищих владних інститутів містить небезпеку виникнення конфліктів на цьому ґрунті, конкуренції за можливість реалізації повноважень, спроб обмеження повноважень одного інституту іншим.

Наприклад, повноваження Президента України, визначені ст. 102 та пп. 3, 17 ч. 1 ст. 106 (керівництво у сферах зовнішньої політики, національної безпеки і оборони), передбачають їх реалізацію через систему органів виконавчої влади. Водночас протягом діяльності Кабінету Міністрів у другій половині 2006 р. у зазначених сферах неодноразово спостерігалися конфлікти між Президентом та Урядом (відповідно – парламентською коаліцією) [32].

Президент України у цих питаннях «здійснює керівництво» (пп. 3, 17 ч. 1 ст. 106 Конституції), а Кабінет Міністрів України «забезпечує здійснення ... зовнішньої політики», «здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України» (пп. 1, 7 ст. 116 Конституції). Загалом є підстави говорити, що в цих питаннях Уряд підпорядкований Главі держави.

Однак уже невдовзі після набуття чинності всіх нових положень Конституції здійснюються спроби їх «підкоригувати» шляхом прийняття звичайних законів, зокрема, в підготовленому Урядом і прийнятому Верховною Радою Законі «Про Кабінет Міністрів України». Проблема загострюється ще й тому, що наведені вище конституційні формулювання вимагають саме

законодавчої конкретизації і не можуть бути конкретизовані чи уточнені шляхом їх тлумачення. Відтак виникає перспектива боротьби за повноваження і прийняття органами влади суперечливих рішень у цих сферах, що може мати (і почасти вже має) серйозні негативні наслідки для держави.

Вже 4 грудня 2006 р. Президент спробував повернути хоча б частину повноважень у сферах зовнішньої політики та національної безпеки і оборони шляхом встановлення Переліку посад керівників військових формувань, правоохоронних органів, органів дипломатичної служби, кандидатури для призначення на які погоджуються з Президентом України, і внесення до нього посад перших заступників і заступників міністрів внутрішніх справ, закордонних справ, оборони, голів і заступників голів Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації, Державної служби експортного контролю і деяких інших посадових осіб центральних органів виконавчої влади. Однак Указ Президента України № 1025 від 4 грудня 2006 р., яким затверджений цей Перелік, одразу був оскаржений Урядом на предмет його неконституційності.

Іншим виразним прикладом проблематичності правового статусу Президента, що виникла внаслідок реформи, є ситуація з місцевими державними адміністраціями, які надалі змушені будуть функціонувати в умовах подвійного підпорядкування одночасно Уряду і Президенту.

Збереження такої ситуації за конфронтації між Президентом і Кабінетом Міністрів може мати небажані наслідки, як-то зниження ефективності державного управління внаслідок суперечливості розпоряджень, що надходять від різних інституцій влади, або перетворення місцевих державних адміністрацій з інструментів державного управління на політизовані й зорієнтовані на певну політичну силу органи.

Одним з можливих варіантів виходу з подібних конфліктних ситуацій могло стати підписання Універсалу національної єдності між Президентом, главою Уряду та лідерами парламентських фракцій [33]. Очікувалося, що Універсал, в якому відбивалися домовленості, вироблені в результаті Загальнонаціонального круглого столу, стане програмною основою для формування «широкої» Коаліції національної єдності.

Проте відсутність нормативного статусу цього документа, а також брак у вітчизняного політикуму традицій дотримання політичних домовленостей суттєво знизили його вагу та уможливили продовження конфліктів. У цій ситуації питання погодження політичних позицій між Президентом і Кабінетом Міністрів (коаліцією) залежить від політичної волі цих владних інститутів [34], що за існуючих умов не гарантує суспільству забезпечення здійснення системою влади у цілому узгодженої, вираженої політики. Більше того, практична діяльність

антикризової коаліції у Верховній Раді та сформованого нею Кабінету Міністрів свідчить про постійне і навіть демонстративне ігнорування домовленостей, зафіксованих в Універсалі.

За таких умов обґрунтовано постає питання про відповідність конституційно-правового статусу Президента, визначеного Конституцією 1996 р., його повноваженням, обмеженим змінами до цієї Конституції від 8 грудня 2004 р. Зокрема йдеться про достатність цих повноважень для 1) виконання ним повноважень, визначених у ст. 102 та пп. 1,3 ч. 1 ст. 106 Конституції України; 2) забезпечення виконання власної передвиборної програми, яка отримує безпосередню легітимацію від громадян під час президентських виборів і подання якої є обов'язковою умовою для реєстрації особи кандидатом у Президенти України» [35].

Посилання

1. Сахаров Н. А. Институт президентства в современном мире. – М., 1994.
2. Кудряченко А. И. Институт президентства в Украине: реали конституционно-правового статуса // Государство и право. – М. – 1998. – № 3. – С. 99–106.
3. Сталин И. В. Вопросы ленинизма. – М.: Госполитиздат, 1939. – С. 517.
4. Український парламентаризм: минуле і сучасне. – К.: Парламент. вид-во. – 1999. – С. 200.
5. Кудряченко А. И. Институт президентства в Украине: правовой комментарий // Підтекст. – 1996. – № 14. – С. 5-9; Кривенко Л. Актуальные проблемы становления украинского парламентаризма // Вестник Межпарламентской Ассамблеи. – 1996. – № 3. – С. 65.
6. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Пер. з англ. – 2-ге вид. – К.: АртЕк, 2001. – С. 79–97.
7. Конституция Республики Болгария // Правоведение. – М. – 2004. – № 6.
8. Конституция Королевства Дания // Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М., 1997.
9. Лагутина Е. И., Лачинский В. А. Страны Пиринейского полуострова. – Л., 1984.
10. Правовые системы стран мира: Энцикл. справ. / Отв. ред. А. Я. Сухарев. – 3-е изд. – М., 2003.
11. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Пер. з англ. – 2-ге вид. – К.: АртЕк, 2001. – С. 79–80.
12. Конституция Финляндии // Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М., 1997.
13. Ирландия. Конституция и законодательные акты. – М., 1985; Саидов А. Х. Национальные парламенты мира. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – С. 86–87.

14. Конституція Греції // Конституції держав Європейського Союзу / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М., 1997.
15. Основной Закон Федеративной Республики Германия. – Берлин, 2001. – С. 80–86.
16. Конституция Франции // Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М., 1997.
17. Сартори Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Пер. з англ. – 2-ге вид. – К.: АртЕк, 2001. – С. 119.
18. Австрийская Республика. Конституция и законодательные акты. – М., 1985.
19. Конституция Австрийской Республики // Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М., 1997.
20. Конституция Португальской Республики // Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М., 1997.
21. Варьяш О. И., Черных А. П. Португалия: Дороги истории. – 1990.
22. Конституция Финляндии // Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М., 1997.
23. Кудряченко А. І. Місце інституту президентства в контексті становлення політичної системи України // Стратег. пріоритети. – К. –2006. – № 1. – С. 5-10.
24. Див.: у Додатку №2 таблиці 1–4, стор. 375-378.
25. Duverger M. A New Political System Model. Semi-Presidential Government, European Journal of Political Research (8)2. – (1980). – P. 165–187.
26. The Breakdown of Democratic Regimes / Linz, Juan and Arturo Valenzuela, eds. – Baltimore.: Johns Hopkins University Press, 1994.
27. При підготовці розділу використані матеріали аналітичних доповідей Центру О. Разумкова «Парламент в Україні: головні тенденції та проблеми становлення» та «Конституційна реформа в Україні: перебіг, стан, перспективи». Див.: Національна безпека і оборона, 2003, № 2, с. 2-25, 2007, № 1, с. 2-41.
28. <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
29. Kudrjachenko A. I. Das Institut der Presidentschaft in der Ukraine. Die Wirklichkeit ihres verfassungsrechtlichen Status // Osteuropa Recht. – 1997. – № 4. – S. 329-340.
30. Конституція України: Прийнята Верховною Радою 28 червня 1996 р. – К., 1996.
31. Конституція України. Офіційне видання. – К., 2006.
32. Можна навести такі приклади, як розбіжності між позиціями Президента і Прем'єра щодо приєднання України до Плану дій щодо членства в НАТО, можливості перебування Чорноморського флоту РФ на території України після 2017 р. та ін. Суперечності між Президентом і партіями-учасниками коаліції часто мають набагато гостріший характер.
33. Інтернет-сайт виборчого блоку «Наша Україна». – <http://www.razom.org.ua>
34. Янукович обіцяє врахувати в програмі уряду програму Ющенка «10 кроків назустріч людям». – УНІАН, 14 серпня 2006 р.
35. Про вибори Президента України: Закон України. – <http://www.rada.gov.ua>

РОЗДІЛ VI

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ: НА ШЛЯХУ ДО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

В Європі та й у світі в цілому вже не одне століття в системі правління багатьох держав досить вагоме місце посідає інститут парламентаризму. За визначенням провідних науковців, які досліджують цю проблематику, інститут парламентаризму є ключовим елементом сучасних демократичних політичних систем. Навіть незаангажований аналіз свідчить, що для більшості держав розвинутої демократії і країн, що успішно здійснили трансформаційні перетворення на визнаних демократичних засадах, ступінь демократичності суспільства залежить як від рівня наукового і політичного осмислення сутності парламентаризму, так і від безпосереднього впровадження його сутнісних рис у політичну практику держави.

Унікальність парламенту як політичного інституту полягає в його ролі посередника між суспільством і органами виконавчої влади, системи, у якій формується владна воля нації на основі представництва структурованих груп інтересів на державному рівні. На етапі демократичних реформ зміна соціальної структури відбувається вельми динамічно, а необхідні інституційні перетворення часто відбуваються зі значною затримкою в часі. Особливістю пострадянського розвитку незалежної України стала тривала нестабільність усієї державної системи, яка поглиблюється через відсутність механізмів реальної відповідальності владних структур.

Все це та прагнення результативного завершення перехідного періоду демократичної трансформації в Україні об'єктивно вимагає формування дієздатної системи зворотного зв'язку між соціальним середовищем і політичною системою. А тому роль повноцінного національного парламенту важко переоцінити. Процес консолідації українського суспільства можливий за умов формування і повноцінної діяльності вітчизняного парламенту на зразок європейських парламентів, набуття Верховною Радою їхніх провідних рис діяльності.

6.1. Виміри сучасного парламентаризму

Загальна характеристика і порядок формування парламентів.

Нині парламенти під різними назвами діють у більше ніж 160 країн світу і зокрема у понад 40 європейських держав. Починаючи з 1979 р., прямим голосуванням обирається парламент Європейського Союзу, у 18 країнах Європи функціонують двопалатні парламенти. Тобто поряд із внутрішніми чинниками, які безпосередньо зумовлюють розвиток парламенту і парламентаризму як системи правових відносин у нашій державі, потужні впливи надходять від тенденцій світового і європейського поступу демократії [1].

Розширення географічних меж демократії західноєвропейського зразка особливо відчутне за сучасної хвилі демократизації. Більшість країн так звані молоді демократії однозначно визначилися стосовно формування відповідної системи правління та цінностей парламентаризму. Парламенти за змістом діяльності у євроатлантичному цивілізаційному просторі є передусім органами законодавчої влади, «легіслатурами» (від латинського *lex* – закон). У державах розвиненої демократії парламенти здійснюють насамперед і головним чином законодавчу функцію. Водночас у їх діяльності доволі значне місце посідають й інші функції, зокрема функція представництва, парламентського контролю, бюджетно-фінансова, установча, міжнародних зв'язків тощо.

У більшості країн за формою парламенти як інститути державної влади є всенародними зборами (конгреси, асамблеї) або зборами представників народу (депутатів). Це своєрідні постійно діючі форуми, на яких обговорюються і вирішуються найважливіші суспільні й державні справи. Вони мають різні назви: асамблея республіки (Португалія), альтинг (Ісландія), генеральні кортеси (Іспанія), національна рада (Австрія), рикстаг (Швеція), сейм (у Польщі та Литві), стортинг (Норвегія), федеральні збори (Швейцарія), збори народних представників тощо. Водночас підкреслимо, що для всіх них властиві загальні принципи парламентаризму [2].

Парламентаризм європейських держав характеризується наявністю усталених видів парламентів та парламентських інститутів за їхнім державно-правовим статусом, визначеним порядком формування, структурою, функціями та іншими сутнісними ознаками. Зокрема за своїм статусом розрізняють парламенти президентських, парламентських і змішаних (напівпрезидентських, парламентсько-президентських) республік та монархій [3].

Слід зазначити, що статус парламентів країн з президентською формою правління полягає в жорсткому розподілі влад в організації державної

влади. Це характерно для США та низки країн Латинської Америки. У цих країнах не існує практики розпуску парламентів, інституту вотуму недовіри урядові та відповідальності останнього перед парламентом. Чіткий розподіл законодавчої, виконавчої і судової влади, особливо в США, за якою законодавча влада належить конгресу, а виконавча – президенту, забезпечується конституційною системою стримувань і противаг. У цій державі не може її глава розпустити парламент, але йому належить право відкладального вето, яке, у свою чергу, може бути подолано конгресом. Деякі призначення президента вимагають узгодження із законодавчою владою. Тут конгрес не може відправити президента у відставку, але може прийняти рішення про відсторонення президента від посади в порядку імпичменту [4].

У державах з сильною президентською владою (низка країн Латинської Америки, а також деякі пострадянські – Росія, Білорусь та середньоазіатські держави), де утвердилися суперпрезидентські системи правління, законодавча влада є відчутно послабленою і значною мірою підпорядкована президенту.

Водночас європейська практика свідчить, що статус парламенту за парламентської форми правління полягає насамперед в існуванні інститутів розпуску парламенту і відповідальності уряду (принцип парламентського, відповідального правління). Парламент за цієї форми правління відіграє надзвичайно важливу, практично вирішальну роль у формуванні уряду. Такий статус парламенту характерний для Великобританії, Австрії, Італії, Німеччини й низки інших розвинених демократичних країн, які свого часу подолали ті чи інші форми диктатури, а також для окремих країн молоді демократії.

У державах зі змішаною формою правління поєднуються елементи як президентської, так і парламентської систем. Дійсно, тут існує інститут парламентської відповідальності уряду, а президенту належить право розпуску та інші прерогативи щодо парламенту. Ця система характерна для Франції і деяких країн молоді демократії з напівпрезидентською формою правління. Загалом змішана форма правління характеризується відчутною президентською владою [5].

Нині система діяльності парламентів країн Центрально-Східної Європи суттєво відрізняється від соціалістичної доби. Основою попередньої організації, як відомо, був принцип єдності державної влади за радянським зразком – повновладдя рад та керівної ролі відповідно правлячих партій. Та система правління не визнавала принципу поділу влади, хоча частково втілювала його і проголошувала верховенство представницьких органів державної влади.

Аналізуючи європейські політичні реалії і розвиток парламентаризму, варто брати до уваги велику спадщину функціонування парламентів попередніх епох. Адже на континенті існували давні (середньовічні) парламенти, доби нової історії, повоєнного періоду (після другої світової війни) та новітні парламенти. Зауважимо, парламент Ісландії, який виник понад тисячу років тому, чи дещо «молодший» парламент Великобританії, якому понад 700 років, вбирають великий досвід, є зосередженням багатьох демократичних традицій, їхня роль очевидна в утвердженні демократичного поступу відповідних суспільств. Ці інституції, їхня раціональна практика також справили і справляють суттєвий вплив на становлення і розвиток інших парламентів як сусідніх держав, так і на інші органи державної влади.

Наступна група – часів нової історії – це парламенти, виникнення яких безпосередньо пов'язано з буржуазними революціями та прийняттям перших конституцій. Цим парламентам – понад два століття. Парламенти США, Франції, Німеччини та інших країн теж можуть вважатися каталізатором становлення і розвитку органів державної влади не тільки своїх, а й інших країн. Зокрема парламенти Франції та Німеччини сприяли парламентському будівництві низки європейських держав. Щоправда, стабільність цих парламентів, як і перших конституцій, була далеко не однаковою. Парламент США, як і її конституцію, більшість дослідників вважають символом стабільності. Адже істотних змін тут не вводилося з 1787 р., на відмінну від Франції та Німеччини, парламентам та конституціям яких притаманні неодноразові й часом радикальні трансформації. Водночас саме нині діючий двопалатний парламент V Французької Республіки як унітарної держави та Німеччини як федеративної держави й досі привертає увагу багатьох вчених, політиків, парламентаріїв.

Значна більшість парламентів новітньої історичної доби мали характерні демократичні принципи і відіграли відчутну роль у політичному житті своїх держав. Зазначимо, що ряд класичних парламентів пережили певну кризу у першій половині XX ст., коли в багатьох країнах утвердились диктаторські режими. А це стосувалося як парламентських, так і президентських систем правління.

Демократичне піднесення після перемоги у Другій світовій війні над державами з диктаторськими режимами у 50-х роках XX ст. дало відчутний поштовх відродженню та зростанню ролі парламентів і парламентаризму як форми державного правління. Ціла низка держав після повалення фашистської диктатури стали на парламентський шлях розвитку: Німеччина, Італія, Австрія та інші. Показово, що у багатьох державах зміцнилися конституційні засади парламентаризму. Використовуючи

досвід передусім парламентів Великобританії та Франції й інші країни Європи запроваджують інститути парламентської відповідальності уряду, поділу влади, верховенство парламенту. Все це сприяє поступовому утвердженню парламентської демократії, реального парламентаризму. З часом й у решти країн Західної Європи з авторитарним режимом перемагає й утверджується демократія.

Останню хвилю новітніх, наймолодших парламентів становлять парламенти держав країн Центрально-Східної Європи та колишніх республік Союзу РСР. Для переважної більшості цих держав їхні вищі представницькі органи поступово перетворюються на парламенти. Цьому сприяють прийняття нових, демократичних конституцій, проведення на їхній основі вільних виборів, створення багатопартійних систем, здійснення структуризації парламентів тощо. Звичайно, колишні соціалістичні країни мають різні парламентські традиції, статус і разом з тим зазнають різного впливу відомих своїми демократичними засадами парламентів західних країн.

Отже, парламенти усіх держав континенту незалежно від часу їх виникнення функціонують у єдиній загальноєвропейській та світовій системі. Взаємовпливи збагачують кожну країну набутим досвідом. У своїй сукупності вони визначають змістовне наповнення сучасного парламентаризму, окремі його сутнісні складові: способи формування і порядок роботи, структуру, функції та повноваження.

Способи формування і порядок роботи парламентів. Суттєвими чинниками для більшості країн стосовно цього є виборчі системи. Вибори, як і повноваження законодавчих органів, детермінують спосіб формування парламентів. Хоча застосовуються й інші способи, зокрема прямого призначення парламентарів у окремих державах. Рівними, прямими, загальними виборами за таємного голосування формуються, як правило, однопалатні парламенти, нижні палати двопалатних і лише зрідка – верхні палати парламентів. У цілому ж способи формування парламентів чи окремих палат шляхом прямих виборів залежать від виборчих прав громадян, основних засад (принципів) виборів до парламентів чи палат, передбачених конституціями й законами виборчих систем відповідних країн, та від національних традицій.

На сучасному етапі розвитку демократії активне виборче право, тобто право обирати (брати участь у голосуванні під час виборів до парламенту та в інших виборах) мають, як правило, громадяни європейських країн, при досягненні ними на день голосування 18 років. У деяких країнах, зокрема в Туреччині, Швейцарії віковий ценз активного виборчого права становить 20 років.

Законодавство європейських держав встановлює відмінність між віковими цензами активного і пасивного виборчого права. Пасивне виборче право, тобто право балотуватись, право бути обраним до парламенту, мають, як правило, громадяни віком від 18 до 40 років. Зокрема права бути обраним до (нижніх палат) парламентів Бельгії, Болгарії, Великобританії, Польщі, Росії, України громадяни цих країн набувають при досягненні ними 21 року, у Франції і Румунії – 23 років, а в Італії – 25 років. У деяких країнах віковий ценз для активного і пасивного виборчого права збігається, наприклад, за виборчим законодавством Данії, Нідерландів, Фінляндії, Швейцарії, Угорщини і Словенії.

Водночас віковий ценз на виборах до верхньої палати парламенту – там, де вона існує, для пасивного виборчого права значно вищий, ніж до нижньої. В Італії відповідні цензи становлять 25 і 40 років, у Чехії – 21 і 40, у Франції – 23 і 25, у Румунії – 23 і 35 [5].

Поряд із віковим цензом для реалізації активного або пасивного виборчого права передбачається й ценз осілості. У ФРН – три, у Бельгії і Франції – шість, у Фінляндії – дванадцять місяців. Саме такий ценз передбачає необхідність проживання громадянином протягом встановленого терміну на території відповідного виборчого округу або адміністративно-територіальної одиниці.

У деяких країнах ценз осілості взагалі стосується часу проживання у даній державі. Скажімо, за конституцією Ісландії для участі у голосуванні на парламентських виборах потрібно проживати в країні не менше п'яти років. У Норвегії аналогічний ценз для активного виборчого права – п'ять років, для пасивного – 10 років. А у окремих країнах молоді демократії навпаки – навіть іноземні співвітчизники мають право балотуватися на виборах [6].

Крім принципу загальності, правові засади якого щойно окреслено, конституції і законодавство більшості країн передбачають також принцип рівного виборчого права, який означає, що кожен виборець має один голос і що громадяни беруть участь у виборах на рівних засадах.

Основними виборчими системами при прямих виборах до однопалатних парламентів та нижніх палат парламентів є мажоритарна, пропорційна і змішана виборчі системи. Вибори до парламентів більшості країн світу відбуваються за мажоритарною виборчою системою абсолютної або відносної більшості за одномандатними округами. Зокрема за мажоритарною виборчою системою проводяться вибори у Великобританії, Франції.

За пропорційною виборчою системою проводяться вибори до парламентів близько 50 країн світу, зокрема в Італії, Іспанії та інших

країнах. Однак загальною тенденцією у розвитку виборчих систем є збільшення кількості країн, де впроваджуються змішані системи із різними співвідношеннями мажоритарних і пропорційних виборів до однієї або обох палат.

Шляхом непрямих виборів формуються, як зазначалось, верхні палати деяких парламентів. Зокрема у такий спосіб формується сенат парламенту Франції, забезпечуючи представництво «територіальних колективів» республіки, а також французів, які проживають за межами країни. Сенатори обираються спеціальними колегіями, що утворюються в департаментах – одиницях адміністративно-територіального поділу. Ці вибори вважаються дво- і тріступеневими. У спосіб непрямих двоступеневих виборів формується верхня палата парламенту Нідерландів. Аналогічно непрямими виборами відбувається заміщення більшості місць у сенаті Ірландії, у верхніх палатах Австрії, Словенії та всіх або частини місць у верхніх палатах парламентів деяких інших країн [7].

Серед верхніх палат парламентів, які формуються шляхом призначення, найбільш розмаїтою за підставами призначення парламентаріїв, їхньою чисельністю і статусом є верхня палата парламенту Великобританії – палата лордів. Більшу частину складу палати становлять світські спадкові лорди. Станом на початок 2006 року ця палата складалася із 677 лордів, з яких 92 члени – спадкові пери, 560 – довічні пери, які призначено королевою за пропозицією уряду, а 25 – архієпископи і єпископи. Механізм у цій державі діє чітко: свої титули герцогів, маркізів, графів і віконтів вони передають у спадщину разом із місцем у палаті. Більше того, з кінця 50-х років поступово утворилась значна група довічних лордів (перів). Титул довічного лорда надається, як відомо, монархом за поданням прем'єр-міністра відставним політичним діячам, а також діячам науки, культури тощо. Свій титул і місце в палаті вони зберігають, однак не мають права передавати його нащадкам. Довічні лорди є найбільш динамічною частиною палати, вони беруть активну участь у роботі парламенту.

Членами палати лордів є також судові лорди, або лорди-юристи. Вони призначаються монархом здебільшого з членів однієї з вищих судових установ країни – апеляційного суду.

Лорди-юристи формально наділені тими самими правами, що й інші члени палати. Проте фактично вони не беруть участі в загальних засіданнях палати, якщо там не розглядаються питання судоустрою і судочинства. Засідання ж самих лордів-юристів визначаються як форма діяльності вищої судової інстанції – суду палати лордів.

Водночас зазначимо, що нинішні парламентські партії Великобританії – лейбористська, консервативна та ліберально-демократична –

висловлюються за реформу верхньої палати. Палата общин підтримала ідею глибокого реформування британської парламентської системи шляхом переходу до повністю виборної системи. Проте палата лордів британського парламенту в березні 2007 року переважною більшістю голосів проголосувала проти переведення її на повністю виборчу основу. На думку палати лордів, зміна нинішньої системи формування верхньої палати стала б великою історичною помилкою, відмовою від багатотисячної традиції [8].

Цікаво, що в окремих країнах верхні палати формуються з осіб певного державного чи суспільного статусу. Наприклад, за конституцією ФРН до складу бундесрату входять пропорційно представники від кожного суб'єкта федерації. До 1990 року бундесрат складався із 45 делегатів від 10 західнонімецьких земель та спостерігачів із Західного Берліну без права голосувати. З досягненням німецької державної єдності кількість місць у бундесраті було збільшено до 69 осіб. У ФРН діє така система представництва земель у бундесраті: федеральні землі з населенням понад 7 млн делегують по шість делегатів кожна; землі з населенням від 6 млн до 7 млн осіб – по п'ять делегатів; населенням від 2 млн до 4 млн осіб – по чотири делегата, а менше 2 млн осіб – лише по три делегата [9].

Загалом терміни, на які обираються або призначаються парламентарії до нижніх і верхніх палат, у різних країнах мають істотну відмінність. Нижні палати обираються в середньому на 4-5-річний термін. Іноді – на значно менший або значно більший. Зокрема у Франції члени Національних зборів і сенату обираються відповідно на п'ять і дев'ять років.

Досить поширеним є часткове оновлення верхніх палат, що сприяє наступності, професійності й стабільності в роботі відповідних палат і парламентів у цілому. Оновлення стосується, як правило, третини чи половини складу палати і здійснюється кожні 2-3 роки. У Франції оновленням охоплюється третина складу верхньої палати парламенту кожні три роки. В Нідерландах верхня (перша) палата у складі 75 депутатів обирається членами провінційних рад терміном на шість років з оновленням половини складу кожних три роки [10].

Порядок роботи парламентів у більшості європейських держав, як правило, визначається конституціями і регламентами, які приймаються самими парламентами або вищими палатами. У двопалатних парламентах кожна палата має свій власний регламент. Більшість парламентів мають письмово зафіксовані регламенти. Вони регулюють організацію сесій, порядок проведення засідань, голосування і прийняття рішень, визначають способи підтримання порядку під час засідань, процедури здійснення окремих парламентських функцій і повноважень.

На першому місці в регламентах виносяться питання регулювання порядку скликання сесій, їхнього початку, закінчення і тривалості, а також розпуску парламенту, тобто достроковому припиненню його повноважень. Є два підходи щодо регулювання сесій парламентів. Перший, який є авторитарним за своєю суттю, полягає в тому, що він обмежує свободу парламенту, оскільки питання про скликання сесій, їх терміни і тривалість вирішуються урядом. Другий підхід, демократичний, ґрунтується на визнанні суверенітету парламенту, передбачає самостійний вибір парламентом способів і час проведення своїх засідань.

Існують також відмінності у формах скликання сесій парламентів. На практиці є три основні форми. Перша полягає в тому, що для такого скликання не потрібен окремий акт глави держави чи уряду і парламент може засідати у будь-який час. Це принцип постійно діючих зборів (Німеччина, Італія та ін.). Інша форма скликання сесій передбачає акт глави держави – президента чи монарха (Великобританія, Австрія). Набуває поширення й нормативно-правова форма: початок і закінчення сесій визначається конституціями.

Звичайно, що кількість парламентських сесій протягом року у різних країнах Європи неоднакова. Проте зазвичай вони проводяться здебільшого два рази на рік, але не можуть тривати протягом усього року. Сесії перериваються на парламентські канікули (літні) й офіційні (зимові) свята. У разі необхідності можуть скликатися позачергові (надзвичайні) сесії. Право на скликання цих сесій мають глави держав, голови палат, уряди і постійні комітети палат.

Конституціями і регламентами передбачається також процедура розпуску парламентів та палат. Цей інститут існує в більшості монархічних і республіканських держав за винятком президентських. Розпускається, як правило, нижня палата парламенту, хоча у зв'язку з цим іноді припиняє свою роботу і верхня палата. У деяких країнах допускається розпуск обох палат (Італія). Право розпуску парламенту належить главі держави (Великобританія, Іспанія, Австрія, Німеччина). Проте і в цьому разі глава держави здійснює розпуск парламенту за пропозицією уряду або після консультацій з прем'єр-міністром і головами палат. У деяких країнах практикується як розпуск парламентів, так і їх саморозпуск [11].

Аналіз свідчить, що засідання парламентів є здебільшого відкритими. Вони постійно і широко висвітлюються пресою, радіо і телебаченням. Для проведення закритих засідань необхідне особливе рішення парламенту або його палат. Оскільки палати є самостійними структурами парламенту, їх засідання проходять в основному роздільно. Випадки проведення спільних засідань (обумовлюються конституціями): присяга президента

та інші церемоніальні події; оголошення війни або надзвичайного стану; вибори і призначення глави держави (в парламентських державах); послання і політичні заяви уряду тощо.

Таким чином, завдяки системам поділу влади, стримувань і противаг, розвинутій інфраструктурі цих парламентів їх значення у суспільно-політичному житті та політичній системі має тенденцію до зростання. У деяких парламентах відбувається трансформація традиційних функцій, з'являються нові. Під впливом цих процесів формується сучасна доктрина парламентаризму. Вона полягає в посиленні представницької функції парламентів. Вони, на думку фахівців, мають стати конгресом думок, великим журі нації, місцем для обговорення суспільно важливих справ.

Структура і склад парламентів різні. Водночас на практиці вирізняють два основних види парламентів: однопалатні й двопалатні. Виникнення, функціонування і розвиток кожного з цих видів органів законодавчої влади зумовлені насамперед формою державного устрою, традиціями, рівнем розвитку держави і суспільства та іншими факторами. Двопалатні парламенти діють, як правило, у великих демократичних федеративних державах (Великобританія, США, Італія, Німеччина, Росія, Франція та ін.). Однопалатні парламенти властиві переважно унітарним державам з середніми і малими за розмірами територіями, а також країнам, що розвиваються.

Слід зазначити, що структура парламентів з часу їх виникнення не залишається незмінною. Після другої світової війни у деяких країнах, що мали двопалатні парламенти, внаслідок конституційних реформ утвердилися однопалатні парламенти (Греція, Данія, Португалія, Швеція та ін.). У той же час у період трансформаційних перетворень виникли двопалатні парламенти у країнах Східної Європи (Польща, Румунія, Чехія, Словенія, Хорватія) [12].

У цій загальній і традиційній класифікації парламентів (за їхньою структурою) є і винятки. Передусім є країни, де до складу парламентів входять не лише палати, а й глави держав. Зокрема у Великобританії під парламентом розуміють не лише палату громад і палату лордів, а й монарха.

Структура парламентів деяких країн є умовною, конституційно не визначеною і формується після виборів до парламенту. В одному з найдавніших парламентів – альтінгу Ісландії – 1/3 його членів після виборів утворює верхню палату, а 2/3 – нижню. У Норвегії спочатку обирається весь склад стортінгу (155 депутатів). Потім із цього складу 1/4 депутатів обирається до ластінгу, а решта утворює одельстінг. Іноді цю структуру називають двопалатною, іноді «однопалатною двопалатністю». Офіційно ж парламент Норвегії вважається однопалатним [13].

Підкреслимо, що палати парламентів мають, як правило, різні назви, статус, кількісний склад, порядок формування, компетенцію та інші відмінності. Палати двопалатних парламентів мають такі назви: Палата обшин і Палата лордів (Великобританія); Палата представників; Національні збори і Сенат (Франція); Конгрес депутатів і сенат (Іспанія); Національна рада і Федеральна рада (Австрія); Державна Дума і Рада Федерації (Росія); Сейм і Сенат (Польща) тощо.

Палати поділяються зазвичай на нижню (або першу) і верхню (або другу). Основною складовою парламенту вважається нижня палата. З нею іноді ототожнюється весь парламент, і здебільшого саме тут відбувається більша частина законодавчої роботи.

Кількісний склад парламентів та їхніх палат зумовлюється переважно кількістю населення країни, її конституційним ладом, традиціями та іншими обставинами. Зазначимо, що одним із найкомпактніших парламентів світу є Законодавча асамблея Ліхтенштейну, у складі якої з 1922 по 1988 рр. було всього 15 депутатів, а з 1988 р. – 25 депутатів. Нині 15 депутатів обирається від оберланду та 10 – від унтерланда терміном на чотири роки [14]. Невеликий за кількістю депутатів і склад Національної ради князівства Монако – всього 24 депутата, які обираються загальним голосуванням терміном на п'ять років. В парламентському князівстві Андорра також невеликий за чисельністю законодавчий орган – Генеральна рада – складається з 28 депутатів. Це один із найстаріших парламентів, створений ще у 1419 році [15].

Палати парламентів іноді мають однакову кількість членів. Але нижні, як правило, численніші. У середньому чисельність нижніх палат коливається від 200 до 600 осіб. Кількісний склад верхніх палат зумовлюється переважно кількістю суб'єктів федерації або основних адміністративно-територіальних одиниць, кожна з яких пропорційно представлена в парламенті певною кількістю осіб. Про це наводилися вище дані на прикладі нинішнього німецького бундесрату.

Палати двопалатних парламентів, як правило, незалежні. Вони засідають окремо і самостійно приймають рішення. Кожна з них має свій керівний орган – одноособовий або колегіальний – і свій регламент або закон про регламент. Проте у будь-якому разі парламент виступає як єдине ціле. Жодна з палат не має права відмовлятися від обговорення законопроєкту, переданого їй іншою палатою, а прийняті акти вважаються виявом спільної волі обох палат.

Загальною тенденцією у розвитку статусу палат є розширення кола парламентів з однаковим статусом їхніх палат. До того ж процеси демократизації парламентів, які відбулися після другої світової війни,

зумовили поширення принципу рівності палат й на інші їхні функції. У конституції Італії, наприклад, поряд із наданням законодавчих функцій обом палатам парламенту (ст. 70), зазначається, що вони (палати) мають рівні повноваження і щодо контролю над урядом, на рівних умовах беруть участь у виборах вищих посадових осіб держави тощо [16].

Проте для більшості сучасних парламентів характерною рисою є нерівність їхніх палат. Як було зазначено вище, нижні палати, як правило, є основними законодавчими органами, а верхні відіграють роль органів представництва інтересів суб'єктів федерацій (у федеративних державах) або органів регіонального (територіального) представництва (в унітарних державах). Водночас у деяких країнах верхні палати покликані виконувати й інші функції. Вони забезпечують представництво окремих верств населення, противагу нижнім палатам, уособлюють суспільний досвід, досягнення нації тощо. Прикладом може слугувати палата лордів Великобританії, яка забезпечує представництво аристократії у парламенті цієї країни, є органом консервативної опозиції та форумом для обговорення найважливіших питань державного або суспільного значення.

Верхні палати нерідко формуються частково або повністю шляхом призначення главою держави осіб, які мають певні заслуги перед державою і суспільством. Зокрема в Італії члени другої палати можуть призначатися за видатні заслуги в соціальній, науковій, художній сферах. У інших країнах призначення до верхніх палат пов'язується із заслугами на державній службі, досягненнями у професійній діяльності, торгівлі, промисловості, сільському господарстві, у сфері культури і громадської діяльності.

Отже, помітною є еволюція верхніх палат у напрямі зростання їхньої ролі як представників суб'єктів федерацій, територіальних автономій, національних меншин, фахівців різних сфер діяльності суспільства і держави.

Можливість забезпечення значно складнішого і різноманітнішого представництва суспільних інтересів багатьма теоретиками конституційного права вважається однією з найважливіших позитивних рис двопалатної структури парламентів [17]. Проте в цілому питання про переваги і недоліки двопалатності й однопалатності парламентської структури залишається дискусійним у теорії і практиці сучасного парламентаризму. Очевидною є лише об'єктивна обумовленість структури більшості сучасних парламентів суспільним і державним устроєм, кількістю населення, територією, традиціями та іншими особливостями країн.

Поділ парламентів на палати є основним у їхній структурі, але він не вичерпує їх організацію. У низці країн існують надпарламентські структури або підпорядковані парламентам органи законодавчої влади

загальної компетенції у вигляді президій, бюро, комітетів тощо. Крім того, однопалатні парламенти та палати двопалатних парламентів мають внутрішню структуру – постійні комісії, комітети та інші органи.

Для більшості парламентів і однопалатних, двопалатних характерною є вельми розгалужена система комітетів та комісій як основних елементів їхньої внутрішньої структури. Визначення «комітети» і «комісії» використовуються для назви здебільшого одних і тих самих структур різних парламентів. Проте є і різні за своєю суттю та змістом такі структури в одних і тих самих парламентах. На сучасному етапі досить поширеним видом внутрішніх структурних одиниць парламентів є комітети та парламентські групи. Їх має кожна палата двопалатних парламентів. Вони можуть утворюватися як на весь строк повноважень парламенту, так і на одну або кілька його сесій. Іноді утворюються тимчасові спеціальні й тимчасові слідчі комітети (як і комісії) або комітети для зв'язків з урядом чи спільні комітети палат для узгодження підходів.

Підкреслимо, що за нинішньої практики у європейських державах формування комітетів, інших структурних підрозділів здійснюється за різними процедурами. Так, члени комітету можуть самі об'єднуватися у відповідні комітети, призначатися головою палати (Нідерланди), обиратися на пленарних засіданнях палат (Німеччина, Італія), призначатися особливим комітетом палати (Великобританія, Ірландія, Фінляндія) тощо.

Водночас спільним є те, що вони здебільшого формуються з урахуванням партійного складу палат, кількості депутатських фракцій та груп і співвідношення між ними у палатах. Правилком є й те, що засад пропорційного представництва партій у комітетах дотримуються у демократичних країнах. Існують приклади, коли пропорційне представництво партій поширюється лише на постійні комітети або комісії, а іноді – як на постійні, так і на тимчасові (спеціальні й слідчі) комітети і комісії відповідних парламентів.

Дані структури очолюють голови комітетів і комісій. Порядок заміщення посад голів комітетів і комісій має декілька різновидів. Так, в одних парламентах вони обираються палатами (Німеччина, Італія), а в інших – комітетами (Ірландія). Є приклади, коли голови комітетів призначаються самими головами палат (Великобританія). Деінде постійні комісії чи комітети очолюють голови палат або колегіальні органи. Така практика побутує в парламенті Франції.

Слід підкреслити, що основними формами роботи комітетів є відкриті та закриті засідання. З огляду на це є практика щодо одержання дозволу цього комітету або голови палати для присутності депутата, який не є членом відповідного комітету.

Для більшості парламентів характерними є значні повноваження парламентських комітетів і комісій. Передусім ці структурні підрозділи беруть участь у розгляді законопроектів. Іноді вони мають право законодавчої ініціативи і право затверджувати законопроекти. Поряд з цим комітети і комісії проводять парламентські слухання, розслідування та здійснюють інші контрольні функції. Відзначимо, що парламентські комітети часто мають право і застосовують його щодо виклику на засідання комітетів посадових осіб міністерств і відомств, міністрів, політичних діячів, представників громадських організацій. У цілому розрізняють парламенти, в яких роль комітетів велика, і такі, де роль цих структур незначна. Але є парламенти, комітети і комісії яких не відіграють помітної ролі, що притаманне, наприклад, для парламенту Великобританії.

Зростання ролі парламентських комітетів та комісій є загальною тенденцією розвитку демократичних країн. У деяких парламентах їм надаються функції і повноваження палат, зокрема, коли термін їхніх повноважень закінчився або з окремих питань під час їхньої роботи. У цілому комітети і комісії сприяють розвантаженню парламентів і палат від розгляду значної кількості питань, сприяють прискоренню руху законопроектів у парламенті.

Підкреслимо, що депутатські партійні фракції або групи постають вельми важливими елементами внутрішньої структури парламентів та їхніх палат. Почасти вони є ключовим елементом в організації парламентів. Адже у демократичних державах поділ депутатів на фракції – основна риса структури парламентів, у фракціях відбувається формування політичної волі. Великі фракції мають своє правління, до складу якого, крім голови, входять кілька заступників та керуючих парламентськими справами, голови секцій чи робочих груп та кілька членів правління.

Ключова роль належить не лише керівникам фракцій, котрі, як правило, відкривають великі пленарні дебати, а й керуючим парламентськими справами. Вони великою мірою визначають сценарій дебатів; забезпечують кворум на пленарному засіданні й, «поторгувавшись» з колегами з інших фракцій, домовляються про порядок денний парламентського засідання.

У багатьох європейських парламентах найсильніша фракція має традиційне право пропонувати свого кандидата на посаду голови палати, який потім у той чи інший спосіб набуває легітимних повноважень.

Найбільші групи або блоки партійних груп, які не входять в урядову більшість, мають статус офіційної опозиції. Для утворення фракції необхідна певна кількість депутатів, які належать до тієї чи іншої партії (20-25 депутатів), або певний відсоток від загальної кількості депутатів

парламенту, зокрема: 5 % – у Німеччині. Утворені в установленому порядку фракції мають, як правило отримати офіційне визнання керівництва палат або виборчих органів.

Фракції беруть участь у формуванні керівних органів парламенту, в заміщенні посад у палатах. Іноді представники партії більшості є головами палат (спікерами). Голови парламенту (палат) мають широкі повноваження не лише у разі порушення парламентської дисципліни, а й право керівника реалізовувати правила внутрішнього розпорядку та право застосування поліцейської влади у стінах парламенту. Така практика має велими відчутні позитивні результати у німецькому бундестагу. Саме голова бундестагу суттєво впливає на дисципліну й дотримання усталеного порядку та регламенту.

Голова парламенту (палати) вирішує всі основні кадрові питання адміністративного управління парламентом (палатою) та одержує адресовані парламенту (палаті) законопроекти. Про високий ранг, скажімо, голови бундестагу, свідчить і місце, яке він посідає в протокольній ієрархії – друге після президента і згідно з протоколом стоїть на щабель вище, ніж голова уряду [18].

Фракціям також належить провідна роль у формуванні постійних комітетів (підкомітетів) і комісій (підкомісій). У деяких країнах урядова більшість здійснює керівництво найважливішими парламентськими комітетами (Німеччина).

Відносини у парламентських фракціях мають певні моделі. Основні з них – «британська» і «американська». «Британська» модель, поширена у країнах Західної Європи, характеризується тісним зв'язком членів парламентської фракції, жорстким і суворим підпорядкуванням партійній дисципліні. «Американській» же моделі властиві менш тісні партійні зв'язки парламентаріїв (конгресменів). Волевиявлення депутатів при прийнятті законів не завжди зумовлюється їхньою партійною приналежністю.

Нині партійні фракції є основним засобом утворення урядів, вони визначають його склад і подальші відносини з парламентом. У парламентських державах уряд має сильніший вплив у парламенті, оскільки спирається на більшість у ньому. І навпаки – у президентських і напівпрезидентських державах законодавча влада є більш незалежною щодо виконавчої.

Загальною тенденцією внутрішнього розвитку більшості парламентів є підвищення ролі партійних груп (фракцій) у функціонуванні цих парламентів, що в теорії і практиці сучасного парламентаризму оцінюється як позитивне явище [19].

Функції і повноваження парламентів найбільш повно виявляють характер та суть сучасного парламентаризму. Прямо чи опосередковано

вони визначаються більшістю конституцій, хоча деякі конституції визначають ці функції і повноваження лише стосовно палат. До основних функцій парламентів та їхніх палат належать представницька, законодавча, фінансова, парламентського контролю, зовнішньополітична та деякі інші функції. Пріоритетною і головною функцією парламентів як представницьких органів відповідно до змісту більшості конституцій є законодавча функція.

Щодо конституцій парламентських держав, то вони визначають парламенти як єдині органи законодавчої влади. Це означає, що законодавчу владу у цих країнах здійснює лише один орган державної влади – парламент, а інші органи державної влади не мають права приймати акти вищої юридичної сили, що будь-які нормативно-правові акти, прийняті іншими органами державної влади, не можуть мати сили закону. Тобто парламенти у парламентських державах є верховними, універсальними органами законодавчої влади.

Зазначимо, що у деяких європейських державах існує розподіл законодавчих повноважень між парламентами та іншими органами державної влади. Зокрема у федеративних державах компетенції між загальнонаціональними законодавчими органами і законодавчими зборами суб'єктів федерації розподілені. У двопалатних парламентах розрізняють загальну компетенцію і особливу компетенцію кожної з палат.

Згідно з конституційно визначеними обсягами законодавчих повноважень парламенти поділяють на органи законодавчої влади з необмеженою сферою законодавчих повноважень і органи, що здійснюють законодавчу діяльність з визначеного кола питань. Розрізняють також парламенти, які мають лише консультативні повноваження.

До першої групи відносяться парламенти тих країн, в яких серед основних засад державного і суспільного устрою проголошено принцип верховенства (суверенітету) парламенту і відповідно йому надано право приймати закони з будь-яких питань (Великобританія, Німеччина, країни СНД). У цих країнах лише парламент має право приймати, змінювати і скасовувати закони.

До другої групи входять ті, в яких сфера законодавчих повноважень парламенту конституційно обмежена на користь інших органів державної влади (Франція). За конституцією Франції 1958 р. парламент має законодавчу прерогативу лише з певного обмеженого кола питань. Водночас деякі з них регулюються тільки законами, оскільки виконавча влада не може приймати нормативні акти щодо цих питань. Крім того, парламент приймає лише так звані рамкові закони з інших визначених конституцією питань. Остання встановлює загальні засади, а детальне їх регулювання

здійснюється виконавчою владою (урядом). Нормативні акти стосовно питань, які не віднесені конституцією до сфери законодавчої діяльності, можуть приймати органи виконавчої влади.

Конституції деяких держав містять й інші обмеження повноважень органів законодавчої влади. У парламентських і напівпрезидентських республіках та монархіях парламенти мають право передавати законодавчі повноваження уряду (Італія, Іспанія, Німеччина); комітетам і комісіям парламенту (Італія) або автономним утворенням (Іспанія). Глави держав і уряди в багатьох з цих країн за уповноваженням парламенту можуть приймати акти, які мають силу закону.

Характерною рисою сучасних парламентів є те, що поряд із законодавчою функцією конституціями низки країн закріплюється як одна із пріоритетних представницька функція. Аналогічні положення щодо функцій парламентів містять конституції деяких країн СНД та Східної Європи (Болгарії, Румунії, Польщі, Чехії, Словенії) [20].

Нині парламенти є найважливішою конституційно-правовою опорою для здійснення опосередкованої, або представницької демократії. Саме тому їхня представницька функція є природною, органічною функцією. Адже парламенти формуються переважно на виборчих засадах, є загальнонаціональними, вищими, верховними, представницькими органами, які можуть виступати від імені всього народу. У багатьох державах парламенти нерідко називаються народними, національними зборами або загальнонаціональними зборами представників. Вони є насамперед своєрідними форумами, на яких обговорюються найважливіші питання загальнодержавного або загальносуспільного значення.

Досить важливою за своїм змістом і навантаженням функцією парламентів є функція парламентського контролю. Для її здійснення парламенти наділені, як правило, значним обсягом повноважень. Вони здійснюють контроль за діяльністю урядів, інших органів виконавчої влади, виконанням законів, бюджету тощо. Форми контрольної діяльності більшості парламентів багатоманітні – слухання, розслідування, інтерпеляції, виявлення довіри чи недовіри та інші.

Підкреслимо, що контрольні повноваження парламенти можуть здійснювати як безпосередньо на пленарних засіданнях, так і через спеціально створені й підпорядковані їм органи (Рахункові палати, уповноважених парламентів з прав людини та інші органи).

Серед парламентських функцій чільне місце відводиться такій, яку умовно називають установчою. Її сенс полягає в участі парламентів у формуванні інших органів державної влади, призначенні чи звільненні з державних посад. До таких функцій парламентів нерідко відносять також

фінансову (бюджетну) і судову функції. Вони дійсно властиві парламентам, але як основні функції сприймаються і неоднозначно. Адже бюджет приймається як закон, і відповідні повноваження щодо його реалізації, природно, є складовою законодавчих повноважень парламентів, а контроль за його виконанням – частиною парламентського контролю.

Судова функція стосується переважно відповідальності посадових осіб у порядку імпічменту, який застосовується порівняно рідко, а також відповідальності парламентаріїв і непарламентаріїв, що вчинили злочини проти парламенту та парламентських імунітетів (Великобританія).

Діяльність всіх парламентів також пов'язується з їхньою зовнішньополітичною функцією. Це стосується як безпосередніх зв'язків з парламентами інших держав і міжнародних парламентських організацій, так і право парламентів схвалювати укладені міжнародні договори й угоди, а також право на ратифікацію та денонсацію міжнародних договорів і участь у цьому процесі. Ці прерогативи парламентів передбачають конституції багатьох країн. До повноважень зовнішньополітичного характеру можна віднести й право оголошувати війну та укладати мирні угоди відповідно до конституційних положень.

Аналіз свідчить, що функції парламентів не залишаються незмінними. З часом згідно з конституційними новаціями функції парламентів знають змін за своєю суттю, змістом, формами і засобами реалізації. Водночас загальною тенденцією щодо розвитку функцій парламентів є розширення їхнього кола, збагачення змісту, підвищення ефективності їх здійснення і тим самим зростання ролі цих функцій й самих парламентів у функціонуванні суспільства й держави. Проте спостерігається і певна стагнація у окремих країнах законодавчої і контрольної діяльності парламентів. Це виявляється передусім у тому, що вони передають (делегують) урядам значну частину своїх повноважень у законодавчій сфері. Відчутно збільшується кількість законопроектів, що вносяться урядами до парламентів, і кількість законів, прийнятих за ініціативою перших.

Унаочненням викладеного вище може слугувати практика Великобританії, де практично всі законопроекти, що вносяться урядом (97-98 %), стають законами, а з тих, що вносяться депутатами, лише третина. У Німеччині уряд формує більшу частину законопроектів, які проходять через парламент. У Франції 95 % законів ініціює уряд. Проте залишаються постійно сильними органи законодавчої влади Швейцарії та низки інших країн завдяки системам поділу влади, стримувань і противаг, розвиненій інфраструктурі цих парламентів [21].

6.2. Український парламентаризм: європейська традиція і національні особливості

Розвиток сучасного українського парламентаризму здійснюється у руслі зазначених вище загальносвітових процесів і тенденцій. Одночасно йому властиві й певні національні особливості. Вони обумовлені не тільки специфікою сучасних соціально-економічних процесів і державного устрою України. Важливе значення мають також історичні передумови і традиції становлення українського парламентаризму.

Верховна Рада України I скликання успадкувала конституційно-правовий статус і повноваження Верховної Ради Української РСР, обраної у 1990 р. Після проголошення незалежності України відбулася зміна назви вищого представницького органу, але його склад залишився незмінним.

Парламент України успадкував від Верховної Ради Української РСР повноваження, що значно перевищували повноваження парламентів демократичних країн. Заборона діяльності Комуністичної партії України у серпні 1991 р. та ліквідація вертикалі партійних органів, які відігравали ключову роль в системі влади радянського періоду, фактично означала перехід усієї повноти влади до Верховної Ради. У Парламенті концентрувалися як законодавчі функції, так і значною мірою виконавчі, контрольні та розпорядчі. Значним був вплив Верховної Ради на формування та діяльність Уряду.

Крім того, формуючи законодавче поле незалежної України, Парламент визначав обсяг компетенції інших інститутів та органів державної влади. Все це надало можливість Верховній Раді стати найбільш повноважним і впливовим владним інститутом у державі.

Водночас запровадження інституту президентства зумовило певний паралелізм повноважень Президента і Парламенту, що в умовах неусталеності законодавчої бази діяльності органів державної влади та відсутності досвіду цивілізованої взаємодії між гілками влади призводило до конкуренції між ними.

Головними були питання контролю над Урядом, впливу на місцеві ради та місцеві органи державної виконавчої влади. Обраний у грудні 1991 р. Президент України Л. Кравчук намагався розширити власні повноваження, зокрема в частині контролю над Кабінетом Міністрів, створити інструменти впливу на ситуацію на місцях. Це спричиняло конфлікти Президента з Парламентом, відволікало зусилля від вирішення соціально-економічних проблем і в кінцевому підсумку призвело до дострокового припинення повноважень як Президента, так і Парламенту.

Після обрання у 1994 р. Верховної Ради II скликання та нового Президента України Л. Кучми конфлікт навколо визначення конституційного обсягу повноважень кожного з цих інститутів влади розгорівся з новою силою. Згідно з прийнятим 8 червня 1995 р. Конституційним договором «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» Верховна Рада втратила частину повноважень, закріплених Конституцією 1978 р., зокрема право затверджувати запропоновані Президентом кандидатури на посади прем'єр-міністра, міністрів закордонних справ, оборони, фінансів, юстиції, внутрішніх справ, голів Державного комітету у справах охорони державного кордону, Державного митного комітету, а також право самостійно призначати Генерального прокурора України, голову Служби безпеки України, голову правління Національного банку України.

Прийнята 28 червня 1996 р. Конституція України визначила, що Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади в Україні, закріпила структуру (однопалатний Парламент), склад (450 народних депутатів), термін повноважень (4 роки), порядок діяльності, обсяг повноважень. Протягом 1997-2003 рр. неодноразово вносилися ініціативи та здійснювалися практичні спроби внесення змін до Конституції з метою як розширення повноважень Верховної Ради, так і їхнього обмеження, зміни структури та чисельності Парламенту та ін. Більшість таких ініціатив була зумовлена поточною політичною кон'юнктурою. Водночас існували і об'єктивні підстави для певних конституційних змін стосовно Парламенту.

Особливо відчутним недоліком існуючої моделі організації влади була відсутність засобів, що забезпечили б ефективний зв'язок Парламенту і Уряду. Ефективна діяльність Кабінету Міністрів вимагала законодавчого забезпечення з боку Верховної Ради та існування стабільної проурядової більшості. Однак Конституція не передбачала таких механізмів. Роль більшості (в сенсі арифметичної більшості голосів при голосуванні) зводилася до затвердження поданої Президентом кандидатури Прем'єр-міністра, затвердження Програми дій Уряду та можливості висловити йому недовіру.

Фактично йшлося лише про певний вплив Парламенту на процес визначення та припинення повноважень Кабінету Міністрів, однак це не гарантувало їхньої взаємодії в поточній діяльності. До Конституції не були внесені положення, які б надавали парламентській більшості важелі впливу на формування персонального складу Уряду та передбачали механізми відповідальності депутатських фракцій і груп за діяльність в Уряді висунутих ними кандидатур. Не був передбачений також механізм реалізації

солідарної відповідальності парламентської більшості та Кабінету Міністрів, програму якого вона затвердила.

Зазначені недоліки постійно позначалися на взаємодії Верховної Ради і Кабінету Міністрів. Як правило, у вищому законодавчому органі більшість формувалася ситуативно, відповідно, ухвалювалася лише частина урядових законопроектів. Це мало наслідком безсистемність формування законодавчого поля країни, ускладнювало діяльність виконавчої влади.

Втручання в законотворчий процес Президента (як фактичного керівника Кабінету Міністрів) призводило до «війни вето», а також спроб зовнішнього впливу на внутрішньопарламентські процеси з метою «забезпечення підконтрольності» Верховної Ради Президенту.

Доцільність посилення ролі парламентаризму, зокрема через запровадження парламентсько-президентської моделі організації влади, була зумовлена кількома чинниками. Очікувалося, що внесення до Конституції відповідних змін матиме такі позитивні результати.

– Буде вирішена проблема взаємозв'язку Парламенту й Уряду. Тривалий час саме відсутність конституційних засад взаємозалежності парламентської більшості та Уряду та фактичне підпорядкування останнього Президенту були постійним джерелом конфліктів між законодавчою і виконавчою гілками влади. Надання парламентській більшості (коаліції), створеній за результатами виборів, права формувати Уряд, є конституційним механізмом їхньої політичної взаємозалежності. Тобто спрямування діяльності Уряду залежатиме від змісту політики політичних сил, які належать до більшості. Ця більшість гарантуватиме законодавче забезпечення діяльності Уряду.

– Стане більш прозорим і зрозумілим для суспільства політичний процес: «Виборці голосують за партії, партії формують більшість у Парламенті, більшість формує Уряд». Ця схема дозволила б чітко бачити, які партії є при владі, які – в опозиції.

– З'явиться конкретний суб'єкт політичної відповідальності за соціально-економічну ситуацію в країні. Це – партії і блоки, які сформували більшість і Уряд. Цілком логічно передбачати, що у разі негативних соціально-економічних наслідків діяльності Уряду на наступних виборах громадяни голосували б за інші політичні сили.

– Буде створено запобіжник від авторитарних виявів з боку Президента, його спроб підпорядкувати собі вертикаль виконавчої влади, за результати дій якої він формально не несе відповідальності.

Зміни до Конституції України, внесені 8 грудня 2004 р., передбачали перерозподіл повноважень у трикутнику «Президент – Парламент – Уряд». Були істотно розширені кадрові, установчі та контрольні повноваження

Парламенту, створені додаткові гарантії здійснення його законодавчих повноважень, підвищився ступінь його самостійності. Однак збільшення повноважень Парламенту супроводжувалося збільшенням переліку умов його дострокового розпуску.

У сфері установчих та кадрових повноважень Верховна Рада отримала право формувати склад Кабінету Міністрів України, призначати на посади окремих міністрів, що є найбільш важливим нововведенням конституційної реформи. Крім цього, Парламенту передано право призначення Голови Служби безпеки України.

Істотно розширені контрольні повноваження Парламенту. Крім права висловлення недовіри Кабінету Міністрів, яке належало Верховній Раді й раніше, Парламент отримав виключне право вирішення питань про відставку Кабінету Міністрів та звільнення з посад окремих членів Уряду.

Після внесення змін до Конституції України парламентський контроль над діяльністю Кабінету Міністрів здійснюється відповідно до Конституції України і закону, що фактично надає Парламенту можливість самостійно визначити законодавчим шляхом межі та обсяг такого контролю.

Більш вагомими стали і прерогативи контролю Парламенту над діяльністю прокуратури, оскільки після реформи лише Верховна Рада зберегла можливість самостійно відправляти у відставку Генерального прокурора України шляхом висловлення йому недовіри. Після зменшення у п. 34 ч. 1 ст. 85 Конституції України кількості депутатів, які мають підтримати запит до Президента України, з половини до третини конституційного складу Парламенту реальною стала можливість парламентського контролю над діяльністю Глави держави у цій царині.

У сфері законодавчих повноважень внаслідок внесення змін до ст. 94 Конституції передбачено додаткові гарантії, спрямовані на забезпечення набуття чинності прийнятими Парламентом законами у тих випадках, коли після повторного розгляду закону він прийнятий більшістю у дві третини конституційного складу Парламенту. Крім цього, після реформи остаточно виключена можливість застосування Президентом України вето щодо прийнятих законів про внесення змін до Конституції України.

Додатковою гарантією самостійності діяльності Парламенту стало одержання Верховною Радою внаслідок змін до ст. 83 та ст. 88 можливості замість закону про Регламент (прийняття якого вимагалось до реформи) самостійно, без участі інших органів чи посадових осіб державної влади прийняти Регламент Верховної Ради України, який визначає організацію її роботи.

Еволюція повноважень Верховної Ради України дає підстави для того, щоб на цей час саме Парламент вважати органом, який має найбільший

обсяг влади і повноважень у сфері внутрішньополітичної діяльності держави.

Однак і в чинній редакції Конституції у частині, що стосується діяльності Верховної Ради, існують певні проблемні моменти.

Зокрема ст. 83 Конституції вимагає обов'язкового утворення у Верховній Раді України коаліції депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. У разі несформування коаліції протягом одного місяця Президент України відповідно до ст. 90 Конституції має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України.

Правова доцільність внесення цих вимог до тексту Конституції виглядала сумнівною під час підготовки та проведення конституційної реформи і залишається такою після її запровадження. Адже очевидно, що утворення коаліції не є і не може бути самоцільлю: єдиною функцією коаліції, яка прописана в конституційних нормах, є її участь у визначенні кандидатури на посаду Прем'єр-міністра та формуванні Уряду.

Як свідчить перебіг конституційного процесу в Україні протягом 1996-2004 рр., норма про обов'язкове утворення коаліції є значною мірою наслідком нестабільності, мінливості політичної структури Верховної Ради II-IV скликань, а також традиції перманентного конфлікту між Парламентом і Президентом.

Норми Конституції досить чітко визначають, що формування Уряду здійснює все ж не коаліція, а Верховна Рада України. Отже, формальна наявність чи відсутність коаліції є питанням внутрішньої діяльності Парламенту, питанням справді загальнодержавного значення є лише спроможність певного складу Парламенту сформувавши Уряд. Відтак виявилось, що на Парламент без достатніх правових підстав для цього покладена відповідальність за успіх чи неуспіх заходів, які є елементами його внутрішньої діяльності.

Можна звернути увагу також на те, що норми Конституції про формування коаліції мають фрагментарний і незавершений вигляд. Внаслідок цього питання, що є ключовими для можливого застосування положень п. 1 ч. 2 ст. 90 Конституції, вирішуються не Конституцією, а Регламентом Верховної Ради, зміст положень якого Парламент може визначати на власний розсуд. Саме в цьому нормативно-правовому акті визначаються умови створення коаліції, порядок і засади її діяльності, містяться положення, які дозволяють визначити початок і закінчення встановленого ст. 90 Конституції місячного терміну для формування коаліції.

Ситуація, за якої Парламент може сам встановлювати умови, які визначають дострокове припинення його повноважень і миттєво змінювати їх з

огляду на ті чи інші особливості конкретної політичної ситуації, виглядає алогічною. В майбутньому вона може призвести до виникнення не лише політичних і правових суперечок між Парламентом і Главою держави, а й до кризових ситуацій, коли Президент вважатиме Парламент розпущеним, а Парламент не визнаватиме факту припинення своїх повноважень.

Конституція містить лише загальні положення щодо формування коаліції у Верховній Раді. Процедури створення і припинення діяльності коаліції містяться в Регламенті Верховної Ради, який затверджується Постановою Верховної Ради. Це дає можливість діючій у Парламенті коаліції переглядати умови своєї діяльності простою більшістю голосів.

Після розпаду Коаліції демократичних сил, у процесі створення Антикризової коаліції були внесені зміни до Регламенту Верховної Ради, які спрощують умови переформатування утвореної коаліції, її розпуску або утворення нової коаліції. Така ситуація надає можливість для довільного коригування політичними силами норм Конституції, створення умов для вільного переформатування коаліцій залежно від поточної політичної кон'юнктури, внаслідок чого відкриваються можливості для втрати зв'язку політичної структури Верховної Ради з результатами виборів і відповідно – ревізії народного волевиявлення.

Постановами Верховної Ради були змінені положення Регламенту Верховної Ради, що регулюють порядок формування коаліції депутатських фракцій [22].

Першою з постанов Регламент доповнено низкою положень, зокрема щодо пролонгації пропозиції кандидатури Прем'єр-міністра та міністрів у разі припинення діяльності коаліції чи укладення нового тексту коаліційної угоди; процедури повідомлення про зміну коаліції чи складу коаліції; збереження коаліції у разі виходу частини її членів, якщо при цьому чисельний склад коаліції не стає меншим, ніж визначено Конституцією України.

Іншою постановою визначено, що мінімальна чисельність народних депутатів для формування депутатської фракції має становити не менше ніж 15 осіб; народний депутат, якого виключено зі складу депутатської фракції, є позафракційним, а позафракційний народний депутат має право за особистою заявою увійти до складу коаліції чи опозиції.

Обидві ці постанови очевидно спрямовані на забезпечення інтересів існуючої Антикризової коаліції. З одного боку, позитивом є заповнення певних прогалин в існуючому Регламенті, що дозволяє говорити про більш повне та якісне правове регулювання. З іншого – ці зміни видаються корисними насамперед для існуючої коаліції, оскільки вони послабили формальні вимоги до її утворення та діяльності, фактично знівелювали принцип імперативного мандату, який було закладено новою редакцією Конституції України.

Варто зауважити, що цей приклад підтвердив застереження експертів про небезпеку скасування конституційної вимоги затвердження Регламенту Верховної Ради Законом. Це дало можливість більшості маніпулювати Регламентом у своїх інтересах.

Прикладами неточностей, якими створені колізії, можуть бути нововведення у ст. 83 і ст. 88, якими передбачено встановлення порядку роботи Верховної Ради Регламентом Верховної Ради. Водночас п. 21 ч. 1 ст. 92 Конституції, який не зазнав змін під час реформи, передбачається, що «порядок діяльності Верховної Ради України» має визначатися виключно законами.

Конституція України передбачає певні запобіжники міжфракційним переходам народних депутатів («імперативний мандат»), які мали масовий характер у парламентах попередніх скликань, тим самим порушуючи народне волевиявлення, надаючи можливості для політичної корупції та тиску на народних депутатів з боку влади. Такими обмеженнями стали підстави для припинення повноважень народного депутата України, як відмова від вступу до фракції партії (блоку), за списком якого був обраний депутат, а також вихід з відповідної фракції.

Відсутність серед підстав для припинення повноважень народного депутата такої, як виключення з фракції, дозволило окремим депутатами ігнорувати партійні позиції при створенні коаліції. Зокрема частина депутатів із фракцій БЮТ та «Наша Україна» всупереч рішенням фракцій «індивідуально» вступили до Антикризової коаліції [23]. Подібні дії депутатів не передбачені Конституцією (в ній зазначається, що у Верховній Раді створюється «коаліція депутатських фракцій») [24], суперечать логіці пропорційних виборів і є, по суті, спотворенням народного волевиявлення. Додатковим негативним чинником є те, що відповідна практика отримала легітимацию через зміни до Регламенту Верховної Ради, згідно з якими відновлено «позафракційний» статус народних депутатів.

Таким чином, визначена у Конституції формула так званого імперативного мандата є недосконалою. Враховуючи дискусійний характер відповідних змін до Конституції, доцільно визначитися: або взагалі відмовитися від принципу імперативного мандата, або зробити цей принцип дієвим [25].

Конституція не передбачає закріплення зв'язку між програмою діяльності парламентської коаліції та програмою дій сформованого нею Кабінету Міністрів, а також корекції останньої у зв'язку з розширенням чи зменшенням складу коаліції. Внаслідок неврегульованості питання можлива ситуація, коли програмні засади коаліції і Кабінету Міністрів увійдуть у протиріччя.

Ця обставина не відповідає логіці формування Уряду коаліцією, створює загрозу неузгодженості в діях і навіть конфлікту між Парламентом і Урядом, зниження ефективності діяльності системи влади у цілому.

Враховуючи зазначене, нагальною є потреба у врегулюванні існуючих проблемних моментів у розділі Конституції, присвяченому діяльності Верховної Ради. Питання подальшої еволюції системи влади в Україні в бік парламентської республіки, вочевидь, є питанням перспективи, а його вирішення має залежати не лише від позицій провідних політичних сил та їхніх рішень, а й від наявності відповідного суспільного запиту.

Посилання

1. Саидов А. Х. Национальные парламенты мира: Энцикл. справ. – М.: Волтерс Клувер, 2005.
2. Там само.
3. Сучасний парламентаризм і тенденції його розвитку / Український парламентаризм: минуле і сучасне. – К.: Парламент. вид-во, 1999. – С. 11–12.
4. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. – К., 2001. – С. 115–117.
5. Саидов А. Х. Национальные парламенты мира: Энцикл. справ. – М.: Волтерс Клувер, 2005.
6. Исаев М. А. Государственный строй Норвегии. – М., 1999.
7. Сучасний парламентаризм і тенденції його розвитку / Український парламентаризм: минуле і сучасне. – К.: Парламент. вид-во, 1999. – С. 14.
8. Саидов А. Х. Национальные парламенты мира: Энцикл. справ. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – С. 58; Лорди проти реформ своєї палати // День. – 2007, 27 березня, – С. 3.
9. Основной закон Федеративной Республики Германия. – Берлин, 2001; Национальные парламенты мира. – М., 2005. – С. 69.
10. Саидов А. Х. Национальные парламенты мира: Энцикл. справ. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – С. 132.
11. Сучасний парламентаризм і тенденції його розвитку // Український парламентаризм: минуле і сучасне. – К.: Парламент. вид-во, 1999. – С. 29.
12. Там само.
13. Саидов А. Х. Национальные парламенты мира: Энцикл. справ. – М.: Волтерс Клувер, 2005.
14. Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм. – К., 1993.
15. Конституция Княжества Андорра // Конституции государств Европы. – М., 2001. – Т. 1; Конституция Княжества Монако // Конституции государств Европы. – М., 2001. – Т. 2.

16. Конституція Італійської Республіки / Конституції держав Європейського Союзу. – С. 433.

17. Сучасний парламентаризм і тенденції його розвитку / Український парламентаризм: минуле і сучасне. – К.: Парламент. вид-во, 1999.

18. Бундестаг и Бундесрат Федерального парламента ФРГ / Інститути конституційного права іноземних держав. – М., 2002.

19. Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм. – К., 1993.

20. Сучасний парламентаризм і тенденції його розвитку / Український парламентаризм: минуле і сучасне. – К.: Парламент. вид-во, 1999.

21. Ковачев Д. А. Национальное собрание и Сенат Франции / Інститути конституційного права іноземних держав. – М., 2002.

22. Про внесення змін до статей 64-66 Регламенту Верховної Ради України: Постанова Верховної Ради України № 74 від 3 серпня 2006 р.; Про внесення змін до статей 59, 61 Регламенту Верховної Ради України: Постанова Верховної Ради України № 157 від 19 вересня 2006 р.

23. Угода про створення коаліції у Верховній Раді України V скликання. – <http://zakon.rada.gov.ua>

24. Конституція України. Офіційне видання. – К., 2006. – Ст. 83, ч.6.

25. Норми щодо запровадження імперативного мандата та загального нагляду прокуратури викликали питання з боку Венеціанської комісії з приводу їхньої невідповідності європейській конституційній практиці. Це, виходячи з міжнародних зобов'язань України, потребуватиме відповідного врахування при внесенні наступних змін до Конституції. Питання доцільності та обґрунтованості запровадження імперативного мандата є предметом окремої дискусії. Тут аналізуються наслідки запровадження конкретних конституційних норм.

РОЗДІЛ VII

ВИКОНАВЧА ВЛАДА І АДМІНІСТРАТИВНЕ УПРАВЛІННЯ У КОНТЕКСТІ НОВОЇ СИСТЕМИ ПРАВЛІННЯ

7.1. Практика діяльності урядів європейських держав

Згідно із визначенням уряд демократичної держави – це колегіальний орган загальної компетенції, що здійснює керівництво виконавчою та розпорядчою діяльністю у відповідній країні. До його складу здебільшого входять керівники головних органів центральної адміністрації. За політичними ознаками уряди є однопартійними, позапартійними та коаліційними. Однопартійний уряд у демократичних країнах утворюється, коли певна політична партія одержала абсолютну більшість місць у парламенті або коли президент (глава держави) формує уряд виключно з представників своєї партії.

Нині в європейських країнах, на відміну від США, де було реалізовано класичний варіант поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, виконавча влада переважно залежить від законодавчої через механізми власного формування та функціонування. Виконавча влада розглядається нами як одна з гілок влади, яка є широким і складним феноменом, що охоплює поряд із її політичною складовою – урядом, також систему адміністративних органів, які безпосередньо підпорядковуються центральному уряду. Як зазначає Дж. Сарторі, у європейських країнах, де існує парламентський тип правління, немає поділу влад між парламентом і урядом, ці системи засновані на поділі повноважень між законодавчою та виконавчою владами [1]. Зазначимо, окрім цього, що у континентальних державах, на відміну від США, виконавча влада, її суто політичний компонент здебільшого є колегіальним. Тобто це колегіальні органи, які традиційно називаються «кабінетами», що зовсім не притаманно американській традиції та практиці.

У своєму дослідженні ми будемо послуговуватися співмірними поняттями «уряд» та «кабінет міністрів» для означення політичного органу виконавчої влади. Водночас для європейських країн ці поняття мають певні змістові, культурні та історичні особливості. Поняття «урядовий кабінет» застосовуємо для визначення форми уряду, де прем'єр-міністр або президент формують кабінет міністрів, доручаючи їм відповідні міністерства.

Зазначимо, що більшість урядових кабінетів не є гомогенними, однорідними утвореннями. Вони відрізняються за багатьма ознаками, перебуваючи під впливом різних факторів. У цьому плані пошлемося на ключові характеристики діяльності урядів європейських країн, які виділяє у своїй науковій роботі А. Романюк:

- позиція глави уряду – прем'єр-міністра;
- типологія урядових кабінетів;
- умови формування коаліційних урядів;
- стабільність урядів [2].

Для більшості європейських держав, незважаючи на колективний характер урядів, передбачено спеціальний статус глави уряду, тобто тієї людини, яка очолює кабінет міністрів. Найпоширеніший термін для означення цієї посади – «прем'єр-міністр» – властивий для Бельгії, Греції, Данії, Ірландії, Нідерландів, Португалії, Великобританії, Фінляндії, Франції, Швейцарії та Швеції. В Австрії та Німеччині голову виконавчої влади називають канцлером, в Іспанії – голова уряду, в Італії – голова ради. Такі самі підходи запозичили й більшість країн молодшої демократії. Так, у Литві, Румунії, Словенії та інших країнах виконавчу владу очолює прем'єр-міністр, він спрямовує діяльність уряду, а у Словаччині – голова уряду.

В деяких країнах Європи, зокрема у князівствах, збереглися традиційні підходи щодо формування виконавчої влади загалом. Так, у Люксембурзі главою виконавчої влади згідно з Конституцією є великий герцог. Він, будучи главою держави, самостійно керує країною, не призначаючи додатково прем'єр-міністра.

Наголосимо, що у більшості європейських країн вже сформувалася традиція називати кабінети за прізвищем особи, яка виконувала і виконує функції прем'єр-міністра: кабінет Уїнстона Черчілля, кабінет Маргарет Тетчер, кабінет Тоні Блера, уряд Паоло Андреотті; або за назвою домінуючої в уряді політичної партії – консервативний кабінет, соціал-демократичний, ліберальний тощо. У Федеративній Республіці Німеччина коаліційний уряд прийнято називати також за іменем керівників двох урядових партій. Так, у пам'яті громадян і політиків збереглися визначення: уряд Брандта – Шееля, Коля – Геншера, Шредера – Фішера та ін.

Процес обрання на посаду прем'єр-міністра значною мірою залежить від партійної та виборчої систем. У межах британської моделі, де існує двопартійна система і діє виборча система відносної більшості, у парламенті завжди формується більшість з представників однієї з двох найбільших політичних партій. Главою уряду за цією системою стає голова партії, яка перемогла на виборах. Процедурно прем'єр-міністра призначає монарх, але функція монарха у цій ситуації суто номінальна. Цілком можливою є ситуація, коли з'їзд правлячої партії у міжвиборчий період переобере лідера партії і новообраний лідер отримує право обійняти посаду прем'єр-міністра. Подібна ситуація є не лише гіпотетичним припущенням.

У Німеччині федеральний канцлер обирається без обговорення бундестагом на основі подання федерального президента. Потенційно претендентами на цю посаду є голови двох найбільших політичних партій. Голову уряду визначають за результатами парламентських виборів. Зокрема на останніх виборах до бундестагу у 2005 р. лише з мінімальною перевагою вибори виграли християнські демократи. Тому федеральним канцлером і стала лідер цієї партії А. Меркель, а Г. Шредеру довелося закінчити політичну кар'єру [3].

Згідно зі ст. 37 Конституції Греції зафіксовано вимогу, що посаду прем'єр-міністра в державі після виборів до парламенту має обійняти лідер партії, яка має абсолютну більшість місць у парламенті [4]. У державах, де одна політична партія самостійно або за допомогою меншої формує уряд, глава держави лише формально призначає/номінує прем'єр-міністром лідера політичної партії, яка має більшість у парламенті.

У державах, де існує багатопартійна система й уряд формується коаліційно, призначення прем'єр-міністра залежить від міжпартійних домовленостей. У такій ситуації роль глави держави суттєво зростає і це характерно для Іспанії, Італії, Нідерландів, Португалії, Фінляндії, Франції чи молодих демократій – Польщі, Чехії, Угорщини та ін. У Нідерландах королева після виборів проводить консультації з лідерами усіх партій, які пройшли до парламенту, потім визначає, кому надати право формувати уряд. Процес обговорення потенційного партійного складу уряду, відповідно і визначення нового глави уряду може бути досить тривалим. Рекордними були консультації щодо формування уряду ван Агта у 1977 р. у Нідерландах. Тоді вони тривали протягом 208 днів і охопили дев'ять спроб [5].

Вельми суттєвим моментом є те, що королева призначає главу уряду лише тоді, коли партія, якій доручено сформувати уряд, досягне згоди з іншими політичними партіями стосовно поділу портфелів, програми діяльності уряду, а також персонального складу, враховуючи визначення особи, яка буде

прем'єр-міністром. Такі самі вимоги щодо попереднього узгодження складу уряду сформовані й у низці країн Центрально-Східної Європи.

Згідно з Конституцією Італії президент держави не має значних повноважень, але його практична роль у формуванні уряду досить вагома. Це пов'язано з тим, що президента обирають на сім років, а урядові коаліції цієї країни нестабільні, здебільшого короткотривалі. Президент має свободу вибору серед лідерів політичних партій у наданні їм можливості сформувати уряд. У Франції президент надає право сформувати уряд представнику найбільшої за кількістю депутатських мандатів у парламенті політичної партії. З часу заснування П'ятої республіки президенти надавали таку можливість своїм однопартійцям. Проте у 1986 р. вперше Ф. Міттеран змушений був надати це право лідеру опозиційної щодо Соціалістичної партії, від якої був обраний він сам на посаду президента, Об'єднанню у справі республіки – Ж. Шираку, тому що саме партія останнього в складі коаліції мала більшість у парламенті. Подібна ситуація склалась і під час першого терміну президентства Ж. Ширака. А саме, коли у 1997 р. він був змушений надати право формування уряду представникові опозиційної Соціалістичної партії – Л. Жоспену. В інших країнах, зазначених вище, вплив глави держави на призначення прем'єр-міністра має номінальний характер.

Як свідчить практика, домовленості щодо кандидатури на посаду прем'єр-міністра у більшості країн відбуваються після оголошення результатів виборів. Проте у Федеративній Республіці Німеччина і Франції вони відбуваються ще до виборів, коли з'ясовуються можливості формування правлячої коаліції.

Особлива ситуація існує у Швеції, де визначення кандидатури на посаду прем'єр-міністра згідно з Конституцією є сферою компетенції глави парламенту, який традиційно представляє у парламенті найвагомішу політичну партію [6].

Підкреслимо, що у коаліційному уряді посада прем'єр-міністра не завжди має належати лідеру найбільшої в коаліції політичної партії. Провідну роль в обранні одного партійного лідера серед декількох претендентів може зіграти рівень його популярності у суспільстві, а також конкретна політична ситуація в країні та відповідний перебіг політичних подій. Прикладом цього може слугувати обрання у 1981 р. та 1982 р. прем'єр-міністром Італії лідера Італійської республіканської партії Д. Спадоліні у межах багатопартійної коаліції, де Християнсько-демократична партія була найбільшим партнером за кількістю депутатських мандатів [7].

У науковій літературі є спеціальні дослідження стосовно того, який рівень впливу має прем'єр-міністр тієї чи іншої європейської держави.

Так, у державах Західної Європи високий вплив на перебіг політичних процесів мають глави урядів Великобританії, ФРН, Греції, Ірландії, Іспанії та Португалії [8].

Водночас посади прем'єр-міністрів Польщі, Румунії, Фінляндії та Франції, де змішана чи напівпрезидентська форма правління, передбачають значний обсяг повноважень президента за обмеження сфери компетенції прем'єр-міністра порівняно з компетенцією їхніх європейських колег. Як свідчить аналіз, прем'єр-міністри з високим рівнем впливу характерні для країн з однопартійним урядом або з коаліційним урядом, де є одна домінуюча партія. Відповідно вплив прем'єр-міністра слабшає у коаліційних урядах. У таких урядових коаліціях здебільшого менший партнер (за кількістю мандатів у парламенті) через різні мотивації воліє мати значно більше впливу на свого партнера по коаліції.

Рівень авторитетності прем'єр-міністра залежить також від його впливу на процес формування уряду, враховуючи систему розподілу міністерських посад. Слід зазначити, що для абсолютної більшості політиків участь в уряді є визначальним елементом їхньої політичної діяльності та особистої кар'єри. Водночас кількість міністерських посад в складі уряду здебільшого обмежена. Так, у Бельгії згідно зі ст. 99 Конституції до кабінету міністрів має входити не більше 15 членів, а уряд Швейцарії складається всього лише з 7 осіб. Така кількість склалась історично з 1848 р., закріплена у Конституції і зберігається досі, незважаючи на те, що обсяг повноважень, які підлягають регулюванню, відчутно збільшився.

Зауважимо, що чим більшою є кількість міністерських посад, до розподілу яких причетний прем'єр-міністр, тим вагомішим буде його вплив на міністрів під час їх роботи у складі уряду. Серед європейських голів урядів найбільший вплив має прем'єр-міністр Великобританії, оскільки він є головою партії, яка має більшість у парламенті, відповідно виграш виборів означає визнання його як лідера з боку відносно більшості населення країни. Прем'єр-міністр Її Величності має право призначати від 90 до 100 вищих державних чиновників (уряд) з депутатів парламенту обох палат. Він самостійно визначає не лише склад уряду, але й змінює його структуру, відправляє у відставку міністрів. У політичній історії цієї країни були випадки, коли окремі прем'єр-міністри обіймали посаду міністра, зокрема У. Черчилль. Прем'єр-міністр особисто головує на засіданнях кабінету міністрів, формує порядок денний цих засідань. До його компетенції належить також контроль за роботою державної адміністрації. Першочергові завдання глави кабінету – економіка та зовнішня політика. Прем'єр-міністр має контактувати з главами урядів багатьох країн світу, уважно стежити за діяльністю міністерства фінансів, яка стосується економіки, оскільки все,

що відбувається у цій сфері, досить часто впливає на популярність уряду. Прем'єр-міністру треба знаходити рівновагу між концепціями зовнішньої та внутрішньої політики впливових членів уряду, як міністра закордонних справ та міністра фінансів, та поглядами, які існують з цього питання в партії та в парламенті, а також своїми власними інтересами [10].

Зовсім інші прерогативи має прем'єр-міністр уряду Нідерландів. Саме партії, що створюють коаліційний уряд, спочатку спільно розподіляють між собою міністерські портфелі, а тоді вже самостійно кожна вирішує, які її представники будуть обіймати міністерські посади. За визначенням дослідників, «у Нідерландах прем'єр-міністр або має малий вплив, або його взагалі не має щодо складу свого кабінету. Він може належати серцевинній групі, яка визначає міністерську команду зі складу його власної партії, але міністрів інших урядових партій наймає їхнє партійне керівництво і вони роблять лише один ритуальний візит до прем'єр-міністра перед призначенням королеви. Крім того, прем'єр-міністр не може ані переформувати кабінет, ані звільнити окремих міністрів» [11].

Подібна ситуація характерна і для Норвегії, яка, на відміну від Нідерландів, має не коаліційний кабінет, а здебільшого однопартійний. У цій країні значний вплив на діяльність уряду справляють внутрішньопартійні фракції та групи інтересів. А рівень компетенції прем'єр-міністра визначається між цими двома контрастними позиціями. Додатковим чинником, який впливає на вагомість посади прем'єр-міністра, є історична традиція. Історія Великобританії свідчить про те, що більшість прем'єр-міністрів мали значний вплив на політичне життя власної країни. Цьому сприяє і відсутність окремого акту – конституції, яка в інших країнах чітко регламентує межі компетенції прем'єр-міністра щодо інших державних інститутів. У Сполученому Королівстві кожен прем'єр-міністр має змогу широко трактувати обсяг власних повноважень і у разі конфлікту підготувати та провести через парламент відповідний законодавчий акт, який би легітимізував реалізовані вже на практиці повноваження. Відповідно сильна позиція прем'єр-міністрів Ірландії так само опирається на спільний історичний досвід Великобританії.

Для Німеччини посада канцлера, найбільш потужна у системі політичної влади у державі, пов'язана з Конституцією 1867 р. Історичним символом цієї сильної виконавчої влади у країні того періоду, так само і німецької виконавчої влади взагалі, став «залізний канцлер» – Отто фон Бісмарк. Така традиція продовжувалась у німецькій державі під час існування III Рейху. Відродження Німеччини у післявоєнний період пов'язується з діяльністю першого канцлера ФРН К. Аденауера та гідних йому наступників включно з нинішнім керівником уряду Німеччини

А. Меркель. Підтвердженням цього є практика розробки і впровадження урядової політики та «дотримання» засад колегіальності роботи федерального уряду. Незважаючи на можливі розбіжності в позиціях міністерств, рішення ухвалюються колегіально від імені всього уряду. Тільки так у відповідності до Основного Закону забезпечується єдність політики уряду. Щоправда, дійсність і конституційна норма тут часто розходяться. У спірних питаннях чи ускладнених випадках рішення приймає спочатку і здебільшого особисто глава уряду.

Серед інших держав, які належать до групи з високим рівнем впливу прем'єр-міністра, можна навести Грецію, Іспанію та Португалію. Вони у XX ст. певний час перебували під військовою, або фашистською диктатурою, тобто пройшли через період сильної авторитарної виконавчої влади. Відповідні історичні підтвердження визначеної залежності ми знаходимо і щодо інших країн. Останні належать до третьої групи, але зворотно – у плані наявності досвіду попереднього існування слабкої виконавчої влади.

Незважаючи на неоднакову вагомість посади прем'єр-міністра у різних країнах Європи, відзначається поступове підвищення статусу цієї посади, зокрема і у країнах молоді демократії. Здебільшого це пов'язується зі суттєвим зростанням ролі та значення засобів масової інформації у суспільному житті кожної країни та з розвитком інтеграційних процесів у Європі. У першому випадку посада прем'єр-міністра незалежно від рівня її впливовості внаслідок функціональних обов'язків сприяє тому, що прізвища глав уряду постійно використовують на шпальтах газет, журналів, у передачах радіо– та телестанцій. Традиційною для європейських країн є практика звернень прем'єр-міністрів до громадян за допомогою мережі Інтернет і відповідно звернення громадян. Активний розвиток інтеграційних процесів у Європі, зростання їх важливості для подальшого розвитку континенту відбувається у рамках інтенсивного міжнародного діалогу, в якому прем'єр-міністри, які представляють власні держави і провідні партії, є рівними незалежно від їхніх внутрішньополітичних повноважень. Подальший розвиток і активізація даних процесів, поглибленої задіяності в них політичних партій окремо розглядається в контексті участі політичних партій у діяльності Європарламенту.

Підкреслимо, що ключовим компонентом формування урядів є вибори. Хоча вони лінійно не вирішують питання, яка буде остаточна партійна конфігурація уряду і відповідно, хто конкретно до нього пройде, проте від їхнього результату залежить, які партії можуть претендувати на участь в уряді. Від результату виборів залежить і те, чи попередній уряд залишиться при владі, у разі його коаліційності – чи збереже попередня коаліція свою партійну конфігурацію. Також відчутною характеристикою сучас-

них урядів стає зростання представництва та ролі жінок. Особливо активно такі процеси відбуваються у скандинавських державах.

Важливим з точки зору розвитку вітчизняної політичної системи постає зростаюче значення у політичній практиці політичної відповідальності партій та їхніх урядів перед виборцями за долю власної країни та її поступ у майбутнє. Внаслідок розвитку інтеграційних процесів на європейському континенті поступово вирівнюються за обсягами повноважень компетенції голів урядів держав з різними формами правління.

7.2. Кабінет Міністрів України: нова роль, нові виклики

У процесі формування та реформування системи влади України з часу набуття нею незалежності Кабінет Міністрів переважно виступав в ролі об'єкта, за вплив на який розгорталася конкуренція між Верховною Радою та Президентом. Ця конкуренція, по суті, була рушійною силою конституційного процесу в Україні, а етапні події останнього (прийняття Конституційного Договору, Конституції України 1996 р. та змін до Конституції 2004 р.), відповідно, позначалися зміною інституту, що здійснював пріоритетний вплив на Уряд.

Так, у період 1991-1995 рр., будучи за своїм конституційним статусом «органом державної виконавчої влади України», Уряд де-факто більше підпорядковувався законодавчій гілці влади в особі Парламенту ніж Президенту, який одночасно був главою держави і главою виконавчої влади.

Конституційний Договір визначав, що «Кабінет Міністрів України є центральним колегіальним органом державної виконавчої влади, підпорядкованим Президентові України і відповідальним перед ним», змінивши, таким чином, пріоритетність у підпорядкуванні Уряду.

Конституція України від 28 червня 1996 р. закріпила статус Кабінету Міністрів як вищого органу в системі виконавчої влади. До внесення змін до Основного Закону у грудні 2004 р. вирішальний вплив на діяльність Уряду мав Президент. Проте останній вже не мав статусу глави виконавчої влади, а відтак – формально був позбавлений відповідальності за результати діяльності Уряду і всієї виконавчої вертикалі.

Внаслідок змін до Конституції від 8 грудня 2004 р. Кабінет Міністрів перетворився з органу, підпорядкованого і жорстко контролюваного Главою держави, на цілком самостійний орган державної влади. Кабінет Міністрів вперше де-факто став вищим органом у системі виконавчої влади, яким до цього він був де-юре.

Конституційна реформа передала Кабінету Міністрів право самостійно (хоча й відповідно до закону) визначати перелік центральних органів виконавчої влади, призначати та звільняти з посад керівників центральних органів виконавчої влади, які не належать до складу Уряду. Також Кабінету Міністрів надано право призначення та звільнення з посад заступників міністрів, яке остаточно закріплене набуттям чинності (хоча й в конфліктний спосіб) Законом «Про Кабінет Міністрів України»[12].

Внесені до Конституції зміни дещо розширили повноваження Кабінету Міністрів у частині керівництва та координації діяльності органів влади, які не знаходяться в його прямому підпорядкуванні. Зокрема розширенням таких повноважень можна вважати появу в Конституції норм про обов'язкову участь Прем'єр-міністра у процесі призначення і звільнення з посад Голови Антимонопольного комітету, Голови Державного комітету телебачення та радіомовлення, Голови Фонду державного майна України.

Саме наявність цих повноважень дає підстави говорити про набуття Урядом значного обсягу самостійності в організації роботи органів виконавчої влади та своєї внутрішньої діяльності.

Не менш вагомими для визначення нового статусу Уряду стали зміни положень Конституції, пов'язані з вирішенням кадрових питань в Уряді та контролем над його діяльністю.

Зокрема це передача від Президента до Кабінету Міністрів таких повноважень, як призначення на посади та звільнення за поданням Прем'єр-міністра керівників центральних органів виконавчої влади, які не належать до складу Кабінету Міністрів, а до Прем'єр-міністра – повноважень з подання на розгляд Верховної Ради кандидатур членів Кабінету Міністрів.

Нині Кабінет Міністрів є відповідальним і перед Президентом, як було передбачено Конституцією раніше, і перед Верховною Радою та керується у своїй діяльності не лише Конституцією України, законами й указами Президента, але й постановами Верховної Ради.

Кабінет Міністрів складає свої повноваження перед новообраною Верховною Радою, а не перед новообраним Президентом, як раніше. Відправити Кабінет Міністрів та його керівника у відставку може лише Верховна Рада шляхом прийняття резолюції недовіри, а не Президент України. При цьому питання про відповідальність Кабінету Міністрів не може розглядатися Верховною Радою більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом року після схвалення Програми діяльності Уряду або протягом останньої сесії Верховної Ради.

Окрім цього, як зазначалося вище, конституційна реформа призвела до «відновлення» тих положень Конституції, які до реформи фактично були нечинними, що також сприяло посиленню ролі Кабінету Міністрів у

системі влади. В цілому усі наведені чинники мали своїм наслідком перетворення Кабінету Міністрів з органу, підпорядкованого і підконтрольного насамперед Президентові й значно меншою мірою Парламенту, на орган влади, практично незалежний від Глави держави і більше залежний від Парламенту.

Нинішні повноваження Президента України дають йому можливість лише певною мірою впливати на діяльність Уряду в зовнішньополітичній та оборонній сферах, застосовувати право вето до прийнятих за ініціативою Уряду законів і зупиняти його рішення в тих випадках, коли вони, на думку Президента, суперечать Конституції.

У сучасних конституційно-правових умовах єдиним органом, якому де-юре підпорядковується Уряд і який може прийняти рішення про заміну одного Уряду іншим, є Верховна Рада. Реформа розширила й можливості Парламенту з контролю над діяльністю Уряду. Однак цілком очевидно, що внаслідок своєї суті, структури та механізмів функціонування Парламент не може безпосередньо керувати Урядом чи окремими центральними органами виконавчої влади. Можливості ж висловлення Парламентом недовіри Уряду чи змін його персонального складу можуть бути реалізовані лише гласно, з дотриманням усіх процедурних норм, що слугує додатковим елементом стабільності Уряду.

Зазначене вище дає підстави для висновку, що внаслідок останньої фази конституційної реформи саме Кабінет Міністрів отримав найбільший обсяг повноважень і підвищення статусу.

Поруч з цим у чинній редакції Конституції існує низка проблемних моментів, що стосуються процедур формування персонального складу Уряду та припинення його діяльності, порядку реалізації певних його функцій, взаємодії з Президентом України.

Норми Конституції щодо процедури формування Уряду парламентською коаліцією припускають виникнення конфліктних ситуацій [13]. Наприклад, у питанні визначення кандидатури на посаду Прем'єр-міністра, з одного боку, формулювання ч. 3 ст. 115, за яким «кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України», начебто є імперативним і не передбачає можливості відмови Президента від його виконання. А з іншого – є певні моменти (зокрема тривалий 15-денний термін, що відводиться на виконання цієї функції) для припущень, що згадані конституційні норми не зобов'язують Президента вносити запропоновану йому коаліцією кандидатуру і він має право її відхилити.

Ситуація, яка склалася під час формування першого «післяреформеного» Уряду, засвідчила, що недосконалість конституційних положень з цього питання може спричинити серйозну конституційно-правову кризу.

Відповідні положення Конституції допускають виникнення ситуації, коли Верховна Рада сформувала коаліцію і внесла кандидатуру Прем'єр-міністра наприкінці 60-денного терміну, відведеного на ці процедури, але Президент має час на розгляд цієї кандидатури, який виходить за межі 60 днів, відведених на формування коаліції і Уряду [14].

Можливість виникнення такої ситуації у процесі формування Антикризової коаліції та Уряду В. Януковича дала підстави для дискусій з приводу наявності підстав у Президента для розпуску Верховної Ради і проведення позачергових виборів. Відсутність у Конституції норм, які б зобов'язували коаліцію у Верховній Раді подавати Президенту кандидатуру Прем'єр-міністра за 15 днів до завершення 60-денного терміну, з одного боку, обмежує Президента у використанні його права на розгляд відповідної кандидатури, з іншого – дає можливість Президенту свідомо зволікати з розглядом, аби отримати підстави для розпуску Парламенту і проведення позачергових виборів. Такий розвиток подій є теоретично можливим, коли у разі проведення позачергових виборів партії, які підтримують Президента України, мають можливість отримати більше мандатів, ніж вони мають у діючій Верховній Раді, або Президента не влаштовує подана кандидатура Прем'єр-міністра.

Конституція містить лише загальні принципи формування коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді та формування коаліцією Кабінету Міністрів. Водночас не дається відповіді на питання, чи можуть бути членами Уряду представники партій і блоків, які не належать до складу коаліції, кандидатури, внесені на посади міністрів Президентом поза межами п. 12 ч. 1 ст. 85 Конституції.

Така ситуація склалася з нинішнім Кабінетом Міністрів. Зокрема до його складу (на момент формування) за неконституційною «квотою Президента» ввійшли шість міністрів [15]. Два члени Кабінету Міністрів і зараз представляють політичні сили, які не є членами коаліції і взагалі не представлені в Парламенті, ще один – увійшов за квотою партії-члена коаліції, але представляє політичну силу, яка не належить до складу коаліції [16].

Цим порушується закладений в Конституції принцип формування Уряду коаліцією депутатських фракцій, яка формується за результатами виборів, відповідно, спотворюється волевиявлення громадян, створюються підстави для «конфлікту лояльностей» у деяких міністрів, закладається підґрунтя для зниження дієздатності Уряду, провокується безвідповідальність певних політичних сил (які не належать до складу коаліції) за своїх представників в Уряді.

Потенційну загрозу кризи у системі влади містить в собі й невизначеність у Конституції критеріїв, за якими Кабінет Міністрів вважається сформованим. Критерій «двох третин» закладений в Законі «Про Кабінет Міністрів України», однак, враховуючи зазначені вище обставини, все ж бажано було б мати закріплення відповідного критерію безпосередньо в Конституції. У разі прийняття Конституційним Судом рішення про неконституційність Закону «Про Кабінет Міністрів України» відповідна ситуація може бути використана Президентом для свідомого створення підстав для дострокового припинення повноважень Верховної Ради через неподання кандидатур на посади Міністра оборони та Міністра закордонних справ або внесення на ці посади кандидатур, які заздалегідь не будуть підтримані коаліцією депутатських фракцій.

Серед підстав припинення діяльності Уряду немає такої, як припинення діяльності коаліції, що його сформувала. Подібна ситуація після набуття чинності зміна до Конституції не виникала, проте це теоретично можливе у зв'язку з переформатуванням чи розпадом коаліції [17]. У цьому разі можна очікувати конфлікт між новою коаліцією та Урядом, сформованим попередньою коаліцією. Наприклад, можлива ситуація, коли новостворена коаліція не може відправити у відставку Уряд через обмеження, визначені ч. 2 ст. 87 Конституції України. Таким чином, їй доведеться «співіснувати» з цим Урядом, що знижуватиме ефективність дій обох інститутів.

До проблемних моментів, які вже викликали чимале напруження в стосунках між Урядом і Президентом, слід віднести питання контрасигнації та призначення глав МДА.

Недостатня деталізація ч. 4 ст. 106 Конституції, де йдеться про скріплення указів Президента підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання, спричинила дискусію про зміст процедури контрасигнації, оскільки президентська і урядова сторони по-різному тлумачили дане положення. У Законі «Про Кабінет Міністрів України» здійснюється деталізація цієї процедури на підставі урядового підходу, що, однак, не сприймається Президентом.

Аналогічна колізія виникла в процесі практичного застосування положення ст. 113 Конституції про призначення та звільнення глав місцевих державних адміністрацій «за поданням Кабінету Міністрів України», що до реформи виглядало як формальність.

Дані проблеми, що є наслідком недосконаlosti відповідних положень Конституції, їхньої неоднозначності або наявності правових лакун, можуть бути вирішені шляхом офіційного тлумачення відповідних положень Конституції Конституційним Судом або внесення до Основного Закону необхідних уточнюючих змін.

Відповідно до ст. 120 Конституції України «організація, повноваження і порядок діяльності Кабінету Міністрів України, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади визначаються Конституцією і законами України». Це положення Конституції зумовлює необхідність прийняття окремого (окремих) законодавчих актів, що стосувалися б відповідно Кабінету Міністрів України та центральних органів виконавчої влади [18].

Після прийняття Конституції України Верховною Радою здійснювалися неодноразові спроби прийняття Закону «Про Кабінет Міністрів України», проте через неодноразове застосування тодішнім Президентом України Л. Кучмою права вето цей Закон так і не набув чинності [19]. У зв'язку з внесенням 8 грудня 2004 р. змін до Конституції України, постала потреба у прийнятті відповідного Закону у редакції, що відповідала б новому конституційно-правовому статусу та повноваженням Кабінету Міністрів.

Процес прийняття відповідного законодавчого акта значною мірою став своєрідним віддзеркаленням складної внутрішньополітичної ситуації, конфліктів між центральними владними інститутами, провідними політичними силами, спричиненими конституційними змінами та результатами виборів 2006 р.

Зокрема в Універсалі національної єдності, який був підписаний Президентом та лідерами парламентських фракцій напередодні подання кандидатури В. Януковича на посаду Прем'єр-міністра, передбачалося першочергове прийняття Верховною Радою Закону «Про Кабінет Міністрів України», підготовленого для внесення Президентом України.

Однак, після того, як В. Янукович став Прем'єр-міністром Кабінет Міністрів вніс до Верховної Ради власний проект відповідного закону, незважаючи на те, що на розгляді вже перебував президентський проект Закону «Про Кабінет Міністрів України та центральні органи виконавчої влади». Парламентська коаліція також всупереч зобов'язанням, взятим при підписанні Універсалу, підтримала проект Кабінету Міністрів. 12 грудня 2006 р. президентське вето на даний закон було подолане (за подолання вето, крім фракцій-членів антикризової коаліції, голосувала фракція БЮТ), жодна з пропозицій Президента при повторному розгляді не була врахована. Після тривалої дискусії навколо правомірності повторного застосування Президентом права вето та достатності підстав для набуття Законом чинності його все ж було оприлюднено за підписом Голови Верховної Ради О. Мороза без підпису Президента України.

6 лютого 2007 р. Президент України звернувся до Конституційного Суду України з поданням щодо визнання Закону України «Про Кабінет Міністрів України» таким, що в цілому не відповідає Конституції України, на підставі

порушення конституційної процедури його розгляду та набуття ним чинності [20]. Таким чином, протягом певного часу Кабінет Міністрів України діє на підставі Закону, конституційність якого оскаржується Президентом.

Зміст прийнятого законодавчого акта зазнав впливу політичної боротьби навколо повноважень вищих владних інститутів. Так, в деяких випадках норми Закону безпідставно розширюють повноваження коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді. Це, зокрема, стосується надання коаліції права вносити до Верховної Ради подання про призначення на посаду Прем'єр-міністра, а також міністрів оборони і закордонних справ у разі, якщо Президент не зробить цього у термін, визначений у першому випадку – Конституцією, у другому – цим же Законом. Неврегульованими залишаються деякі процедурні моменти з призначеннями і звільненням відповідних міністрів, зокрема щодо повторного внесення однієї й тієї самої кандидатури.

Закон «омінає» певні положення Конституції, які надають Президенту та створюваним при ньому конституційним органам відповідні повноваження щодо Кабінету Міністрів. Зокрема йдеться про ст. 107 Конституції України, в якій зазначається, що «Рада національної безпеки і оборони України координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони», а також про п. 15 ч. 1 ст. 106 Конституції, якою визначено право Президента України зупиняти акти Кабінету Міністрів з мотивів їхньої невідповідності Конституції України з одночасним зверненням до Конституційного Суду. Також Закон не передбачає можливості оскарження актів Кабінету Міністрів у адміністративних судах, що обмежує конституційне право громадян на оскарження в суді дій органів державної влади.

Дискусійним є визначений у Законі порядок реалізації процедури скріплення актів Президента України підписами Прем'єр-міністра та міністра, відповідального за виконання відповідного акту.

До інших недоліків Закону «Про Кабінет Міністрів України» слід віднести: відмову від ідеї чіткого розмежування адміністративних і політичних функцій і посад у міністерствах, зокрема від запровадження посад державних секретарів; перевантаження Прем'єр-міністра та міністрів адміністративними функціями; узаконення нових бюрократичних структур (зокрема, «Апарату Прем'єр-міністра») та ін.

Водночас Закон має і певні позитиви [21]. Передусім це стосується віднесення посад членів Кабінету Міністрів до політичних, що має унеможливити у майбутньому судові колізії навколо звільнення міністрів з посад з посиланням на трудове законодавство і законодавство про державну службу.

На позитивну оцінку заслуговують питання, пов'язані з регламентацією роботи Уряду. Так, згідно із Законом Кабінет Міністрів має протягом 30 днів після набуття повноважень подати до Верховної Ради Програму своєї діяльності. Це спонукатиме Уряд до концентрації від моменту створення на виробленні стратегії своїх дій у різних сферах, зробить його діяльність більш прозорою і зрозумілою для громадськості. Важливим моментом також є законодавче унормування функціонування урядових комітетів, порядку підготовки та ухвалення урядових рішень.

Однак у цілому Закон «Про Кабінет Міністрів України» в його нинішній редакції не може вважатися таким, що відповідає потребам створення в Україні ефективної, підконтрольної суспільству влади за європейським зразком.

Так, в Законі відсутня послідовна лінія на розмежування політичних та адміністративних функцій, низка положень Закону є сумнівними з точки зору їхньої конституційності, деякі норми створюють підстави для конфліктів між різними інститутами влади. У цілому це знижуватиме ефективність діяльності владного механізму і ставить на порядок денний питання внесення масштабних змін до чинного Закону або його прийняття у новій редакції. Бажано також, щоб оновлення цього законодавчого акту відбувалося в умовах співпраці різних інститутів влади, а не їхньої конфронтації.

Посилання

1. *Сарторі Дж.* Порівняльна конституційна інженерія. – К., 2001. – С. 97.
2. *Романюк А.* Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи. Інституційний вимір. Л. – 2002. – С. 157.
3. *Die Welt.* – 2005. – November.;
4. *Греція.* Конституція и законодательные акты. – М., 1985.
5. *Diermeier D., Roozendaal P. van.* The Duration of Cabinet Formation Processes in Western Multi-Party Democracies // *British Journal of Political Science.* – 1998. Vol.28., № 4. – P. 613-614.
6. *Конституція Швеції* // Конституції государств Европейского Союза. – М.: Б. и., 1997.
7. *Конституція Італійської Республіки* // Конституції государств Европейского Союза. – М.: Б. И., 1997. – С. 430.
8. *Роуз Р.* Политическая система Англии // Алмонд Г., Пауелл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня. – М., 2002. – С. 309-310; *King A.* Heads of Executive Power. – 1993. – P. 35.

9. *Конституція Бельгії* // Конституції государств Европейского Союза. – М.: Б. и., 1998. – С. 124.

10. *King A. Heads of Executive Power.* – 1993. – P. 35.

11. *Конституція Королівства Нідерланды* // Конституції государств Европейского Союза. – М.: Б. и., 1997.

12. З приводу відповідності Конституції України цього Закону в цілому Президент України зробив подання до Конституційного Суду України.

13. У цьому контексті питання наявності у Президента права відхилення кандидатури Прем'єр-міністра, поданої коаліцією депутатських фракцій, не розглядається.

14. *Конституція України.* – К., 2006. – Ст. 83, ч. 7-8; ст. 90, ч. 2, пп. 1-2; ст. 106, ч. 1, п. 9.

15. Міністри: внутрішніх справ; юстиції; з надзвичайних ситуацій; культури; охорони здоров'я, у справах сім'ї, молоді і спорту.

16. Міністри: внутрішніх справ; юстиції; з надзвичайних ситуацій; культури; охорони здоров'я, у справах сім'ї, молоді і спорту.

17. *Законодавство* не містить норми про обов'язкову зміну персонального складу уряду внаслідок зміни складу коаліції: [Лавринович]. – УНІАН, 5 вересня 2006 р.

18. Діяльність місцевих органів виконавчої влади регулюються Законом України «Про місцеві державні адміністрації».

19. Питання про причини застосування Президентом права вето в кожному конкретному випадку в даному контексті не аналізуються.

20. <http://www.president.gov.ua>

21. У принципі позитивом є сам факт прийняття відповідного Закону, законодавчого врегулювання повноважень та організації Кабінету Міністрів, Водночас цей позитив нівелюється конфліктним характером процесу прийняття та набуття чинності цього Закону, а також деякими його положеннями.

РОЗДІЛ VIII

ЕВОЛЮЦІЯ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

8.1. Виборчі технології у політичному житті європейської цивілізації

Політична система будь-якої держави значною мірою залежить від виборчої системи, практики дотримання відповідних демократичних процедур під час голосування, а також від спроможності виборців впливати на своїх обранців у міжвиборчий період. Досліджуючи особливості становлення національної політичної системи в умовах трансформаційних перетворень, варто звернути увагу на динаміку змін у виборчій системі України. Це опосередковано може характеризувати специфіку змін у політичних структурах, політичних відносинах, політичній свідомості та політичній діяльності, які сукупно складають політичну сферу суспільства [2].

Але аналіз буде неповним, якщо розглядати еволюцію української виборчої системи у відриві від світового, передусім європейського, досвіду, тенденцій глобалізації, пов'язаних із стандартизацією політичних технологій і процедур формування владних структур [1, 7, 12, 15].

Загалом політологія виокремлює два основні шляхи завоювання та утримання політичної влади: насильство (диктатуру) і демократичні вибори. Але в історії можна знайти чимало прикладів, як після проведення більш-менш демократичних виборів правляча еліта переходила до диктаторських методів правління і знищення своїх політичних опонентів. Взяти хоча б прихід до влади націонал-соціалістів у Німеччині 1933 року та подальший розвиток подій у цій державі.

Можна згадати і приклади, коли тоталітарні політичні режими змушені були (під впливом різних чинників) проводити демократичні вибори. Внаслідок цього суспільство еволюціонувало від насильницьких до демократичних технологій передачі політичної влади. Подібний шлях переходу до демократичних процедур формування владних структур був свого часу

реалізований у таких країнах, як Іспанія, Португалія, Чилі, СРСР, НДР, Польща, Румунія, Чехословаччина, Угорщина, Югославія та ін. [4, 15].

І хоча деякі з тих країн на шляху подальшого будівництва демократії припинили своє існування (СРСР, НДР, Чехословаччина, Югославія), демократичні політичні технології були надалі запроваджені державами- правонаступницями згаданих вище посттоталітарних країн.

Власне інститут виборів владних структур справедливо вважається винаходом передусім європейської цивілізації [12]. Мислителі й політики Стародавньої Греції більше двох тисячоліть тому сформулювали такі базові поняття, як політична активність громадян, вибірність владних інституцій і посадових осіб, верховенство закону в суспільному житті тощо.

Втім, не обійшлося і без парадоксів. Наприклад, в Афінах певний час обирали представників влади жеребкуванням, оскільки вважалося, що будь-хто може обіймати будь-яку виборну посаду. Але це тривало недовго. У подальшому були запроваджені процедури голосування, відповідно до яких афіняни обирали Раду чотирьохсот, згодом Раду п'ятисот (Буле), Суд присяжних (Гелісто).

Усі ці органи фактично реалізовували політичну модель безпосередньої демократії, не були самостійними, а лише виконували рішення народних зборів. Після завершення своїх повноважень посадовці обов'язково звітували про свою діяльність. У противному разі вони не могли без дозволу громади навіть залишити місто, де були обрані на виборну посаду.

Політичний досвід проведення виборів успадкувала еліта Риму. Спочатку до народних зборів обиралися лише аристократи (Comitia Curiata), згодом – усі, хто мав право носити зброю (Comitia Centuriata), зрештою – представники різних верств (Comitia Tributa). Депутатам давали доручення і мали право відкликати їх достроково.

Застосовувались (хоча й обмежено) виборчі процедури і в середньовічній період. Наприклад, у Франції на початку XIV ст. до генеральних штатів король запрошував сеньйорів (дворян) і прелатів (керівна верхівка духовенства). Так званий третій стан (городяни) обирав своїх делегатів жеребкуванням на міських зборах, проте найчастіше вони призначалися місцевою владою.

Згодом виборчу процедуру було упорядковано і більш технологічно відпрацьовано. Кожне село обирало одного-двох делегатів, які збиралися в місті разом з делегатами від городян і верхівкою місцевого самоврядування.

Такі збори обирали своїх представників до зібрання судового округу, на яке вони приїздили з наказами. І вже на цьому зібранні усі зазначені стани обирали двох-трьох членів генеральних штатів і давали спільний наказ для кожного з них.

У Великобританії рада королівства після ухвалення Великої хартії вольностей (1215 р.) була трансформована у парламент. У середині XIV ст. він був поділений на палату лордів (духовні та світські феодалі) і палату громад (представники територіальних громад).

Спочатку король надсилав іменні запрошення членам верховної палати парламенту, а згодом було запроваджено спадкове членство. Нижню палату спочатку обирали на основі місцевих звичаїв, але з XV ст. був ухвалений закон, згідно з яким був запроваджений матеріальний ценз, а електоральним правом наділялися лише вільні землевласники з певним мінімальним доходом (тобто ті, хто платили відповідні податки до державної казни).

Депутатами ж могли стати лише дворяни. При цьому король мав право на специфічну «виборчу інженерію» – визначати, які міста можуть мати своїх депутатів у нижній палаті парламенту, а які через сепаратизм (Шотландія чи Уельс) або іншу «неслухняність» такого права лишалися [16].

Отже, у ті часи, звичайно, ще не всі мали право обирати і бути обраними, але вже тоді з'явилися такі поняття, як наказ виборців, станове й територіальне представництво.

Використання демократичних виборів передбачає, що громадяни мають змогу обирати і змінювати державних діячів (президента, членів уряду, парламенту, мерів, губернаторів, суддів та інших представників правлячої еліти). Таким чином, вибори є чи не єдиним засобом впливу на державних і політичних лідерів, завдяки якому навіть найпасивніші члени суспільства можуть опосередковано реалізовувати свою політичну волю і бажання.

Виборчі процедури є різновидом політичних технологій. Прагнення їх успішного застосування стимулюють дослідження проблематики проведення та організації виборчих кампаній. По суті, вибори є правовим механізмом реалізації суспільних санкцій або заохочень, що замінює неформальні опозиційні акції на кшталт революцій, переворотів, заколотів, демонстрацій тощо.

Можливість громадян у демократичний спосіб впливати на поведінку своїх правителів має кілька важливих політичних наслідків. З-поміж них можна виділити такі.

1. Вибори формалізують і фундаментально змінюють характер суспільного впливу на дії влади, хоча, звичайно, громадська думка може впливати (і впливає) на державних діячів задовго до проведення виборів.

Правителі, напевно, найбільше стурбовані потребами народних мас тоді, коли військові та управлінські можливості щодо виконання їхніх наказів дещо обмежені, а найменше – коли влада сильна і стабільна.

Вибори сприяють інституціалізації впливу громадської думки, певною мірою дають змогу «випустити пару», знімають соціальне напруження в суспільстві. Більше того, ми маємо всі підстави говорити про те, що навіть за умов потужного адміністративного тиску влада не може ігнорувати проблему власної легітимності і повністю зневажати громадську думку як усередині країни, так і за її межами.

2. Вибори – це засіб урахування настроїв мас, які можна формально й неформально контролювати. У кожній країні правила і процедури виборів є інструментом політичної боротьби, так званою виборчою інженерією (її особливості детальніше розглянемо далі).

Виборчі процедури можуть використовуватися для зменшення і навіть унеможливлення впливу громадян на результати вибору. Численні випадки проведення безальтернативних виборів свідчать: навіть добру ідею проведення виборів можна вихолостити до такої міри, що демократична процедура втратить будь-який сенс.

У демократичному суспільстві намагаються не заважати волевиявленню електорату, забезпечуючи проведення прямих і рівних виборів. Водночас і тут прагнуть певними засобами впливати на суспільну думку, використовувати її силу для зміцнення політичного режиму.

Разом з тим будь-яка правляча еліта постійно демонструє спроби використати владу у власних егоїстичних цілях, і такі тоталітарні тенденції у діях держави (в особі правлячої еліти) можуть стримуватися лише завдяки політичній активності елементів та структур національного та глобального громадянського суспільства.

3. Вибори обмежують вплив широких верств населення на політичні та управлінські процеси, оскільки на певний період дають змогу політичним і державним лідерам правити від імені народу.

Особливо актуальним є це твердження при застосуванні технологій проведення непрямих, ступеневих виборів, коли виборці формують певну «колегію виборців», яка обирає президента, парламент тощо.

Проте є різниця у тім, в якій країні це здійснюється: обирають «неповноважного» президента у парламентській республіці (Австрія, Німеччина, Туреччина, Чехія та ін.) чи президента у президентських республіках, таких як США і колишній Радянський Союз.

Наприклад, в СРСР у 1989 році його громадяни обрали народних депутатів на з'їзд народних депутатів, котрий обрав зі свого складу першого (і останнього) президента та Верховну Раду СРСР. На тому функції вибраного народом з'їзду народних депутатів СРСР і закінчились. Хоча він ще збирався на подальші засідання, на яких, зокрема, проводилися ротатійні заміни членів Верховної Ради СРСР.

Понад те, тодішня правляча комуністична верхівка поставила ще одне сито для селекції на етапі висування кандидатів у народні депутати.

Суб'єкти виборчого права (районні, міські та обласні осередки – правлячої на той час компартії та переважно підконтрольних КППС громадських організацій, трудові колективи підприємств, організацій та установ, збори виборців за місцем проживання) висували лише претендентів на кандидати у народні депутати.

На наступному етапі – відбіркових територіальних зібраннях, склад яких формувався місцевими органами влади під контролем керівних структур КППС, визначалися вже з кандидатами у народні депутати СРСР.

Слід зазначити, що вибори не завжди спрацьовують на кшталт референдуму щодо критичного оцінювання тієї чи іншої політичної лінії. Надто часто загал зосереджує увагу не на тому, що мають робити президент, парламент, уряд, а на особистостях, які обіймають державні посади. В останньому разі вибори перетворюються на змагання іміджів, а не ідей чи програм розвитку країни.

4. Вибори обмежують інтенсивність масової політичної діяльності. Вони сприяють перетворенню цієї діяльності із засобу інституціалізації вимог електорату на колективну заяву про дозвіл на щось.

Людей, які раціонально мислять і мають власну мотивовану думку про політичні процеси у суспільстві, не так вже й багато. Переважна більшість громадян більшості країн мають фрагментарні й неповні політичні знання і беруть участь у виборах попри повну апатію до державних питань. Чимало з них голосують тому, що « так сказали » і « так треба ».

Звідси й висновок: вибори, даючи змогу електорату теоретичні шанси формально обирати й усувати політичних лідерів, уможливають співіснування суспільного впливу й державної влади. Це є принциповим у відносинах між громадянами і державою. Вибори є засобом контролю народу над державою, який своєю чергою контролюється безпосередньо державою.

Контроль правлячої еліти (себто держави) над виборчим процесом здійснюється таким чином:

правлячі еліти намагаються регулювати склад суб'єктів виборчого процесу для того, щоб зменшити вагу тих соціальних груп або ідей, які насамперед вважаються небажаними;

правлячі кола суспільства маніпулюють результатами виборів завдяки різним варіантам виборчої інженерії;

майже всі правлячі еліти намагаються принаймні частково ізолювати процес формування політики від впливу громадської думки через регулювання зв'язків між рішеннями, пов'язаними з виборами, і складом та організацією роботи урядових структур.

Отже, ці процедури дають змогу можновладцям спрямовувати і контролювати можливі наслідки масової участі громадян у політичному

житті. Однак ці дії влади не обов'язково і не завжди призводять до обмеження можливостей громадян впливати на правлячі кола.

У кожному суспільстві відбувається гостра боротьба за демократію, з одного боку (з боку народу), і обмеження її – з іншого (з боку влади). Цей процес нескінченний, оскільки він є діалектичним, а також вагомим рушієм суспільного прогресу.

Таким чином, ми можемо констатувати, що депутатському корпусу й тим посадовим особам з виконавчої та судової гілок влади, яких обирає безпосередньо населення, відводиться роль виразників народного суверенітету.

Внаслідок цього вибори стають одним з найважливіших інститутів і механізмів легітимації політичної системи та політичного режиму, а участь громадян у виборах органів влади певною мірою зміцнює їхню віру в законність і відповідальність державних інститутів.

Крім того, заходи, які стимулюють участь громадян у виборах, посилюють політичний інтерес і опосередковано впливають на настанови громадян стосовно процесів і перспектив суспільного розвитку. А останнє є надзвичайно важливим з точки зору побудови демократичної, правової, соціальної держави і розвиненої національної моделі громадянського суспільства.

Європейська практика правової регламентації виборчого процесу.

Можливість заміни на основі демократичних виборчих процедур президента, парламенту, місцевої влади значно згладжує (за наявності) гостроту вимог про зміну політичного режиму та його інститутів. Саме це й зумовлює перетворення за сучасних умов інституту загальних виборів на один з найважливіших елементів політичної системи, що діє в більшості країн світу [15]. Але для того, щоб загальне виборче право було запроваджене в європейську політичну практику, знадобилось більше двохсот років боротьби демократичних сил.

Зокрема у Нідерландах у 1800 році виборче право мали лише 12 % дорослого населення, а в 1900 році – вже 63 %. Загальне ж виборче право було запроваджене для чоловіків у 1917 році, а для жінок – лише у 1919 році.

Проблема участі жінок у політиці є надзвичайно важливою для суспільства. І в кожному суспільстві вона вирішується по-різному. Наприклад, політичні партії повоєнної Німеччини цьому приділяли значну увагу, і вже з 60-70-х років минулого століття Соціал-демократична партія висувала до однієї третини своїх кандидатів-жінок у депутати. А в Аргентині згідно з виборчим законом у партійних списках має бути щонайменше 30 % жінок. Партії, які пройшли до парламенту, повинні віддати жінкам 30 % своїх депутатських мандатів. В Європі такого жорсткого

регламентування не існує. Проте для вступу партії до Соціалістичного інтернаціоналу потрібно врахувати вимогу, щоб у керівних органах партії було не менше третини жінок.

Також відзначимо, що жінки різних європейських держав, як й інших держав світу, одержали неодноразово виборче право. Так, жінки отримали право брати участь у голосуванні у США в 1918 р., у Франції – в 1944 р., в Італії – у 1945 р., у Греції – в 1956 р., у Швейцарії – лише в 1971 р., а на Мальті – тільки у наші дні, а саме з 1997 року.

Перелік посад, які заміщуються через вибори, досить великий. Як зазначалося, у такий спосіб можуть обиратися президент або керівник уряду, губернатори, депутати всіх рівнів, мери міст та інших населених пунктів, прокурори, судді та ін.

У більшості країн процес і порядок проведення виборчих кампаній регламентуються законодавчими нормами. В окремих з них заборонено робити подарунки виборцям, обіцяти їм просування по службі й обходити їхні будинки з метою агітації. У Німеччині заборонено публікувати результати опитувань громадської думки за два тижні до виборів, у Великобританії – у день виборів. Досить ретельно регламентується участь у виборчих кампаніях засобів масової інформації, особливо телебачення і радіо.

Виборчий процес регламентується такими найважливішими засадами:

- загального, рівного і прямого виборчого права;
- вільного й рівноправного висування кандидатів;
- гласності й відкритості;

- рівності можливостей для всіх кандидатів у проведенні виборчої кампанії;

- свободи агітації, надання всім партіям і кандидатам однакового ефірного часу для виступів на телебаченні й радіо, а також однакової площі на шпальтах друкованих засобів масової комунікації;

- обмеження суми пожертв приватних осіб і організацій до передвиборних фондів або взагалі фінансування виборчої кампанії за рахунок держави;

- лояльності щодо конкурентів, неприпустимість образ, фальсифікацій тощо;

- нейтралітету державного апарату і його невтручання у процес виборчої кампанії.

Загалом виборчий процес передбачає такі етапи:
оголошення (призначення часу проведення виборів);
затвердження виборчих одиниць;
утворення виборчих округів;

висування і реєстрація суб'єктів виборчого процесу (політичних партій, блоків, окремих кандидатів);
проведення передвиборної агітації;
голосування;
підрахунок голосів і визначення результатів виборів, підбиття підсумків виборів;
оскарження результатів виборів.

Розглянемо існуючі у світовій, у тому числі європейській, політичній практиці види виборчих систем, виходячи з таких їхніх характеристик, як кількість голосів на одного виборця, спосіб комплектації виборців в округи, кількість голосів, що обираються від кожного округу, та вказаних вище етапів виборчого процесу [4, 15].

Мажоритарні виборчі системи. Мажоритарні виборчі системи є найпростішими і найпоширенішими. Розрізняють одномандатні, багатомандатні й преференційні мажоритарні системи.

У разі застосування одномандатних систем уся територія поділяється на округи. Від кожного округу обирають по одному депутату, який отримує на виборах відносну більшість голосів. За альтернативних виборів мало кому вдається перемогти у першому турі. Тому проводять другий тур голосування, в якому переможцем стає той, хто випередить іншого фіналіста хоча б на один голос.

Однак існують виборчі системи, в яких другий тур голосування не проводиться. Одномандатна мажоритарна система діє зокрема у Великобританії та Франції.

За багатомандатної мажоритарної системи кожен виборець має стільки голосів, скільки обирається депутатів від цього виборчого округу. У такий спосіб обирають депутатів місцевих органів влади, наприклад, у Великобританії.

Переможцями вважаються кандидати, які стали лідерами за кількістю отриманих голосів. На виборах же частини палати радників (японського сенату) кожний виборець має два голоси при голосуванні за префекторіальними округами, які представлені у верхній палаті парламенту двома сенаторами (себто два голоси – два сенатори).

Якщо вже йдеться про обрання сенаторів, то однією з найоригінальніших є процедура виборів до сенату в Ірландії. Із 60 сенаторів 11 призначає прем'єр-міністр країни, а 49 – обираються. При цьому по троє сенаторів обирають відповідно Державний університет Ірландії та Дублінський університет. Але це ще не все. Решта 43 сенатори обираються з групи кандидатів, яких висунули зазначені університети та інші вищі навчальні заклади Ірландії.

За багатомандатної мажоритарної системи виборець вирішує питання вибору не тільки «найкращої» партії, але й «найкращого» кандидата. Внаслідок цього в округах, де партія має обмежений вплив, вона змушена висувати лише одного кандидата, щоб не розпорошувати голоси своїх виборців.

Однією з удосконалених модифікацій мажоритарної виборчої системи є так звана преференційна виборча система, коли виборець здійснює рейтинг усіх кандидатів.

Якщо жодний з кандидатів не отримає більшості голосів, зі списку кандидатів виключають того, хто набрав найменше «перших місць». Його «перші місця» анулюють і передають тим кандидатам, які в цих самих бюлетенях посіли другі позиції. Знову підраховують кількість «перших місць» і виводять з «гри» кандидата, який отримав найменше «перших місць». Підрахунки повторюють доти, поки певна кількість кандидатів не набере абсолютної більшості голосів (тобто 50 % плюс один).

На практиці преференційну систему використовують рідко через те, що вона складна і має такі самі недоліки, що й проста мажоритарна система. Крім того, за такої виборчої процедури виборці, особливо з невисоким рівнем освіти, часто розставляють кандидатів просто за абеткою. До того ж у підрахунках часто помиляються, а відтак зрозуміло, що така система не найкраща для застосування в політичній практиці.

Запровадження мажоритарної системи проведення виборів за умови «правильного» (з погляду правлячих кіл) визначення кордонів округів може істотно вплинути на результати виборів, чим, до речі, часто користуються у світовій політичній практиці.

Пропорційні виборчі системи. Особливістю пропорційних виборчих систем є те, що депутатські мандати розподіляються пропорційно до кількості голосів, поданих за кожну з партій у багатомандатних виборчих округах. При цьому кількість мандатів від певного виборчого округу визначається залежно від встановленої законом квоти, наприклад, один депутат чи сенатор від 100 тис. виборців.

За таких систем виборці голосують передусім за політичні партії, які представлені списком кандидатів. Меншою мірою виборці орієнтуються на конкретну особистість.

В окремих виборчих системах пропорційного типу прізвища обраних депутатів визначає сама партія. Ця процедура відбувається так: перед виборами правління партії на з'їзді або пленумі визначається з кандидатами, які можуть претендувати на депутатські мандати (інакше кажучи, проводиться своєрідний рейтинг кандидатів у депутати). Якщо на виборах ця партія виборола, скажімо, п'ять мандатів, їх отримують п'ять перших зі складеного вже списку кандидатів.

У багатьох країнах виборці, голосуючи, можуть зазначити у бюлетені прізвище одного або кількох кандидатів від партії. У результаті виборів переможе кандидат, який набере кількість голосів, що перевищить встановлену в цьому виборчому окрузі квоту (наприклад, 50 %). У цьому разі основна проблема полягає у встановленні кваліфікаційного бар'єра, що розділяє кандидата й депутата. Цей бар'єр намагаються встановити такий, щоб залишок кількості голосів, поданих за недепутатів, у цьому окрузі був мінімальний.

Пропорційні виборчі системи поширені в країнах з багатими парламентськими традиціями і високим рівнем політичної культури населення (Австрії, Бельгії, Данії, Ісландії, Італії, Люксембурзі, Норвегії, Швеції).

Але кожна національна виборча система має свої відмінності.

Наприклад, у Королівстві Данія використовується пропорційна виборча система з преференціями. Виборець не просто голосує за списки партії, яку він підтримує, а й робить позначку напроти кандидата, якого він хотів би бачити депутатом.

Місця у фолькетингу (однопалатному парламенті) розподіляються на двох рівнях: загальнодержавному і на рівні багатомандатних округів.

У Королівстві Швеція голоси підраховують у такий спосіб. Партії, які набрали щонайменше 4 % голосів у країні загалом, мають право взяти участь у розподілі 310 депутатських мандатів за пропорційною системою. Решта 39 мандатів розподіляються між партіями, які набрали менше 4 % голосів, але щонайменше 12 % голосів на окремих виборчих дільницях. Ці мандати знову-таки розподіляються пропорційно до результатів виборів у країні загалом. Таким чином партія так би мовити «регіонального впливу» може отримати депутатський мандат в одній з виборчих дільниць, де вона є лідером.

Особливий інтерес становить виборча система у Польщі, яка є не тільки одним з найближчих до України сусідів, а й стратегічним партнером, з яким наша держава має багато спільного в минулому, культурі, економіці й ментальності.

Нижня палата польського парламенту («Згромадження народове») – сейм – складається з 460 депутатів. Депутатські мандати розподіляються між партіями за пропорційною системою. Від кожного з 52 округів обирається від 3 до 17 депутатів (залежно від кількості виборців в окрузі); 391 мандат розподіляється серед партій і партійних об'єднань (блоків).

Кваліфікаційний бар'єр для партій становить 5 %, для партійних об'єднань (блоків) – 8 % голосів виборців, які взяли участь у голосуванні. Переможці визначаються згідно із зареєстрованими в кожному виборчому окрузі партійними списками (для реєстрації, до речі, потрібно зібрати 5 тис. голосів підтримки).

Решта 69 мандатів розподіляються на загальнонаціональному рівні серед партій та партійних блоків, які зареєстрували свої списки кандидатів у п'яти і більше виборчих округах і отримали 7 % голосів виборців та/або вибороли депутатські мандати принаймні у п'яти виборчих округах.

Про особливості вітчизняної виборчої системи стосовно обрання депутатів за партійними списками йтиметься окремо.

Змішані виборчі системи. Змішані виборчі системи базуються на комбінації елементів пропорційної та мажоритарної систем. Найхарактернішим прикладом є виборча система Федеративної Республіки Німеччини. Вона вирізняється тим, що одна половина депутатів бундестагу (національного парламенту) обирається за принципами одномандатної мажоритарної системи, а інша – за пропорційною згідно зі списками кандидатів, які подаються партіями в кожній із федеральних земель.

До того ж у першому випадку застосовується кваліфікаційний бар'єр для блокування партій, які наберуть менше 5 % голосів виборців. При розподілі мандатів на основі голосування за списками не враховуються голоси, які були подані за партії, що не подолали п'ятивідсотковий бар'єр або не перемогли хоча б у трьох виборчих округах.

Такий спосіб побудови виборчої системи сприяє стабільності партійно-політичної структури суспільства, оскільки прихильники «малих» партій змушені голосувати за одну з «основних» партій політичного спектра країни.

У Німеччині, до речі, досить своєрідна федеративна система. Там існує п'ять конституційних органів країни: бундестаг, бундесрат, федеральний президент, федеральний уряд, федеральний конституційний суд.

Бундестаг приймає закони. Бундесрат виконує контрольні функції, відіграє роль гальма в разі прийняття непродуманих законопроектів, а також впливає на рішення бундестагу і федерального уряду. Бундесрат складається з членів земельних урядів, не є виборним органом і не пов'язаний з жодними термінами повноважень.

Після виборів до ландтагів (місцеві органи влади) земель формуються земельні уряди. Останні приймають рішення про призначення і відкликання своїх членів. Звичайно, до бундесрату вони делегують прем'єр-міністра, земельного міністра з питань федерації, міністрів внутрішніх справ, юстиції, економіки і фінансів. Решта членів земельних урядів виконують функції заступників постійних членів бундесрату. Члени бундесрату підзвітні лише власному земельному уряду і при голосуванні зобов'язані підтримувати його рішення.

Бундесрат разом з бундестагом має право обирати членів Конституційного суду, а також контролює уряд.

У разі неструктурованості суспільства, якщо більшість партій не подолають кваліфікаційний бар'єр, може виникнути ситуація, коли загальна кількість голосів, поданих за партії-переможниці, виявиться меншою, ніж у невдах виборчого марафону.

Така ситуація склалася в 1995 р. у російській Думі (нижній палаті парламенту), коли кваліфікаційний бар'єр подолали кілька партій, які загалом отримали менше половини голосів виборців. Зрозуміло, що за такої ситуації використання зазначеної виборчої процедури призведе до значного, цілком легального перекручування волі виборців, а відтак – і до сумнівів щодо легітимності обраної в такий спосіб влади.

Характерним прикладом змішаної виборчої системи є також виборча система Угорської Республіки, в якій депутати за індивідуальними списками обираються за мажоритарною системою, а за партійними – за пропорційною.

Із 386 депутатів угорського парламенту 176 обираються за індивідуальними списками, 152 – за територіальними, 58 – за загальнонаціональними. Кандидати за індивідуальними списками висуваються партіями або 750 виборцями.

Кандидат з індивідуального списку стає депутатом, якщо набирає понад половину голосів за 50 % явки виборців на голосування. Якщо явка на голосування не перевищила 50 % загальної кількості виборців округу, то на друге коло можуть залишатися в бюлетені всі учасники першого кола. Перемагає той, хто буде першим (за умови 25 % явки виборців).

Якщо явка виборців у першому турі голосування перевищила 50 %, то у друге коло виходять троє перших у списку кандидатів першого кола. Депутатом стає знову-таки той, хто фінішує з найбільшою кількістю голосів (за умови 25 % явки виборців на голосування у другому турі).

Партії, що програли за індивідуальними списками у першому колі виборів, не позбавляються права балотуватися за територіальними списками.

Кандидати за партійними списками у територіальних округах одержують мандати пропорційно до кількості поданих за них голосів виборців (за умови 50 % явки виборців на голосування).

Якщо явка в першому турі менше необхідної, відбувається другий тур за тими самими партійними списками (така процедура, до речі, використовується і на президентських виборах у Болгарії).

Переможці визначаються пропорційно до поданих голосів (за умови не менш, ніж 25 % явки на вибори).

Право на розподіл 58 мандатів за загальнонаціональним списком отримує партія, яка перемогла принаймні у 7 виборчих округах.

Зауважимо, що в Угорщині кандидат може водночас балотуватися за індивідуальним, територіальним та національним списками. Якщо він отримує мандат за одним із списків, то згідно із виборчим законодавством автоматично вибуває з інших.

Куріальні виборчі системи. Куріальні виборчі системи створюються в суспільствах, де існує гостра проблема забезпечення представництва у парламенті нечисленних етнічних або соціальних груп.

Для кожної курії передбачаються норми представництва і відповідно до них створюються виборчі округи. Власне кажучи, в Європі такі виборчі системи практично не використовуються.

У такий спосіб проводять вибори однопалатного парламенту в Зімбабве, Новій Зеландії, на Фіджі. Аналогічна система функціонувала в Абхазії (Грузія), а також в Автономній Республіці Крим (Україна), де кримські татари мали у 1994–1998 рр. гарантовану кількість депутатських мандатів у Верховній Раді автономії.

У Румунії організації національних меншин, які не спроможні отримати на виборах хоча б одне місце в сенаті або палаті депутатів, за умови отримання у країні загалом щонайменше 5 % середньої кількості голосів, які виборє один середньостатистичний член палати депутатів, гарантовано отримують мандат депутата парламенту.

Мандати видаються кандидатам від національних меншин додатково до кількості депутатських мандатів відповідно до репрезентативної норми (один депутат від 70 тис. населення і один сенатор від 160 тис. населення).

Своєрідна змішана мажоритарно-куріальна система була використана в СРСР та Росії у 1989–1990 рр., коли КПРС та офіційні суспільно-політичні організації мали гарантовану кількість мандатів на вищих представницьких органах – з'їздах народних депутатів.

Окремо слід зауважити, що ту чи іншу виборчу систему правляча еліта обирає з урахуванням розстановки політичних сил, традицій формування органів влади, форм їх реалізації, політико-психологічної культури суспільства тощо.

Особливості застосування виборчих технологій в європейських країнах. Європа перетнула рубіж третього тисячоліття переважно ліберально-демократичною в політико-культурному вимірі [12]. Це означає, що на європейському континенті практично не залишилось країн з тоталітарними режимами правління, а вибори є основним технологічним механізмом формування владних інституцій.

Сучасна політична наука тлумачить поняття «політична технологія» як сукупність методів і системи послідовних дій, спрямованих на досягнення певного політичного результату. Політична технологія в цьому контексті

розглядається як інтегральне поняття, яке можна застосовувати в аналізі функціонування всіх елементів політичної сфери суспільства. [2].

Відтак, уважно проаналізувавши європейський досвід діяльності суб'єктів політики, завжди можна знайти в ньому не лише застосування тих чи інших засобів і методів досягнення мети, а й відповідні системи, що будуються на певних управлінських ідеологіях залежно від цілей, які ставили перед собою суб'єкти політики, а також від природи цих суб'єктів. Ці системи, як ми вже переконалися, істотно різняться.

Політики новітнього часу (так само, як і в давнину) застосовували відповідну сукупність засобів і методів, за допомогою яких прагнули досягти політичного результату. Проте часто цей результат або не був досягнутий або виявлявся не таким, як очікувалось.

Часто-густо суб'єкти політики (партії, лідери тощо) використовували або не ті засоби й методи, які могли б дати бажаний результат, або не була продумана система послідовних дій. Це призводило до порушення технології, а отже, до відсутності необхідного політичного результату.

Як приклад можна навести досить невтішні результати виборів до національних парламентів для проурядових політичних блоків «Вибір Росії» (1995 р.), «За єдину Україну» (2002 р.), «Союз лівіці демократичної» (Польща, 2004 р.), фінансово забезпечених «Народного блоку Литвина», «Блок Н. Вітренко», «Не так!» та ін. (Україна, 2006 р.).

У процесі реалізації виборчих технологій вагоме місце посідає такий різновид політичного маркетингу як виборча інженерія – пристосування виборчих процедур до реалізації інтересів правлячих політичних еліт щодо завоювання та збереження влади в державі, регіоні, місті, районі, населеному пункті [3, 4].

Важливим напрямом виборчої інженерії є аналіз і використання у відповідних політичних умовах процедур обрання органів представницької та виконавчої влади на основі реалізації в політичній практиці різних видів мажоритарної, пропорційної, змішаної та куріальної виборчих систем, які були проаналізовані нами раніше.

Розглянемо особливості застосування зазначених виборчих систем, помилки у відображенні реальної розстановки політичних сил і відповідності її результатам голосування на основі світової політичної практики і національного досвіду.

Порівнюючи види виборчих систем, зазначимо, що мажоритарна процедура призводить до більших, ніж за пропорційної системи, відхилень у волевиявленні громадян через «своєрідне» визначення кордонів виборчих округів, різні пропорції та політичні уподобання населення, яке проживає в цих округах.

Внаслідок застосування виборчої інженерії часто партії де-факто вигравали вибори за кількістю голосів виборців, але де-юре програвали їх за кількістю депутатських мандатів, які вони вибороли.

Певні «системні» недоліки мають й інші виборчі процедури. Наприклад, використовуючи пропорційну виборчу систему, як правило, застосовують 5 % бар'єр (Німеччина, Росія) для політичних партій, що беруть участь у змаганнях за владу.

В таких умовах за відсутності явних лідерів серед політичних партій, а також за наявності великої кількості нечисленних партій може трапитись, що більшість голосів виборців розпорозиться між партіями, які не подолають зазначеного кваліфікаційного бар'єра. Відтак воля виборців буде істотно деформована, оскільки депутатські мандати отримують партії, що здобули загалом меншу кількість голосів виборців.

Достатньо мудрим виявився угорський політик, який на перших посттоталітарних виборах встановив 3 % кваліфікаційний бар'єр для політичних партій, а на других – 4 %. Характерно, що до парламенту за результатами цих двох виборів пройшли ті самі партії, які зміцнились і сприяли політичній структуризації суспільства.

Проаналізувавши сучасний європейський і національний досвід проведення виборів, можна виокремити такі основні методи виборчої інженерії:

- зміна виборчих процедур;
- маніпуляція кордонами виборчих округів;
- підбір складу лояльних до влади виборчих комісій;
- вибір відповідного часу проведення виборів;
- стимуляція і переміщення виборців з одних округів до інших.

Підкреслимо, що використання цих загальноновизнаних європейською і світовою електоральною практикою методів легального впливу на результати голосування є складовою широкого спектра виборчої інженерії. Кожний з цих методів окремо і всі вони разом постають важливою сутнісною характеристикою будь-якої, у тому числі й національної виборчої системи. А остання, як відомо, переживала серйозні еволюційні перетворення, зокрема це стосується недавнього періоду.

8.2. Еволюція національного виборчого законодавства

Аналіз виборчого законодавства, пошуки оптимального варіанта виборчої системи набувають особливої актуальності у період переходу України до оновленого демократичного суспільства. Нами свідомо був

обраний період змін виборчого законодавства (перехід від змішаної до пропорційної виборчої системи), що мало важливі політичні наслідки для розвитку української політичної системи загалом. А це якраз період виборчих кампаній з 1994 до 2006 років, коли законодавство України сприяло політичній і партійній структуризації суспільства.

Напередодні парламентських виборів 1994 року роль політичних партій у суспільстві залишалась незначною, а до їхнього складу входила мізерна кількість українських громадян. Безпартійними було і близько трьох чвертей депутатів Верховної Ради. Члени Руху і Партії демократичного відродження України склали по 8 % депутатів, Демократичної партії України й Української республіканської партії – по 4 %, СПУ і КПУ – по 1% [17].

За таких умов закріплення Верховною Радою в Законі України «Про вибори народних депутатів України» від 18 листопада 1993 року традиційної мажоритарної системи стало логічним і обґрунтованим рішенням. Проте на відміну від виборчої системи, що існувала за радянських часів, українським виборцям довелося обирати своїх представників у вищий законодавчий орган країни за мажоритарною системою абсолютної, а не відносної більшості. На думку експертів, використання такої системи на дострокових виборах до Верховної Ради України не було кращим варіантом, адже після кількаразового голосування виборці в окремих округах так і не могли обрати собі представника в парламент. Це спричинило внесення до закону низки змін вже у 1994 році [18].

Новий Закон, як і попередній, відповідав міжнародним стандартам проведення демократичних виборів. Багато положень мало демократичний характер.

Закон надавав право обирати всім громадянам, що досягли 18 років. Депутатом міг бути обраний громадянин України, який мав право голосу, не молодший 25 років на день виборів, який постійно проживав на території України не менше двох останніх років [19]. Це право не залежало від соціального та майнового статусу громадян, раси, національності, статі, освіти, віросповідання та фаху (ст. 2). Закон обумовлював принцип «один виборець – один голос» (ст. 3). Закон забезпечував виборцям таємність голосування та неприпустимість контролю чи обмеження їхньої волі, виявленої шляхом голосування (ст. 5).

У 1994 році претендент на кандидата в депутати, висунутий виборцями, партією (виборчим блоком), трудовим колективом, міг бути зареєстрованим, якщо його підтримували своїми підписами не менше 300 виборців виборчого округу, в якому він балотувався. При реєстрації вносилися застава у розмірі п'яти мінімальних заробітних плат (ст. 23).

За відсутності розвинених демократичних традицій та недостатнього рівня політичної та правової культури громадян України участь представників громадськості розглядалася як необхідна умова прозорості та публічності виборчого процесу, що, безумовно, позначилося і на достовірності результатів виборів. У Законі закріплена гласність та відкритість процесу підготовки та проведення виборів. Демократичним був і механізм утворення виборчих комісій. У 1994 році вони утворювалися місцевими органами самоврядування чи органами виконавчої влади за поданням голови відповідної ради з урахуванням пропозицій політичних партій, інших об'єднань громадян, трудових колективів, груп виборців. Партії, їхні виборчі блоки, кандидати яких зареєстровані в даному виборчому окрузі, мали право призначати по одному представнику при виборчій комісії «з правом слова» (ст. 16). Ще однією демократичною нормою Закону було право представників кандидатів та громадських спостерігачів бути присутніми на всіх стадіях виборчого процесу, включаючи підрахунок голосів, повідомлення підсумків, реєстрацію кандидатів та збори виборчих комісій (ст. 6). Таке ж право надавалося засобам масової інформації у національному масштабі (ст. 6). У той же час згідно зі ст. 17, ч. 4 цього Закону виборча комісія мала право «прийняти рішення про позбавлення права участі в засіданні осіб, зазначених у ч. 3 ст. 6 цього Закону, якщо вони перешкоджають його проведенню». Тобто представники політичних партій, виборчих блоків не були повноправними членами виборчих комісій. У останніх була можливість прийняти суб'єктивні рішення на підставі вільного трактування вказаної норми Закону.

Згідно із цим Законом на території України нараховувалось 450 виборчих округів, у кожному з яких обирався один депутат. Чинність виборів у кожному окремому окрузі визначалася за подвійною схемою. Вибори вважалися недійсними, якщо: а) у них не взяла участі абсолютна більшість виборців округу; б) за одного з кандидатів не проголосувала абсолютна більшість виборців, що взяли участь у голосуванні (ст. 43).

У будь-якому з цих випадків місце у парламенті лишалося вакантним до проведення додаткових виборів. Як свідчить досвід проведення виборів, ця норма виявилась недосконалою, тому що її впровадження призвело до того, що парламентські вибори у багатьох округах були безрезультатними.

Для певної категорії громадян Закон обмежував реалізацію активного виборчого права. Так, згідно зі ст. 2, ч. 4 права голосу позбавлялися громадяни, які за вироком суду перебували у місцях позбавлення волі, а також особи, які за рішенням суду перебували у місцях примусового лікування.

У зв'язку з прийняттям у червні 1996 року Конституції України настав якісно новий етап законодавчого оформлення виборчої системи.

Конституція визначила вільні вибори як фундаментальний принцип організації державної влади, а носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні – народ як політичну спільність. Таким чином, у Конституції був закріплений політичний і правовий статус громадянина України як суб'єкта виборчого процесу.

Одним з головних практичних результатів виборчих кампаній 1990 і 1994 років стало виникнення і правове оформлення партій, громадсько-політичних рухів та їхніх виборчих об'єднань, що позначилося на характері виборчого законодавства. Перші парламентські перегони у незалежній Україні продемонстрували підвищення ролі політичних партій; розпочався процес партійної структуризації парламенту і тому дедалі частіше лунали пропозиції щодо введення пропорційної системи виборів.

Основними плюсами її застосування в Україні були стабільна політична структуризація законодавчого органу, створення ширших можливостей для формування партійного (коаліційного) уряду, розвиток партійної системи, сприяння утвердженню загальнонаціональних інтересів, зменшення впливу «адміністративного» ресурсу на результати виборів. Пропорційна система виборів була на користь впливових парламентських партій, які без перешкод могли б подолати виборчий бар'єр.

Захисники мажоритарної системи аргументували її збереження тим, що ця система проста та знайома нашим громадянам. Вони вважали, що українське суспільство не готове сприйняти пропорційну систему через слабку партійна структурованість. Голосування за партійними списками, на їхню думку, є хибним через низький рівень довіри виборців до політичних партій, слабкість останніх, домінування «вузькопартійних» інтересів над загальнонаціональними. Крім цих публічних аргументів, були ще й приховані, серед яких можна зазначити можливість використання впливу «адміністративного» ресурсу на перебіг виборчої кампанії [20]. А тому затвердження парламентаріями змішаної, пропорційно-мажоритарної, системи у новому Законі України «Про вибори народних депутатів України» стало компромісним рішенням.

Вибори до Верховної Ради України у березні 1998 року проводилися за новим Законом «Про вибори народних депутатів України» від 24 вересня 1997 року [21]. Слід зазначити, що до розгляду та прийняття цього Закону Верховна Рада протягом весни – осені 1997 року поверталася 13 разів, а в остаточній редакції, після врахування пропозицій і зауважень Президента України, він був прийнятий 14 жовтня 1997 року. Проте у процесі реалізації цей Закон виявився недосконалим через неконституційність понад 20 його положень. Підтвердженням цього стало рішення Конституційного Суду від 26 лютого 1998 року, згідно з яким частина положень Закону «Про

вибори народних депутатів України» від 24 вересня 1997 року зі змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 11, 25 та 30 грудня 1997 року, визнана неконституційними [22].

Принциповим нововведенням Закону стало те, що народні депутати обиралися громадянами України за змішаною (мажоритарно-пропорційною) системою. Це був крок вперед на шляху формування багатопартійної системи у нашій країні. Закон містив багато нових положень і значно розширював можливості не лише кандидатів у народні депутати, а й виборців.

Громадяни України обирали не тільки між окремими кандидатами у депутати, а й між політичними партіями. З 450 депутатів парламенту 225 обиралось у одномандатних виборчих округах за мажоритарною системою відносної більшості, а 225 – за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій та виборчих блоків у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва (ст. 1).

За спостереженням аналітиків, введення такої системи призвело до того, що розміри одномандатних округів збільшилися вдвічі. Зрозуміло, що в таких великих утвореннях на перемогу могли розраховувати головним чином ті кандидати, які або спиралися на добре організовані партії, або мали у власному розпорядженні значний адміністративний або фінансовий ресурс. Сприяло крупним партіям і рішення про проведення голосування за списком по єдиному виборчому округу, який за площею збігався з територією країни. Встановлення 4 % виборчого бар'єра відповідно робило проблематичним для малих партій їхнє входження до Верховної Ради [23].

Пасивне виборче право для кандидатів у народні депутати України було зменшене з 25 до 21 року (ст. 3), що об'єктивно розширило коло претендентів на ці виборні посади, створивши більш сприятливі правові умови для залучення молоді до активної політичної діяльності.

Відповідно до нових виборчих реалій у 1997 році було вдосконалено і процедуру формування виборчих комісій. Вона закріплювала вищий статус у виборчому процесі політичних партій і блоків. Зокрема до складу окружних виборчих комісій обов'язково входили по одному представнику від політичних партій, виборчих блоків партій, від яких списки кандидатів були зареєстровані для участі у виборах у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі. Причому голова, заступник голови та секретар окружної виборчої комісії не могли бути членами однієї політичної партії або виборчого блоку партій (ст. 10). У такий спосіб був зроблений крок до запобігання монополії однієї політичної сили у виборчому окрузі.

На відміну від Закону «Про вибори народних депутатів України» 1993 року, новий Закон від 1997 року передбачав участь у засіданнях виборчих комісій не лише представників від політичних партій і блоків, але й самих кандидатів у депутати, що, безумовно, сприяло гласності й прозорості виборів (ст. 14).

Політична партія, виборчий блок партій висували кандидатів у народні депутати України єдиним списком для участі у виборах у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі. Кількість кандидатів від політичної партії, виборчого блоку партій, внесених до єдиного списку кандидатів, не мала перевищувати половини конституційного складу Верховної Ради України, встановленого Конституцією України (ст. 21).

Для реєстрації кандидатом у депутати в одномандатних виборчих округах претенденту потрібно було зібрати не менше 1500 підписів виборців на свою підтримку (ст. 25). Натомість партіям довелося збирати не менше 200 тис. підписів виборців, у тому числі не менше ніж по 10 тис. у кожній з будь-яких 14 адміністративно-територіальних одиниць України, та вносити грошову заставу у розмірі 1 тис. неоподатковуваних мінімальних доходів громадян (ст. 24). Ця норма слугувала на користь партіям, що мали міцні організації та розгалужену систему власного представництва.

Уперше в Законі було передбачено так зване «позитивне» голосування: у бюлетені виборець не викреслював інших кандидатів, аби залишити одного (якого він підтримував), а робив позначку «плюс» або іншу, що засвідчувало його волевиявлення, у квадраті проти прізвища кандидата у депутати або назви політичної партії чи блоку, за яких він голосував (ст. 40).

Згідно з новим Законом також уперше обраним вважався кандидат у депутати, який одержав більшість голосів виборців, що взяли участь у голосуванні, порівняно з іншими кандидатами, які балотувалися в даному виборчому окрузі (ст. 43).

У ході реалізації Закон України «Про вибори народних депутатів України» в редакції 1997 року виявилися недосконалості, що, безперечно, перешкоджало можливості здійснювати вибори 2002 року на високому організаційному і правовому рівні. Саме практика організації підготовки та проведення виборів народних депутатів України у 1998 році, повторних виборів і виборів замість депутатів, які вибули, у 1998-2000 роках висвітлили низку проблем правового регулювання виборчих відносин та реалізації законодавства про вибори народних депутатів України [24].

Таким чином, постала нагальна потреба подальшого вдосконалення парламентського виборчого закону.

Характерною ознакою виборів 2002 і 2006 років стало те, що виборчий процес проходив на новій законодавчій основі. Три скликання українського

парламенту обиралися за виборчим законом, що приймався буквально напередодні виборів.

Вибори 2002 року спричинили загострення протистояння між Парламентом та Президентом щодо типу виборчої системи. Більшість парламентарів виступали за повністю пропорційну систему, натомість Глава держави з їхньою думкою не погоджувався.

З 18 січня по 18 жовтня 2001 року Верховна Рада п'ять разів приймала Закон «Про вибори народних депутатів України», а Президент чотири рази накладав на нього вето і тільки останній варіант був підписаний.

Принципові моменти, навколо яких точилася політична боротьба, крім типу виборчої системи, за якою мають проводитися вибори до парламенту, – це тривалість виборчої кампанії, порядок формування виборчих комісій тощо. Компромісний варіант, як і в 1997 році, було знайдено у прийнятті закону, що закріпив змішану систему проведення виборів [9, 10].

Не зупиняючись на всіх тонкощах та перипетіях прийняття нового Закону «Про вибори народних депутатів України», зауважимо лише, що до парламенту надійшло кілька проектів законів, у тому числі й від Центральної виборчої комісії.

Згідно з новим Законом України «Про вибори народних депутатів України» 2001 року залишилась змішана мажоритарно-пропорційна виборча система 50/50. У результаті прийняття пропозицій Президента України, на відміну від Закону 1997 року, у новому Законі тривалість виборчого процесу було скорочено майже вдвічі – з 170 до 90 днів (ст. 15, ч. 2).

До принципів нововведень Закону можна віднести внесення грошової застави замість збирання підписів на підтримку політичної партії (блоку) (15 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) чи кандидата у депутати (60 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян).

Новим положенням Закону від 18 жовтня 2001 року стало закріплення норми, за якою від права висувати кандидатів у народні депутати були усунуті трудові колективи. На думку законодавців, це мало сприяти мінімізації впливу так званого «адміністративного ресурсу».

Разом з тим, якщо у 1998 році кандидат міг балотуватися одночасно у багатомандатному та одномандатному виборчих округах, то у 2002 році такої норми не передбачалося.

Однією з важливих складових забезпечення гласності та прозорості виборчого процесу було встановлення необхідних гарантій діяльності у виборчому процесі для політичних партій, виборчих блоків політичних партій.

Зокрема введено інститут представників політичних партій, виборчих блоків політичних партій у Центральній виборчій комісії з правом дорадчого голосу, який виправдав себе на президентських виборах. Напередодні

парламентських виборів 2002 року законодавці практично одноголосно сходилися на тому, що формування виборчих комісій має відбуватися за найактивнішої участі політичних партій.

Але ввести представників усіх партій до складу комісій за кількості партій понад сотні, звичайно, було неможливо. Тому запропоновано інший порівняно з Законом 1997 року порядок внесення подань щодо кандидатур до складу окружних та дільничних виборчих комісій. А саме – право участі у формуванні окружних виборчих комісій надано всім політичним партіям з деякими умовами.

Так, Законом передбачено, що окружна виборча комісія утворюється Центральною виборчою комісією у складі голови, заступника голови, секретаря та інших членів комісії у кількості не менше 12 і не більше 20 осіб за поданнями (не більше як на одну особу) центральних керівних органів політичних партій (виборчих блоків політичних партій), за умови, що партії (партії, що входять до виборчого блоку) зареєстровані в установленому законом порядку та мають (хоча б одна з партій, що входить до блоку, має) легалізовані в установленому законом порядку організації у регіоні, на території якого утворено відповідний одномандатний виборчий округ.

При цьому до складу окружних виборчих комісій обов'язково входять представники політичних партій (виборчих блоків політичних партій), які подолали 4 % бар'єр на попередніх виборах народних депутатів України, та партій, які у поточному складі Верховної Ради України мають свої партійні фракції (фракції блоків), якщо ці партії відповідають зазначеним вище умовам. Представники інших політичних партій, виборчих блоків політичних партій включаються до складу окружних виборчих комісій шляхом жеребкування, що проводиться Центральною виборчою комісією (ст. 20).

Що стосується дільничних виборчих комісій, то вони відповідно до Закону утворювалися окружними виборчими комісіями у кількості не менше 8 осіб за поданнями місцевих осередків політичних партій, які є суб'єктами виборчого процесу, а також кандидатів у народні депутати України, зареєстрованих у відповідному одномандатному виборчому окрузі.

Для забезпечення представництва у дільничній виборчій комісії зазначених суб'єктів виборчого процесу верхня межа кількості членів дільничної виборчої комісії Законом не встановлювалася. При цьому кожна політична партія, виборчий блок політичних партій, кандидат у народні депутати України, зареєстрований у відповідному одномандатному виборчому окрузі, мали право на пропорційну частку керівних посад у дільничних виборчих комісіях (ст. 21).

Саме такий підхід до формування виборчих комісій повинен був, на думку законодавців, унеможливити втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування у діяльність виборчих комісій, а також забезпечити їх прозорість, неупередженість до політичних партій, виборчих блоків політичних партій, кандидатів у народні депутати України.

Проте передбачене Законом виключне право участі у формуванні окружних та дільничних виборчих комісій політичних партій, виборчих блоків політичних партій, кандидатів у народні депутати України, зареєстрованих в одномандатних виборчих округах, призвело до значних проблем як в організації роботи самих виборчих комісій, так і у здійсненні ними необхідних повноважень щодо організації підготовки та проведення виборів народних депутатів України.

Як справедливо зауважував колишній голова Центральної виборчої комісії М. Рябець, виборчі комісії всупереч своїй правовій природі перетворювалися на міні-парламенти, які відмовлялися виконувати свої безпосередні функції, перебираючи на себе функції політичних органів.

Завдяки цій нормі Закону в Україні «склалася унікальна ситуація, якої немає ніде в світі, за якої політичні партії, виборчі блоки політичних партій, кандидати у народні депутати України в одномандатних виборчих округах мали виняткове право бути одночасно суб'єктами, організаторами та спостерігачами за проведенням виборів». Хоча в той же час вони брали на себе всю відповідальність щодо організації і проведення в Україні чесних і відкритих виборів народних депутатів України [5, с. 10].

Закон передбачав також норму, за якої кандидатів у народні депутати України могла висувати політична партія, яка зареєстрована в установленому Законом порядку не пізніше як за рік до дня виборів, та виборчий блок політичних партій за умови, що до його складу входять партії, зареєстровані не пізніше як за рік до дня виборів (ст. 38). Тим самим перевага надавалася сталим політичним силам, а не скороспілим політико-технологічним проектам.

Серед основних нововведень Закону була й відмова від інституту збору підписів виборців та запровадження як обов'язкової підстави для реєстрації кандидатів у народні депутати України внесення політичною партією, виборчим блоком політичних партій, які висунули кандидатів у народні депутати України у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі, а також кандидатом у народні депутати України, якого висунуто в одномандатному виборчому окрузі, грошової застави на рахунок відповідно Центральної виборчої комісії чи окружної виборчої комісії.

Грошова застава для політичних партій, виборчих блоків політичних партій була встановлена у розмірі 15 тис. неоподатковуваних мінімумів

доходів громадян ($17 \times 15000 = 255000$ грн), а для кандидатів у народні депутати України, висунутих в одномандатному виборчому окрузі, у розмірі 60 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, тобто 1020 грн. Грошова застава поверталася політичним партіям, виборчим блокам політичних партій, які взяли участь у розподілі депутатських мандатів, та народним депутатам України, обраним в одномандатних виборчих округах (ст. 43).

Запровадження інституту грошової застави замість подання необхідної кількості підписів виборців як обов'язкової підстави для реєстрації пояснювалося, з одного боку, скороченням термінів виборчого процесу до 90 днів, а з другого – тим, що інститут збору підписів виборців певною мірою дискредитував себе під час минулих виборчих кампаній. Збір підписів часто перетворювався на масштабну фальсифікацію, тому що реально перевірити достовірність підписів у стислі терміни було неможливо. Крім цього, на вказану процедуру витрачались великі кошти, облік яких також залишався поза об'єктивним контролем.

Зазнав змін і порядок проведення передвиборної агітації, який став визначатися саме Законом, а не встановлювався Центральною виборчою комісією, як це було передбачено у Законі 1997 року, що, безумовно, підвищило його політико-правовий статус визначеного порядку агітації.

Закон розмежував передвиборну агітацію за рахунок коштів Державного бюджету України, під час проведення якої повинен дотримуватися принцип рівності усіх політичних партій та виборчих блоків політичних партій, усіх кандидатів у народні депутати України, зареєстрованих в одномандатних виборчих округах, та передвиборну агітацію за рахунок виборчих фондів політичних партій, виборчих блоків політичних партій, кандидатів у народні депутати України (ст. 51).

У новому Законі вперше були закладені цивілізовані принципи формування виборчих фондів політичних партій, виборчих блоків політичних партій, кандидатів у народні депутати України. Зокрема політична партія, виборчий блок політичних партій, кандидати у народні депутати України від яких зареєстровано в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі, кандидат у народні депутати України, зареєстрований в одномандатному виборчому окрузі, були зобов'язані відкрити рахунок свого виборчого фонду. Порядок відкриття і закриття рахунка виборчого фонду політичної партії, виборчого блоку політичних партій, кандидата у народні депутати України встановлювався Національним банком України за погодженням з Центральною виборчою комісією.

Гранична сума витрат виборчого фонду політичної партії, виборчого блоку політичних партій не могла перевищувати 150 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (2 млн 550 тис. грн), а кандидата у народні

депутати України, зареєстрованого в одномандатному виборчому окрузі, – 10 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (170 тис. грн).

Добровільний внесок (внески) фізичної особи до виборчого фонду однієї політичної партії, виборчого блоку політичних партій, одного кандидата у народні депутати України, зареєстрованого в одномандатному виборчому окрузі, не могла перевищувати 1 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (17 тис. грн).

За Законом заборонялося робити добровільні внески до виборчого фонду: іноземним громадянам та особам без громадянства; фізичним особам – суб'єктам підприємницької діяльності, які мають заборгованість перед бюджетом будь-якого рівня на день перерахування внеску до виборчого фонду; анонімним жертводавцям (ст. 36).

Щодо рівня правового забезпечення реалізації таких засад виборчого процесу, як гласність та відкритість підготовки і проведення виборів народних депутатів України, то за новим Законом він був вищий, ніж за законом 1997 року. Зокрема значно більше уваги було приділено порядку складання та внесення змін до списків виборців. На відміну від раніше чинного законодавства ця процедура стала складнішою. Разом з тим вона мала забезпечити достовірність виборчого процесу і водночас його більшу прозорість. У новому Законі передбачалося складання списків виборців у два етапи.

Так, до 1 вересня року, що передує рокові проведення чергових виборів (до 1 січня 2002 року), виконавчі органи місцевих рад були зобов'язані скласти загальні списки виборців, які проживають на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Таким чином, Законом було передбачено створення своєрідного прообразу Державного реєстру виборців, банку даних про виборців, який можна в майбутньому використовувати не лише на виборах народних депутатів України, а й під час проведення інших форм масового волевиявлення, зокрема референдумів.

Наступний етап – це складання списків виборців після утворення виборчих дільниць вже за кожною виборчою дільницею. Слід зазначити, що в Законі було встановлено не лише чіткий порядок включення громадян України до списку виборців, а також і відмінний від діючого за Законом 1997 року механізм уточнення та доповнення списку виборців, що здійснюється дільничними виборчими комісіями виключно за особистими зверненнями громадян, поданнями посадових осіб виконавчих органів відповідних рад та керівників закладів, установ, організацій, відповідальних за складання списків виборців (ст. 30-31).

Але проблема складання списків виборців так і залишилася до кінця не вирішеною. Відсутність реєстру виборців під час виборчої кампанії знову призвела до проблеми достовірності цих списків та так званих «мертвих

душ». Виборча кампанія 2002 року засвідчила, що без відповідного законодавчого запровадження автоматизованої реєстрації громадян повністю вирішити проблему достовірності списків виборців є неможливим.

Закон передбачав запровадження відкріплювального повідчення, на підставі якого виборцю надавалася можливість взяти участь у виборах народних депутатів України у разі перебування його за межами виборчої дільниці.

Законом також було підвищено правовий статус інституту офіційних спостерігачів. Досвід попередніх виборчих кампаній підтвердив значущість цього інституту, який останніми роками набув поширення як фактор демократичності та прозорості виборчого процесу й визнання на міжнародному рівні легітимності результатів виборів.

У зв'язку з цим, на відміну від законодавчої практики, за якої правовий статус спостерігачів регулювався Положенням, що затверджувалося Центральною виборчою комісією, відтоді правовий статус як спостерігачів від політичних партій, виборчих блоків політичних партій, кандидатів у народні депутати України, зареєстрованих в одномандатних виборчих округах, так і спостерігачів від іноземних держав та міжнародних організацій регламентовано безпосередньо Законом (ст. 59-61).

Головною особливістю Закону в частині забезпечення гласності й відкритості виборчого процесу стало і те, що у ньому встановлено більш упорядковану порівняно із Законом 1997 року процедуру голосування та кардинально змінено порядок підрахунку голосів виборців і встановлення результатів виборів народних депутатів України як у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі, так і в одномандатних виборчих округах, що дозволяло певною мірою забезпечити чесність та прозорість цієї вирішальної стадії будь-якого виборчого процесу.

І щонайважливіше – Законом закріплювався механізм, за яким кожна дія членів виборчої комісії має відбуватися під наглядом кандидатів у народні депутати України, довірених осіб, уповноважених осіб політичних партій, виборчих блоків політичних партій, офіційних спостерігачів. Цим представникам надавалося право підписувати майже всі виборчі документи, складати акти про виявлені порушення Закону, невідкладно отримувати копії протоколів про підрахунок голосів виборців.

Таким чином, Закон у цій частині нібито повністю усував можливості для будь-яких фальсифікацій та зловживань з боку виборчих комісій, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових та службових осіб.

Ще одним фактором, який мав гарантувати чесність та прозорість виборчого процесу, стало те, що Законом вперше встановлювалася чітка

процедура оскарження порушень виборчих прав громадян як до виборчих комісій вищого рівня, так і до суду.

Відповідно до положень ст. 55 Конституції України Закон передбачав можливість оскарження в судах загальної юрисдикції не тільки рішень, дій чи бездіяльності виборчих комісій, але й рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, а також акти та дії об'єднань громадян, крім тих, які відповідно до закону, статуту (положення) належать до їхньої внутрішньоорганізаційної діяльності або до їхньої виключної компетенції, що порушують виборчі права громадян (ст. 29). Раніше такого положення жоден виборчий закон в Україні не містив.

Гарантією проведення в Україні чесних та справедливих виборів до парламенту повинно було стати і значне розширення в новому Законі підстав для притягнення до відповідальності, у тому числі кримінальної та адміністративної, осіб, винних у порушенні виборчих прав громадян.

Закон передбачав також запровадження такої публічно-правової санкції за порушення будь-яких вимог виборчого закону кандидатами у народні депутати України, як попередження, що надавало виборчим комісіям можливість реально впливати на запобігання порушень Закону та їх припинення, адже наслідком повторного попередження за аналогічне правопорушення було скасування рішення про реєстрацію кандидата у народні депутати України (ст. 85).

Уперше в національному виборчому законодавстві було передбачено інститут визнання голосування на виборчій дільниці недійсним. Дільнична виборча комісія отримала право визнати голосування на виборчій дільниці в багатомандатному загальнодержавному та (або) одномандатному виборчих округах недійсним у разі встановлення нею порушень вимог Закону, внаслідок яких неможливо достовірно встановити результати волевиявлення виборців.

Зокрема дільнична виборча комісія мала право визнати голосування на виборчій дільниці недійсним у разі виявлення у виборчих скриньках бюлетенів у кількості, що перевищує більше ніж на 10 % кількість виборців, які взяли участь у голосуванні на дільниці у відповідному виборчому окрузі (ст. 70).

У свою чергу якщо кількість виборчих дільниць, на яких голосування в одномандатному виборчому окрузі було визнано недійсним, становить не менше 25 %, Центральна виборча комісія за власної ініціативи мала право визнати вибори народного депутата України в одномандатному виборчому окрузі недійсними.

Крім зазначеної підстави, вибори могли бути визнані Центральною виборчою комісією недійсними за поданням окружної виборчої комісії або

на підставі рішення суду, якщо під час проведення виборів народного депутата України в одномандатному виборчому окрузі або при підрахунку голосів виборців у цьому окрузі мали місце порушення вимог цього Закону, які не дозволяють з достовірністю визначити результати волевиявлення виборців (ст. 72). Слід зазначити, що можливість визнання виборів недійсними була передбачена Законом лише у межах одномандатного виборчого округу.

Новий Закон України «Про вибори народних депутатів України» 2001 року певною мірою відбивав розстановку політичних сил, а тому був компромісним документом. Хоча він і містив, на думку фахівців, низку недоліків, однак всі учасники виборчого процесу отримали більш досконалий та дієвий інструмент для проведення чесних і справедливих парламентських виборів 2002 року.

За побудови виборчої моделі значна роль відводиться прохідному бар'єру як умові отримання права на участь у розподілі представницьких мандатів. Метою встановлення того чи іншого виборчого бар'єра є намагання відсікти від участі в розподілі депутатських місць малі партії і тим самим обмежити фрагментацію політичної системи та убезпечити майбутній парламент від великої кількості депутатських груп, які дестабілюватимуть його роботу.

Проте запровадження високого виборчого порогу призводить до того, що за межами законодавчого органу залишаються не лише явні аутсайдери, але й досить великі політичні сили, яким не вистачило незначної кількості голосів для подолання встановленого обмеження.

Збереження прохідного бар'єра передбачалось у всіх «виборчих» законопроектах, які розглядались парламентом напередодні виборів 2002 року. До того ж окремі народні депутати пропонували збільшити мінімальний поріг до 5% голосів виборців [11, с. 21].

Та все ж таки українські законодавці вирішили не змінювати виборчий бар'єр і залишити його на рівні 4 %.

На нашу думку, збереження 4 % бар'єра для виборів в Україні на той час було оптимальним варіантом, адже, як випливає з результатів парламентських перегонів 1998 і 2002 років, введення цього обмеження призвело до того, що багатьом популярним партіям не вдалося отримати законодавче представництво. Відповідно його збільшення може мати серйозні наслідки, коли разом з цими партіями залишаються непередставленими значні електоральні групи.

У 2006 році українським громадянам знову довелося обирати своїх представників до законодавчого органу за новими виборчими правилами. Головним законодавчим актом, що регламентував проведення виборів, був

Закон «Про вибори народних депутатів» № 1665-IV від 25.03. 2004. Проте він був суттєво переглянутий 7 липня 2005 року (Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України» № 2777-IV). Цей Закон, за винятком кількох положень, набув чинності 1 жовтня 2005 року [10].

Закон передбачав ретельне регулювання виборів до Верховної Ради України. Він відображав рекомендації міжнародних організацій та досвід попередніх національних виборів. У цьому документі містилася значна кількість положень щодо збільшення прозорості, підвищення рівня підзвітності та рівності учасників виборчого процесу. Рівень демократизму нового Закону значно зріс.

Певною мірою це пояснюється великою увагою до виборчого законодавства як з боку громадськості України, так і світової спільноти після скандально відомих виборів Президента України 2004 року, а також стало свідченням процесів публічності та відкритості, що набували поширення у суспільстві.

Понад те, в проведенні виборів саме за демократичними стандартами були зацікавлені майже всі політичні сили – як ті, що перебували при владі, так й опозиція. Така унікальна ситуація склалася внаслідок розстановки політичних сил після так званої «Помаранчевої революції». Одні мали відповідати іміджу демократів, інші за умов демократичності проведення виборів мали реальні шанси для реваншу.

Як зауважив голова Центральної виборчої комісії Я. Давидович, при встановленні результатів парламентських виборів 2006 року знову продовжилася традиція «внесення змін до виборчого Закону, як кажуть, на марші, коли виборчий процес у повному розпалі. У той же час ці зміни і новели виборчого законодавства правового та організаційного характеру були вкрай необхідні для повного забезпечення усіх процедур, вони значно допомогли в організації та проведенні цієї непростой виборчої кампанії» [6, с. 8].

Голова ЦВК також наголосив на тому, що за ініціативи Центральної виборчої комісії Верховна Рада внесла зміни до Закону України «Про вибори народних депутатів України», які дали змогу забезпечити реалізацію права голосу членів дільничних виборчих комісій через включення їх до списків виборців на тих виборчих дільницях, у складі яких вони працюють. На три години було збільшено час для проведення голосування. Також чітко встановлено, що всі бюлетені, виявлені у виборчих скриньках на виборчий дільниці, де визнано недійсним голосування, вважаються такими, що не підлягають врахуванню [6, с. 8].

Серед найбільш значних змін, яких зазнало виборче законодавство, було введення повністю пропорційної системи виборів на зміну попередньої

змішаної, за якої половина членів парламенту обиралася в одномандатних округах.

Виборчий поріг для отримання представництва в парламенті було встановлено на рівні 3 % голосів виборців. Зокрема коли точилися дебати щодо зменшення виборчого бар'єра з 4 % до 3 %, дехто висловлював побоювання, що такий низький відсоток призведе до появи в українському парламенті великої кількості політичних сил і відповідно дестабілізує його роботу.

Однак результати виборів продемонстрували хибність таких прогнозів. 3 % поріг став критичним, і його за сучасної розстановки політичних сил треба б було не те що збільшувати, а й ще зменшувати. Йдеться насамперед про відсутність у Верховній Раді потужних «стабілізаторів» проти розмежування політичних сил за віссю Схід-Захід.

Щодо позитивних змін до виборчого законодавства, то слід відзначити доповнення Закону 2005 року новою ст. 34, котра визначала перелік осіб, які мали «право бути присутніми на засіданні комісії». Слід згадати також запровадження інституту офіційних спостерігачів від громадських організацій: на засіданні могли бути присутні «разом не більше трьох осіб від різних громадських організацій» (ст. 34).

Водночас, як зауважують експерти Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеціанська Комісія), надання цього права багатьом суб'єктам (кандидатам, представникам партій та засобів масової інформації, іноземним та міжнародним спостерігачам) у поєднанні з чималою кількістю членів комісії «може зробити дуже важким – якщо не неможливим – виконання комісією її численних та важливих функцій, що потребує тривалих дискусій та прийняття рішень» [8, с. 25].

Проте у членів цієї міжнародної комісії є сумнів щодо доцільності та демократичності запровадження під час виборів відео– та фотозйомки, оскільки є небезпека того, що їх використання спостерігачами від партій та організацій «може підірвати таємність голосування та створити атмосферу страху» [8, с. 35].

Експерти вказаної установи рекомендували також вилучити з бюлетенів графу «Проти всіх». Адже, на їхню думку, така норма «є незвичною для усталених демократій» і «може посилити політичну апатію населення. Це також може створити у виборців ілюзію значущості їхнього голосування, тоді як їхній голос насправді не є таким» [8, с. 31].

Після президентських виборів 2004 року у ЗМІ та серед населення широко обговорювалася проблема недосконалості виборчих списків. Це давало підстави вести мову про системні порушення прав громадян на вільне волевиявлення. Тому було приділено увагу вдосконаленню законодавства про вибори саме в цьому напрямі.

Багато положень розділу V «Списки виборців» цього Закону є новими. Ч. 1 ст. 39 встановлює, що загальні списки виборців мають бути складені до 1 жовтня року, що передує року чергових виборів. Для цього місцеві органи влади повинні створювати спеціальні групи обліку виборців, які складатимуть реєстри виборців за допомогою різних державних органів. Закон містить детальні положення про те, як цей процес має відбуватися.

Відповідно до Закону 2001 року партії та блоки, що брали участь у виборах, мали внести грошову заставу в розмірі 15000 неоподаткованих мінімумів, що, на думку громадськості, було надто значною сумою, щоб її могли внести невеликі партії.

Тим самим порушувався принцип рівних можливостей для суб'єктів виборчого процесу. У Законі 2005 року суму грошової застави для партій (блоків) було зменшено до 2000 мінімальних розмірів заробітної плати (ст. 59).

За новим Законом виборці, які не здатні пересуватися самостійно через інвалідність або літній вік, спеціально відмічаються у загальному списку виборців для використання пересувних виборчих скриньок. Це є удосконаленням попереднього порядку, коли хворі виборці, які мають серйозні проблеми з пересуванням, повинні були реєструватися на кожні нові вибори, щоб проголосувати за місцем проживання (ст. 84).

Норма Закону, що викликала неоднозначну реакцію фахівців, пов'язана із визнанням недійсними результатів виборів на окремих виборчих дільницях (ст. 90). Проблема полягає в тому, що однією з підстав для прийняття зазначеного рішення є виявлення фактів незаконного голосування у кількості, що перевищує 10 % кількості виборців, які отримали бюлетені на дільниці.

Такий довільний «стандарт неприпустимого зловживання» на думку експертів Венеціанської Комісії, не є корисним. У результаті «встановлюється «припустимий рівень» шахрайства, яке взагалі є несумісним з належним проведенням виборів». Експерти вважають принциповим, що результати виборів можуть бути визнані недійсними, лише якщо обсяг будь-якого шахрайства або неправомірної поведінки робить неможливим встановлення достовірного результату виборів [8, с. 32].

Як засвідчила практика проведення виборів в Україні за пропорційною системою, поряд з пожвавленням розвитку партійної системи було виявлено й низку суттєвих негативних моментів. Це насамперед стосується формування партійних списків, які значною мірою складаються не з провідних політичних діячів, які уособлюють певний програмний або ідеологічний напрям, а з-поміж осіб, здатних забезпечити необхідну фінансову, адміністративну або іншу підтримку діяльності партії і

організації виборчої кампанії. Також до списків партії потрапляють представники особистих клієнтел політичних лідерів. Часто до них включаються люди, які «не в ладах» з законом. Понад те, складання партійних списків часто проходить недемократично, без широкого обговорення у колах партійної громади.

На думку провідних українських фахівців, подальше запровадження пропорційного виборчого законодавства, яке обумовлене об'єктивними потребами перетворення політичних партій на ключовий суб'єкт політичної системи, вимагає одночасного застосування ефективних важелів для запобігання означеним негативним явищам.

Серед запобіжних заходів пропонується надати можливість виборцям голосувати не лише за закритий партійний список, а й за конкретну особу, а також сприяти укоріненню в українських політичних партіях традицій і норм внутрішньопартійної демократії. Доцільно шукати також «більш гнучкий варіант пропорційної системи, який сприяв би органічному поєднанню інтересів партійно-ідеологічного і регіонального представництва, принципів вибору як між партіями, так і між особистостями» [13, с. 74].

Отже, характеризуючи виборче законодавство, за яким відбувалися парламентські вибори 2002 і 2006 років, можна стверджувати, що з набуттям Україною незалежності інститут виборів почав розвиватися у демократичному напрямі. Інтересам демократичного поступу підпорядковані значна частина новацій, спрямованих на посилення політичних партій, піднесення їхньої відповідальності перед суспільством.

Аналіз, проведений багатьма науковцями та наведений нами, свідчить, що кожний новий закон, в принципі, був якіснішим за попередній. Водночас незаангажованість підходу дає можливість об'єктивно виявити, що кожен із виборчих законів мав тимчасовий характер на перехідний період. Разом з тим ще й нині законодавство про вибори перебуває у стадії становлення та розвитку.

Складність цього процесу полягає у тому, що підготовка, прийняття та реалізація на практиці всього масиву виборчого законодавства відбувається за складних обставин перехідного періоду функціонування Української держави та відсутності необхідного рівня консенсусу серед правлячих еліт щодо стратегії суспільного розвитку. У нашій країні триває пошук оптимальних сучасних демократичних процедур організації і проведення виборів, які б адекватно відбивали розвиток політичного процесу. На нашу думку, все знову залежатиме від реальної розстановки політичних сил та їхніх відповідних уподобань.

Посилання

1. *Бєбик В., Шергін С., Дегтерьова Л.* Сучасна глобалістика: провідні теорії та модерна практика. – К., 2006.
2. *Бєбик В.* Політологія для політика і громадянина. – К., 2004.
3. *Bebyk W.* Jak sie wugrywa i przegrywa wybory. – Warszawa, 2004.
4. *Бєбик В.* Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг. – К., 2001.
5. *Вибори до Верховної Ради України: Інформ.-довід. вид. / Редкол.: М. М. Рябець та ін.* – К.: Центр. виборча комісія, 2002.
6. *Давидович Я.* Виступ на засіданні Центральної виборчої комісії при встановленні результатів виборів народних депутатів України 10 квітня 2006 року // *Вибори та демократія.* – 2006. – № 1. – С. 5-16.
7. *Грицяк І. А.* Управління в Європейському Союзі: теоретичні засади. – К., 2005.
8. *Європейська Комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія).* Висновок щодо Закону України «Про вибори народних депутатів України». Страсбург, 2 березня 2006 року. Висновок № 338/2005 // *Вибори та демократія.* – 2006. – № 1. – С. 19-37.
9. *Про вибори народних депутатів України: Закон України (Із змінами, внесеними згідно із Законом № 2977–III від 17.01. 2002).* – К., 2002.
10. *Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України»:* Закон України. Офіційні тексти. – К., 2005.
11. *Замніус В., Кітляр Д., Євгенієва А.* Виборче законодавство України напередодні змін. Аналіз перспективного виборчого законодавства та іноземний досвід // *Парламент.* – 2001. – № 4.
12. *Конституції зарубешних государств.* – М., 2006.
13. *Мазур О.* Виборча система України: у пошуках оптимального варіанту // *Нова політика.* – 2001. – № 1.
14. *Політичні партії у виборчих процесах / В. Паламарчук, О. Литвиненко, В. Фесенко, Ю. Якименко, І. Сало* // *Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки–2004 / За ред. А. С. Гальчинського.* – К.: НІСД, 2004. – С. 70-84.
15. *Саидов А. Х.* Национальные парламенты мира. – М., 2005.
16. *Черчилль У.* Рождение Британии. – Смоленск, 2005.
17. *Томенко М., Мельниченко В., Яблонський В.* Україна напередодні та після виборів: огляд політичних сил // *Політична думка.* – 1994. – № 2. – С. 37.
18. *Дєргачов О.* Українські партії напередодні виборів: становлення української багатопартійності // *Політичний календар.* – 2001. – № 9. – С. 20.
19. *Про вибори народних депутатів України: Закон України. Прийнятий на восьмій сесії Верховної Ради України дванадцятого скликання 18 листоп. 1993 р.* – К.: Укр. Правн. Фундація. Вид-во «Право», 1993. – 48 с.

20. Білоус А. Пропорційні вибори в Україні: ілюзії чи реалії // Нова політика. – 2001. – № 1. – С. 5.

21. *Про вибори* народних депутатів України: Закон України. Офіційне видання. – К.: Парламент. вид-во, 1997. – 54 с.

22. Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 1998 року № 1-рп/98 щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про вибори народних депутатів України» // Офіц. вісн. України. – 1998. – №23. – Ст. 850.

23. Рагозин Н. П. Развитие партийной системы Украины // Полис. – 2004. – № 1. – С. 89-100.

24. *Вибори* до Верховної Ради України: Інформ.-довід. вид. / Редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. – К.: Центр. виборча комісія, 2002. – С. 4.

РОЗДІЛ ІХ

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПАРЛАМЕНТ

ЯК НАДНАЦІОНАЛЬНИЙ ОРГАН ВЛАДИ

ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

9.1. Становлення і розвиток Європейського Парламенту

Європейський парламент поряд з такими інституціями, як Європейська Комісія та Рада ЄС, є одним з ключових органів влади Європейського Союзу, що представляє понад 480 мільйонів громадян. Нинішній Європарламент як багатонаціональний постійно діючий орган, якому немає аналогів у світі, виконує чотири основні функції: законодавчу, бюджетну, контрольну та зовнішньополітичну.

Європейський Парламент є наднаціональним органом, який представляє інтереси громадян 27 держав-членів ЄС. Залежно від кількості населення кожна з країн-членів Євросоюзу має відповідну кількість депутатів: Австрія (18), Бельгія (24), Болгарія (17), Великобританія (78), Греція (24), Данія (14), Ірландія (13), Іспанія (54), Італія (78), Люксембург (6), Нідерланди (27), Німеччина (99), Португалія (24), Румунія (33), Фінляндія (14), Франція (78), Швеція (19), Естонія (6), Кіпр (6), Латвія (9), Литва (13), Мальта (5), Словаччина (14), Словенія (7), Угорщина (24), Чехія (24)*.

У ст. 4 Договору про Європейський Союз зазначено, що здійснення завдань, покладених на Спільноту, забезпечується передусім Європейським Парламентом, Радою ЄС, Комісією ЄС, Судом ЄС, Рахунковою палатою. Серед них політичними органами є Рада, Комісія та Парламент. При цьому лише в окремих випадках кожен з цих органів може приймати самостійні рішення. На практиці ж вирішення спільних проблем держав-членів Європейського Союзу здійснюється спільними зусиллями декількох інституцій ЄС через різноманітні механізми погоджувального прийняття рішень.

Історія створення Європейського Парламенту нерозривно пов'язана з євроінтеграційними процесами, які розпочались у перше повоєнне десятиліття.

* Посилання на джерела у ІХ і Х розділах див. на стор.301

До недавнього часу роль Європейською Парламенту у вирішенні спільних проблем держав-членів ЄС була досить незначною. Однак з року в рік держави, які входять до складу Європейського Союзу, надають йому дедалі більших повноважень. Створений відповідно до Римського договору 1957 р. Європейський Парламент (названий у договорі Асамблеєю) не був демократичним органом у повному значенні цього слова, позаяк склався з представників країн ЄС, які мали бути членами національних парламентів. У 1957 році Римський договір лише закріпив за ним статус консультативного та контрольного органу. Як невиборний орган Парламент спочатку мав лише консультативні й контролюючі функції. Ситуація змінилася після запровадження у 1979 році прямих виборів. Здобувши право балотуватися, депутати Європейського Парламенту перестали підпадати під суворі вимоги «подвійного мандату» на національному та наднаціональному рівнях. Це означало, що відповідальність тільки перед своїм електоратом збільшувала їхні повноваження. Маастрихтський договір 1992 року суттєво розширив повноваження Європарламенту. Ним було закріплено провідне місце Парламенту серед інших інституцій, створених в рамках ЄС. Ще міцнішим статус Європейського Парламенту став після ухвалення Ніщцького договору на початку 2001 року. Згідно з цим договором Європейський парламент нині наділений такими повноваженнями:

- розгляд пропозицій Європейської Комісії та участь разом із Радою ЄС у законодавчому процесі через спеціально регламентовані процедури (процедура спільного прийняття рішень, процедура узгодження, консультативні висновки тощо);
- контроль за діяльністю Європейської Комісії через направлення на її адресу усних та письмових запитів;
- право винесення вотуму недовіри Європейській Комісії;
- право створення спеціальних комісій за фактами порушення законодавства ЄС у сферах, що не входять до компетенції Суду ЄС;
- схвалення кандидатури на посаду президента Єврокомісії, яку пропонує Європейська Рада; також схвалення всього складу Комісії, який пропонується їй президентом після узгодження з країнами ЄС кандидатур на посади комісарів;
- затвердження річного бюджету ЄС та фінансових перспектив на семирічний термін, реалізація поточного контролю за виконанням бюджету, а також затвердження звіту Суду аудиторів щодо виконання бюджету;
- право на отримання докладної інформації щодо всіх напрямів зовнішньоекономічної діяльності ЄС; крім цього, існує категорія договорів за участі ЄС, перед укладанням яких мають бути отримані консультативні згоди Європарламенту.

Таке суттєве розширення повноважень Європейського Парламенту дедалі тісніше пов'язувалося з питанням легітимності його діяльності та схвалених ним законодавчих актів Європейських економічних співтовариств (ЄЕС). Питання «парламентської демократії» в ЄЕС стало одним з найбільш принципових.

Історія нинішнього Європейського Парламенту почалася ще 23 липня 1952 року, коли набув чинності договір про створення Європейського співтовариства вугілля і сталі (ЄСВС). Це співтовариство стало першою європейською організацією наднаціонального рівня, а її Асамблея – попередником Європейського Парламенту, до складу якої входило 78 представників. Власне назва «Європейський Парламент» з'явилася лише у 1962 році, а перші прямі вибори відбулись у 1979 році.

Парламентарі, делеговані своїми країнами до Асамблеї за встановленими квотами, були наділені функціями виключно громадського контролю за виконавчими органами Європейської спільноти. Саме тоді були закладені основні положення суттєвого обмеження прав Європейського Парламенту порівняно з традиційними національними парламентами. В умовах, коли до складу Європейської економічної спільноти входили тільки шість держав, потреба у відносно повноправному парламенті на наднаціональному рівні не вважалася достатньо обґрунтованою.

Проте ще в 1950-х роках, тобто на першому етапі становлення нинішнього Європейського Союзу, розгорнулася досить запекла боротьба між прихильниками «міждержавного» та «федеративного» підходів побудови пан'європейського проекту під назвою «Європейський Союз». Вже тоді Рада Міністрів ЄС розглядалася прихильниками «міждержавного» підходу як основа функціонування нового утворення. На відміну від цього прихильники «федеративного» підходу вбачали основний інструмент реалізації своїх програмних та ідеологічних настанов саме в Європейській Комісії. Боротьба між цими двома підходами багато в чому й визначила статус представницького органу, який до 1979 року формувався згідно з процедурами делегування національних представників.

Інтеграційні процеси всередині ЄЕС, його розширення у 1973 році за рахунок вступу Великобританії, Ірландії та Данії зумовили потребу перерозподілу повноважень між основними інституціями Спільноти і передусім надання представницькому органу дієвих контролюючих повноважень насамперед у бюджетній сфері. Бюджетні повноваження були суттєво розширені в 1975 році, а пізніше був створений Суд Аудиторів (своєрідний аналог Рахункової палати). У 1977 році в практику ЄЕС були введені «процедури узгодження», які застосовуються для узгодження законодавчих актів під час їхнього обговорення та прийняття.

Важливе значення в системі узгодження підходів країн-членів посідає Європарламент. Європейський Парламент нині є одним з основним елементів політичної системи Європейського Союзу. Поряд з такими інституціями, як Європейська Рада (саміт глав держав та урядів, що ухвалює найголовніші політичні рішення), Рада Європейського Союзу (або Рада Міністрів, що здійснює переважну більшість нормотворчих функцій), Європейська Комісія (головний виконавчий орган Союзу), Суд Європейських Спільнот, Суд I-ої інстанції та Суд аудиторів (здійснюють функції судової влади та рахункової палати) Європейський Парламент відіграє суттєву роль в управлінні європейськими справами.

Європейський Парламент на нинішньому етапі наділений повноваженнями, які традиційно характерні парламентським установам у сучасних державах. Вперше його законодавчі повноваження були закріплені в 1986 році Єдиним Європейським Актом. Парламент ухвалює підготовлені Радою і Комісією проекти, що пройшли три читання. Хоча Європарламент і не наділений правом безпосередньої законодавчої ініціативи, однак він може вимагати внесення необхідних проектів Комісією.

Наголосимо, що на сучасному етапі спостерігаються тенденції ширшого залучення Парламенту до законодавчого процесу. Прийняття закону без консультації з Парламентом автоматично визначається Судом недійсним. Європарламент має право відхилити спільну позицію, прийняту Радою, особливо в питаннях спільного ринку. Згода Парламенту вимагається при прийнятті міжнародних договорів. Однак бюджетні повноваження мають обмежений характер. Парламент не має повноважень переглядати дохідну та витратну частини бюджету чи висувати власний законопроект щодо фінансів. Йому лише надано право приймати або відхиляти бюджет загалом та затверджувати звіт про виконання бюджету. Цим правом відхилення бюджету Парламент користувався у 1979 і 1989 роках.

Європарламент наділений правом контролю за діяльністю Єврокомісії. Форми і методи контролю включають в себе реалізацію права депутатів на інформацію, їхні усні та письмові запити єврокомісарам, подачу індивідуальних або колективних петицій до Єврокомісії. Парламент 2/3 голосами має право розпускати Комісію.

Зовнішньополітичні повноваження полягають у праві ратифікації міжнародних договорів. Проте питання оборонного характеру ще не стали прерогативою Європарламенту.

Європарламент також впливає на формування Європейської Комісії, оскільки Голова Комісії призначається урядами держав-членів тільки після консультації з депутатами. Кандидатури як голови, так і інших членів Комісії затверджуються Європарламентом.

Для посилення ролі Парламенту в рамках Договору про Європейський Союз йому були надані повноваження створювати тимчасові слідчі комісії для розслідування можливих порушень або призначати спостерігача, який би отримував і розслідував скарги щодо порушень у діяльності інституцій або органів ЄС (за винятком Суду ЄС і Суду I-ої інстанції, які діють у межах своєї судової компетенції). До того ж будь-яка юридична або фізична особа, яка проживає чи має зареєстрований офіс у будь-якій країні ЄС, має право направляти петиції до Європейського Парламенту у справі, що належить до компетенції Спільноти і безпосередньо стосується її. Парламенту також надано право на законодавчу ініціативу. Він може, якщо це підтримає більшість його членів, запропонувати Комісії подати відповідні пропозиції з питань, що передбачають прийняття акта Спільноти з метою впровадження Договору.

За допомогою нових повноважень, отриманих Європарламентом за Маастрихтським договором (1992 рік), частково було відновлено інституційний баланс у Союзі, де переважали національні інтереси, представлені Радою Міністрів, і мінімізовано неодноразово критикований «дефіцит демократії» у процесі прийняття рішень.

Конвент з проблем майбутнього Європи, який розпочав свою роботу в лютому 2002 року в Брюсселі, визначив напрями посилення ролі Парламенту, розширення його повноважень на сферу функціонування таких двох міждержавних складових ЄС, як спільна зовнішня й безпекова політики, правосуддя та внутрішні справи. Тривають пошуки можливостей додаткового розширення повноважень Європейського Парламенту, зокрема через надання йому більш наднаціонального характеру і спрямування діяльності.

Отже, Європейський Парламент, починаючи з 1979 року, набув характеру реального представницького органу, оскільки став обиратися прямим загальним голосуванням один раз на п'ять років. Нині депутатські місця (732) розподілені між державами-членами відповідно до чисельності населення.

9.2. Особливості формування Європейського Парламенту

На розвиток Європейського Парламенту значний вплив мала еволюція виборчої системи. У червні 2004 року відбулися вже шості вибори до Європарламенту. Проте для осмислення значущості цієї події варто звернутися до її витоків.

Перехід до системи формування Асамблеї (у 1962 році Асамблею перейменовано на Європейський Парламент) відбувався поступово. Йому

передували численні об'єднавчі процеси на континенті, яким офіційно було покладено початок в 1952 році. Саме в цей час розпочала свою роботу Асамблея Європейського співтовариства вугілля та сталі, що налічувала 78 представників, делегованих національними парламентами країн-членів зі свого складу. Подібна система формування Асамблеї відображала основну функцію, яку вона виконувала в ЄСВС – здійснення громадського контролю за діяльністю керівних органів Спільноти.

Згідно з Римським договором 1957 року Асамблея вже могла здійснювати не лише контрольні, але й дорадчі функції, які, однак, були незрівнянно вужчими за повноваження будь-якого національного парламенту, оскільки не передбачали головної функції законодавчого органу – нормотворчої. Очевидно, що Асамблея по-суті мала другорядне значення з номінальним статусом одного з головних органів поряд з такими «локомотивами інтеграції», як Рада Міністрів і Європейська Комісія. Обмеження повноважень Асамблеї сьогодні можна пояснити небажанням держав-членів Спільноти надмірно ускладнювати й без того непросту існуючу законодавчу процедуру. Це позначилося й на способі формування складу Асамблеї, оскільки не було сенсу запроваджувати прямі вибори до органу, який не виконував у Спільноті майже жодних ключових функцій, визначених засновницькими договорами.

Також варто мати на увазі й те, що з кінця 1950-х років до кінця 1970-х не всі держави – члени Спільноти визначилися з інтенсивністю та рівнем перетворень, яких потребувало створення спільного ринку як основної мети, закріпленої в положеннях Римського договору. Зокрема переважала думка про необхідність збереження Спільноти суто економічного характеру. Римський договір передбачав обрання Асамблеї на основі прямого загального голосування за єдиною для всіх держав процедурою. Однак до 1979 року формування Асамблеї здійснювалося за положенням, яке передбачало, що вона складається з делегатів, які призначаються відповідними парламентами зі складу їхніх членів. Такий порядок мав зберігатися до видання органами Спільноти акта, що запроваджує єдину виборчу систему.

У травні 1960 року Асамблея схвалила перший проект конвенції, яка передбачала прямі вибори до вищого представницького органу Спільноти. Однак до цього проекту повернулися лише через 15 років. За цей час кардинально змінився підхід до ролі парламенту в інституційній системі Спільноти, на що істотно вплинула концепція федералізму в організації відносин між урядами провідних держав-членів. Посилення інтеграційних тенденцій було спричинено зовнішніми та внутрішніми чинниками. Суть першого зводилася до необхідності консолідації європейської політики щодо головних конкурентів на світовому ринку – США та

Японії. Внутрішній чинник відображав потребу створення ефективніших механізмів ухвалення рішень на загальноєвропейському рівні з метою подолання кризових явищ, як енергетична криза початку 1970-х років, що найбільше позначилася саме на розвинених західноєвропейських країнах.

Істотне посилення інтеграційних тенденцій призвело до суттєвого розширення повноважень основних інституцій Європейських Спільнот. Відтак контроль за цими інституціями, що мав здійснюватися Європарламентом, був неможливий без запровадження дієвих механізмів його участі в ухваленні важливих рішень. Це призвело, як вже зазначалося, до розширення бюджетних повноважень Парламенту в 1975 році, створення Суду аудиторів (європейський аналог рахункової палати) і впровадження з 1977 року в практику так званих «процедур узгодження» (за участі Європарламенту) під час ухвалення законодавства органами Спільноти. Однак одним з основних і закономірних наслідків розширення повноважень органів Спільноти стало запровадження нової форми громадського контролю за їхньою діяльністю – прямі загальні вибори до Європейського Парламенту. Поряд із розширенням його законодавчих функцій такий спосіб його формування істотно посилив позиції цієї інституції у системі органів Європейської Спільноти.

У вересні 1976 року Рада Міністрів ухвалила Акт «Про обрання Європейської парламентської асамблеї загальними прямими виборами» [8, с. 520].

Цей документ містить спільні для всіх держав-членів ЄС засади виборів представників до Європейського Парламенту. Ухвалення державами-членами положень Акта супроводжувалися певними складнощами й затримками, пов'язаними з необхідними змінами у національному законодавстві. Загалом Актом було запроваджено лише окремі виборчі положення. Більшість питань залишено для самостійного регулювання законодавством держав-членів.

У ст. 1 Акта «Про обрання Європейської парламентської асамблеї загальними прямими виборами» констатувалося, що населення держав, які об'єдналися в Спільноту, обирає своїх представників до Європейського Парламенту прямими загальними виборами. Акт визначав також кількість представників, які обираються від кожної держави. Вона визначалася, хоча й приблизно, з урахуванням кількості населення кожної держави.

Акт передбачив обрання депутатів до Європарламенту терміном на п'ять років. Згідно з положеннями Акта вони не мають права виконувати будь-які інструкції, що по-суті означає заборону імперативного мандата.

Найважливіше положення містилося в ст. 7 Акта, в якій було зазначено, що до ухвалення Спільнотою норм, які встановлювали б єдину для всіх країн виборчу систему й процедуру, вибори в кожній країні мають проходити відповідно до існуючого в ній національного виборчого законодавства. Тому коректніше говорити не про виборче право Спільноти, а про національні виборчі системи щодо обрання депутатів Європейського Парламенту. Однак, незважаючи на особливості виборчого права кожної з держав-членів, національним виборчим системам притаманно багато спільного.

Передусім виборчі системи в усіх державах-членах є пропорційними. Винятком є лише Великобританія, у якій переважно, крім Північної Ірландії, зберігається мажоритарна система. Суттєвою перешкодою для створення єдиного виборчого закону Спільноти стала позиція Великобританії, яка не погоджувалася на запровадження пропорційної системи на виборах Європарламенту. Сьогодні головною проблемою на шляху запровадження уніфікованої виборчої системи для ЄС є національне законодавство окремих держав. Однак переговори з цих проблем тривають так само, як триває і конституційний процес у Європейському Союзі, а нинішній європейський політикум у цих умовах активно намагається завершити справу, розпочату ще в 1970-х роках.

Хоча положення Акта мають виключно рекомендаційний характер, більшість з них на сьогодні містяться у національному виборчому законодавстві держав-членів. Актом про вибори передбачено, що формування Європарламенту має здійснюватися безпосередньо громадянами держав, які входять до ЄС, на основі пропорційного представництва політичних партій. Державам-членам дозволено визначати величину прохідного бар'єра, який, однак, не може перевищувати 5 % голосів виборців.

У свою чергу громадяни Союзу наділяються правом обиратися незалежно від місця їхнього проживання. Дотепер вибори до Європарламенту проводились у кожній країні відповідно до національного виборчого законодавства у різних формах: від системи виключно пропорційного представництва до голосування за багатомандатною або одномандатною системою (Великобританія, наприклад, використовує мажоритарну систему). У січні 2000 року Європейська Комісія оприлюднила позицію, за якою після розширення Європейського Союзу Парламент матиме право самостійно виробляти механізм перерозподілу місць серед держав-членів. Не залишилось осторонь питання щодо зміцнення статусу Європарламенту, і Конвент

з проблем майбутнього Європи у 2002 році запропонував запровадити у майбутньому єдину процедуру виборів Європейського Парламенту.

Право бути обраним до Європарламенту мають громадяни держав-членів ЄС, які досягли віку, передбаченого національним законодавством, та не обмежені у виборчих правах. При цьому законодавством держави, у якій проживають кандидати, що є громадянами інших країн Євросоюзу, повинні бути встановлені однакові вимоги для всіх претендентів на місця у Європейському Парламенті незалежно від їхнього громадянства або походження [14]. Не можуть брати участі у виборах особи, яких позбавлено права голосу законодавством держави, в якій вони проживають або громадянами якої вони є.

Актом визначено перелік посад, обіймання яких є підставою для припинення депутатських повноважень у Європарламенті. Зокрема не дозволяється суміщення депутатського мандата з посадами в інших органах ЄС (Раді, Комісії тощо), а також зі службою в органах виконавчої влади будь-якої держави, яка входить до складу Європейського Союзу.

Акт про вибори до Європейського Парламенту дозволяє брати участь у голосуванні на виборах лише один раз. Дата проведення виборів може визначатися національним законодавством, але день голосування не може припадати на перші три дні тижня. Підрахунок голосів виборців у державах ЄС має розпочинатися лише після закриття останньої виборчої дільниці на території Союзу. Новообраний Європарламент має почати працювати першого вівторка після закінчення одного місяця з дня голосування.

Для порівняння можна згадати, що в результаті перших прямих виборів до ЄП, що відбулись у червні 1979 року, громадяни дев'яти країн ЄЕС обрали 410 депутатів.

Варто наголосити, що Європейським Парламентом було розроблено перелік загальних принципів проведення виборів депутатів до цього органу на виборах 2004 та 2009 років. Зокрема державам-членам Союзу рекомендовано проводити вибори за пропорційною системою, яка б забезпечувала максимальну відповідність волевиявлення громадян результатам виборів. При цьому в державах з населенням понад 20 мільйонів чоловік рекомендовано утворити загальнонаціональні багатомандатні виборчі округи. Цікавим є те, що вибори до Європарламенту 2009 року передбачається проводити у багатомандатному загальноєвропейському виборчому окрузі, межі якого збігатимуться з кордонами Європейського Союзу.

Проект Договору про запровадження Конституції для Європи також не містить статей, які б регламентували виборчі процедури до Європейського

Парламенту. Його положення передбачає лише встановлення нижньої межі національного представництва в Парламенті. Саме це положення було одним з найбільш суперечливих, тому ускладнювало роботу Міжурядової Конференції ЄС щодо схвалення Конституційного договору.

Можна передбачити, що вірогідне прийняття Договору про запровадження Конституції для Європи до проведення в 2009 році європарламентських виборів не зможе принципово вплинути на хід та підсумки виборів. Однак, незважаючи на те, що положення Конституційного Договору, які безпосередньо пов'язані зі сферою діяльності Європейського Парламенту, не можуть бути застосовані принаймні в найближчі два роки, роль ЄП має зрости, особливо враховуючи нову процедуру обрання.

Проект Договору про запровадження Конституції для Європи чітко визначає ті сфери, які відносяться до виключної компетенції Європейського Союзу та до сфери спільної компетенції. Цілком логічно видається різка інтенсифікація переговорних процесів між партіями держав-членів для вироблення програмних платформ та ретельного підбору кандидатів. Такий підхід має забезпечити кандидатам, які будуть вести виборчі кампанії, зосередження передусім на загальноєвропейській проблематиці.

Процедури відбору кандидатів планується багато в чому демонополізувати від надмірного впливу національних партій та їхніх безпосередніх лідерів. Такі новації забезпечать більш якісний виборчий процес на загальноєвропейському рівні та ще й на цілком легітимній основі. У результаті обрані депутати стануть підзвітними виборцям за свою діяльність саме у сфері компетенції Європейського Союзу.

Розглянемо представництво держав-членів у Європейському Парламенті.

Перші прямі вибори до Європейського Парламенту, що відбулися 7-10 червня 1979 року, стали одним з кульмінаційних моментів європейської інтеграції та визначною подією в історії минулого століття. Фактично вперше за всю історію людства громадяни брали участь у формуванні одного зі структурних елементів абсолютно нової моделі міждержавного утворення, яка поєднує в собі складові традиційної міжнародної організації та класичної держави конфедеративного типу. Саме тоді всі громадяни держав-членів Європейських Спільнот на основі свого національного виборчого законодавства могли взяти участь у першому прямому загальному голосуванні до Європейського Парламенту. Вперше шляхом проведення прямих виборів було сформовано орган, який не лише став найдемократичнішою міжнародною інституцією з повноваженнями,

безпосередньо делегованими громадянами держав-членів, але й з чіткими ознаками наднаціональності, завдяки яким може здійснювати керівні функції стосовно держав-членів.

З того часу відбулося шість скликань (тобто обрань) Європейського Парламенту, кількість членів якого постійно збільшувалась з розширенням ЄС. Одночасно постійно збільшувалася в ньому чисельність представників різних політичних сил.

Зокрема, починаючи від 410 представників (1979 рік), кількість членів Європарламенту весь час зростала, про що свідчать дані 1984 року, коли після вступу до Євросоюзу Греції його чисельність складала 434 особи, тобто була збільшена на 24 депутати. Після приєднання у 1987 році Іспанії та Португалії кількість депутатів становила 567, у 1994 році вона залишалась незмінною, але вже після вступу до ЄС у 1995 році Австрії, Фінляндії та Швеції знову збільшилась на 58 місць і таким чином загальна кількість становила 626 депутатів. У Амстердамському договорі 1997 року містилися зміни до ст. 137 Договору про ЄС щодо кількості членів Європарламенту, яких не може бути більше ніж 700 осіб. Вже після виборів до ЄП у 1999 році кількість депутатів від 15 держав-членів становила 626 осіб (рис. 9.1). У результаті чергових виборів до Європарламенту в 2004 року та з приєднанням 10 нових країн його нинішній склад налічує 732 члени, що було передбачено Ніццьким договором 2001 року. Це на 106 представників більше, ніж до розширення ЄС. Щоправда, у період з 1 травня 2004 року і до проведення нових виборів до складу ЄП було кооптовано 162 представники нових держав-членів ЄС, тому у його роботі могло брати участь 788 депутатів. Кількість представників має збільшитися після інтеграції в ЄС нових країн.

Кожна держава-член має свою встановлену квоту на представництво у ЄП. Рівень представництва держав-членів у Європарламенті залежить не лише від кількості населення кожної з них (за умови дотримання лише цього критерію Федеративна Республіка Німеччина отримала б 137 депутатських мандатів, Великобританія – 98), але й від її впливу на вирішення спільних проблем. При цьому невеликі держави отримують дещо більше місць, ніж мали б отримати за умови пропорційного представництва. Кількість представників у Європарламенті від «старих» членів ЄС зменшилась також у зв'язку з розширенням ЄС (табл. 9.1). Незмінною залишилась лише найбільша квота, яка належить Німеччині – 99 депутатів, та Люксембургу – найменша, всього лише 6 депутатів.

Таблиця 9.1

Розподіл місць в ЄП після виборів 1999 та 2004 років
у зв'язку з приєднанням до ЄС 10 нових держав-членів

Держава-член ЄС	Кількість місць в ЄП (1999)	Кількість місць в ЄП (2004)
Німеччина	99	99
Великобританія	87	78
Франція	87	78
Італія	87	78
Іспанія	64	54
Польща	-	54
Нідерланди	31	27
Греція	25	24
Бельгія	25	24
Португалія	25	24
Угорщина	-	24
Чехія	-	24
Швеція	22	19
Австрія	21	18
Данія	16	14
Словаччина	-	14
Фінляндія	16	14
Литва	-	13
Ірландія	15	13
Латвія	-	9
Словенія	-	7
Естонія	-	6
Кіпр	-	6
Люксембург	6	6
Мальта	-	5
Болгарія	-	-
Румунія	-	-
Загалом	626	732

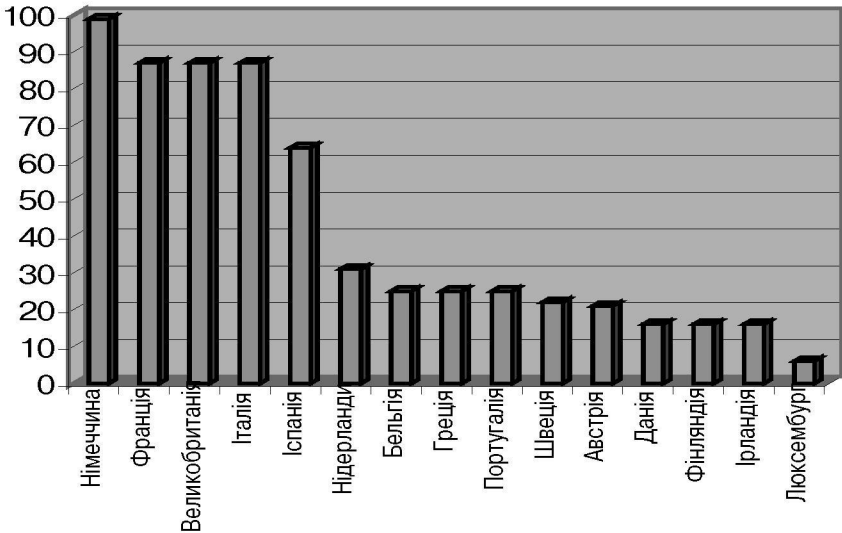

Рис. 9.1. Динаміка представництва держав-членів в Європарламенті після виборів 1999 року

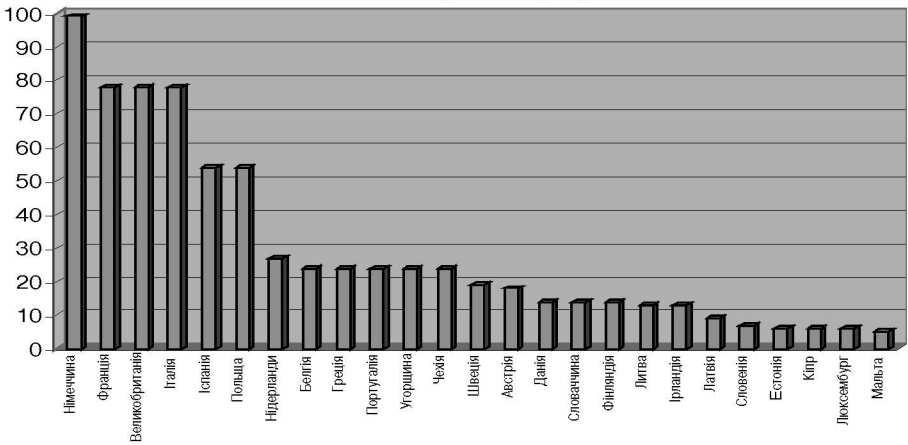

Рис. 9.2. Динаміка представництва держав-членів у Європарламенті після виборів 2004 року

Вступ до ЄС у січні 2007 р. Румунії та Болгарії (а в найближчому майбутньому й Хорватії) не змінив загальної кількості місць, оскільки ці держави-члени отримали разом 50 місць за рахунок інших держав-членів (табл. 9.2). Згідно з проектом Договору про запровадження Конституції для Європи кількість місць в Європейському Парламенті у 2014 році буде збільшена до 750.

Таблиця 9.2

**Європейський Парламент
після розширення Європейського Союзу до 27 держав**

А	Б	В	Г	Д	Е	Ж
Німеччина	82,038	17,1	829,000	99	99	99
Великобританія	59,247	12,3	823,000	87	78	72
Франція	58,966	12,3	819,000	87	78	72
Італія	57,612	12,0	800,000	87	78	72
Іспанія	39,394	8,2	788,000	64	54	50
Польща	38,667	8,0	773,000	-	54	50
Нідерланди	15,760	3,3	630,000	31	27	25
Греція	10,533	2,2	479,000	25	24	22
Бельгія	10,213	2,1	464,000	25	24	22
Португалія	9,980	2,1	459,000	25	24	22
Угорщина	10,092	2,1	454,000	-	24	22
Чехія	10,290	2,1	468,000	-	24	22
Швеція	8,854	1,8	492,000	22	19	18
Австрія	8,082	1,7	475,000	21	18	17
Данія	5,313	1,1	409,000	16	14	13
Словаччина	5,393	1,1	415,000	-	14	13
Фінляндія	5,160	1,1	397,000	16	14	13
Литва	3,701	0,8	308,000	-	13	12
Ірландія	3,744	0,8	312,000	15	13	12
Латвія	2,439	0,5	305,000	-	9	8
Словенія	1,978	0,4	283,000	-	7	7
Естонія	1,446	0,3	241,000	-	6	6
Кіпр	752	0,2	125,000	-	6	6
Люксембург	429	0,1	72,000	6	6	6
Мальта	379	0,1	76,000	-	5	5
Болгарія	8,230	1,7	484,000	-	-	17
Румунія	22,489	4,7	681,000	-	-	33
Загалом	481,181	100,00	657,000	626	732	736

Примітка:

А – держава-член ЄС

Б – населення (млн)

В – населення кожної держави-члена у відсотках до загальної кількості населення ЄС

Г – кількість населення, представленого в Європарламенті згідно з Ніццьким договором від кожної держави-члена

Д – кількість місць держав-членів після виборів 1999 року

Е – кількість місць держав-членів після виборів 2004 року (станом на 2006 рік)

Ж – кількість місць держав-членів згідно з Ніццьким договором (після вступу до ЄС Румунії та Болгарії)

Обраний 12-13 червня 2004 року громадянами Європейського Союзу новий Парламент має своєрідний «новий формат старого світу». Європарламентські вибори відбувалися на тлі кількох основних політичних процесів у сучасній історії Європейського Союзу:

- безпрецедентного розширення Євросоюзу, яке було юридично закріплено 1 травня 2004 року в Римі відповідним договором про приєднання 10 нових європейських держав та участю у виборах 25 держав-членів, 10 з яких робили це вперше;
- виборчої пасивності, за якої вперше за п'ятдесятирічну історію ЄП на виборчі дільниці прийшло менше половини виборців (приблизно 42 %);
- складного конституційного процесу, в якому компромісний варіант Конституційного договору виносився на розгляд Європейської Ради 17-18 червня, тобто відразу після підбиття результатів євровиборів.

Ці політичні процеси могли значною мірою змінити ставлення громадян держав-членів ЄС до виборів у Європарламент як до політичного явища та в майбутньому до Європейського Парламенту як одного з основних інституцій в архітектурі такого складного утворення, як ЄС. Лаакенська декларація, ухвалена Європейською Радою в грудні 2001 року, містить положення про утворення Конвенту щодо визначення шляхів майбутнього поступу Європи і формування ефективніших інструментів та механізмів урядування для їх максимального наближення до громадян ЄС.

Вибори до Європейського Парламенту також виявили особливості розуміння громадянами нових членів ЄС механізму функціонування загальноєвропейських інституцій. Вибори, крім того, продемонстрували рівень усвідомлення причетності нових громадян ЄС до створення не просто союзу держав, а «Європейського союзу громадян». Доцільно звернути увагу на динаміку активності населення держав-членів у виборах до Європарламенту, оскільки саме через активність громадян можна робити висновки щодо політичних настроїв та переважання тієї чи іншої політичної сили.

Однією з основних проблем, що постали перед державами-членами ЄС перед виборами, було поширення євроскептичних настроїв, зумовлених особливими подіями у житті ЄС – безпрецедентним розширенням та роботою над Конституційним договором. Політичні сили йшли на вибори з гаслами, які мали передусім внутрішньонаціональне забарвлення та значно відрізнялись у різних державах-членах ЄС. Поряд з цим можна виділити декілька загальноєвропейських тем, які виявились найважливішими для електорату: перспективи членства Туреччини в Європейському Союзі; Конституція ЄС; зовнішня та безпекова політики; соціальна політика і

зайнятість; національні інтереси у контексті членства кожної конкретної держави в ЄС.

Низька активність виборців як у країнах «старої», так і «нової» Європи має не лише зовнішню схожість. Адже лише через рік після референдумів про приєднання рівень зацікавленості («європейською» тематикою в Польщі, Чехії, Словаччині, Литві суттєво знизився, а лідерами електоральних симпатій на виборах до Європейського Парламенту стали представники тих сил, які вирізнялися євроскептицизмом, у тому числі й ті, які агітували проти вступу цих країн до Євросоюзу.

У більшості країн Центрально-Східної Європи боротьба за мандати була боротьбою особистостей, а не політичних партій (табл. 9.3). Так, визначаючи найважливіші чинники, які вплинули на їхній вибір, 77 % литовців, 76 % словаків, 74 % поляків, 71 % естонців та 70 % латвійців вказали на те, на що вони зважатимуть – це особа кандидата (середній показник по ЄС – 59 %). З огляду на це легко пояснити успіх осіб, які до того не займалися політикою, але мали певне суспільне визнання (бізнесменів, спортсменів, журналістів). Підтримка на виборах не означає, однак, що виборці вважають, що обирають до Європарламенту найкращих представників. Для електорату виявилось більш значущим те, як кандидат до Європарламенту бачить розв'язання внутрішньодержавних проблем, аніж загальноєвропейських. Загалом позиція партій, яку репрезентували кандидати, була для виборців менш значущою. Проте у всіх країнах, окрім Словаччини, рівень зацікавленості нею був достатньо високим (приблизно відповідав середньому по 25 країнах ЄС – 65-67 %). У Словаччині лише для 42 % виборців мало значення, яку позицію займає та чи інша партія стосовно внутрішньословацьких проблем та для 40 % – як вона бачить розв'язання проблем усередині ЄС.

У всіх країнах (за винятком Північної Ірландії) вибори до Європарламенту було проведено за різними модифікаціями пропорційної виборчої системи (голосування за партійні списки кандидатів від політичних партій).

Найбільш рекордним стало зростання виборчої активності серед громадян Великобританії (з 24 % у 1999 році до 71 % у 2004 році), що можна пояснити одночасним проведенням виборів до місцевих органів влади. Значне зниження рівня участі у виборах спостерігалось в Іспанії (з 64 % у 1999 році до 49 % у 2004 році). У Франції, де у голосуванні взяли участь лише 42 % виборців, такий результат вважається найгіршим за всю історію виборів до Європарламенту.

Серед країн, які лише нещодавно стали членами ЄС, найактивнішими виявились Кіпр та Мальта (показник участі у виборах відповідно 71 % та

82 %). Проте це пояснюється традиційно високою виборчою активністю громадян цих країн, яка під час проведення національних виборів складає понад 90 %.

Вперше в деяких країнах голосування відбувалося поштою, а прем'єр-міністр Франції Ж.-П. Раффарен навіть запропонував провести наступні вибори 2009 року із застосуванням електронного голосування.

Особливе розчарування викликала явка виборців у східноєвропейських нових членах Євросоюзу, якщо порівняти її з показниками останніх національних виборів.

Таблиця 9.3

Динаміка електоральної активності в нових державах-членах ЄС

Країна	Явка на останніх виборах до національного парламенту (% , дата останніх виборів)	Явка на виборах до Європейського Парламенту (% , червень 2004 р.)	Різниця, %
Естонія	58,2 (березень 2003 р.)	26,7	31,5
Латвія	71,5 (жовтень 2002 р.)	41,2	30,3
Литва	55,9 (жовтень 2000 р.)	46	9,9
Польща	46,3 (червень 2002 р.)	20,4	25,9
Угорщина	70,5 (квітень 2002 р.)	38,5	32
Словаччина	70 (вересень 2002 р.)	16,9	53,1
Словенія	69,9 (жовтень 2000 р.)	28,2	41,7
Чехія	58,0 (червень 2002 р.)	28,0	30
Мальта	96,2	82,4	13,8
Кіпр	90,5 (травень 2001 р.)	71,2	19,3

В усіх нових державах-членах ЄС на виборах до Європарламенту спостерігалось помітне зменшення явки виборців (табл. 9.4, 9.5, рис. 9.3).

У посткомуністичних країнах відсоток зменшення явки виборців дуже значний (у Словаччині менше на 53,1 %). Підвищений абсентеїзм виявився також і в інших країнах. Навіть виборці Кіпру та Мальти продемонстрували помітне зменшення активності, незважаючи на традиції високої електоральної активності в цих країнах. Відносно мала амплітуда спостерігалася в Литві, проте це пояснюється одночасним виборами президента цієї країни.

До певної міри вибори не стали загальноєвропейськими, оскільки середній показник виборчої активності у 2004 році склав 44,2 % (менше ніж половина), що є майже на 6 % менше, ніж на виборах 1999 року (49,8 %). Фактично він був найнижчим з часу проведення перших прямих виборів у 1979 році, коли виборчі дільниці відвідало 63 % виборців. З кожним циклом виборів явка виборців поступово зменшується. Таким чином, новий склад Європарламенту обрано абсолютною меншістю виборців, що ставить під сумнів його суспільну легітимність.

Таблиця 9.4

Виборча активність під час виборів
до Європейського Парламенту за 1979 – 1999 рр., %

Країни-члени	1979	1984	1989	1994	1999
Австрія	-	-	-	67,7*	49
Бельгія	91,6	92,2	90,7	90,7	91
Великобританія	31,6	32,6	36,2	36,4	24
Греція	78,6**	77,2	79,9	80,4	75,3
Данія	47,1	52,3	46,1	52,9	50,4
Ірландія	63,6	47,6	68,3	44	50,7
Іспанія	-	68,9***	54,8	59,1	64,4
Італія	85,5	83,9	81,5	74,8	70,8
Люксембург	88,9	87	87,4	88,5	85,8
Нідерланди	57,8	50,5	47,2	35,6	29,9
Німеччина	65,7	56,8	62,4	60	45,2
Португалія	-	72,2***	51,1	35,5	40,4
Фінляндія	-	-	-	57,6*	30,1
Франція	60,7	56,7	48,7	52,7	46,8
Швеція	-	-	-	41,6*	38,8
Загалом	63	61	58,5	56,9	49,8

* *Вибори відбулись у 1996 р. після вступу в 1995 р. до ЄС*

** *Вибори відбулись у 1981 р. після вступу в 1981 р. до ЄС*

*** *Вибори відбулись у 1987 р. після вступу в 1987 р. до ЄС*

Таблиця 9.5

Виборча активність під час виборів до
Європейського Парламенту в 1999 та 2004 рр., %

Країни-члени	1999	2004
Австрія	49,0	41,8
Бельгія	91,0	92,0
Великобританія	24,0	71,195
Греція	75,3	70,0
Данія	50,4	47,8
Ірландія	50,7	61,0
Іспанія	64,4	48,94
Італія	70,8	66,8
Люксембург	85,8	-
Нідерланди	29,9	31,9
Німеччина	45,2	43,0
Португалія	40,4	38,74
Фінляндія	30,1	41,1
Франція	46,8	42,79
Швеція	38,8	37,2
Естонія	-	26,7
Кіпр	-	71,19
Латвія	-	41,2
Литва	-	46,05
Мальта	-	82,37
Польща	-	20,42
Словаччина	-	16,96
Словенія	-	28,19
Угорщина	-	38,47
Чехія	-	28,0
Загалом	49,8	44,2

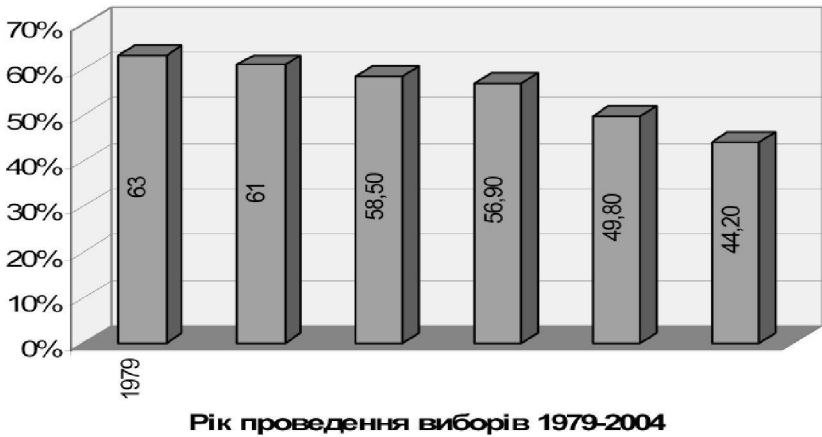

Рис. 9.3. Динаміка виборчої активності до Європейського Парламенту за період 1979–2004 рр.

Підсумовуючи, можна констатувати, що вибори до Європейського Парламенту в 2004 році відбувалися згідно з традиціями та основними технологіями, що були притаманні виборчій кампанії 1999 року. Два найважливіших політичних процеси на території Європейського Союзу, тобто безпрецедентне розширення та конституційний процес, не мали вирішального впливу на електоральні настрої. Основні пункти порядку денного знову були зосереджені на власне національній проблематиці з елементами проектування загальноєвропейського формату.

Ще один висновок зводиться до того, що Європейський Парламент, поруч з іншими інституціями ЄС, опинився перед перспективою серйозних внутрішніх трансформацій на основі критеріїв легітимності, демократичності, ефективності, доступності, прозорості та підзвітності. Зі вступом 10 нових членів та прийняттям у майбутньому Договору про запровадження Конституції для Європи роль і значення Європарламенту мають суттєво зрости.

РОЗДІЛ X

ЄВРОПЕЙСЬКІ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПАРЛАМЕНТІ

10.1. Еволюція європейських партій

Сучасний період формування політичних партій бере свій початок після закінчення другої світової війни, коли фашистські партії Європи, зазнавши політичного банкрутства, зійшли з політичної арени. Остання з них – іспанська Фаланга – остаточно була заборонена у 1969 році. Зі смертю іспанського генерала-диктатора Франко (1975 р.) можна говорити про формальне завершення панування фашистських режимів у Європі. Сьогодні в політичному житті цю традицію продовжують неофашистські політичні угруповання, які, хоча й послуговуються націоналістичною, антикомуністичною ідеологією, однак офіційно відмовляються від ідеології фашизму. Проте їхній вплив на політичне життя є незначним [4].

У повоєнні роки у всіх європейських державах виникли християнсько-демократичні партії. В Італії, Німеччині, Австрії протягом багатьох років вони перемагають на парламентських виборах. Соціал-демократичні партії тяжіють до правоцентристських партій. Водночас у перші повоєнні роки значно зросла чисельність і популярність комуністичних партій, збільшилося їхнє парламентське представництво. Найбільші комуністичні партії цього періоду були у Франції, Італії, Фінляндії. У Франції, Бельгії, Італії вони навіть входили до складу коаліційних урядів [9].

У виникненні політичних партій прослідковується певна хронологічна послідовність, залежна від ідейної орієнтації. У свою чергу розглядаючи передумови розвитку політичних партій континентальної Європи, потрібно згадати концепцію сімей політичних партій. Процес виділення загальних типів політичних партій ґрунтується насамперед на тому, що вони відрізняються між собою певною самоідентичністю, яка є

результатом відповідного історичного процесу розвитку. Саме історичний контекст процесу формування політичних партій впливає на характер та зміст політичних стратегій, які вони використовують. Концепція ця будується на трьох критеріях: генетичному, матеріальному та організаційному [5].

Генетичний критерій пов'язує з появою спільних рис між партіями, які сформувалися внаслідок однакового процесу інституалізації. Партії виникали та консолідувались у досить подібних історичних умовах і щоразу намагалися представити ширше коло інтересів певних суспільних груп, політична еволюція яких у всіх країнах була досить схожою. Внаслідок поділу на лівицю та правицю сформувались дві великі сім'ї: лівих партій (соціал-демократи, соціалісти, комуністи) та правих партій (консерватори, ліберали, християнські демократи). Події 70-80-х років минулого століття суттєво вплинули на трансформацію змісту поділу на лівих та правих, хоча сама суть конфлікту залишилася, і нові типи партій, які виникли пізніше, «посилили» великі партійні сім'ї (наприклад, ліво-ліберальні партії належать до сім'ї лівих партій, а нові ультраправі партії – до правих). Отже, поділ на класову лівицю чи правицю, який сформувався у період оформлення і консолідації демократії, залишається домінуючою і універсальною ознакою сучасних партійних систем і генетичним індикатором самоідентичності сімей політичних партій. При цьому матеріальний критерій тісно пов'язаний з генетичним.

Політичні партії, які належать до генетичних сімей партій, прагнуть реалізувати подібні положення своїх програм. На практиці це зумовлює згрупування проблемних питань, які характеризують відповідний світогляд політичних партій – лівий чи правий, а в рамках кожної з партійних сімей – найважливіших питань, які є джерелом внутрішньоблокового конфлікту і причиною виокремлення конкретних сімей.

У рамках Європарламенту сьогодні сформувались та існують наднаціональні політичні об'єднання, які охоплюють представників партійних сімей, а саме транснаціональні партії.

Формування сімей політичних партій можна простежити на основі політичної структуризації Європейського Парламенту.

У 1953 році в Європарламенті існувало три організовані групи політичних партій – християнсько-демократичних, європейських соціалістичних та ліберальних партій.

У 1965 році французькі голлісти¹⁷ об'єднуються з лібералами і формують Союз європейських демократів.

¹⁷ «Голлісти» походить від партії, створеної де Голлем, політику якої сьогодні продовжують французькі партії за республіку

У 1973 році Британська консервативна партія започатковує формування Європейської консервативної групи. Члени Ірландської партії «Солдат Свободи» об'єднуються з Союзом європейських демократів під назвою Європейські прогресивні демократи. Тоді ж формується комуністична група.

У 1976 році ліберальна група змінює свою назву на групу лібералів та демократів.

У 1979 році, коли відбуваються перші прямі вибори до Європейського Парламенту, християнські демократи змінюють свою назву на Європейську народну партію. Європейська консервативна група трансформується у Європейську демократичну групу, яка пізніше об'єднується з Народною партією. Тоді ж формується група технічної координації та захисту незалежних груп і членів.

У 1984 році на базі французького Національного фронту та італійського Соціального руху формується група Європейських правих. Зелені та ліві об'єднуються з незалежними і формують так звану групу «Веселка». Група лібералів та демократів перейменовується на групу лібералів, демократів та реформістів. Після приєднання до Європейських прогресивних демократів португальських соціал-демократів вона починає функціонувати під назвою Європейський демократичний альянс.

У 1989 році з групи «Веселка» виділяється окрема група зелених, формується група об'єднаних лівих, відновлюють свою діяльність комуністичний та лівий альянси.

У 1994 році на базі італійської партії «Вперед Італія!» формується група «Вперед Європа!». Європейські праві змінюють свою назву на Європейський радикальний альянс. Група об'єднаних лівих бере собі назву Європейські об'єднані ліві, формується група Європа націй, а також група 27 неприєднаних членів.

У 1995 році групи Об'єднана Європа та Європейський демократичний альянс об'єднуються і створюють групу Об'єднання для Європи.

У 1999 році Європейська народна партія змінює свою назву на Європейська народна партія (християнські демократи) та європейські демократи. Формується група Європейських демократів за різноманітністю [12].

Досить поширеною є класифікація політичних партій за типом політичної ідеології: консервативні, ліберальні, соціал-демократичні (або соціалістичні), комуністичні, фашистські або ультраправі, етнічні (національні), клерикальні. Політичними ідеологіями називають політичні концепції, що відіграють інтегруючу роль щодо політичних рухів і зміщують наголоси від концептів до цінностей. Кожна з політичних ідеологій має одну

(іноді декілька) основну цінність – Бога, людину, націю, клас, людство, порядок, свободу тощо. Ідентифікація партій за цими критеріями вимагає певних знань та аналізу програм і методів діяльності партій, оскільки їхні назви часто не дають уявлень про ідеологію та суть партії.

Отже, поділ політичних партій, рухів та інших об'єднань на праві, ліві і центр відображає розстановку політичних сил відповідного етапу суспільно-політичного розвитку. Схематично це можна зобразити так:

Крайні ліві	Ліві	Ліво-центристи	Центр	Право-центристи	Праві	Крайні праві
Ультраліві течії в комунізмі	Соціалісти Комуністи	Ліберали Соціал-демократи		Консерватори	Праві радикали	Ультраправі радикали

Такий поділ характеризує прихильність партії до певної ідеології. Дана класифікація була започаткована ще з часів французької революції 1789 р. Слід зазначити, що на сучасному етапі характеристика партії як «ліва» чи «права» залежить не від назви чи від офіційної ідеології, а від конкретних дій, які на певному історичному етапі ведуть до прогресу або до занепаду суспільства. Ще Д. Юм у роботі «Дослід про партії» зазначав, що програма, яка базується на певній ідеології, відіграє головну роль тільки на початковій стадії, коли вона слугує об'єднанню індивідів [6].

До центристів належать ті політичні партії, які підтримують існуючий порядок (або обраний напрям змін – у перехідних суспільствах), виступають за поступові, помірковані зміни на основі співпраці з усіма політичними силами суспільства. Центристи з терпимістю, толерантністю ставляться до своїх ідейних та політичних супротивників, здатні на угоди й компроміси. До інноваційної діяльності більше схильні лівоцентристи (у західних країнах це ліві ліберали та певна частина соціал-демократів), а до охоронної, стабілізуючої – правоцентристи, тобто політичні сили консервативної орієнтації. І ті й інші поділяють фундаментальні для західної цивілізації цінності ринкової економіки, прав людини і представницької демократії, але дещо по-різному дивляться на глибину й масштаби регулюючої діяльності держави (лівоцентристи схильні її допускати у більших межах, ніж правоцентристи). Зразком можуть бути політичні платформи й урядова діяльність демократичної і республіканської партій.

Партії, що пропонують радикальні суспільні зміни у напрямі розширення демократії, політичної і соціальної рівності, прийнято називати лівими: від ліво-ліберальних до соціалістичних і комуністичних. Ті політичні сили, що стоять на позиціях елітарності, охорони традиційних цінностей

і стосунків, включно з відносинами нерівності (соціальної, національної, расової) вважаються правими.

Як серед лівих, так і серед правих політичних сил виділяються найрадикальніші групи й об'єднання (які називають крайніми або екстремістами) щодо пропонованих змін і найбільш непримиренні щодо своїх політичних суперників. Вважається, що крайні ліві позиції займають комуністи, особливо ті з них, які дотримуються концепції «диктатури пролетаріату» або схвалюють терор та інші збройні методи боротьби; крайні праві (націоналістичні) позиції у політичному спектрі – непримиренні угруповання, що поділяють ідеї національної або расової виключності та готові заради її впровадження на будь-які, у тому числі й збройні, методи захоплення влади.

Показником «лівизни» та «правизни» може бути ставлення не до загальносвітових процесів цілому, а лише до необхідності зміни соціально-економічного устрою у своїй країні. Саме з огляду на таку позицію ліберали та консерватори (праві) у країнах, де відбуваються соціальні зміни, ситуативно сприймаються як ліві, що виступають за найбільш радикальні зміни існуючого соціально-економічного устрою. Відповідно ліві – комуністи і соціалісти – як праві консерватори, які активно протистоять впровадженню у суспільне життя ліберально-капіталістичних принципів.

Існує ілюзія, нібито два крайні крила політичного спектра врівноважують одне одного, забезпечуючи політичну стабільність. Але так є лише у країнах зі стійкою демократичною традицією. Там, де вона відсутня, екстремістські сили, поборюючи одна одну з певних конкретних питань (що випливають з їхніх ідеологічних відмінностей), виступають разом як противага демократичному центру, що його вони зневажливо трактують як «слабку», «безхребетну» владу і якому протиставляють себе як уособлення сили і порядку. Отже, крайні праві й крайні ліві угруповання сходяться на ґрунті негативного ставлення до демократії і прагнення встановити авторитарний чи тоталітарний режим, що, на їхню думку, є синонімом сильної влади і порядку [3, с. 3-25].

Ідеологія сучасних консервативних партій – неоконсерватизм – ґрунтується на принципі «золотої середини» між деструктивністю необмеженої ринкової стихії і неефективністю тотального державного регламентування. Для неї характерні такі риси: інтегративна свідомість і традиційна мораль як основа збереження нації, природна нерівність людей і ієрархічна побудова суспільства, мінімальне втручання держави у сферу економіки при сильному державному контролі за політичною сферою. До консервативних партій належать Консервативна партія Великої Британії, Консервативна народна партія Данії тощо [1].

Досить поширеними у розвинених країнах є партії ліберального напрямку, наприклад, Демократична партія, Ліберально-демократична партія (Великобританія). Сучасна ліберальна ідеологія збігається як з деякими ідеями консерваторів, так і соціал-демократів. Характерною ознакою цих партій, насамперед у Західній Європі, є їх широке міжнародне співробітництво, особливо зі створенням Європейського Союзу. Ліберальні партії утворюють солідну групу у Європейському Парламенті. Традиційно сильними є такі партії у Великобританії, Італії, Німеччині [2].

Соціалістичні й соціал-демократичні партії виникли наприкінці XIX – початку XX ст. як організації робітничого класу і залишаються в розвинених країнах й нині одними з найбільш масових партій: Лейбористська партія (Великобританія), соціал-демократичні партії ФРН, Австрії, Швеції тощо. Ці партії не мають на меті підірвати економічні й політичні засади капіталізму, про що свідчить досить тривале перебування їх при владі у Великобританії, ФРН, Франції, скандинавських країнах тощо. Ще у 1959 році СДПН заявила про відмову від класових позицій і про намір стати партією усього народу. По цьому ж шляху пішли й інші соціал-демократичні партії Європи [10].

У 80-х роках соціал-демократичні партії «повернули» у бік класичного лібералізму і почали акцентувати увагу на зростанні виробництва, а не на перерозподілі прибутків серед різних груп населення. Наприклад, намагання лейбористських лідерів та ідеологів виступити представниками інтересів найширших прошарків англійського суспільства призвело до напрацювання програми, що є складним симбіозом соціалістичних та ліберальних ідей і поглядів. Цементуючим стрижнем лейбористської ідеології, що забезпечує єдність цих двох основних компонентів доктрини, є реформізм, втілений у «ліберальну робочу політику», прихильності до узаконених методів політичної боротьби. Найбільш адекватним виразником симбіозу соціалістичних та ліберальних ідей є фабіанство, що сформувалося в історичному плані на базі «старого» лібералізму і «нового» соціал-демократизму.

Комуністичні партії набули поширення під впливом російської революції 1917 року. Їх легко ідентифікувати за назвами, програмами та історичними традиціями: це Ліва партія (Швеція), усі комуністичні партії до середини 1980-х років та їхні спадкоємці. До характерних ознак комуністичної ідеології відносять: жорстке регламентування з боку держави процесів виробництва і розподілу продукції; заборону приватної власності й визнання лише публічної (колективної, державної, колгоспно-кооперативної тощо) форми власності; декларування абсолютної рівності громадян у одержанні матеріальних і духовних благ.

Ультраправі партії, до яких відносять і фашистські та неофашистські, діють сьогодні у більшості країн світу. Ідеологія цих партій спрямована на підтримку антидемократизму та фашизму, досить часто вони пропагують расистські та антисемітські погляди. Наприклад, Національний фронт (Франція) на чолі з Ж.-М. Ле Пеном виступає як національна, народна і соціальна партія правих.

Останнім часом помітного впливу і популярності набули екологічні партії, які борються за збереження природного середовища від руйнівних дій людства. Такі партії діють майже у всіх країнах Європи і в багатьох країнах світу.

У кожній країні з розвинутою плюралістичною демократією наявні всі сили політичного спектра. Але співвідношення між ними, так само, як і чисельність та вплив кожної з них, різні. Це залежить від рівня розвитку країни, гостроти назрілих соціально-економічних проблем, частково від історичних традицій та політичної культури народу. За загальним правилом, чим стабільніша обстановка, чим менше проблем, які не можуть розв'язати правлячі кола, тим ширшим є центр, до якого входять консервативно та прогресивно (ліберальні) орієнтовані політичні сили. Крайніх позицій за таких обставин дотримується невелика частина політично активних людей, які не мають суттєвої підтримки у суспільстві.

За методами і засобами діяльності розрізняють партії авангардного і парламентського типів. До перших, як правило, відносяться партії комуністичної або неофашистської ідеології, до других – партії соціал-демократичної, ліберальної або консервативної ідеології.

Для партій авангардного типу характерна наявність методів і засобів, що перебувають на межі чи поза законом. Типовим методом «авангардистів» є силовий тиск на органи влади, а арсеналом засобів – від організації страйків і пікетувань до актів фізичного насильства і терору. До подібних акцій безпосередньо непричетні неофашистські й комуністичні партії, оскільки змушені діяти у межах правової системи держави для того, щоб мати право брати участь у виборах. Однак акції терору проводяться організаціями, ідеологічно спорідненими і нерідко тісно пов'язаними з відповідними партіями.

Для партій парламентського типу притаманні методи і засоби діяльності у межах існуючих правових норм у тій чи іншій державі. Свої політичні платформи вони втілюють через законні органи влади, які самі й формують за результатами виборів.

Сучасні політичні партії є виразником певних групових інтересів. Суперечливим є лише питання про те, наскільки жорстко прив'язані ці політичні утворення до існуючих у суспільстві меж соціально-класового

поділу. У кожній із сучасних демократичних країн не тільки власники та бізнесмени, а й робітники заявляють про свої прагнення не через одну, а через декілька політичних партій. Електорат усіх без винятку політичних партій є змішаним у соціально-класовому аспекті, відображаючи той незаперечний факт, що свідомість та політична орієнтація людей визначається сьогодні не тільки соціально-класовою приналежністю.

Існує тенденція до «проблемної мобілізації» населення розвинених країн Заходу, коли головну роль у підтримці певного діяча відіграє не його партійна приналежність, а націленість на вирішення конкретного політичного питання (наприклад, вибори президента Франції у 1981 році, коли еволюція виборчої кампанії, зміна порядку пріоритетів – проблема безробіття стала важливішою за проблему безпеки країни – привели до перемоги Ф. Міттерана).

Необхідно також урахувати, що не лише політична позиція партії залежить від інтересів людей, які до неї входять або її підтримують, а й вироблена партією політична лінія змушує одні соціальні верстви відходити від неї, а інші – схилитися на її бік. Тобто як уже сформований, діючий суб'єкт політичного процесу партія сама здатна формувати свою соціальну базу.

Наприклад, на початку 60-х років серед членів партій ХДС і ХСС у ФРН, які загалом спираються на підтримку великого бізнесу, їх було 13 % і 17 % робітників відповідно (а голосували за ці партії до 25 % робітників). І то за умови, що у ФРН діє впливова Соціал-демократична партія. До неї, у свою чергу, крім робітників (47 %), входять інтелігенція, дрібні власники тощо. Електоральна база Соціалістичної партії Франції складається з інженерно-технічної інтелігенції, службовців державного сектора, родин службовців та кваліфікованих робітників. Члени партії намагаються впливати на тих, кого модернізація виробництва викинула з підприємств і хто може стати здобиччю для Національного фронту Ле Пена.

Отже, еволюція європейських партій відбувалася в певній хронологічній послідовності та залежно від їхньої ідейної орієнтації. Основою виокремлення загальних типів політичних партій є їхня самоідентичність як результат відповідного історичного процесу розвитку.

З поглибленням європейської інтеграції формуються транснаціональні партійні блоки, в яких національні партії держав-членів спільно працюють над втіленням волевиявлення громадян Союзу в життя: Європейська народна партія – Християнські демократи (ЄНП/ХД), Соціал-демократична партія Європи (СДПЄ), Європейська ліберально-демократична партія реформ (ЛДПР), Європейська федерація партії «зелених» (ЄФПЗ).

В Європейському Парламенті сформувались та існують наднаціональні політичні об'єднання – транснаціональні партії, що засвідчує його

політичну структурування. Загалом в Європарламенті діє дев'ять так званих партійних клубів. Проте лише три з них функціонують як позапарламентські міжнародні організації, що користуються спільними фінансами, бюрократичним апаратом, виборчими стратегіями: партії європейських соціалістів, об'єднання ліберальних партій і об'єднання християнсько-демократичних партій.

10.2. Транснаціональні партії та групи

Об'єднання депутатів у політичні блоки та групи є обов'язковою передумовою для інтеграції і важливим елементом діяльності Європейського Парламенту. Вони кореспондуються з партійними групами, які діють у парламенті кожної держави-члена, але й суттєво від них відрізняються. Ці відмінності стосуються дії політичної групи в Європарламенті, а об'єднання в масштабах Європи сприяє досягненню згоди з багатьох важливих питань політики держав-членів ЄС. З часів Маастрихтського договору формування політичних груп у Європарламенті відбувається не на основі національної чи національно-територіальної приналежності, а за політичними інтересами. Регламентом Європейського Парламенту визначено, що політична група має включати депутатів більше, ніж однієї країни. Мінімальна кількість членів для створення політичної групи: 23 особи, якщо група складається з представників 2-х держав; 18 – якщо складається з представників 3-х країн; 14 – якщо до її складу входять представники 4-х і більше країн.

При цьому забороняється членство в іншій політичній групі. Формування політичних угруповань зумовлює виникнення потужних європейських політичних осередків, які політично структурують не тільки Європейський Парламент, але й парламенти держав-членів, розвиваючи при цьому підходи до міжнародної політичної партії як результату європейської інтеграції.

Варто згадати резолюцію Асамблеї ЄСВС, яка у 1953 році формально визначила існування політичних груп, а в червні того ж року на її основі конституювалося 3 політичні групи, які на сьогодні залишились найпотужнішими політичними осередками: група християнських демократів; група соціалістів; група лібералів, а також тих, що приєдналися.

Головною умовою було утворення групи з визначеним мінімумом депутатів (у 1958 році – 9, а потім – 17; у 1965 році – мінімум був знижений до 14). У 1973 році регламент Асамблеї передбачив нововведення і встано-

вив зв'язок між чисельністю членів групи і кількістю країн, до яких вона належить. Таким чином, якщо до групи входять представники 3 держав-членів, то її чисельність має складати не менше 9 осіб. Одночасно зростала кількість груп: до 1965 року їх було вже 6, а після загальних виборів до Європарламенту в 1979 році – 7. Найчисленнішою була група соціалістів, другою – група християнських демократів, потім – група консерваторів, група комуністів, група лібералів, група європейських демократів за прогрес та група захисту незалежних депутатів. Вибори у 1984 році змінили склад Європейського Парламенту, а отже і політичних груп. Але найпотужнішою політичною силою все ж таки залишалась група соціалістів. У 1999 році кількість політичних груп збільшилась до 9, а після останніх виборів до ЄП кількість груп зменшилась до 7, як і у 1979 році.

Вирішальним фактором у роботі парламентаріїв є транснаціональні фракції. У парламенті, обраному в 1999 році, скасована практика формування фракцій однією країною-членом.

Сьогодні у Парламенті представлено понад 70 національних політичних партій, об'єднаних у сім багатонаціональних політичних груп.

ЄНП(ХД/ЄД) – група Європейська народна партія (християнські демократи) та Європейські демократи (Group of European People's Party (Christian Democrats) and European Democrats) (264 особи);

СДПЄ – група Соціал-демократична партія Європи (Socialist Group) (200);

ЄЛДП – група Європейська ліберально-демократична партія (Group of Alliance of Liberals and Democrats) (90);

група Зелені \ Європейський вільний Альянс (Group of Greens \ European free Alliance) (42);

ЄОЛ \ ЛЗС – група Європейські Об'єднані Ліві – Ліві Зелені Скандинавії (Group of European United Left – Nordic Green Left) (41);

НД – група Незалежність та Демократія (Independence and Democracy Group) (24);

ЄСН – група Союз за Європу Нації (Union for Union of Nations Group) (44);

ПФ – позафракційні (Non-attached members) (28).

Депутати кожної політичної групи зобов'язані голосувати, керуючись власною позицією, а не виконувати чийсь вказівки. Депутатські привілеї, що включають в себе правила імунітету, а також матеріальну винагороду за роботу, значною мірою схожі на привілеї національних парламентів. Але Європарламент не можна розглядати як аналогічну національним парламентам інституцію, бо він не обирає уряд, який би діяв на рівні ЄС

і вважався структурою, яка може вважатись урядом у повному розумінні цього слова.

Певною проблемою залишається врегулювання статусу політичних партій в Європарламенті, про що свідчить відсутність на наднаціональному рівні чіткого механізму функціонування транснаціональних політичних партій. Хоча у березні 2006 року Європейський Парламент ухвалив переважною більшістю (498) голосів постанову «Про статус політичних партій». Звіт, на основі якого було ухвалено постанову, містить інформацію про поточний стан політичних партій у ЄС та пропозиції щодо того, як розвивати стабільність і фінансову автономність цих партій. Значна увага приділяється функціям та повноваженням європейських політичних партій, а отже наднаціональних груп депутатів, сформованих навколо політичних програм та цінностей. Європейський Парламент пропонує посилити стабільність і незалежність цих груп. Зокрема низка законодавчих пропозицій мають сприяти більшій фінансовій незалежності, адже досі вони мали набагато менше можливостей для самофінансування.

Договірні засади європейських партій регулюються ст. 191 Договору про Європейські Спільноти. Основою діяльності європейських партій є ухвалені ними статuti. Сформовані відповідними європейськими партіями фракції діють на основі Розділу V Регламенту Європейського Парламенту, положення якого є обов'язковими нормами внутрішньої організації діяльності цього органу.

Основними цілями європейських партій є насамперед втілення волі громадян Союзу, а в ідеалі – це формування європейської свідомості (ст. 191 Договору про Європейські Спільноти), ухвалення у виборчих програмах спільних дій, а також взаємодія з національними партіями держав-членів та партіями зі статусом спостерігача з інших європейських країн. Формами організації європейських партій є з'їзд, правління або рада партії, президія та генеральний секретаріат. Сюди ж слід додати конференції партійних лідерів та голів урядів, а також положення, що стосуються діяльності фракцій в Європейському Парламенті [15].

Практична діяльність європейських партій зосереджується на розробці виборчих програм, основних напрямів у роботі фракцій в складі Європейського Парламенту, узгодженні позицій між керівниками партій та лідерами урядів напередодні засідань Європейської Ради, а також на інформуванні засобів масової інформації про свою діяльність та позицію в органах ЄС.

Європейські транснаціональні партії чи групи – це організація, яка об'єднує національні партії відповідного спрямування. Крім національних партій, в окремих організаційних структурах європейських партій представлені також відповідні фракції в ЄП, члени Комісії, якщо вони є членами

однієї з політичних партій, що входить до складу фракції, голови фракцій Парламентської Асамблеї НАТО, Ради Європи, а також Комітету регіонів. Європейські партії поділяють свої членські організації на національні партії з повноправним статусом, асоційованим або статусом спостерігача. У чотирьох найбільших європейських партіях функціонують структурні підрозділи, які відрізняються між собою щодо процедур голосування, кворумів та повноважень. Всі сім груп багатонаціональних партій, які представлені в Європарламенті, проводять з'їзди, мають правління, виконавчу дирекцію, секретаріат і влаштовують (за винятком фракції Європейської партії зелених) зустрічі партійних лідерів. Діяльність цих структур частково доповнюється радами партій або ж робочими групами з розгляду окремих проблем шляхом створення інших офіційних або неформальних комісій. Найвищим органом європейських партій, уповноваженим приймати рішення, є з'їзд, який скликається щорічно (ЄЛДПР), кожні два (ЄНП/ХД та СДПЄ) або три (ЄФПЗ) роки. В його роботі беруть участь члени правління та певна кількість делегатів, що визначається або за результатами виборів до Європейського Парламенту (ЄЛДПР та ЄФПЗ), або за чисельністю відповідної фракції в ЄП (ЄНП/ХД та СДПЄ), причому спеціально враховується ще й кількість населення відповідної держави-члена.

На з'їзді затверджують партійні статuti та рамковий політичний курс, ухвалюють спільну виборчу програму та обирають нове правління. До його складу входять представники всіх членських партій. У СДПЄ відповідно до принципу рівності кожна партія має право делегувати двох своїх членів до складу правління. В ЄНП/ХД, ЄФПЗ та ЄЛДПР дотримуються принципу пропорційного представництва. В переважній більшості випадків ухвалення партійних рішень в ЄНП/ХД та ЄЛДПР здійснюється простою більшістю - 50 % + 1 голос (кворум в ЄНП/ХД становить більшість від кількості осіб, які мають право голосу, в ЄЛДПР – щонайменше третина голосів всіх членів), тоді як в ЄФПЗ вимагається більшість у дві третини голосів (без встановлення мінімального кворуму). В СДПЄ процедури голосування виглядають диференційованіше. Організаційні та адміністративні питання вирішуються простою більшістю. Політичні рішення, як правило, мають ухвалюватись одностайно. У тих сферах, де можливим є ухвалення рішень Радою ЄС кваліфікованою більшістю голосів, в СДПЄ вимагається 75 % кількості тих, хто взяв участь у голосуванні, за умови явки щонайменше 75 % кількості членів партії з правом голосу.

Правління партій покликані втілювати у життя рішення з'їздів, представляти партії у міжнародних відносинах і визначати рамковий політичний курс у період між з'їздами. Президії, що обираються із членів правління, репрезентують політичні партії в міжнародних відносинах, тоді як власне організаційна робота здійснюється генеральними секретаріатами.

Таблиця 10.1

Політичні групи в Європейському Парламенті

Політична партія/група (ідеологічний напрям)	1999		2004	
	К-сть місць	%	К-сть місць	%
Європейська народна партія (Християнські демократи) і Європейські демократи (ЄНП (ХД) / ЄД); напрям – християнсько-демократичний, консервативний	233	37,2	264	37,7
Партія європейських соціалістів (СДПЄ); напрям – соціал-демократичний, соціалістичний	180	28,8	200	27,3
Європейська ліберально-демократична та реформ партія (ЄЛДП); напрям – ліберальний, центристський	50	8,0	90	9,0
Група Зелені – Європейський вільний альянс (Зелені); напрям – екологічний, регіоналістський	48	7,7	42	5,7
Група Європейських об'єднаних лівих – Зелені ліві Скандинавії (ЄОЛ/ЗЛС); напрям – соціалістичний, комуністичний	42	6,7	41	5,3
Союз за Європу Націй (СЕН); напрям – націоналістичний, консервативний	30	4,8	44	3,7
Група за Європу Демократій та різноманіття (НД); напрям – антиєвропейський	16	2,5	24	2,1
Незалежні кандидати	27	4,3	28	9,2
Разом	626	100	732	100

Конференція партійних керівників та голів урядів (ЄНП/ХД, СДПЄ, ЄЛДПР), значення якої постійно зростає, не має жодних статутних повноважень щодо ухвалення рішень. Однак на практиці, зокрема напередодні засідань Європейської Ради, вона виконує важливу функцію генератора політичних імпульсів. Діяльність конференції партійних керівників та голів урядів доповнюється останнім часом зустрічами з міністрами в окремих галузях, щоб членами однієї з партій у межах відповідного блоку напередодні засідань Ради Міністрів економіки і фінансів виробити спільну лінію поведінки.

Таблиця 10.2

Представництво держав-членів у політичних групах
Європейського Парламенту

Країна	ЄНПХД	ЄДПС	ЄЛДП	ЄОЛПЗС	Зелені	НД	СЄН	Інші	Загалом
Австрія	6	7	1	-	2	-	-	2	18
Бельгія	7	7	5	-	2	-	-	3	24
Великобританія	27	19	12	1	5	10	-	4	78
Греція	11	8	-	4	-	1	-	-	24
Данія	1	5	4	2	-	-	1	-	14
Естонія	1	3	2	-	-	-	-	-	6
Ірландія	5	1	1	1	-	1	4	-	13
Іспанія	24	24	2	1	3	-	-	-	54
Італія	24	15	12	7	3	-	13	5	78
Кіпр	3	-	1	2	-	-	-	-	6
Латвія	3	-	1	-	1	-	4	-	9
Литва	2	2	7	-	-	-	2	-	13
Люксембург	3	1	1	-	1	-	-	-	6
Мальта	2	3	-	-	-	-	-	-	5
Нідерланди	7	7	5	2	4	2	-	-	27
Німеччина	49	23	7	7	13	-	-	-	99
Польща	15	9	5	-	-	2	20	3	54
Португалія	9	12	-	3	-	-	-	-	24
Словаччина	8	3	-	-	-	-	-	3	14
Словенія	4	1	2	-	-	-	-	-	7
Угорщина	13	9	2	-	-	-	-	-	24
Фінляндія	4	3	5	1	1	-	-	-	14
Франція	17	31	11	3	6	3	-	7	78
Чехія	14	2	-	6	-	1	-	-	24
Швеція	6	5	3	2	1	2	-	-	78
Всього	264	200	90	41	42	24	44	28	732

Як і в Парламенті минулого скликання (1999 рік), нині найбільшою залишається група Європейської Народної Партії (Християнські демократи) і Європейських Демократів чисельністю 264 особи (це єдина група, в якій представлені депутати з усіх 25 держав-членів ЄС). Друга за чисельністю – група Партії Європейських Соціалістів (200 осіб), а «третім полюсом» стала нещодавно створена група під назвою Альянс Лібералів і демократів за Європу (90 осіб). Далі представлені Ліві

конфедералісти – 41, Зелені – 42, група Незалежність та демократія – 24 та група Союз за Європу Націй – 44 (табл. 10.1).

Автори вважають доцільним навести дані щодо розподілу депутатських мандатів відповідної держави за політичними партіями (табл. 10.2).

Як впливає з табл. 10.2, головні партійно-ідеологічні угруповання Європарламенту зберегли стабільний відсоток місць порівняно з результатами виборів до Європарламенту у 1999 р. Майже 1 % втратили соціалісти й 1 % записали до свого активу ліберали. Зменшилася кількість інших лівих та екологів, а також націоналістів та так званих «анти європейців», більше як вдвічі зросла кількість незалежних депутатів.

Кількісні зміни представництва партій у політичних групах Європейського парламенту схематично зображено на рис. 10.1.

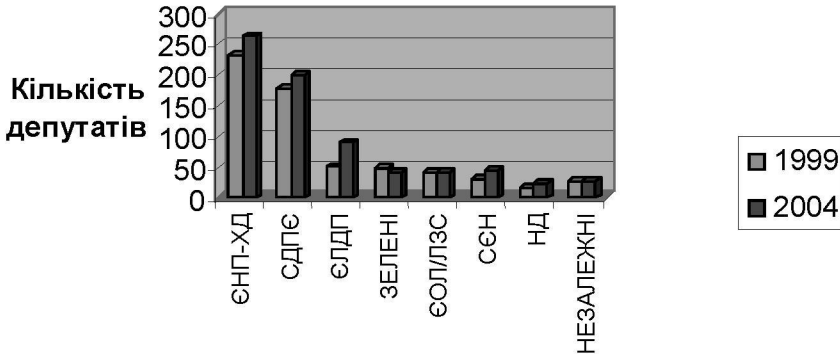

Рис. 10.1. Динаміка розвитку політичних груп в ЄП (порівняння за 1999 і 2004 рр.)

Такий розподіл сил у парламенті відбиває настрої громадян держав-членів ЄС. Імовірним варіантом розвитку подій є блокування європейських правих консерваторів з лібералами та реформістами (майже половина голосів, яка дає змогу перешкоджати будь-яким ініціативам лівих).

Вибори засвідчили, що громадяни ЄС виявляють найбільшу прихильність до політичних партій правочентристського спрямування.

З огляду на це, а також враховуючи майбутні гострі дебати з фінансових перспектив ЄС на період 2007-2013 рр., можна спрогнозувати відповідну зміну розстановки політичних сил, можливо, тимчасову, коли національні пріоритети превалюватимуть над зобов'язаннями, взятими під час входження в ті чи інші групи ЄП. Можна також передбачати, що наведені тенденції

виникатимуть як у країнах-старожилах, так і в країнах-новачках, що може надалі потягнути за собою й корегування внутрішньопарламентських процедур та правил.

Для розуміння того, як функціонують транснаціональні політичні партії та яку роль вони відіграють у діяльності Європейського Парламенту зокрема і в євроінтеграції загалом, доцільно проаналізувати динаміку становлення й розвитку політичних груп і транснаціональних політичних партій через їхнє чисельне зростання чи зменшення (Табл. 10.3).

Таблиця 10.3

Динаміка становлення й розвитку (збільшення чисельності) транснаціональних політичних партій з 1979 по 2004 рр.

Політична партія/група	2004	1999	1994	1989	1984\1986	1979\1981
Народна Партія Європи	264	233	181	121	116	117
Європейські Демократи				34		
Партія Європейських Соціалістів	200	180	215	180	164	125
Європейська Ліберально-демократична та Реформ Партія	90	50	44	49	50	38
Група Зелених / Європейський Вільний Альянс	42	48	28	28	20*	-
			19*	14*		-
Група Європейських Об'єднаних Лівих/Зелені Ліви Скандинавії	41	42	34	28	47	48
Коаліція Лівих	-	-	-	14		
Союз за Європу Націй	44	30	54**	22**	30**	22**
Група за Європу Демократій та Різноманіття	24	16	20***	-	-	-
Європейські Праві	-	-	-	17	17	-
Інші	28	27	31	10	7	21

*Попередня назва «Європейський радикальний Альянс / Веселка»

**Попередня назва «Союз за Європу / Об'єднання Європейських демократів»

***Попередня назва «Незалежні за Європу Націй»

Партії загальноєвропейського рівня мають суто декларативні ознаки. У зв'язку з еволюцією ЄС, очевидно, змінюватиметься і роль політичних

партій під час підготовки та проведення виборів. Тим більше, що в абсолютній більшості країн-членів ЄС правлячі партії чи коаліції не змогли перемогти на виборах до Європарламенту. Узагальнено такий результат міг би бути оцінений як своєрідний вотум недовіри європейській політиці тих сил, що нині перебувають при владі. Проте це не така однозначна тенденція, як видається на перший погляд. У переважній більшості випадків відсутність успіху правлячих політичних сил обумовлена їхніми проблемами у внутрішній політиці, які не мають прямого відношення до позиції у європейських питаннях.

Поразка правлячих партій пояснюється тим, що громадяни використали вибори до Європарламенту як протест проти політики своїх національних урядів (зокрема така ситуація склалась у Німеччині, Австрії, Франції тощо). У багатьох державах-членах виборці несподівано віддали свої голоси за партії, які доволі скептично ставляться до ідеї розбудови Європейського Союзу. Наприклад, у Великобританії до трійки переможців увійшла Партія незалежності Сполученого Королівства, ключовою метою якої є вихід Великобританії з Європейського Союзу. Ці факти дають підстави говорити про поширення євроскептичних настроїв серед громадян ЄС. Важливим показником минулої виборчої кампанії є програш соціал-демократів (навіть враховуючи результати партнерів по внутрішній коаліції) у Німеччині, лейбористів у Великобританії, «Вперед Італія!» у Італії. Так само сумарна підтримка правлячої коаліції у Франції виявилась меншою, ніж електоральні здобутки опозиційної Соціалістичної партії. Серед нових членів ЄС та одночасно сусідів України вражає фіаско польської Соціал-демократичної партії, яка змогла мобілізувати менше 10 % голосів. Саме у цьому разі мотивації національного та загальноєвропейського рівня мають однаковий контекст – виклики перших часів членства в ЄС прямо кореспондуються із здобутками правління останніх років, яке практикували польські ліві. Правлячі сили у цій країні переживають досить складні часи, і європейські вибори стали індикатором непевності їхніх позицій у внутрішньопольській політиці.

Тому одним з важливих показників виборів 10-13 червня 2004 року стала справжня інвазія¹⁸ в Європейський Парламент політичних сил та діячів, які відверто критикують процес євроінтеграції у його нинішньому вигляді. Євроскептики та єврокритики, які поділяють переважно націоналістичні позиції, отримали нагоду гучніше задекларувати свої погляди у новому складі Європейського Парламенту.

¹⁸ Інвазія – справжнє втручання, різкий «напад» антиєвропейських партій на Європарламент

Отже, незважаючи на відчутні труднощі, абсентеїзм та доволі несподівані для багатьох результати, Європейський Парламент все ж було обрано. Його перша сесія розпочалась 20 липня 2004 року. Тому першочерговим постало питання про розташування сил у новообраному парламенті та створення наднаціональних політичних партій та політичних груп.

Проте для ґрунтовнішого розуміння цих процесів слід розглянути хоча б схематично природу провідних політичних акторів, тобто партій.

Європейська народна партія / Християнські демократи. Одна з найпотужніших політичних груп у Європейському Парламенті – Європейська народна партія / Християнські демократи (ЄНП/ХД) – була заснована 23 червня 1953 року. У квітні 1976 року в Брюсселі утворено блок з дванадцяти християнсько-демократичних партій семи держав-членів Європейської Спільноти під назвою Європейська народна партія. У створенні групи взяли участь такі найпотужніші політичні осередки Європи.

- Італійська Християнсько-демократична партія – «партія відносної більшості», яка є постійною керівною політичною силою в країні після другої світової війни в коаліції з Соціалістичною, Соціал-демократичною, Республіканською та Ліберальними партіями.
- Соціально-християнська партія Бельгії, яка відіграє роль однієї з політичних основ, оскільки з 1947 року вона не втрачала владних позицій, а лише змінювала партнерів по коаліції. Варто зауважити, що до 1970 року в країні діяли переважно загальнобельгійські партії, найпотужнішою з яких була Соціально-християнська (створена в 1945 році як спадкоємниця існуючої з XIX ст. Католицької партії).
- Християнсько-соціальна народна партія Люксембургу – ХСНП. Заснована у 1870 році, ця партія захищає інтереси заможних верств населення. Починаючи з 1919 року, вона стає найвпливовішою партією країни; під час другої світової війни ХСНП очолювала керівництво державою, залишаючись при владі і після її закінчення. У період з 1945 року до 1947 року керувала країною разом з Люксембурзькою соціалістичною робітничою партією, Комуністичною партією та Патріотичним демократичним рухом. До 1958 року і в період 1964–1968 років ХСНП відігравала головну роль у блоці з соціалістами, а у 1959-1964 і 1969-1974 роках – в коаліції з демократами. Політична стабільність та ефективне законодавство у банківській сфері привернули потужні капіталовкладення у промисловість та сферу послуг Люксембургу.

- Три Нідерландські Християнсько-демократичні партії – Католицька народна (створена в 1945 році), Антиреволюційна протестантська (створена в 1878 році) та Християнсько-історичний союз (реформаторського спрямування, створений у 1908 році). Ці партії заснували найпотужнішу політичну партію Нідерландів – Християнсько-демократичний Заклик, що є активним членом політичної групи ЄНП/ХД та членом міжнародного об'єднання християнсько-демократичних партій.
- Християнсько-демократичний союз (ХДС) і Християнсько-соціальний союз (ХСС) (Christlich Demokratische Union Deutschlands (CDUD) – нім., Christlich-Soziale Union in Bayern e. V. (CSUB)). Це дві найвпливовіші політичні партії в Німеччині створені після другої світової війни. Німецький Християнсько-демократичний союз – це консервативна народна партія християнського світогляду, була заснована у 1945 році у Берліні та Рейнланді. На федеральному рівні діє з 1950 року. ХДС не висуває кандидатів в органи влади у Баварії, де функціонує ХСС, який є її союзником по парламентському блоку в національному масштабі. Обидві партії виражають передусім інтереси представників бізнесу, аграрного сектору і «білих комірців» (управлінців, технічних робітників та інших категорій службовців в основі «верхнього» та «середнього» прошарку) і користуються особливою підтримкою на півдні. ХДС та ХСС виступає за забезпечення гарантій прав приватної власності та подальший розвиток соціально орієнтованої ринкової економіки в Німеччині, а також поглиблення інтеграції країни в європейські економічні та воєнні структури. ХДС була правлячою партією у 1949-1969 роках, коли країною керували такі відомі політичні й державні діячі, як К. Аденауер і Л. Ерхард, і повернулися до влади у 1982 році під керівництвом Г. Коля в коаліції з Вільною демократичною партією.

Партія пережила стрімкий розвиток при К. Аденауері (1950-1963 роки). У 1957 році ХДС отримав абсолютну більшість у бундестазі, що стало єдиним випадком в післявоєнній історії Німеччини. За цей час ХДС не був, на відміну від СДПН, типовою партією, основою якої було індивідуальне членство, але завдяки успішній політиці К. Аденауера партія користувалась широкою підтримкою виборців. Лише після 1969 року, коли ХДС не отримав необхідної кількості голосів, партія почала агітацію, щоб привабити нових членів. У період з 1969 по 1978 роки чисельність ХДС виросла з 304 тис. до 675 тис. членів. Станом на 30 червня 1989 року вона складала 668 тис. осіб. Керівниками після К. Аденауера (до 1963 р.) були Л. Ерхард (до 1966 р.), К. Г. Кізінгер (до 1971 р.), Р. Барцель (до 1973 р.), Г. Коль (до 1998 р.), після нього – В. Шойбле і з 16 лютого 2000 року

що посаду обійняла А. Меркель. П'ять разів керівники ХДС були президентами Федеративної Республіки Німеччина: Х. Любке, К. Карстенс, Р. фон Вайцзеккер, Р. Херцог, Х. Кьолер, і п'ять разів – Федеративними канцлерами: К. Аденауер, Л. Ерхард, К. Г. Кізіnger, Г. Коль та А. Меркель.

ХДС завжди виступала за європейську інтеграцію Німеччини, її включення у західні структури безпеки, насамперед НАТО.

- Союз на захист нової республіки (1958 р.) і Демократичний союз праці (1959 р.) у Франції, які у результаті злиття партій в 1962 році сформували Об'єднання на підтримку республіки (Союз за президентську більшість). До 1967 року політичне об'єднання мало назву Союз на захист нової республіки / Демократичний союз праці, а потім Союз демократів на захист П'ятої республіки. З 1971 року до грудня 1976 року об'єднання називалось Союзом демократів на захист республіки. Союз, заснований у 1976 році Ж. Шираком, проголошує себе послідовником голлістської традиції, започаткованої в 1947 році генералом де Голлем і орієнтованої на об'єднання французького народу. Союз за президентську більшість – це правляча ліберально-консервативна партія у Франції, що виникла в 2002 році. Її політичне кредо – активна зовнішня політика, консерватизм, стимулювання розвитку регіонів, інтеграції в Євросоюз.
- Поміrkована коаліційна партія Швеції та Християнські демократи. Система політичних партій Швеції тривалий час була однією з найстаріших у західному світі.

Слабка на початкових етапах співпраця ЄНП/ХД переросла згодом у тісну координацію зусиль, що знайшло своє відображення в її політичній програмі. У липні 1979 року, як раз перед першими виборами до Європейського Парламенту, партія змінила свою назву на Європейську народну партію (група християнських демократів). Варто також зазначити, що ЄНП/ХД – це «одне з європейських об'єднань, яке взяла на себе сміливість назватися саме партією, а не об'єднанням чи федерацією» [13].

До 1989 року вона функціонувала у формі двох окремих груп: група Народна партія та група Європейські демократи. У 1994 році ці дві групи об'єдналися і створили потужний політичний осередок в Європарламенті, який переміг групу Європейських соціалістів, відтіснивши її на друге місце. Перемогу цієї політичної групи ще пояснюють відносною стабільністю політичних партій цього спрямування в державах-членах ЄС. Зокрема у переважній більшості держав-членів домінують саме партії консервативного, християнсько-демократичного або центристського напрямів.

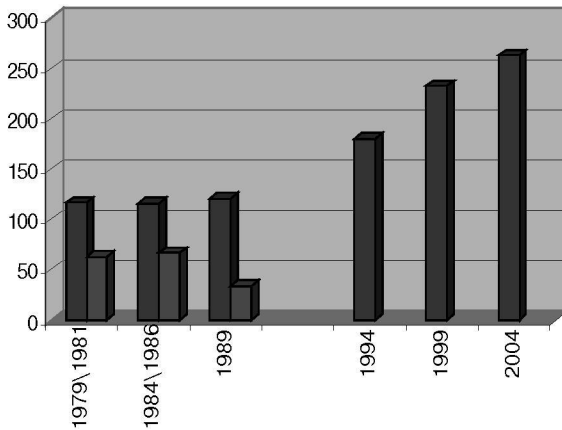

Рис. 10.2. Динаміка розвитку ЄНП/ХД в Європейському Парламенті

Група Європейська народна партія (християнські демократи) та Європейські демократи складається, як зазначалося вище, з 264 представників держав-членів, що складає 37 % загальної кількості (рис. 10.2.). Це найбільша політична група в Європарламенті та єдина політична група, яка включає представників 25 держав-членів: Німеччина (49 осіб), Великобританія (27), Італія (24), Іспанія (24), Франція (17), Польща (15), Чехія (14), Угорщина (13), Греція (11), Португалія (9), Словаччина (8), Нідерланди (7), Австрія (6), Бельгія (6), Швеція (6), Ірландія (5), Фінляндія (4), Словенія (4), Кіпр (3), Латвія (3), Люксембург (3), Литва (2), Мальта (2), Данія (1), Естонія (1).

Повноправними членами ЄНП/ХД є тільки партії держав-членів. На противагу іншим партійним блокам, в ЄНП/ХД практикується й індивідуальне членство. Контакти з партіями такого самого спрямування поза межами Європейських Спільнот до 1988 року здійснювались через Європейський Союз Християнських Демократів (ЄСХД). До блоку входить 45 членських партій держав-членів ЄС. Після вступу Болгарії та Румунії до Євросоюзу ЄНП/ХД поповнилася однопартійцями із квотами 4 та 10 осіб відповідно. Сьогодні у складі Європейської Народної Партії є лідери таких країн: прем'єр-міністр Іспанії, прем'єр-міністр Італії, прем'єр-міністр Люксембургу, канцлер Австрії, віце-прем'єр-міністр Фінляндії, прем'єр-міністр Португалії, прем'єр-міністр Данії, прем'єр-міністр Франції, прем'єр-міністр Нідерландів, прем'єр-міністр Мальти, прем'єр-міністр Норвегії, президент Кіпру.

Аналізуючи історичні передумови створення зазначеної європейської політичної групи, слід звернути увагу на те, що ідейними творцями ЄНП/ХД стала група депутатів Парламентської Асамблеї, які знаходились під впливом ідей К. Аденауера та Р. Шумана. Виконуючи у період з 1958 по 1960 роки обов'язки голови Європарламенту, Р. Шуман усіма можливими засобами намагався прискорити інтеграцію Європи. Варто також зазначити, що представників цієї фракції десять разів обирали головами Парламенту. До групи Європейської Народної Партії входять 53 правоцентристські партії Європи, які мають християнсько-демократичну або консервативну ідеологію. Наведемо кількісне і партійне представництво в ЄНП/ХД – основних центристських та правоцентристських сил 25 держав-членів.

Бельгія

- Християнська Соціальна Партія – 1
- Християнсько-демократична і Фламандська партії – 3
- Гуманістичний Демократичний центр – 1
- Новий Фламандський Альянс – 1

Чехія

- Християнсько-демократичний Союз \ Чехословацька народна партія – 2
- Коаліція: Християнсько-демократичний Союз \ Чехословацька народна партія \ Союз Свободи-Демократичний Союз \ Громадська демократична партія (KDU-CSL-US-DEU – нім.) – 9

Данія

- Консервативна народна партія – 1

Німеччина

- Християнсько-демократичний Союз – 40
- Християнський Соціальний Союз у Баварії – 9

Естонія

- Союз за республіку – 1

Греція

- Нова демократія – 11

Іспанія

- Народна партія – 24

Франція

- Об'єднання на підтримку республіки – 17

Ірландія

- Фіне Гейн (Ірландська Родина) – 5

Італія

Партія «Вперед Італія!» – 16

Дім Свободи

Союз Християнських демократів і демократів-центристів \

Дім Свободи – 5

Кіпр

Демократичне об'єднання – 2

Латвія

Народна партія – 1

Партія «Нова Ера» – 2

Литва

Союз вітчизни \ Литовські консерватори – 3

Люксембург

Християнсько-соціальна народна партія – 3

Угорщина

ФІДЕШ – Угорський громадянський альянс – 12

Угорський демократичний форум – 1

Нідерланди

Християнсько-демократичний заклик – 7

Австрія

Австрійська народна партія – 6

Португалія

Соціал-демократична партія – 4

Народна партія – 3

Мальта

Націоналістична партія Мальти – 2

Польща

Громадянська платформа – 15

Польська народна партія – 4

Словаччина

Словацький Християнсько-демократичний союз – 3

Партія угорської коаліції – 2

Народна партія – Рух за демократичну Словаччину – 3

Словенія

Словенська демократична партія – 2

Нова Словенія – Християнська народна партія – 2

Фінляндія

Національна коаліція

Швеція

Поміркована партія – 4

Християнсько-демократична партія – 1

Великобританія

Консервативна партія – 27

Юніоністська партія Ольстеру – 1

Особливо відзначимо, що члени групи беруть активну участь у керівництві Європейським Парламентом, оскільки вони входять до складу 9 парламентських комітетів із 20; 7 членів групи є віце-головами і 3 з 5 – квесторами. Головою ЄНП/ХД обрано Ганса Гітта Поттерінга. Після виборів до Європейського Парламенту в 1999 році, під час яких ЄНП/ХД здобула 233 мандати, а в 2004 році – 264 мандати і стала найпотужнішою фракцією, вона делегувала кандидатуру на посаду Голови Парламенту. Програмною метою своєї діяльності ЄНП/ХД проголошує єднання на федеральній основі та створення Сполучених Штатів Європи (ст. 2 партійних статутів). У Програмі дій «Прорив у ХХІ сторіччя», ухваленій у 1999 році, найважливішими напрямками діяльності партії визначено зміцнення валютного союзу, неухильне розширення на схід, антимонопольну політику, боротьбу з міжнародною організованою злочинністю, а також подальший розвиток спільної європейської оборонної та безпекової політики.

Соціал-демократична партія Європи. Партія Європейських соціалістів, починаючи з 1979 року, займала основну позицію в Європарламенті й відіграла ключову роль у становленні політичної системи та розвитку Європейської Спільноти загалом.

Першою спробою інституціалізації спільноти соціал– та соціал-демократичних партій Західної Європи стало рішення Люксембурзького з'їзду (1957 р.) щодо сприяння їхньому співробітництву саме для розвитку відносин між політичними партіями на європейському рівні, визначення спільних позицій стосовно проблем, що виникають при розширенні Європейських Спільнот. Наступним кроком співпраці партії на європейському рівні була спільна розробка програми (червень 1970 року) та створення національних структур для забезпечення тісних зв'язків між

національними партіями і групою соціалістів. У 1974 році була створена Спілка Соціал-демократичних та Соціалістичних партій Європи, а у 1992 році вона реформована і з того часу має назву Соціал-демократична партія Європи (СДПЄ).

Ще у 1950 році основною політичною силою, яка обговорювала на спеціальному засіданні Соціалістичного Інтернаціоналу план Шумана щодо створення Європейської спільноти вугілля та сталі, були соціал-демократичні партії Бенілюксу, Франції, Німеччини та Італії.

- Люксембурзька соціалістична робітничка партія, заснована в 1902 році.
- Нідерландська Народна партія за свободу та демократію, створена у січні 1948 року, є членом міжнародних та Європейських об'єднань ліберальних партій.
- Соціал-демократична партія Німеччини, яка є найстарішою з німецьких партій. Спочатку це був Загальний німецький робочий союз, створений навесні 1863 року. У 1869 році з'явилася Соціал-демократична робітничка партія, однак фактичною датою її заснування вважають 1875 рік, після об'єднання прихильників К. Маркса і Ф. Лассаля. Після 1890 року СДПН стала більш масовою, сформувавши у 1912 році найсильнішу фракцію в німецькому рейхстазі. Однак серйозного політичного впливу вона досягла лише після Першої світової війни, коли стала однією з правлячих партій у Веймарській республіці (1919-1933 роки). СДПН потім була зруйнована нацистами, у повоєнний час відновила свою діяльність, здобула авторитет у суспільстві, відбулася також еволюція засад її діяльності.
- Французька соціалістична партія.

На початку 1950-х років європейські соціал-демократи першими вирішили згуртуватися для роботи на наднаціональному рівні. Результатом цього стало обрання в 1952 році від їхньої групи першого голову Асамблеї ЄСВС П. Г. Спаака (Бельгія). У 1961 році соціалістичні партії Великобританії, Ірландії, Данії та Норвегії виявили бажання приєднатись до європейських соціалістичних партій Європейської Спільноти. Конгрес Європейських соціалістів, який відбувся в Парижі у 1962 році, погодив спільне завдання працювати для подальшої демократизації Спільноти і надання Європейському Парламенту права брати участь в європейському законодавчому процесі. У 1969 році за ініціативи групи європейських соціалістів було розглянуто питання про розширення повноважень Європарламенту та запровадження прямих виборів до нього. У 1973 році у зв'язку зі вступом нових держав-членів група Європейських соціалістів була значно розширена, що передусім пояснює її домінування в Парламенті. Цілком закономірним стало представництво соціал-демократів

у Парламенті після виборів з прямим голосуванням у 1979 році, внаслідок якого з 411 депутатів 125 представляли соціалістів. Крім цього, головою того Парламенту був обраний соціаліст Е. Глін (Бельгія). У 1982 році після прийняття Греції до ЄС головою Європарламенту знову обрано соціаліста Р. Данкерта (Нідерланди). Група європейських соціалістів перетворювалась на потужну транснаціональну європейську партію. Вже у 1984 році соціалісти пропонують програму для ЄС як шлях подолання економічної кризи і надати більше повноважень Європейському Парламенту. У 1989 році відбувся з'їзд європейської соціалістичної партії, на якому запропоновано шлях розвитку Європи і висунуто вимогу надати більше повноважень Парламенту. Соціаліст Е. Б. Креспо Іспанії, був обраний головою ЄП. Це був надзвичайно плідний період роботи Європарламенту.

У 1992 році Маастрихтський договір суттєво розширив повноваження Європарламенту щодо прийняття рішень та впливу на законотворчий процес. Конфедерація Європейських соціалістів перетворилась на транснаціональну партію європейських соціалістів, яка запропонувала документи стосовно регулювання діяльності політичних партій на європейському рівні. У 1994 році Європейська соціалістична партія була визнана найбільшою і найвпливовішою політичною групою в Європарламенті. У 2003 році Європейська Соціалістична група святкувала 50-річчя з дня створення (ще в 1953 році соціал-демократи Європи вирішили згуртуватись і працювати на загальноєвропейському рівні). За цей час 13 представників європейських соціалістів обіймали посаду голови Європейського Парламенту, серед них – діючий на той час президент Іспанії Е. Б. Креспо. Лише після об'єднання ЄНП/ХД СДПЄ втратила основну позицію, посівши у 1999 р. друге місце в ЄП [11].

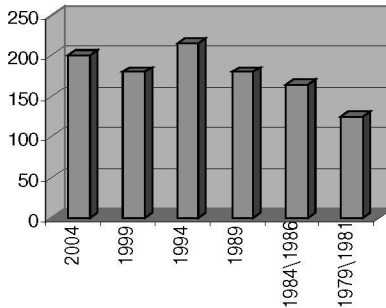

Рис. 10.3. Динаміка розвитку СДПЄ в Європейському Парламенті

З 1995 року обов'язки голови СДПЄ виконував міністр оборони Німеччини Р. Шарпінг, а з 2002 – Ф. Мунтеферінг, нинішній віце-канцлер ФРН. З 1996 року міністри – члени соціал-демократичних партій проводять зустрічі-консультації, присвячені початку діяльності нового складу Ради ЄС. Такі наради відбуваються один раз протягом терміну головування в Раді відповідної країни, як правило, напередодні першого засідання Ради під новим головуванням. Основні напрями політичної діяльності, що виносяться на обговорення, визначаються СДПЄ – востаннє це було зроблено у Виборчому маніфесті партії, ухваленому в 1998 році. Згідно з ним магістральними напрямками у роботі партії є здійснення справедливої соціальної політики, подолання безробіття та нарощування зусиль у сфері політики зайнятості в ЄС, ухвалення Європейської хартії фундаментальних прав людини та поглиблення співпраці у сфері оборони між країнами ЄС відповідно до принципів Організації Об'єднаних Націй.

Після виборів 1999 року СДПЄ має 180 місць в Європейському Парламенті, а після виборів 2004 року – 200 місць і є другою за впливовістю фракцією в його складі (рис. 10.3). Фракція СДПЄ включає представників 23 держав-членів: Австрії (7), Бельгії (7), Великобританії (19), Греції (8), Данії (5), Естонії (3), Ірландії (1), Іспанії (24), Італії (15), Литви (2), Люксембургу (1), Мальти (3), Нідерландів (7), Німеччини (23), Польщі (9), Португалії (12), Словаччини (3), Словенії (1), Угорщини (9), Фінляндії (3), Франції (31), Чехії (2), Швеції (5).

Політична група включає в себе 33 політичні партії. Слід вказати на кількісне і партійне представництво в СДПЄ відповідних партій країн Євросоюзу.

Австрія

Соціал-демократична партія Австрії – 7

Бельгія

Соціалістична партія – 4

Блок Соціалістична партія \ Різні \ Фламандська ліва ліберальна партія – 3

Великобританія

Лейбористська партія – 19

Греція

Палестинський соціалістичний рух – 8

Данія

Соціал-демократична партія Данії – 5

Естонія

Соціал-демократична партія Естонії – 3

Ірландія

Лейбористська партія – 1

Іспанія

Іспанська соціалістична Робітничка партія – 24

Італія

Християнські демократи: Нові соціалісти \ Християнські демократи за Автономію \ Нова соціалістична партія – 15

Литва

Блок «За працюючу Литву»: Соціал-демократична партія Литви \ Новий Союз \ Соціал-ліберали – 2

Люксембург

Люксембурзька соціалістична робітничка партія – 1

Мальта

Трудова партія Мальти – 3

Нідерланди

Народна партія за свободу і демократію – 7

Німеччина

Соціал-демократична партія Німеччини – 23

Польща

Союз демократичних лівих – 5

Польська соціал-демократія – 3

Португалія

Соціалістична партія – 12

Словаччина

Соціальна демократія – 3

Словенія

Об'єднаний список соціал-демократів – 1

Угорщина

Угорська соціалістична партія – 9

Фінляндія

Соціал-демократична партія Фінляндії – 3

Франція

Французька Соціалістична партія – 31

Чехія

Чеська Соціал-демократична партія – 2

Швеція

Соціал-демократична партія – 5

Варто зауважити, що практично всі партії, які входять до складу групи Європейських Соціалістів, є членами Європейського Інтернаціоналу.

2 лютого 2005 року у Києві відбулась визначна подія – головою СПУ та віце-президентом Соціалістичної групи Європарламенту підписано протокол про співпрацю між Соціалістичною партією України (СПУ) та Європейською соціалістичною партією у рамках програми імені видатного соціал-демократа повоєнної Німеччини В. Брандта. Цілями цієї програми є підтримка діяльності СПУ задля подальшого поглиблення співпраці між Україною та Європейським Союзом у межах поступової інтеграції України у ЄС, а також підтримка розвитку соціалістичного та демократичного руху в Україні.

Європейська ліберально-демократична партія реформ. Майже одночасно зі створенням ЄНП відбулося об'єднання федерації ліберальних та демократичних партій на європейському рівні.

Федерація ліберальних і демократичних партій Європейського Співтовариства заснована у березні 1976 року. До її складу увійшли 14 політичних партій. Федерація не стільки ставила за мету сприяння об'єднанню в Єдину Європу, скільки досягти міцного співробітництва ліберальних партій різних країн. Однак серед лібералів різних країн не було одностайності щодо напрямів роботи. Одні вважали, що потрібно досягти тісного зв'язку на зразок ЄНП, інші – зберегти більшу свободу маневрування.

Тому в 1986 році заснована Федерація ліберальних та демократичних партій, до складу якої увійшли:

- Англійська ліберальна партія;
- Французькі партії республіканців та радикал-соціалістів;
- Італійська ліберальна та республіканська партії;
- Західнонімецька ліберально-демократична партія, а також ряд невеликих партій того ж спрямування.

Варто зауважити, що Англійська ліберальна партія сформувалася через політичні протиріччя, що мали місце ще у 1832 році. Її представляли переважно аристократи з партії ліберальних демократів та її попередниці – ліберальної партії. Пройшовши через піднесення й падіння, лібералізм як політична філософія виокремився з віри в права індивідуума та свободи вибору. Розкол у лавах торі призвів до виникнення ще однієї опозиційної групи, у результаті чого в середині XIX ст. створено Ліберальну партію. Після виборів у 1868 року У. Гледстоун сформував уряд, де ліберали перетворились на парламентську силу. У спробі закріпити досягнуте в 1988 році

Ліберальна партія об'єдналась з Соціал-демократичною. На політичній арені виникла партія ліберал-демократів. До 1997 року ліберал-демократи стали другою за величиною партією на місцевих виборах. Вони почали співробітничати з лейбористами. Ліберальні демократи завдяки соціальній політиці вважаються лівоцентристами.

До ЄЛДПР також входить Німецька Вільна демократична партія (Freie Demokratische Partei – нім.), незважаючи на те, що є найменшою з трьох урядових партій, у своїй діяльності орієнтується на традиції німецького лібералізму та відіграє впливову роль у політиці країни і представляє інтереси середніх та дрібних підприємців. Партія заснована в 1948 році, об'єднала різні групи соціал-ліберального напрямку, в тому числі сформовані у довоєнні роки. Довгий час вона була третьою за значущістю партією в Німеччині. Німецька Вільна демократична партія активно підтримує середній клас та підприємців малого та середнього бізнесу. Активно виступає за проведення реформи у системі освіти. Входила в правлячу коаліцію з ХДС/ХСС у 1949-1956, 1961-1966, 1982-1998 роках і з соціал-демократами – у 1969-1982 роках. Лідером тривалий період був Х. Д. Геншер, активний прихильник європейської інтеграції та об'єднання Німеччини, потім В. Кінкель, а нині К. Вестервелі. З початку 1970-х років особливе місце партія відводила зовнішній політиці. Вільна демократична партія Німеччини підтримує контакти з усіма міжнародними партіями ліберального інтернаціоналу.

Нідерландська Партія праці, сформована в лютому 1946 року, виступає за проведення реформ прогресивними та мирними методами, відстоює позиції щодо посилення державного регулювання та входить до складу Соціалістичного Інтернаціоналу та Європейського об'єднання соціал-демократичних партій. Партія праці була при владі у 1945-1946, 1965-1966, 1973-1977, 1981-1982, 1989-2000 роках. Її лідери обіймали посади прем'єр-міністрів у 1945-1946, 1948-1958, 1973-1977, 1994-2002 роках. Нині ця партія перебуває в опозиції. У свою чергу Нідерландські демократи-66 – ліво-ліберальна політична партія, створена в жовтні 1966 року, виступає з позицій соціального лібералізму та радикальної демократії за проведення реформ та входить до міжнародних та європейських об'єднань ліберальних партій. Партія Нідерландських демократів-66 була керівною в державі у 1973-1977, 1981-1982, 1994-2002 роках.

Партія Фінський центр (раніше Аграрний Союз або Партія центру) існувала в період з 1906-1965 роки як Аграрний Союз, а з 1965-1988 роки – як Партія центру. Фінський центр є найбільшою політичною партією Фінляндії. З моменту створення і до сьогоднішнього дня представляє інтереси землевласників, фермерів та підприємців у харчовій, лісовій та деревообробній промисловості. У 1920-1930-х роках стояла на

національних позиціях. Бере участь в Ліберально-інтернаціональному Європейському Союзі ліберальних та радикальних демократів.

Швецька народна партія, створена у 1906 році як партія, що захищає шведськомовну частину населення, шведську мову та культуру, загалом представлена підприємцями, чиновниками, інтелігенцією та землевласниками.

Данія є єдиною державою-членом Спільноти, чия політична система не зазнавала різких змін. Її головна політична сила – Венстре – ліва ліберальна партія, заснована ще в 1870 році. Партія традиційно спиралась на сільське населення, міські прошарки, пов'язані з сільським господарством, та ліберально налаштовану інтелігенцію. Венстре довгий час була при владі (самостійно або в коаліції), зокрема в 1901–1909, 1910–1913, 1920–1924, 1926–1929, 1945–1947, 1950–1953, 1968–1971, 1973–1975, 1978–1979, 1982–1993 роках і з 2001 року. У перші роки після другої світової війни ліберальна партія стала найсильнішою партією Данії. Будучи другою за потужністю партією країни (після соціал-демократів), Венстре найбільш активно виступали за вступ Данії в Європейську Спільноту. В 1968 і 1971 роках Венстре поступилася другим місцем консерваторам, а у 1973 році – правій Партії прогресу.

Партія «Радикальна Венстре» – соціал-ліберальна, що відкололась від Венстре в 1905 році, спираючись на дрібних землевласників, середні прошарки міста, інтелігенцію, виступила за максимальну свободу особистості, протидію суспільній та політичній централізації, концентрації державної влади та економічних монополій, за співробітництво між класами і націями.

Демократична партія (Об'єднані демократи), заснована у липні 1976 року, – це партія ліберально-центристського спрямування, що виступає за демократичну свободу та її основну роль у сфері підприємництва.

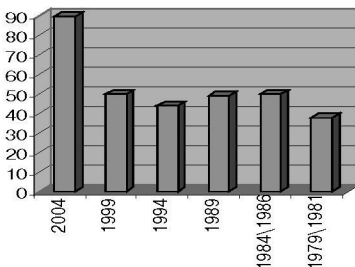

Рис. 10.4. Європейська Ліберально-демократична та Реформ Партія

У грудні 1993 року партія була перейменована в Європейську ліберально-демократичну партію реформ (ЄЛДПР). Членами цього блоку можуть бути як партії, створені державами-членами ЄС, так і партії тих країн, що не входять до ЄС.

ЄЛДПР об'єднує програмні настанови тридцяти партій 20 держав-членів: Австрії, Бельгії, Великобританії, Данії, Естонії, Ірландії, Іспанії, Італії, Кіпру, Латвії, Литви, Люксембургу, Нідерландів, Німеччини, Польщі, Словенії, Угорщини, Фінляндії, Франції, Швеції (рис. 10.4).

Працюючи під керівництвом колишнього міністра закордонних справ Данії У. Еллемана-Йенсена, партія проголошує своїм політичним ідеалом федеративний устрій ЄС. Приділяючи особливу увагу механізмам конкуренції в умовах вільного ринку та створенню законодавства в сфері надання притулку і в'їзду на територію ЄС, яке передбачало б створення демократичних механізмів контролю, ЄЛДПР здобула на останніх виборах 90 мандатів і є третьою за значущістю партією в Європарламенті.

Наведемо розподіл представництва ЄЛДПР за партіями і країнами відповідно:

Австрія

Ліберальний форум – 1

Бельгія

Фламандські ліберали і демократи – 3

Реформаторський рух – 2

Великобританія

Ліберально-демократична Партія – 12

Данія

Венстре. Ліва ліберальна партія Данії – 3

Партія «Радикальна Венстре» Радикально-ліберальна ліва соціальна партія – 1

Естонія

Естонська центристська партія – 1

Естонська партія реформ – 1

Ірландія

Незалежні кандидати – 2

Іспанія

Конвергенція і єдність Каталонії / Демократична конвергенція Каталонії / Демократичний Союз Каталонії – 1

Італія

Італійська республіканська партія / Соціальна Альтернатива – 9

Кіпр

Об'єднані демократи (ДІКО) – 1

Латвія

Рух за права людини в об'єднаній Латвії – 1

Литва

Блок «За порядок і справедливість» / Ліберально-демократична партія Литви / Литовський союз свободи – 3

Люксембург

Люксембурзька демократична партія – ДП – 1

Нідерланди

Партія праці – 4

Демократи 66 – 1

Німеччина

Вільна демократична партія – 7

Польща

Право і справедливість – 4

Словенія

Ліберальна демократія Словенії – 2

Угорщина

Союз вільних демократів – 2

Фінляндія

Фінський центр (раніше Аграрний Союз або Партія Центру) – 4

Шведська народна партія – 1

Франція

Союз за Французьку демократію – 11

Швеція

Народна партія – ліберали – 2

Партія центру – 1

Пріоритетами на 2006 рік ЄЛДПР визначила ратифікацію проекту Договору про запровадження Конституції для Європи, розвиток законодавства у сфері міграційної політики, захист фундаментальних прав людини та права на особисту конфіденційну інформацію, здійснення політики щодо приєднання нових членів, враховуючи поглиблення зв'язків з сусідами ЄС, зокрема з Україною.

Таким чином, викладене вище дає підстави дійти таких висновків. В Європейському Парламенті на сучасному етапі діють такі провідні партії, як Європейська народна партія / Християнські демократи, Соціал-демократична партія Європи та Європейська ліберально-демократична партія реформ. Ці політичні об'єднання почали посідати ключові позиції в Європарламенті в 1980-х роках і відіграли вирішальну роль у становленні політичної системи Європейського Союзу та в його розвитку загалом.

Партійне представництво у Європейському Союзі, як власне і сам Європарламент, спроможні обстоювати інтереси своїх виборців й тим самим значно наблизити надбудовчі інститути Євросоюзу до громадян Європи. Досягнення цієї мети покликано сприяти розвитку демократії і подоланню кризових виявів (пов'язаних з прийняттям Конституції ЄС), які мають місце у цьому унікальному міждержавному об'єднанні.

Посилання

1. *Воронкова В.* Консерватизм // Політологічні читання. – 1992. – № 2.
2. *Воронкова В.* Лібералізм // Політологічні читання. – 1992. – № 2.
3. *Колодій А.* Політичний спектр: про деякі критерії «лівих» і «правих» політичних рухів у посттоталітарних суспільствах // Філософ. і соціол. думка. – 1995. – № 9-Ю. – С. 3-25.
4. *Партії и движения в Западной и Восточной Европе: теория и практика: Пробл.-темат. сб. / В. Ньюбин (отв. ред.); РАН. Ин-т науч. информ. по общественным наукам.* – М., 1997.
5. *Шведа Ю.* Теорія політичних партій, 2005.
6. *Юм Д.* Дослід про партії. – Б. м., 1960.
7. *Borella.* Les partis politiques en Europe. – Paris: Seuil, 2001.
8. *Decision and Act concerning the election of the representatives of the European Parliament by direct universal suffrage Of 20 September 1976 (Federal Law Gazette 1977 II, p. 733/734), last amended by Council Decision of 25 June 2002 and 23 September 2002 (Federal Law Gazette 2003 II, p. 810; 2004 II).* – P. 520
9. *Dunkerley D.* Changing Europe Identities, Nations and Citizens. – London: Routledge, 2006.
10. *Herdegen M.* Europarecht. – München, 2004.
11. *Meny Y., Thnig J.-C.* Politiques publiques. – Paris: PUF, 1999.
12. *Nugent N.* Government and Politics of the European Union. – Oxford, 2005.
13. *Quermone J.-L.* Le systeme politique europeen. – Paris: Montchrestien, Collection Clefs, 1993.
14. *Resolution 2004/2003([2003].O.J.1297/1) «Governing political parties an European level and the rules regarding their funding».*
15. *Resolution of the European Parliament on the constitutional Status of European political parties adopted on 10.12.1996.DOC.PE.254.448.*

РОЗДІЛ XI

МЕХАНІЗМИ СТАБІЛІЗАЦІЇ

ВІТЧИЗНЯНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

11.1. Основні складові формування збалансованої державності

В умовах перехідного періоду, коли політичні процеси відзначаються суперечливістю, непередбачуваністю, виникненням взаємовиключних чинників, процес стабілізації вітчизняної політичної системи надзвичайно ускладнюється. Йдеться про швидкі й непередбачувані появу та зникнення дійових осіб на політичній арені, латентні форми реалізації влади, стиль державного управління, що спирається не на правові норми, а на особисті рішення урядовців, стан аномії й ціннісної невизначеності, ослаблення соціального замовлення. Своєрідність сучасного модернізаційного процесу в Україні, який досі не відповідає прийнятним для нашого суспільства параметрам, потребує включення, поряд зі стихійними, цілеспрямованих механізмів соціально-політичного, економічного і правового розвитку відповідно до умов вільної конкуренції. Звідси стратегія збалансування державності в Україні повинна мати випереджальні орієнтири, враховувати не лише нинішні реалії, а й майбутні тенденції світової науки, техніки, інституціональних і соціокультурних особливостей.

Розв'язуючи проблему забезпечення державності на демократичних засадах в Україні, сучасна наука повинна орієнтувати її провідників і суб'єктів на врахування новітніх тенденцій суспільного розвитку. Однією з таких тенденцій можна вважати створення політичними засобами господарського механізму, здатного формувати нових зацікавлених суб'єктів модернізації. Лише через розвиток людського потенціалу можливий вихід України на магістральний цивілізаційний шлях розвитку культури, підвищення рівня освіти, створення атмосфери особистої і колективної ініціативи. Перехід до розвиненої демократії, зокрема, зможе забезпечити в сучасних умовах лише орієнтація на цілеспрямовану державну молодіжну політику. Поряд з цим держава має виступати гарантом забезпечення

власного майбутнього через розвиток інтелектуального потенціалу, максимальне використання можливостей технокультурполісів (Київ, Харків, Донецьк, Львів, Одеса, Дніпропетровськ та ін.).

Шлях до збалансованої державності означає не лише політичну та економічну модернізацією (якій надається найбільше значення в умовах перехідного стану суспільства), а й органічне поєднання їх з правовою модернізацією, яка передбачає зміцнення судової влади, розвиток адміністративного, кримінального, цивільного законодавства, а також гармонійне узгодження цих процесів з утвердженням правових знань. На жаль, вітчизняні правознавці недостатньо розуміють основні параметри такої модернізації. Тому пошуки її напрямів та критеріїв на плюралістичній основі, на нашу думку, стануть важливою прикметою найближчого майбутнього. До цього спонукає не лише інтенсивність та поглиблення дискурсу щодо модернізації у близьких до правознавства соціально-гуманітарних науках, а й динаміка правового реформування в Україні та усвідомлення реформаторами необхідності конкретизації його завдань.

Спираючись на існуючі наукові підходи, правову модернізацію у її практично-орієнтованому зрізі можна визначити такі напрями і критерії правової політики:

1) визнання прав людини найвищою цінністю, формування основ соціальної, правової державності й громадянського суспільства; усвідомлення гуманістичної ролі права через втілення засадничих принципів правової політики: сталості та передбачуваності, легітимності й демократичності, моральності та справедливості, гласності, поєднання інтересів особи й держави, відповідності міжнародним стандартам;

2) підвищення ефективності державного управління, раціоналізація системи бюрократії; вдосконалення правової системи через конституційні та інші правові норми; правове забезпечення демократизації суспільного життя, здійснюваних реформ, стабільності й правопорядку в країні;

3) адекватне усвідомлення основних параметрів, призначення і можливостей права відповідно до необхідності здійснення правової політики перехідного періоду, що характеризується нестабільністю, мінливістю і суперечливістю; пошуки мирних, правових шляхів розв'язання різноманітних проблем і конфліктів суспільного розвитку.

Сучасна методологія процесу суспільних перетворень має базуватися на тому, що одним з основних пріоритетів розвитку вітчизняної науки потрібно вважати необхідність урахування як внутрішніх, так і зовнішніх політичних та правових чинників, котрі зумовлюють потребу модернізації держави й суспільства в Україні, а також тенденції до взаємозалежності та інтегрування цих чинників. Усе це вимагає гнучкого реагування на нові цивілізаційні процеси і явища, котрі, зокрема, потребують переорієнтації

інфраструктури суспільства індустріального типу в напрямі розвитку його інформаційних можливостей та духовних цінностей. Водночас не слід забувати про одну з основних потреб сучасного суспільства – розширення сфери індивідуальної свободи людини, створення для неї можливостей вільного вибору варіантів самореалізації. Наразі нам потрібні політика, економіка, право принципово відмінні від попередніх, за яких рівною мірою поважатимуться прагнення до справедливості та спроби людини знайти своє місце у складному, суперечливому й почасти непередбачуваному світі [1].

У зв'язку з тим, що держава в сучасних умовах залишається важливим чинником суспільного розвитку, потребують досконалого вивчення проблеми її динаміки і трансформації, включаючи її майбутнє в умовах глобалізації і міжнародних загроз суверенітету. Навіть високорозвинені держави сьогодні намагаються створити оптимальну модель, здатну вписатися в майбутню інфраструктуру світової економіки і трансформованого суспільства. Так, у Франції сьогодні зроблено акцент на державі публічних послуг, у Німеччині взято курс на модернізацію за допомогою «Порядку денного на 2010 рік» і Пакету реформ у сфері праці, охорони здоров'я, страхування, комунального фінансування. Отже, держава найближчого майбутнього має керуватися логікою постійного і гнучкого реагування на зміни, включаючи такі усталені, традиційні для демократичного розвитку елементи, як публічна влада і правовий порядок. «Державні реформи, – зазначає Ю. Тихомиров, – покликані забезпечувати цілеспрямовані зміни у державі. За допомогою стратегії реформ – їх цілей і завдань, етапів, системи послідовно здійснюваних заходів, досягнення результатів – можна забезпечувати модернізацію держави» [2].

Синтезуючи досвід постсоціалістичного розвитку країн Східної Європи й колишнього СРСР, російський державознавець В. Чиркін вважає, що «форма постсоціалістичної держави характеризується поєднанням старих і нових інститутів (з домінуванням останніх, котрі відображають загальнолюдські цінності), наповненням старих інститутів новим змістом і разом з тим проникненням попереднього, авторитарного змісту в нові форми, поєднанням неповної демократії й деяких авторитарних ознак» [3].

Прийняття Верховною Радою України 28 червня 1996 року нової Конституції Української держави надало підстави говорити про завершення початкового етапу становлення демократичної, соціальної, правової держави й про перехід до наступного періоду – «втілення принципів та норм Конституції у реальне життя суспільства і держави, в життя кожної конкретної людини, що живе в Україні» [4]. Та бажання далеко не завжди збігаються з реальністю.

У 1996 р. здавалося, що основним гальмом втілення у життя апробованих світовою практикою стандартів суспільно-політичного розвитку

є відсутність Конституції. Однак через деякий час після її прийняття з новою гостротою виникла суперечність між задекларованими нормами та реальною можливістю і бажанням їхнього втілення. Причому було б не зовсім правомірно говорити про затягування процесу практичного втілення конституційних положень. Наше суспільство після 1996 року у питанні реалізації інституційно-правової модернізації наштовхнулося на механізм гальмування.

До основних причин виникнення такої ситуації, на наш погляд, відносяться:

- недостатній розвиток стійких елементів громадянського суспільства;
- відсутність необхідної кількості активних соціальних суб'єктів правового реформування, здатних не тільки підтримувати, а й проводити демократичні перетворення;

- бажання й потреба отримання швидкого ефекту за короткий історичний проміжок часу;

- наявність у попередньому історичному розвитку системи соціалізації населення, зорієнтованої на формальний характер існування Конституції, а також значного розриву між конституційними нормами і реально діючими інститутами;

- неоднозначне (у розрізі легітимності) сприйняття значною частиною парламентарів принципів положень і окремих статей Конституції.

Наведені причини є типовими для суспільств, «законсервованих» на тривалий час жорсткими тоталітарними або авторитарними режимами. За цих умов «феномен правової модернізації виявляється особливо виразно: норми західного конституційного права стають тут моделлю бажаних змін у напрямі раціоналізації, модернізації і європеїзації політичного устрою». Саме з цим пов'язані й головні складнощі проведення конституційних реформ, які полягають «у необхідності одночасного перетворення соціальних відносин і політичної системи» [5].

Розрив між бажаними, конституційно визначеними змінами й суспільно-політичною реальністю одержав у політико-правовій літературі назву «уявного конституціоналізму». Назване явище стосовно вітчизняних реалій доцільно розглянути, відштовхнувшись від наведеного у ст. 1 Конституції України визначення сутності Української держави: «демократична, соціальна, правова держава», довкола якого з 1996 р. не вщухають наукові дискусії.

Зазначені конституційно зафіксовані орієнтири, звичайно, не стали тогочасним одкровенням. У загальному плані вони були зрозумілими і близькими основній масі населення вже з початку 90-х рр. Менш зрозумілою була й залишається специфіка перехідного періоду, його часові межі, а отже і шляхи практичного виходу на якісно вищий рівень суспільного розвитку.

Що ж означає в сенсі новітнього державотворення перехідний період? Його сутність у різних сферах розвитку українського суспільства досить вдало сформулював український історик О. Бойко: «у політичній сфері: від тоталітаризму до демократії; в економічній: від командної до ринкової економіки; у соціальній: від людини-гвинтика до активного творця власної долі; у гуманітарній: від класових до загальнолюдських цінностей; у міжнародній: від об'єкта до суб'єкта геополітики» [6].

Всі ці перехідно-трансформаційні процеси можна здійснити лише в межах послідовного, наперед визначеного державотворчого процесу. Для розуміння сутності української державності перехідного типу важливо зрозуміти, що «практично жодне традиційне суспільство на стадії модернізації не може запобігти кризі існуючої правової системи», у зв'язку з чим уявний конституціоналізм «є свого роду закономірною стадією політичної трансформації будь-якого традиціоналістського авторитарного режиму» [7].

Варто відзначити, що уявний конституціоналізм є багатоманітним і багатогранним явищем. Його реальний соціальний зміст може суттєво відрізнитися у різних політичних системах і політичних умовах. В одних випадках він може мати тимчасовий характер і призводити до якісно-позитивних зрушень. В інших – затяжний, деструктивний характер. Визначити, чим є уявно конституціональний феномен у конкретній соціально-політичній ситуації, означає «відповісти на питання про те, куди рухається даний політичний режим» [8]. А це у свою чергу потребує ґрунтовного вивчення реального механізму влади і управління.

Розглянемо поняття «уявний конституціоналізм» крізь призму першого з конституційно закріплених стосовно сутності держави в Україні поняття – демократії. Зі здобуттям незалежності України у політичній сфері її суспільного розвитку сутнісна основа трансформації полягає в переході від тоталітарного політичного режиму до демократичного. Відтоді маятник української демократії, не затримуючись посередині, коливається між двома полюсами, що означають дві домінуючі тенденції вітчизняного розвитку – анархо-демократичну й авторитарно-демократичну. Це у свою чергу спричинює глибоку суперечність між конституційно вираженим демократичним устроєм і реальною практикою управління.

Утвердження демократичного устрою в державі передбачає здійснення комплексу заходів у різних сферах суспільного життя, а також переорієнтацію наявних соціально-політичних структур та формування демократичного типу політичної культури. Все це, звичайно, потребує тривалого часу й постійної корекції практичного втілення поставлених завдань. Україна, як уже зазначалося, можливість самостійного державного

розвитку отримала несподівано, внаслідок своєрідної «закономірної випадковості», пов'язаної з невдалим московським переворотом, а «не в результаті внутрішніх політичних процесів – національно-визвольних змагань української політичної контреліти» [9]. А тому постали й істотні проблеми: відсутність вольових суб'єктів і національно орієнтованої моделі державотворення.

У перші ж роки самостійного існування України влада своїми діями (а також бездіяльністю) сприяла негативній мобілізації мас проти попереднього тоталітарного режиму. Політичним силам, які прийшли у структури оновленої влади переважно з тих самих кабінетів, було надзвичайно вигідно всі власні прорахунки і нові проблеми пов'язувати з колишнім СРСР, з «рукою Москви», з минулим. Так стара бюрократія, вводячи в оману населення, відволікаючи його увагу на боротьбу з «фантомами», розв'язала проблему свого самооновлення й підтвердила наукове положення, згідно з яким «інтереси панівного класу або панівного адміністративного прошарку мають потребу в демократії як у способі свого відтворення» [10]. Поряд з цим інші, раніше відчужені від державного управління, носії соціальних інтересів активно заявили про своє прагнення брати участь у демократичному механізмі їх реалізації. І якщо у першому випадку влада виявила свою лояльність до антидоталітарних настроїв, то у другому реальні механізми демократичної участі виявились малодоступними для населення.

Обидві з наведених тенденцій практичної реалізації суспільно-політичних прагнень населення разом з історично зумовленою відсутністю у переважній більшості громадян державноорієнтованої свідомості зумовили антидержавний настрій суспільства. У практиці суспільного розвитку воля виступила невдалим заміником політичної свободи, оскільки вона передбачає антидержавницьке спрямування населення, а отже і антидемократичне, адже демократія передбачає міцну, високорозвинену державу й інституціоналізацію суспільства.

Утвердження анархо-демократичної тенденції в Україні, як і в деяких інших постсоціалістичних країнах, пов'язане насамперед із вузькою соціальною базою демократії, в умовах якої самодіяльне населення «готове чинити опір будь-якому «державному ярму», чи-то буде авторитарний комуністичний, чи-то націоналістичний режим або демократична держава, оскільки планований ними успіх будь-якою державою може бути обмежений» [11]. Звуження соціальної бази демократії відбулося внаслідок того, що значна частина населення України розчарувалася у сподіваннях, які вона поклала на самостійність Української держави під час доленосного всенародного референдуму 1991 р.

На поглиблення анархістських тенденцій визначально вплинув і впливає стиль поведінки вітчизняної бюрократії: особисте збагачення за рахунок держави та властивість «не помічати» простого трудівника з його повсякденними турботами і прагненнями. З анархічним світосприйняттям пов'язана також необхідність вимушеної зміни звичного ритму життя, втрата престижу професій учителя, вченого, інженера, робітника. Збільшується кількість людей, зайнятих приватним «човниковим» бізнесом, випадковими підробітками, які дають можливість вижити або досягти «успіху» шляхом розриву із суспільною мораллю, порушення етичних принципів людського співжиття. У свідомості зазначених категорій людей починають домінувати погляди на державу як на постійне джерело несправедливості або навіть як на абсолютне зло.

В умовах самоусунення й ухиляння держави від допомоги своїм громадянам у населення формується стале переконання щодо необхідності переходу до самодопомоги поза межами соціальних зв'язків. До того ж за кримінального характеру демократії «зверху», що найвиразніше виявляється у невмілому або навмисному номенклатурному роздержавленні власності, значна частина населення прийняла правила кримінальної гри. Як наслідок криміналізація набула неприхованого, напівдержавного характеру. «Кримінал «зверху» поєднався з криміналом «знизу» небаченим розгулом злочинності (убивства, насилля, вибухи, грабежі тощо), з якою державні органи постсоціалістичних країн не можуть впоратися, а деякі посадові особи і не хочуть боротися» [12].

На поглиблення соціального хаосу впливають також егоїстична за своєю природою, гіпертрофована багатопартійність, непередбачувані дії й спонтанні політичні акції політизованих рухів. До цього додається неврахування представниками офіційної державної влади тієї обставини, що демократичні механізми починають діяти не у вакуумі, а в суспільстві, де збереглися групи, які не поділяють принципів функціонування демократичних структур і механізмів. Цей негативний момент у діяльності державно-владної еліти зумовив нелояльне ставлення до опозиції, що призводить до постійного протиборства сторін.

Політичні реформи здійснюються без урахування історичних передумов існуючої соціально-економічної системи, політичної культури різних верств населення. Все це обумовлює виникнення в українському суспільстві «острівів» неконтрольованого суспільного порядку, дискредитацію державної влади та ускладнення легітимації процесу демократизації суспільства.

Другий полюс демократичного розвитку України репрезентує авторитарно-демократична тенденція. Вона постала від невиконання

владою функції державного й адміністративного управління – узгодження та збалансування суспільних інтересів у межах оптимальної конституціональної системи. Неможливість або нездатність виконання державою зазначеної функції означає неієздатність демократичної системи правління й підштовхує владно-бюрократичні структури до забезпечення стабілізації суспільства авторитарним шляхом.

Про авторитарну орієнтацію української демократії, яка розвивається переважно «зверху» (що само по собі є порушенням демократизму Конституції України), свідчить низка ознак. Так, у системі поділу влад періодичні загострення суперництва між виконавчою і законодавчою гілками державної влади, намагання утвердити зверхність однієї гілки над іншою призвели спочатку до революційної ситуації, а потім до поспішного впровадження конституційної реформи. Така ситуація може спричинити руйнування демократичної структури й довести перманентну боротьбу за владу до свого логічного завершення, тобто виникнення авторитарної чи тоталітарної сили. Характерною ознакою небезпеки посилення авторитарно-демократичної тенденції можна вважати й незначну роль у політичному житті держави політичних партій і громадських організацій. Загальновідомо, що влада сама себе контролювати не в змозі навіть за умов наявності відповідного бажання. Ці завдання мають виконувати розвинені структури громадянського суспільства.

Незавершеність політичного та групового структурування українського суспільства може увімкнути зелене світло для швидкого утвердження авторитарних структур, які у подальшому без особливого напруження позбавляться тягара демократичних вимог і стримуючих механізмів. Уже в наш час спостерігаються деякі небезпечні явища. До таких можна віднести, зокрема, зрощування державної бюрократії в єдину антидемократичну силу, що представляє різні гілки влади. Ця політична сила нерідко забезпечує прийняття політичних рішень у обхід конституційно зафіксованих процедур, зумовлює хаотичний характер розвитку законодавства, що виявляється у прийнятті недосконалих законів, великої кількості підзаконних актів, стримує появу дієвої системи соціального контролю і регулювання.

Надання державній бюрократії особливих привілеїв, які порушують конституційно проголошені демократичні принципи соціальної рівності й соціальної справедливості, підштовхує суспільство до внутрішнього протистояння, а бюрократія поступово перетворюється на небезпечну для демократичного оновлення суспільства й держави самодостатню соціально-політичну силу, особливий правлячий блок. Блоковий характер влади в Україні та інших постсоціалістичних державах полягає в тому, що влада за Конституцією належить державі та її органам, однак її реальні важелі

знаходяться в руках політичних сил, які структурно та у своїх діях виходять за межі конституційно визначених повноважень. До таких сил, на думку В. Чиркіна, відносяться:

1) попередня центральна номенклатура, яка багато в чому змінила зовнішні ознаки свого обличчя;

2) прошарок чиновництва, наділений дискреційними повноваженнями (правом вирішувати питання на свій розсуд, але в межах закону);

3) «нова буржуазія», у тому числі із середовища мафіозних структур, яка займається комерційною діяльністю;

4) регіональна стара й нова номенклатура, що вміє вирвати собі привілеї у центральній владі [13].

Поряд з цим для «всіх ешелонів сучасної політичної і управлінської номенклатури» характерним є низький інтелектуальний рівень, що знижує потенціал для соціального й політичного маневрування та легітимації, поглиблює відчуження політичної влади й електорату [14].

Проголошення демократизму Української держави на найвищому конституційному рівні, визнання державою статусу народу як єдиного джерела влади, його права реалізувати свою владу, а також визначення відповідного порядку формування органів державної влади – все це дає підстави вважати, що українське суспільство з 1991 р. розвивається в межах демократичної моделі державотворення. Однак за роки незалежності в Українській державі «на жаль, у жодній з суспільних сфер остаточно не сформувались нові суспільні відносини» [15]. Відтак вітчизняні фахівці з конституційного права змушені визнати: Конституція сама по собі ще не вирішує проблему забезпечення державою реального демократизму, а характер організації та діяльності держави засвідчує, що «нині Українська держава має перехідний і змішаний характер» [16].

З'ясувавши рівень реального функціонування демократії, спробуємо, спираючись на теоретичні здобутки світової науки і практичний досвід різних країн світу, визначити стратегічні орієнтири подальшого демократичного розвитку українського суспільства.

Держава в сучасних умовах може претендувати на роль демократичної лише за умови забезпечення ефективності свого функціонування. Тримаючи у своїх руках важелі економічного і соціального розвитку і водночас враховуючи ступінь ускладнення суспільного організму за останні десятиліття ХХ ст., держава, однак, не стала єдиним джерелом зростання добробуту населення. Щоб не втратити своєї демократичної сутності, вона має шукати джерела підвищення ефективності свого функціонування у встановленні партнерських відносин з громадянським суспільством, зміщенні акценту з кількісного аспекту державного впливу на якісний, орієнтований на забезпечення необхідного рівня потреб населення країни.

Розв'язуючи проблеми демократизації своєї держави, реформатори мають позбутися двох крайнощів – калькування досвіду розвинених демократичних країн та неврахування універсального характеру демократії. Орієнтуючись на пошуки «середнього» варіанта та враховуючи специфіку перехідного стану Української держави, спробуємо визначити основні орієнтири її подальшого руху у бік демократії.

Одним з найважливіших орієнтирів у діяльності держави, пов'язаних з утвердженням демократичних стандартів сучасного розвитку, вважається необхідність підвищення рівня конкуренції у сфері державотворчої діяльності. Визначальним чинником демократизму держави є встановлення рівноваги у суспільстві та гармонійних відносин між державою і громадянами. На думку білоруського правознавця А. Головка, досягнення рівноваги тісно пов'язане із суспільним інтересом. Відповідно до цього право може вважатися демократичним «лише тоді, коли його зміст наповнений спільністю, єдністю інтересів громадян і держави» [17].

Досягнення рівноваги в українському суспільстві потребує розв'язання на державному рівні проблеми відносин більшості й меншості. У недалекому минулому функціонування радянської політичної системи переконливо засвідчило недоліки орієнтації держави лише на інтереси більшості населення. Історії відомо безліч прикладів, коли більшість, особливо у безальтернативних, «закритих» суспільствах, припускається трагічних помилок. Так, завдяки рішенням або за мовчазної згоди більшості було сформовано механізм масових репресій, витворено культ особи Й. Сталіна, виправдано геронтократичну систему управління в СРСР.

До цих історичних прикладів тяжіє і низький рівень легітимації опозиційної діяльності з боку сучасної української влади (як попередньої, так і нинішньої, що утвердилась у 2006 році). Гармонізація співіснування більшості й меншості суспільства потребує надання меншості засобами законодавства та політичного авторитету державних діячів широких можливостей відкрито, в межах загальноприйнятих процедур і вимог, захищати свої та суспільні інтереси. Якщо ж цього не відбудеться, може виникнути ситуація, за якої «демократія перетворюється у формальне виправдання диктатури» [18].

У перехідних державах для успіху модернізаційних процесів особливого значення набуває необхідність максимального наближення держави до людей через збільшення довіри населення до діяльності керівних органів. Це досягається підвищенням рівня інформованості населення щодо підготовки і здійснення соціальних програм, розширенням участі населення через взаємні консультації державних інститутів та структурних підрозділів громадянського суспільства.

В Україні для поєднання реформаторських зусиль держави і сприяння суспільства цьому процесові вирішального значення набуває створення децентралізованої політичної системи (якщо врахувати надмірну централізацію постсоціалістичної системи та небезпеку крайнощів не лише централізації, а й децентралізації), що дозволить підвищити якість управління й розширити представництво й реалізацію інтересів місцевих спільнот та окремих громадян. Несвоєчасне втілення децентралізаційної політики в Україні, за дослідженнями вчених, призвело до деградації централізованого механізму прийняття рішень.

Ейфорія форсованих реформ в Україні, як і в деяких інших перехідних постсоціалістичних державах, зумовила помилкове тлумачення демократичного розвитку як процесу роздержавлення. Це, зокрема, виявилось у самоусуненні держави від відповідальності за долю і якість ринкових перетворень. Така позиція державних інституцій призвела до соціального невдоволення державою, що виявляється у різних формах – від соціального протесту до вивозу капіталу за межі держави, а також тотальної криміналізації суспільства.

Друга складова конституційного положення – «соціальна держава» – потребує особливої уваги дослідників. Як зазначає В. Бабкін, «нашій суспільній науці, в тому числі й правознавству, незважаючи на проголошення Української держави соціальною, бракує розробки її концепції, усвідомлення значення в гуманізації суспільства, забезпеченні людського виміру політики і права» [19]. Поряд з недостатнім рівнем дослідження даної проблеми до усвідомлення сутнісних характеристик соціальної держави спонукає потреба реанімації ліберально-демократичної реформи в Україні через наповнення її соціальним змістом. Не слід забувати й того, що Українська держава є постсоціалістичною й відповідно її населення зможе активно залучитися до процесу реформування суспільства лише за умови забезпечення конституційно закріпленого втілення ідеї, цінностей і потенціалу соціальної держави.

Перехід до держави соціального типу можливий лише за умови здійснення «системної стратегії реформ, яка зв'язує в цілісний комплекс рух до соціального ринкового господарства, громадянського суспільства, правової держави з цілеспрямованим формуванням інститутів соціальної держави» [20]. У загальному розумінні соціальна держава визначається як така, що «прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, а в ідеалі приблизно однакових життєвих шансів, можливостей для самореалізації особистості» [21]. Однак глибоке усвідомлення основних напрямів втілення зазначеної ідеї у практику політичного і правового

реформування українського суспільства передбачає необхідність систематизації наявного досвіду з урахуванням вітчизняної специфіки.

Досвід розвинених європейських країн переконливо свідчить, що зародження і формування соціальної держави відбувається не спонтанно, а на основі цілеспрямованої державної політики. Передумовою для такої політики, як це було у післявоєнній Німеччині, є громадянська згода стосовно політико-правового устрою. Вільно, на основі консенсусу сформована підтримка існуючого режиму більшістю громадян «обумовлює можливість його функціонування як режиму демократії, оскільки дозволяє забезпечити стабільність державного устрою і бажаний напрям політико-економічного розвитку без застосування репресивних методів» [22].

Розв'язання на основі консенсусу всіх суперечностей, які виникали в німецькому суспільстві у післявоєнний період, визначило, з одного боку, можливість впливу громадської думки на політичні процеси і, з іншого – дозволило сформувати саму громадську думку. Поряд з цим німецький досвід висвітлює три основні завдання, які мають бути вирішені у процесі формування соціальної держави, – «матеріальна безпека», «індивідуальна незалежність» і «суспільна солідарність» [23].

На нинішньому етапі трансформації українського суспільства у бік створення соціальної держави надзвичайно важливим є визначення економічної стратегії розвитку України на середньострокову перспективу, що можливо лише за умови проведення довгострокової послідовної політики. На думку Т. Степанкової, для досягнення поставлених цілей у такій перспективі Україні необхідно:

- оптимізувати державні фінанси і скоротити на цій основі бюджетний дефіцит;

- започаткувати розвиток основ муніципальної власності й регулювання проблем розподілу фінансів і власності між центром та регіонами;

- стимулювати акумуляцію внутрішнього інвестиційного потенціалу для забезпечення економічного зростання;

- скоротити дефіцит платіжного балансу, поліпшити його структуру і реструктуризувати борги;

- забезпечити інституціональний розвиток фінансового сектору економіки;

- провести адекватну цим процесам адміністративну реформу [24].

Втілюючи ці економічні важелі державно-суспільного розвитку, слід зважати, що розвинені країни Європи вже давно відмовились від ліберально-ринкової суспільної моделі на користь соціально-ринкової, в якій держава є ініціатором гармонізації економічних та соціальних процесів. Досвід XX ст. «однозначно свідчить про те, що за нинішнього рівня і характеру розвитку

виробничих сил соціально-ринкова модель суспільства в цілому має більше переваг, ніж інші громадські побудови» [25].

Важливим для формування соціальної держави є створення ефективної соціально орієнтованої інституціональної системи. Провідну роль у такій системі покликані відігравати державні інститути з вузькою соціальною спеціалізацією. Поряд з державними інститутами законодавчої і виконавчої гілок влади у системі таких інститутів мають бути цілеспрямовано задіяні біржі праці, житлово-комунальні установи, арбітражні суди, приватні страхові й пенсійні компанії, благодійні фонди. Створення такого розмаїтого інституціонально-соціального конгломерату дозволить громадянам обирати між державними і недержавними службами, а також надасть змогу використання, поряд з бюджетним, потенціалу небюджетного фінансування соціальних програм.

Ідея соціальної держави постала як необхідність подолання взаємного відчуження особистості й держави, держави й суспільства. Це передбачає постійне й неухильне слідування принципам побудови й діяльності держави означеного типу. До таких принципів, на думку В. Мілецького, належать: «відкритість державної влади, її демократизм і лібералізм, прихильність до громадянського миру і соціальної згоди, соціальної справедливості і солідаризму, нарешті, здійснення адресного соціального захисту населення через гарантоване соціальне забезпечення, стабільні соціальні виплати та багато іншого» [26]. Слідування наведеним принципам зумовлює «виникнення нової якості самої державної влади і політичних інститутів, які від відносин панування й підпорядкування з громадянами переходять до солідарних відносин на основі консенсусу інтересів, рівноправного соціального контракту і справжнього партнерства» [27].

До найважливіших принципів підтримання гармонійних відносин між громадянами і державою, які сприяють наповненню функціонування державного механізму соціальним змістом, належать принципи солідарності й субсидіарності.

Солідарність передбачає єдність та цілеспрямоване об'єднання різних груп і верств суспільства довкола основних визначених державою цілей і цінностей, як поточних, так і на довгострокову перспективу. Ідея солідарності ґрунтується на допомозі сильніших слабшим, на взаємній підтримці та взаємних обов'язках громадян перед державою та один перед одним.

Принцип субсидіарності отримав розгорнуте обґрунтування у соціальному вченні католицької церкви і набув соціально-державного змісту у практиці державного будівництва ФРН та інших розвинених країн Європи. Субсидіарність є принципом організації і діяльності держави

та інших інститутів, згідно з яким вищі ешелони управління виконують лише ті завдання, які виявляються не під силу нижчим за рангом органам, і зобов'язуються допомагати останнім у підтриманні їхньої самостійності та власної відповідальності. Ініційована державою субсидіарність сприяє подоланню споживацької психології у громадян та їхніх об'єднань, функціонального перевантаження держави, неконтрольованого розростання бюрократії, а також стимулює групову та особисту ініціативу населення.

Окрім наведеного вище, необхідно зважати й на те, що соціальна держава у кожній країні формується, виходячи із специфіки національних, історичних, соціально-політичних, географічних умов та традицій співіснування в межах конкретного суспільства. Відповідно до цього створюється модель, яка дозволяє знайти соціуму власний, оптимальний шлях до соціальної держави. В Україні підґрунтям соціальної держави мають стати:

центристська політика з орієнтацією на соціальний компроміс;

конституційний обов'язок усіх владних структур підпорядковувати свою діяльність загальнодержавному інтересу, задоволенню соціальних потреб населення, підтриманню в суспільстві спокою, соціального миру;

створення умов для вільного і всебічного розвитку особистості, реалізація її законних інтересів у єдності з інтересами суспільства;

опрацювання ефективного інструментарію соціально орієнтованої політики держави, що включає систему правових, організаційних, планових і фінансово-економічних важелів та механізмів, здатних забезпечувати соціальні права і прожитковий мінімум кожному громадянину.

Завершивши розгляд соціальної держави як особливого результату державотворчої практики розвинених країн та різновиду суспільної орієнтації, перейдемо до аналізу третьої складової конституційного положення – правової держави, – що в сучасному світі є неодмінною умовою і невід'ємним супутником демократичного розвитку.

Принциповий характер функціонування правової держави у сучасних умовах має не стільки давня ідея підпорядкування держави праву, скільки питання про характер самого права. Мається на увазі те, що «неправових» держав не буває взагалі. У будь-якій державі наявні певні закони, у тому числі й у тоталітарній. Однак якщо для правової держави в її демократичному розумінні головним є суверенність народу як єдиного джерела влади, підпорядкованість держави суспільству, пріоритет права, то в тоталітарних умовах вона сама виступає джерелом права і влади. Для неї властивими є правовий нігілізм і правове невігластво членів суспільства, недосконалість системи права і законодавства, відсутність дієвих органів

та інститутів громадського контролю і правового нагляду. Виходячи з цього, головним критерієм правової держави є її відповідність принципам рівноправності, демократії, соціальної справедливості, гуманізму та іншим загальнолюдським цінностям.

У сучасному світі вже вироблені та апробовані певні підвалини, які характеризують правову державу. До них належать:

- гарантованість основних прав і свобод людини і громадянина;
- верховенство конституції і принципу законності;
- демократична форма правління;
- поділ влади з незалежністю судової влади;
- взаємна відповідальність людини і громадянина.

Зазначені критерії знайшли відображення в нинішній Конституції України. Однак у практично-соціальному сенсі формування правової держави, особливо в умовах трансформації суспільства від однієї якості до іншої, – надзвичайно складний процес, який потребує подолання низки негативних явищ та набуття нового демократичного досвіду. На думку О. Зайця, практична розбудова правової держави в Україні «пов'язана з посиленням легітимації влади, забезпеченням у суспільстві свободи, ефективним функціонуванням принципу поділу влади, дотриманням її окремими гілками принципу верховенства права, відповідністю законів суспільній етиці, усуненням численних порушень прав і свобод людини і громадянина, посиленням стабільності законодавства, декриміналізації суспільства» [28].

У широкому розумінні теорія правової держави та у вузькому конституційно зафіксоване положення щодо неї мають сенс, якщо вони реалізуються і здійснюють функцію захисту людини як особистості та властивих їй прагнення до забезпечення власної гідності й свободи. Відповідно до цього потребують конкретизації особливості уявно конституційного характеру, що вписуються у контекст досліджуваного поняття. Погоджуючись в основному зі сформульованими у дослідженні О. Зайця напрямками розбудови держави, зазначимо, що реалізації цього важливого завдання перешкоджають три основні проблеми, які постійно поглиблюють прірву між конституційно задекларованим ідеально-правовим типом держави та реально-практичними діями існуючої влади. Таке становище потребує розуміння специфіки цих проблем та формування основних напрямів їх розв'язання.

Першою з трьох визначених нами проблем є ототожнення владною елітою і сервілістично налаштованими правознавцями конституційної і правової держави. Відсутність чіткого теоретичного розмежування зазначених понять призводить до ототожнення правлячою верхівкою себе з державою та утвердження подібного розуміння у свідомості основної

маси населення. Формальний підхід до конституціоналізму та розуміння законності створює ситуацію, за якої державна влада «орієнтується головним чином на найближчі цілі, не узгоджуючи їх з перспективною конституційно визначеною орієнтацією, розробляє нове законодавство і вирішує поточні господарські завдання, не пов'язуючи їх з соціально-економічною стратегією, яка має обов'язково відбивати тенденції економічного і правового розвитку країни» [29]. За таких умов у законотворчому процесі України державні чиновники, об'єднані у клани, нерідко розробляють і приймають закони або їх окремі положення «під себе».

Другою проблемою, що розширює межі уявного конституціоналізму в Україні, слід вважати непередбачуваність, непослідовність і ненадійність владних рішень, а також недотримання представниками державної влади закону. Структура владних рішень в Україні є надзвичайно авантюристичною, що пов'язано зі сліпим намаганням використовувати суто ринкові механізми у неринковому середовищі.

Схожий з економічним і характер діяльності владних структур у політичній сфері. Його особливостями є такі:

- відсутність у державної влади волі щодо здійснення усвідомленого, контрольованого і послідовного реформування суспільства;

- неефективність і непродуктивність законотворчої діяльності Верховної Ради;

- тасування під прикриттям «дефіциту кадрів» однієї й тієї самої «колоди» збанкрутілих бюрократів у різних державних відомствах.

Соціального виміру набуває практика політичної діяльності, коли невміння і небажання політиків забезпечити міру регулювання суспільства спричинює невизначеність ступеня інтенсивності й обсягу регулювання з боку держави, невідповідність форм і методів регулювання національними особливостями держави. А це, у свою чергу, призводить або до неорганізованості, або ж до надмірної регламентації відносин у межах соціальної системи. Саме це, власне, почергово або комплексно і відбувається в Україні, затягуючи перехідний період формування політичної системи суспільства.

Досить поширеним явищем в Україні є намагання представників офіційної влади, державних чиновників різного рангу діяти в обхід закону. Представник влади, законодавець, державний службовець згідно з європейськими нормами має точно й безумовно дотримуватися закону. У правовій державі закони мають однакову силу для всіх без винятку членів суспільства, незалежно від їхнього соціального, політичного чи іншого статусу. Лише за виконання цієї умови можна досягти успіху у забезпеченні вимоги законності на рівні функціонування суспільного організму.

Третьою проблемою, яка має особливе значення для українського суспільства, є низький рівень взаємодії держави й суспільства. Наша держава є надзвичайно далекою від узгодження конфліктуючих інтересів різних груп населення, тоді як правова держава має стати консолідуючим чинником для всіх членів суспільства. Поряд з цим в Україні домінує тип правосвідомості, націленої на формально-правове забезпечення законності, використання недосконалості законодавства у власних, корисливих цілях. Це створює одну з принципових суперечностей правового розвитку – між законністю і правозаконністю.

Правозаконність, на відміну від законності, орієнтує не лише на дотримання законів та здійснення принципу рівності всіх перед законом, а й на пред'явлення певних вимог до самого характеру законів, що приймаються та діють у суспільстві.

Розглянувши окремо три складові положення ст. 1 Конституції України, зазначимо, що досвід країн Європи доводить необхідність поєднання цих складових шляхом державно визначеного розвитку всіх структур громадянського суспільства. Український філософ М. Попович з цього приводу зазначає: «Ми є свідками того, що наші кроки в економіці, політиці й навіть у духовному житті визначаються не стільки минулим, не стільки витратами, скільки майбутнім, тими ризиками, які ці кроки можуть спричинити. Тому громадянське суспільство може відігравати для держави принаймні таку роль, яку не відіграє жоден державний інститут» [30].

Формування громадянського суспільства – це неспинний процес, який у розвинених країнах Європи вже має певні чітко визначені типологічні ознаки, зокрема:

пріоритет приватної власності й пов'язаних з нею інтересів власників;

наявність високорозвиненого «середнього класу», який цементує державно-суспільне життя;

високий рівень життєвих і творчих можливостей самореалізації особистості в усіх сферах суспільного життя;

функціонування значної кількості суспільно-політичних організацій, які відображають інтереси різних суспільних груп;

постійний розвиток і утвердження громадянськості через обмін взаємодоповнюючими якостями за принципом «політичність громадянського суспільства і громадянськість політичного» [31].

На відміну від розвинених країн Заходу, у постсоціалістичних країнах лише починає формуватися тип громадянського суспільства, в якому химерно переплітаються авторитарні й демократичні властивості та ознаки. Його перехідний характер виявляється і в незахищеності від втручання

держави і політичної влади у життя і діяльність громадян. З огляду на це гармонізація відносин держави і громадянського суспільства в умовах реформування українського суспільства постає як життєва необхідність.

За роки незалежності не вдалося подолати ситуацію, за якої більшість населення України усвідомлює себе як пасивні об'єкти політики, що не дозволяє створити дієвий механізм обмеження державної влади. Українські вчені В. Кремень і В. Ткаченко з приводу цього зауважують: «Слід визнати глибоко успадковану від Російської імперії і радянської системи традицію дуалізму, яка все ще тяжіє над нами. З одного боку, авторитарно-патерналістська, незалежна від суспільства державна влада, яка у своїй реформаторській діяльності не потребувала ані широкої соціальної підтримки, ані юридичного обґрунтування, ані морального виправдання. Така влада переймалася лише ідеологічним забезпеченням своєї діяльності і послуху своїх підданих. З другого боку, периферійне щодо державної влади суспільство, яке навіть не помишляло про громадянський контроль над державою» [32].

Одним з найважливіших напрямів подолання такої ситуації, а також практичного утвердження взаємодії держави й суспільства в Україні має стати розв'язання проблеми власності на користь суспільства, окремих громадян. Зазначене можливо здійснити лише політичними засобами, з цілеспрямованим і послідовним практичним втіленням таких заходів:

адекватного суспільним потребам інформаційного забезпечення реформування суспільства щодо здійснення приватизації, зокрема «легалізація й реабілітація приватного начала в житті людей (передусім приватної власності), визнання за ними права на недирективне мислення й вільний вибір (безумовно, в соціально-прийнятних межах) їхнього життєвого шляху» [33];

створення привабливих для інвестицій форм господарювання;

всесічного стимулювання й підтримки дрібного виробника;

подолання конфліктнонебезпечного розриву в доходах населення через надання державою можливостей для трудового заробітку із залученням приватного бізнесу шляхом створення відповідних пільгових умов;

цілеспрямованого розширення інфраструктури, спрямованої на самозабезпечення населення, насамперед молоді;

забезпечення ефективного господарювання на селі, можливості якого тісно пов'язані з вирішенням «ключового питання аграрної реформи – приватної власності на землю» [34].

Суттєвою ознакою взаємодії держави і громадянського суспільства у транзитних умовах вважається поширення демократії з державно-владного на суспільно-особистісний рівень. Відомий західний політолог

Р. Дарендорф справедливо вважає, що дорога до свободи веде в бік, протилежний адміністративному централізмові, туди, де можливе створення більш відкритих форм держави й суспільства. На цьому шляху слід пам'ятати про дві умови, на яких наголошує вчений:

1) немає жодного сенсу в переході від соціалізму до капіталізму; дорога до свободи – це лише перехід від закритого суспільства до суспільства відкритого, яке має стати своєрідним механізмом для вивчення альтернатив засобом проб і виправлення помилок;

2) в ідеалі громадянських суспільств ніхто не будує, вони розвиваються самостійно, однак у перехідних демократіях немає ні часу, ні засобів, аби чекати, що все станеться саме собою; необхідно будувати незалежні організації та інститути як проміжну ланку між урядом та індивідом [35].

Важливим напрямом формування громадянського суспільства як альтернативи й водночас партнера держави є подолання правового нігілізму в суспільстві й утвердження правовим шляхом особистісного начала на всіх рівнях суспільної та державної організації. Основними умовами розв'язання цієї проблеми можна вважати:

1) підхід до прав людини як найвищої соціальної цінності, забезпечення якої має розглядатися як головна функція держави; такою державою «може бути лише демократична соціально-правова держава, в якій вирішальну роль відіграє право, його вимоги, цілі та принципи, де панують дійсно гуманні, справедливі закони, а уряд і всі громадяни неухильно додержуються правових приписів» [36];

2) забезпечення соціальної справедливості через створення відповідного законодавства й механізмів його впровадження; розвиток соціальних програм, зорієнтованих на створення гідного життя та вільного розвитку людини; заохочення благодійної діяльності; політико-правовий захист свободи конкуренції, економічного і політичного плюралізму, панування права і закону;

3) запровадження у суспільну практику конституційно-правових принципів поваги людської гідності та соціальної спрямованості держави; вироблення цілеспрямованої державної соціально орієнтованої політики, спрямованої на здійснення програм соціальної допомоги певним верствам населення (малозабезпеченим, пенсіонерам, молоді та ін.), регулювання відносин, які стимулюють матеріальні основи життєдіяльності населення (податкова, антиінфляційна тощо політика), участь у міжнародних соціальних програмах гуманітарного характеру.

Гармонійна взаємодія інститутів громадянського суспільства з державою дозволить поступово обмежити державне втручання в економічне і соціокультурне життя громадян. Розростання держави буде поступово

зведене до мінімуму і дозволить останній посісти належне їй в умовах сучасного розвитку місце – бути лише функцією суспільства під його постійним і всебічним контролем.

11.2. Ціннісні детермінанти сучасного демократичного розвитку

В умовах, коли у сучасному світі культура постає домінуючим чинником соціального розвитку, стабілізація політичної системи в Україні значною мірою пов'язується з формуванням демократичної ціннісної основи. При цьому головними ціннісними детермінантами в умовах динамічної трансформації вітчизняної політичної системи, на наш погляд, мають слугувати ефективність державного управління як цінність інструментального порядку та справедливість як цінність морального порядку. Наведемо їхню характеристику.

Важливою проблемою у процесі здійснення конституційної реформи є визначення основних критеріїв і механізмів забезпечення ефективності державного управління. Це пов'язане з тим, що суспільству й державі необхідна достовірні інформація про те, яку користь дають витрати на управління, у чому полягає його вплив на суспільно-політичні процеси. Ефективність взагалі є однією з центральних проблем людської діяльності. Найбільшою ж мірою вона стосується управління як її різновиду, оскільки від ступеня ефективності управління залежить якість людського життя. Криза, в якій опинилися і постійно опиняються ті чи інші держави, є насамперед кризою управління людей і управлінських підрозділів. Причому в перехідні періоди розвитку суспільства різко зростає ціна помилкових і неефективних рішень.

Ефективність управління має розглядатися як основна оціночна категорія управлінської діяльності, що означає оптимальне співвідношення людських, організаційних, часових, науково-технічних, матеріальних та інших ресурсів. Її забезпечення означає досягнення поставленої соціальної мети за максимально можливою економії суспільної праці, що втілюється завдяки діяльності апарату управління, яка включає мету, засоби, процес і результат [37].

Ефективність державного управління в сучасних умовах слід розглядати не лише як економічно-господарську цінність, а й як цінність морального порядку поряд з такими чинниками, як раціональність, продуктивність, демократизм, справедливість, професіоналізм та ін. Нам слід подолати обмежену логіку однобічного економізму, яка зумовлює ототожнення системної трансформації суспільства і ринкових перетворень економіки.

Невід'ємною складовою організаційного функціонування державно-управлінської системи, її підсистем та інших організаційних структур є реальна практика управлінської поведінки конкретних посадових осіб. Бюрократія в системі управління не може розглядатися абстраговано, навіть якщо вона функціонує на основі чітких нормативно-правових принципів. В її середовищі ми маємо сумлінних чиновників, які завжди думають про справу, підкоряються приписам, творчо підходять до своїх обов'язків, сприяють бездоганному функціонуванню державного апарату, його гуманності й готовності надати допомогу людям. На жаль, таких небагато. Поряд з цим ми маємо сумлінних чиновників, які з задоволенням виконують свої функціональні обов'язки, надійні у слідуванні правовим і службовим приписам, добропорядні. Таких значно більше, але їх діяльність безпосередньо пов'язана з якістю самої системи. І, нарешті, ми маємо ще багато продажних чиновників, які відзначаються грубістю, формально «відсиджують» свій робочий час, бояться труднощів.

Ефективність управлінської діяльності залежить не лише від особистих якостей суб'єктів управління, а й від ефективно орієнтованого соціального середовища. Державне управління, що спирається не на правові норми, а на волонтаристські рішення урядовців, унеможливує стабільність суспільного поступу.

Важливим в управлінні є органічне (на рівні динамічної рівноваги) поєднання розуму, теоретичних та практичних знань, уявлень, стилю керівництва, технології управління, системи мотивацій. Щоб отримати знання про ступінь ефективності управління, потрібно визначити критерії ефективності управління [38]. Основний критерій має застосовуватися не до засобів, а до мети і означає рівень вирішення цілей управління, міру досягнення об'єктом управління бажаного стану. Одним з критеріїв ефективності діяльності управлінських органів і посадових осіб є законність їхніх рішень і дій. Дотримання законності надає державному управлінню цілеспрямованості й впорядкованості.

Розглядаючи суспільство як цілісний об'єкт управління, доцільно виділити зокрема такі критерії ефективності: рівень (ступінь зростання) реального національного продукту на душу населення; використання витрат; здатність населення до споживання; рівень конкуренції, у тому числі у сфері управління; адекватність і точність планування та прогнозування суспільного розвитку. Здійснюючи прогнозування розвитку системи управління в Україні, варто орієнтуватися на таку систему критеріїв її ефективності, як: динаміка продуктивності суспільної праці; кількість державних службовців, структура організації управління й організаційно-психологічний клімат в управлінській системі; ступінь розвиненості

інформаційних структур; ієрархічні відносини й характер взаємодії членів управлінської системи; індивідуальні характеристики керівництва, рівень спеціальної підготовки та інтелектуального потенціалу управлінських кадрів; мобільність у системі прийняття державно-політичних рішень; мотиваційна спрямованість діяльності у системі державного управління.

Державне управління покликане забезпечувати реалізацію потреб, інтересів і цілей життя людей, тобто бути спрямованим на добробут і розвиток громадян, їхніх об'єднань і колективів. У державному управлінні при оцінюванні його результативності та ефективності мають порівнюватись: 1) цілі, які практично реалізуються в ньому, з цілями, які об'єктивно детерміновані суспільними запитами; 2) цілі, які реалізовані в управлінських процесах, з результатами, одержаними при об'єктивізації державного управління (рішень і дій його управлінських компонентів); 3) об'єктивні результати управління із суспільними потребами й інтересами; 4) суспільні витрати на державне управління з об'єктивними результатами, одержаними внаслідок управління; 5) можливості, закладені в управлінському потенціалі, зі ступенем їх реального використання [39].

Формування ефективної системи управління являє собою надзвичайно складний і в кожному конкретному випадку неповторний процес, який разом з тим підпорядкований певним загальним, апробованим на практиці принципам. Так, система управління має враховувати психологічні, кваліфікаційні та інші якості керівника, його авторитет серед підлеглих та популярність поза межами організації, його вплив на формування зовнішніх умов для її діяльності. Для побудови ефективної системи управління необхідно: чітко сформулювати цілі організації на коротко- і довгострокову перспективу; забезпечити чітке розуміння цілей розвитку організації серед власників, менеджменту та іншого персоналу; співвіднести цілі й можливості кожної такої категорії в досягненні загальної мети організації; створити чітку і зрозумілу всім мотиваційну модель, яка забезпечить можливість найбільш повно задіяти персонал для досягнення поставлених цілей; сформувати команду, здатну забезпечити виконання завдань, які стоять перед організацією [40].

Вдосконалюючи систему управління, важливо не допустити панування бюрократизму, здатного зробити будь-яку систему прийняття рішень мертвою і недієздатною. Варто пам'ятати про те, що в умовах перехідного періоду, коли політичні процеси відзначаються суперечливістю, непередбачуваністю, виникненням взаємовиключних чинників, суспільні процеси надзвичайно ускладнюються. За цих умов державне управління, що спирається не на правові норми, а на особисті рішення урядовців,

часто унеможлиблює демократичний розвиток. Останній насамперед передбачає подолання системної кризи управління, характерної для суспільств перехідного типу.

У перехідних умовах разом з появою та збільшенням різноманітних проблем з'являється значна кількість спеціалізованих груп інтересів, що прагнуть реалізувати свої здібності й бажання та відзначаються здатністю конкурувати з діями політичних партій за доступ до прийняття політичних рішень. Інтереси цих груп, до яких належать вчені, військові, менеджери, підприємці, фермери та інші категорії населення, різноманітні й різноспрямовані. Політична система перехідного суспільства через свою недостатню розвиненість найчастіше виявляється нездатною інтегрувати і задовольнити претензії вказаних груп населення на владу. Окрім того, у більшості посттоталітарних суспільств, у тому числі й в Україні, де нову еліту складають переважно представники старої еліти, владою створюються штучні перепони щодо включення до активного політичного життя нових груп, які претендують на владу. В умовах розвитку такої суперечливої ситуації, як правило, виникає криза участі.

В Україні різноманітні групи інтересів, частина з яких складають політичну опозицію, мають законні підстави для своєї діяльності. Однак в умовах постійного конфлікту з правлячою верхівкою опозиція визнається тільки де юре, але не де факто. Відсутність згоди у питанні втілення моделі та напрямів реформування суспільства постійно спричинює відсутність процедурного консенсусу, який передбачає відмову від власного варіанта вирішення певних проблем на користь переможця на виборах. За цих умов вибори замість надання різноспрямованим політичним силам можливостей впливати на політичні рішення виступають джерелом постійного протистояння і конфліктів цих сил. У дію вступають не норми політичного консенсусу, а правила політичної мобілізації, які відзначаються форсованою підтримкою тих чи інших політичних цілей населенням й за допомогою яких політичні лідери прагнуть до швидких перетворень, ігноруючи примирення групових відмінностей [41].

Нездатність центральної влади втілювати у суспільну практику проголошені нею цілі й завдання породжує структурну кризу. Наслідком розпаду попередньої ієрархії централізованого державного управління стала нова групова ієрархія без можливостей взаємодії, але з подвоєною здатністю до розтягування держави як у матеріальному, так і в політичному розумінні. Поряд з цим виник критичний рівень «негативної свободи», що виразно виявилось у протистоянні законодавчої і виконавчої гілок влади, а також у різного роду обмеженнях економічного та політичного характеру щодо самостійного здійснення урядом наміченого курсу.

Усе це призводить до специфічних виявів кризи проникнення, як: 1) орієнтація населення переважно на регіональні та національні звичаї, норми, традиції, а не на вимоги центральної влади; 2) посилення регіональних еліт, прагнення яких не збігаються з офіційним політичним курсом; 3) відсутність загальнонаціонального інтересу, сформованого на основі об'єднання інтересів різних груп населення.

Ще одним соціально небезпечним явищем є криза розподілу. Ця криза безпосередньо пов'язана з можливостями правлячої влади щодо досягнення розподільної справедливості. Українська влада 90-х років довела до небезпечної межі соціокультурний розкол суспільства. В умовах здійснення реформ такий розкол виникає об'єктивно і так чи інакше веде до протистояння соціальних груп зі значними можливостями та доходами й тими, хто опиняються на протилежному полюсі. Однак в Україні це протистояння має не тільки економічний характер, він стає політико-культурним параметром модернізації. Витоки такого стану розвитку суспільства слід шукати не в об'єктивному характері швидкого вдосконалення суспільства, а в суб'єктивно створених умовах домінування несправедливості й порушенні існуючих критеріїв соціальної справедливості.

Основними виявами кризи розподілу є: 1) поляризація населення внаслідок нерівномірності розподілу матеріальних благ і виникнення соціокультурного розколу суспільства; 2) конфліктонебезпечне зростання у масовій свідомості відчуття соціальної несправедливості й соціального протесту. Найважливішою причиною, яка продукує наведені вияви, слід вважати переорієнтацію влади у бік згортання соціальних функцій держави.

Завдання поступової ліквідації кризи участі в українському суспільстві має включати розв'язання таких проблем:

1) використання потенціалу асоційованих груп інтересів у зв'язку з їхньою орієнтацією на більш довговічні життєві інтереси людей та прагматичні особистісні запити індивідів, а також значно ширшими можливостями (порівняно з політичними партіями) щодо тривалості та стійкості утримання масової уваги на певних політичних об'єктах; створення організаційної інфраструктури громадського співробітництва, в якій можуть бути реалізовані потреби і запити індивідів, урегульовані гострополітичні проблеми, що є джерелом соціально-політичного напруження;

2) створення необхідних передумов для вільної політичної конкуренції елітних груп, визначення таких правил змагальності еліт, які б гарантували необхідність дотримання демократичного принципу участі мас в управлінні суспільством; відпрацювання чіткої правової процедури змагальності за голоси виборців як єдиного способу завоювання влади;

3) досягнення соціокультурного «тонусу», що передбачає самоорганізацію участі в межах автономних, активно функціонуючих інститутів артикуляції інтересів; цілеспрямоване формування морально-культурних критеріїв політичної участі, таких як: а) дотримання громадянської відповідальності, що передбачає активну громадянську участь, спрямовану на підтримку життєдіяльності суспільного організму; б) взаємна довіра громадян один до одного та до інститутів державного управління й місцевого самоврядування; в) соціальне партнерство, що включає готовність низової ланки суспільства підкорятися існуючим нормам і розпорядженням державної влади та використання останньою потенціалу масової участі у прийнятті політичних рішень; г) атмосфера безпеки і довіри представників влади до своїх громадян, а також лояльності останніх до уряду й держави у цілому;

4) широке запровадження громадянських свобод і доступність одержання знань щодо організаційних умов участі, спрямованих на формування ефективних механізмів впливу громадян на процеси прийняття політичних рішень;

5) формування сприятливих умов для політичної участі опозиції з посиленням уваги на необхідності створення відповідної правової бази для її діяльності; створення нормативів і можливостей для конструктивної діяльності парламентської опозиції.

Усунення другої з управлінських криз – проникнення – потребує:

1) формування інститутів та умов суспільної організації, за яких насамперед або виключно трудівник може стати власником, оскільки «міра власності в соціально організованому суспільстві є мірою свободи» [42]; перехід від нормативно-правового до практичного утвердження демократії, прийнятної і вигідної для переважної більшості громадян держави, з опорою на такі елементи як народний суверенітет, демократичні права і свободи, економічні, соціальні та інші права особи;

2) подолання вузькопартійних інтересів, групової ієрархії, визначення «потенційно незаконних інтересів» через «моделювання інтересів, що містяться у законі, щодо інтересів суспільства у цілому» [43]; реалізація соціальних інтересів через їхній тісний взаємозв'язок з владою і державним управлінням, практичне утвердження функцій державної влади, що полягає в реалізації загальнонаціонального інтересу «за допомогою організації державного управління поведінкою людей і соціальними процесами» [44];

3) сприяння розвитку децентралізації як демократичного контрольованого політичного процесу, котрий передбачає делегування центральним урядом чітко визначених повноважень на місцевий рівень з метою

розв'язання питань загальнонаціональної ваги, а також втілення у життя специфічних регіонально-локальних програм; визначення «граничних можливостей самоврядування» й оптимального співвідношення державного управління і самоврядування з метою «підвищення рівня управління державою, регіонами й окремими територіями, забезпечення легітимності управління як довіри населення до управлінських центрів і готовності населення брати спільну участь в управлінні» [45].

Криза розподілу в Україні може бути подолана за умови реалізації основних напрямів суспільно-політичного розвитку, що зумовлюють:

1) розвиток малого підприємництва як дієвого засобу у вирішенні завдань надання додаткових робочих місць, насичення ринку товарами та послугами, формування середнього класу; захист законних інтересів вітчизняних підприємців і споживачів, підвищення конкурентоспроможності товаровиробника на внутрішньому і зовнішньому ринках; вирішення проблеми власності з урахуванням соціальної справедливості, відповідної вимогам і потребам більшості суспільства, створення реального, відповідального перед суспільством власника чи групи власників на кожному приватизованому об'єкті;

2) рівність громадян у забезпеченні основних прав і обов'язків, а також допущення соціальної і економічної нерівності на основі справедливості, яка дає можливість надання «компенсаційних переваг для кожної людини й зокрема для менш забезпечених членів суспільства» [46]; створення схеми соціального співробітництва, що заохочує й людей з невисоким рівнем матеріального добробуту та статусом; поєднання індивідуальної свободи і справедливого розподілу матеріальних благ, рівний доступ до владнозначущих відповідальних посад на основі конкурентного відбору;

3) подолання лицемірства представників влади, пов'язаного з намаганнями приховати опікування виключно власним добробутом за гучними заявами про прагнення до забезпечення народного благополуччя, а також моральної деградації населення.

Ефективність державного управління в сучасних умовах тісно пов'язана з адекватністю вибору в масштабах окремої країни моделі місцевого самоврядування й відповідно із здатністю до органічної взаємодії державних структур з громадськими інститутами. Існує багато різних моделей організації системи місцевого самоврядування. До основних належать модель партнерства, агентська модель і модель взаємозалежності.

Модель партнерства, за якої організація політичної системи суспільства здійснюється «знизу догори» (Швейцарія, Нідерланди), передбачає відносини місцевої та державної влади як відносини партнерів, які переслідують загальні цілі і надають необхідні послуги населенню. У

рамках даної концепції місцеве управління розуміється як органічний елемент самовираження відповідної місцевої громади, завдяки якому мешканці мають можливість організувати у своїх інтересах необхідні їм служби. Подібна модель припускає наявність невеликих, компактних муніципальних одиниць, наділених значною автономією в різних сферах, у тому числі й у сфері фінансів.

Агентська модель передбачає домінуючу роль центру у відносинах з державним управлінням. Місцеві органи вважаються інструментом, за допомогою якого центральний уряд реалізує свій політичний курс на місцях. Держава, яка є гарантом соціально-економічного і громадського життя, покликана забезпечувати розумні стандарти послуг, що надаються громадянам.

Модель взаємозалежності є найбільш прийнятною для України, оскільки вона дозволяє не протиставляти державні та місцеві органи влади, а враховувати їхні інтереси, створювати баланс між ними [47]. Зазначена модель передбачає побудову відносин центрального уряду і місцевого самоврядування на основі переговорів, компромісів, обміну інформацією. Уряд контролює парламент і домагається прийняття законів, які регулюють і спрямовують тією чи іншою мірою діяльність муніципальних установ. Місцеві ради своєю чергою мають самостійний мандат, отриманий від виборців, власні фінансові джерела і компетенцію.

У розвитку людської цивілізації є інваріантні цінності, тобто неперехідні, невідчужувані часу. Саме до таких цінностей належить справедливість, яка є визначальною ознакою і невід'ємним механізмом регулювання людських відносин.

На думку вітчизняного юриста О. Михайленка, «справедливість в житті суспільства, держави представляє значну соціальну цінність як критерій оцінки у відносинах між людьми, як спонукальний мотив до певної діяльності, до дотримання певних правил поведінки» [48]. Для українського суспільства у ментально-психологічному плані справедливість є цінністю традиційною, поряд з такими визначальними критеріями суспільних орієнтацій, як поміркованість, совісність, рівність, відповідальність, соціальна злагода, чесність, порядність та інші.

З сучасної правової точки зору справедливість може бути визначена як внутрішня властивість і якість права; нормативне поняття моралі, що відіграє значну роль у соціально-політичній і правовій свідомості людей; соціальна цінність, захищати й культивувати яку в умовах демократичного розвитку покликана вся система права. Аналіз справедливості як правового феномена передбачає її дуалістичне тлумачення через осягнення змісту понять «право як втілення справедливості» та «справедливість як мораль-

на детермінанта «правовідносин». Перше передбачає визнання того, що право «завжди справедливе і є носієм справедливості в соціальному світі». Друге виходить з того, що право не ігнорує особливих інтересів і потреб соціальних суб'єктів, які мають «знайти в ньому своє належне (тобто – саме справедливе) визнання, задоволення і захист» [49].

Принцип справедливості перебуває в тісному взаємозв'язку з принципами «права», «законності» й «рівності». Він поширюється як на реально існуючий, так і на уявний (ідеальний) стан справ у суспільстві, виступає як належний (необхідний) імператив, відповідний сутності, правам і потребам людини.

Ідея соціальної справедливості знайшла своє відображення у двох основних підходах, які утверджують: 1) рівність можливостей у рамках відкритого суспільства, де люди зможуть максимально виявити свої здібності; 2) рівномірний розподіл благ з урахуванням різних потреб кожної людини. Найпопулярніша, життєздатна інтерпретація соціальної справедливості реалізована на практиці у країнах Заходу, в межах поміркованого підходу, характерного для соціал-демократії. Згідно з цим підходом частина суспільних ресурсів розподіляється за потребами через систему соціального забезпечення, а інша частина – відповідно до заслуг через економічний ринок або бюрократичні процедури. Як інтегральне поняття соціальна справедливість відображає реальне становище особи у суспільстві, рівень людської і громадянської гідності, забезпечений правовими гарантіями та заслужено наданими матеріальними і духовними благами.

Розподільну справедливість не слід розуміти спрощено. У зв'язку з цим науковці застерігають: «Не існує централізованого розподілу, не існує жодної особи чи групи, уповноваженої контролювати всі ресурси, вирішуючи, як саме слід розподілити їх і роздати. Все, що припадає тій чи тій особі, вона отримує від інших через обмін або як дар. У вільному суспільстві різні особи контролюють неоднакові ресурси, і нові статки виникають завдяки вільному обміну та вільній діяльності» [50].

Принцип розподільної справедливості стверджує, що розподіл є справедливим, якщо кожний має право на майно, яке він набуває у процесі розподілу, і якщо розподіл пов'язаний з іншим справедливим розподілом через законні засоби.

Історичний досвід засвідчує, що несправедливість у системі розподілу може виникати під час переходу від одного типу розподілу до іншого. Новий розподіл (перерозподіл), застосований як альтернатива старому, може грубо порушувати правові підстави або заслуги людей і не відбивати реального перебігу подій та потреб населення.

Розподільна справедливість має враховувати інтереси не тільки того,

хто одержує певні блага, а й інтереси того, хто їх дає (виробників певних благ). З погляду Аристотеля, вона має враховувати відмінності між людьми, які дозволяють забезпечувати пропорційну рівність. Розподільна справедливість орієнтує на подолання диспропорцій у розподілі матеріальних і духовних благ, виходячи з природно-правової рівності всіх людей, незалежно від їхніх національних, станових, класових, майнових та інших відмінностей, але з урахуванням заслуг конкретного громадянина перед суспільством і державою. Розподільна справедливість поширюється на приватні відносини, що включають купівлю-продаж майна, відносини найму, відшкодування шкоди та ін.

Ще Аристотель виділяв «компенсуючу» (зрівняльну) справедливість, яка поширюється на відносини між державою й індивідом при розподілі благ і послуг [51]. Критерієм компенсуючої справедливості є, за Аристотелем, формальна рівність без урахування особистісних відмінностей. З точки зору зрівняльної справедливості будь-яка диспропорція в розподілі прав соціальних суб'єктів сприймається учасниками групових чи міжособистісних взаємовідносин як несправедливість. Отже, зрівняльна справедливість передбачає досягнення максимальної рівності прав і можливостей соціальних суб'єктів. Аналіз зрівняльної справедливості передбачає розгляд соціально-правових понять «пільги» і «привілеї», що тяжіють до означеного різновиду справедливості.

Із загальноправового погляду зазначені поняття є різними категоріями. З точки зору правової спеціалізації між ними існують суттєві відмінності щодо змісту, порядку застосування, правових наслідків їхнього дотримання чи недотримання. Разом з тим це однопорядкові правові поняття, що є правовими засобами забезпечення державою прав, передбачених конституцією та іншими законами держави.

Питання, пов'язані з пільгами і привілеями в сенсі наукового розуміння даної проблеми, ґрунтовно висвітлені у матеріалах «круглого столу», організованого свого часу журналом «Питання і філософії» спільно з Комісією з питань привілеїв і пільг Верховної Ради СРСР [52]. В обговоренні даної тематики взяли участь відомі філософи, юристи, соціологи, які зосередили свою увагу переважно на таких питаннях: привілеї як регулятор влади і як стимул до влади; діалектика привілеїв в історичному часі; система і структура влади з точки зору ролі в ній привілеїв; співвідношення пільг і привілеїв; привілеї та економічні відносини; привілеї і справедливість; номенклатура і привілеї; привілеї і демократія. У ході проведеної дискусії з'ясувалося, що загальний рівень теоретичних досліджень у цій сфері є недостатнім. Дискусія виявила безпосередній зв'язок даної проблеми з теорією демократії, влади, соціальної справедливості, рівності. Відтоді у

розумінні характеру функціонування пільг і привілеїв ми недалеко просунулись, принаймні це засвідчують нечисленні джерела з цього питання, здебільшого довідкові [53].

Поняття «пільга» у літературі визначається як надання певних переваг, часткове звільнення від виконання встановлених загальних правил, обов'язків. Однією з найбільш поширених правових пільг є податкова пільга на прибутковий податок з громадян – повне чи часткове звільнення від сплати прибуткового податку або зниження обчислюваної суми податку. Людину, яка користується певними пільгами, називають пільговиком.

Заглиблення у конкретно-правову сутність суперечності між потребами українського суспільства в пільгах та їхнім волонтаристським безсистемним скасуванням дає підстави для глибшого розуміння існуючого в сучасній правовій науці поняття «правові пільги». Останнє розглядається у праві як елемент спеціального правового статусу особи, механізм доповнення її основних прав і свобод специфічними можливостями юридичного характеру. Правові пільги означають надання додаткових, особливих прав (переваг) певним категоріям населення з метою покращення становища суб'єкта, більш повного задоволення його інтересів або з метою кращого виконання покладених на нього службових обов'язків.

Правові пільги виконують конструктивну роль, якщо вони здійснюються в рамках суспільних інтересів. Як винятки з правил, відхилення від єдиних вимог нормативного характеру правові пільги є одним із способів юридичної диференціації, підтверджують істину: чим досконалішим є право, тим більш диференційовано воно регламентує конкретні питання суспільного життя. Основна мета правових пільг полягає в узгодженні інтересів особи, соціальних груп і держави. Пільги зв'язують і гармонізують ці різноманітні інтереси, дозволяючи їх задовольняти, розподіляючи соціальні блага і сприяючи тим самим нормальному розвитку як окремого громадянина, так і суспільства в цілому [54].

Суперечності, що виникають у тлумаченні певних юридичних понять та пов'язані з цим правозастосовчій практиці, потребують не лише проведення інвентаризації закріплених у нормативних актах пільг, а й їх детального аналізу, експертизи, насамперед з метою розрізнення ефективних пільг та тих, що деструктивно впливають на суспільний розвиток. Кожна пільга має бути адресною, обґрунтованою, правомірною, справедливою. Через продумані, ефективні пільги можна впливати на розвиток певних відносин у вигідному для суспільства й держави напрямі.

Від характеру і обсягу пільг залежить якість права. Пільги, покликані втілювати в життя ідеї справедливості й рівності в умовах правової

держави, є специфічним критерієм сутнісних начал права, його принципів основ. Проблема надання чи позбавлення пільг перебуває в тісному взаємозв'язку з проблемою досягнення ефективності державного управління, зокрема через систему стимулювання за працю, забезпечення соціальної справедливості та ін. Відсутність у певному суспільстві забезпечення необхідного мінімуму життєвих умов тягне за собою, як правило, створення системи пільг і привілеїв як викривленої форми стимулювання неефективної праці. У цьому контексті пільги іноді розглядаються як масові форми привілеїв. До таких пільг, зокрема, належать: пільги для тих, кого система використовує, не забезпечуючи необхідним мінімумом життєвих умов; пільги і привілеї за добросовісне обслуговування існуючої системи. Разом з тим пільги мають позитивне соціальне значення як спосіб суспільної компенсації соціально вразливим групам чи окремим членам суспільства.

У економічно розвинених суспільствах пільги відіграють допоміжну роль щодо оцінки праці за трудовим вкладом. У суспільствах перехідного типу пільги спрямовані на пом'якшення існуючої фактичної нерівності через допомогу малозабезпеченим або тим, хто опиняється порівняно з іншими членами суспільства у не вигідному становищі – пенсіонерам, дітям, багатодітним матерям, інвалідам, безробітним, працюючим на шкідливих для здоров'я підприємствах, в незадовільних кліматичних умовах та ін.

У держави, яка проголошує себе соціальною, правовою, поступово має утверджуватися й постійно розвиватися функція соціального захисту людини. Соціальний захист насамперед стосується тих верств населення, які опиняються в маргінальному стані, тобто тих, хто не набули необхідного (бажаного) статусу й не можуть претендувати на певні привілеї, а розраховувати лише на пільги (одинокі матері, люди, які втратили роботу, пенсіонери, студенти та ін.). Пільги потрібні для того, щоб забезпечити легітимність, довіру людей до тієї влади, яка їх захищає.

Привілеї (лат. *privilegium* від *privus legis* – виключне право, особливий закон; *privus* – окремий, особливий, одиничний і *lex* – закон, звідси – *privilegium*, тобто «спеціальний закон для особливої особи»). Привілеї – це виключне становище індивіда чи соціальної групи, пов'язане з особливими можливостями та умовами їхньої життєдіяльності, що виділяє їх із суспільства, ставить над ним.

Привілеї є відхиленнями у праві (виключним правом), основна мета яких – поліпшення становища, підвищення статусу одних осіб, соціальних груп за рахунок інших. За допомогою привілеїв створюються умови підвищеного комфорту життя для певного кола осіб.

Основою привілеїв завжди є відповідна стратифікація суспільства. Привілеї існують фактично в усіх країнах світу. У розвинених демократичних системах вони мінімізовані до раціональних меж, адекватних нормальному стану розвитку суспільства. Розрізняють привілеї: функціональні, пов'язані з владою, здійсненням певних державних та інших функцій); культурні привілеї (статі, віку, знання, професіоналізму, звання, посади та ін.); формальні й неформальні.

Існуючі в суспільстві привілеї можуть охоплювати практично всі життєво важливі для людини інтереси – від розподілу матеріальних благ і послуг до просування по службі та доступу до найбільш престижних посад і професій. Вони у будь-якому випадку, гласно чи негласно закріплюють певну правову нерівність між людьми, надають їй юридично законного характеру.

Привілеєм слід вважати не будь-яку нерівність, а лише ту, яка так чи інакше закріплена в законі. Переваги, які люди одержують незаконним шляхом, наприклад зловживанням владою з метою особистого збагачення, є не привілеєм, а злочином, який передбачає юридичну відповідальність

Привілеї додають до фактичної нерівності ще й формальну нерівність, підносячи таким чином цю нерівність до рівня закону. Виходячи з цього, будь-яка система привілеїв, навіть визнана законом, є своєрідним порушенням права в розумінні його як формальної рівності людей перед законом. Однак за певних умов таке порушення є необхідним і кращим від прямої заборони на привілеї, оскільки жодна формальна рівність прав не може сама по собі ліквідувати причини, які породжують привілеї.

У неправових державах основними привілеями є ті, які встановлюються владою незаконним шляхом. Головним привілеєм є привілей на саму владу, її монополізація частиною суспільства, оскільки привілей на владу є основним джерелом всіх інших незаконних привілеїв влади, фактично її повного беззаконня у сфері розподілу благ і послуг.

Важливо, щоб привілеї, які суспільство надає людям, котрі обіймають керівні посади, були чітко виписані в законі й не перевищували той мінімум, який необхідний для нормальної роботи таких осіб. Влада повинна мати не більше привілеїв, ніж це необхідно для її успішного функціонування. Питання про те, яким має бути цей необхідний мінімум, повинне вирішуватися в кожному конкретному випадку законодавчим шляхом з дотриманням усіх формальних процедур [55].

За вимогами скасування привілеїв часто приховується невдоволення не стільки самими привілеями, скільки тими, хто, на думку більшості, ними незаслужено користується.

Привілеї, що поширюються на людей, які перебувають при владі, мають встановлюватися законом, гласно, на основі обговорення. За цих умов

привілеї можна розглядати як позитивні стимули трудової, суспільної і громадянської діяльності; стимули для виявлення високих моральних і ділових, професійних якостей особистості, формування соціально активної поведінки й діяльності. Справедливим вважається надання привілеїв за заслугами, а не за посадами.

Проблема привілеїв може бути знята:

1) за допомогою ринкової економіки, коли гроші є основним засобом платежу і обігу;

2) утвердженням правової держави з широкою гласністю, законодавчим врегулюванням, контролем опозиції за діяльністю влади.

Привілеї стосуються не тільки розподільчих, побутових, а насамперед функціональних відмінностей окремих осіб, груп та інститутів. Привілеї несумісні з такими фундаментальними цінностями, як справедливість, рівність, єдність, свобода, система прав людини. Суспільство з розвинутою структурою привілеїв не може вважатися достатньо розвиненим, а тим більше демократичним. Разом з тим привілеї неможливо заборонити там, де для цього ще не склалися необхідні умови. Відмова від привілеїв за такої ситуації спонукатиме людей діяти в обхід законів, домагатися переваг для себе незаконними засобами.

Трансформована до сучасного розуміння зрівняльна справедливість означає, з одного боку, неможливість її підміни примітивною зрівнялівкою (у стилі відомого персонажа із твору М. Булгакова «Собаче серце»), а з іншого – рівність як справедливість має втілюватися у формулі: що є правом і обов'язком для одного, те повинне бути правом і обов'язком і для іншого незалежно від соціального статусу.

Третім різновидом соціальної справедливості вважається відплатна справедливість, яка поширюється на сферу покарань за правопорушення і злочини. Щоб зрозуміти її логіку і зміст, слід звернутися до етимології. Термін «справедливість» у давньогрецькому варіанті пов'язаний зі словом «помста». Однак уже в ті далекі часи помста (в її елементарному значенні) і справедливість не ототожнювались. Остання виступала своєрідною мірою помсти, яка встановлювалась суспільством. У сучасному розумінні відплатна справедливість у морально-соціальному сенсі означає забезпечення істинної свободи особистості, оцінку її діяльності з погляду добра і зла, заохочення і покарання. Правова відплата тлумачиться як правосуддя, що передбачає рівний підхід до всіх членів суспільства. Справедливість покарання вимагає дотримання таких принципів: застосування певних процедур тільки до осіб, визнаних винними у скоєнні правопорушення; залежності міри покарання від ступеня його тяжкості; призначення за одне правопорушення лише одного юридичного покарання, яке не принижує людської гідності; невідворотності настання юридичної відповідальності.

Справедливе покарання справляє не тільки правовий, а й моральний вплив на суспільство і є важливим чинником профілактики правопорушень. Відсутність або послаблення справедливості у практиці застосування покарань може мати надзвичайно негативні наслідки для соціуму. У цьому контексті російський правознавець Б. Волков зазначає: «Якщо суспільно небезпечні діяння мають широке поширення, але кримінальний закон застосовується до них порівняно рідко, то це значно послаблює ефективність не лише правового, а й морального впливу, а отже і попереджувального значення кримінального закону» [56]. В Україні прикладами послаблення кримінальної відповідальності сьогодні можуть слугувати практика боротьби (або, скоріше, її відсутність) з такими злочинними діяннями, як хабарництво, обман споживачів, використання державними чиновниками службового становища у власних, корисливих цілях.

У сучасних умовах перехідного періоду українського суспільства зміст справедливості безпосередньо пов'язаний зі зміною суспільної динаміки, яка вимагає, з одного боку, необхідності збереження успадкованих відносин, а з іншого – передбачає подолання спадщини минулих часів, що в умовах соціальних змін (політичних, правових, економічних та ін.) сприймається суспільною свідомістю як несправедливість.

Внаслідок перехідного періоду України у правовому сенсі постали дві взаємопов'язані негативні тенденції, які потребують якомога скорішого розв'язання. Першою з таких тенденцій є виникнення розриву між позитивним правом і життям, особливостями української правової культури, утвердження надмірного прагнення щодо нормативно-правової формалізації всіх сфер суспільного життя.

Другою негативною тенденцією можна вважати розрив між Конституцією України та реаліями суспільно-політичного розвитку українського суспільства. Цей розрив, або «уявний конституціоналізм», як він визначається сучасною наукою, з одного боку, спровокований попередньою системою соціалізації населення, орієнтованою на формальний характер існування конституції. З другого боку, в сучасних умовах його обумовлюють відсутність необхідної кількості активних, компетентних, принципових суб'єктів правового реформування та недостатній розвиток стійких елементів громадянського суспільства.

Витоки такого стану розвитку суспільства слід шукати не лише в об'єктивному характері швидкого вдосконалення суспільства та наслідках прискореної спонтанної динаміки його розвитку, а і в суб'єктивно створених умовах (значною мірою засобами права) домінування несправедливості й порушенні існуючих критеріїв соціальної справедливості. Суттєвою

помилкою суб'єктів втілення правової реформи є, на наш погляд, намагання сформувати правову основу, якої потребує українське суспільство, у відриві від конкретної соціальної реальності.

Еклектичний характер правового реформування похідний від визнаної методологічної невизначеності щодо напрямів системного вдосконалення українського суспільства. Основу невдалого вибору у 90-х роках, на погляд автора, складала орієнтація на політику монетарно-ліберального реформування, курс на стихійну приватизацію, надмірний відхід держави від втручання у господарську діяльність. Причиною невдач правової реформи також стало намагання її суб'єктів слідувати цьому невдалому вибору, пов'язаному в тому числі з надмірним захопленням економічним детермінізмом та ліберальною фразеологією.

Виходячи з зазначеного вище, однією із складових успіху втілення правової реформи має стати особиста відповідальність суб'єктів її реалізації як необхідна визначальна ознака розвитку соціуму на початку ХХІ ст., що вкладається у тезу, сформульовану відомим філософом права П. Рікером: «ви відповідальні за те, що спричинили ваші дії, але ви також відповідальні за інше – за те, що це робилося за вашим дорученням або під вашим наглядом, а в деяких випадках ви відповідальні й за те, що робилося і поза межами вашої відповідальності» [57].

Завершуючи роздуми з приводу місця і ролі справедливості у загальносоціальному і правовому розвитку, звернемося до творчості Ф. Ніцше, оскільки розуміння німецьким філософом державно-правового розвитку багато в чому збігається з болями і тривогами нашого часу. Мабуть, саме до нас, хто живуть в епоху пошуків людиною своєї сутності, домінування вимог всебічного забезпечення прав людини, звернені тривожні питання мислителя з роботи «Так казав Заратустра»: «Чи становиш ти собою нову силу і нове право?», «Чи з тих ти, хто мають право скинути ярмо з себе?», «Чи можеш ти дати собі своє добро і своє зло й нависити на себе свою волю, як закон?», «Чи можеш ти бути своїм суддею і месником свого закону?»

Тривожні питання мислителя ґрунтуються на спробі дати відповідь на надзвичайно актуальне з точки зору досягнення істинної справедливості питання: як створити культуру, в рамках якої людина могла б облагородити свій внутрішній світ і дійти до найвищої гуманістичної фази власного самовиховання. Хіба ж не до наших сьгоднішніх совісті, волі, прагнення до справедливості, гуманізму звернені вчорашні слова філософа про те, що звільнитися від рабства занадто мало для людини, а іноді може й небезпечно, оскільки разом з таким звільненням часто втрачаються базові цінності людського буття. Звідси ще одне, може, найважливіше, питання:

«Вільний від чого?» Ф. Ніцше якщо й не дав на це відповіді, то принаймні вказав напрям для вирішення цієї проблеми: «Вільний для чого?».

Посилання

1. *Відносини між державою і громадянським суспільством. Аналітична доповідь. Національний інститут стратегічних досліджень.* – К., 2003. – С. 5.
2. *Тихомиров Ю.А.* Модернизация государства – условие экономического роста. – М., 2004. – С. 8-9.
3. *Чиркин В. Е.* Переходное постсоциалистическое государство: содержание и форма // Государство и право. – 1997. – № 1. – С. 10.
4. *Медведчук В. В.* Конституційний процес в Україні і організація державної влади та місцевого самоврядування. – К.: Україна, 1996. – С. 3.
5. *Медушевский А. Н.* Демократия и авторитаризм: Российский конституционализм в сравнительной перспективе. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 198.
6. *Бойко О. Д.* Україна 1991-1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього? (Нариси з новітньої історії). – К.: Магістр-5, 1996. – С. 26.
7. *Медушевский А. Н.* Демократия и авторитаризм: Российский конституционализм в сравнительной перспективе. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 204.
8. Там само. – С. 205.
9. *Бойко О. Д.* Україна 1991-1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього? (Нариси з новітньої історії). – К.: Магістр-5, 1996. – С. 27.
10. *Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи / Кол. авт.; Наук. кер. В. В. Цветков.* – К.: Оріяни, 1998. – С. 52.
11. *Федотова В. Г.* Анархия и порядок в контексте российского посткоммунистического развития // Вопросы философии. – 1998. – № 5. – С. 4.
12. *Чиркин В.Е.* Переходное постсоциалистическое государство: содержание и форма // Государство и право. – 1997. – № 1. – С. 6.
13. Там само. – С. 8.
14. *Бабкин В. Д., Селиванов В. Н.* Народ и власть: Опыт системного исследования воззрений М. Е. Салтыкова-Щедрин. – К.: Манускрипт, 1996. – С. 349.
15. За ініційованим Всесвітнім банком дослідженням, втіленим у «Звіті про світовий розвиток» 1997 р., тільки 39 країн – лише кожна 4 країна світу, – були незалежними демократичними державами. На сьогодні 117 країн – майже дві третини країн світу – використовують загальне голосування для вибору своїх керівників.
16. *Конституційне право України: Підручник / За ред. д-ра юрид. наук, проф. В. Ф. Погорілка.* – К.: Наукова думка, 1999. – С. 154.
17. *Головко А. А.* Теоретические основы сущности демократии (новая концепция) // Право и современность. Изменения в государственной и правовой системе Республики Беларусь и Польской Республики: Сб. науч. тр. – Минск: Белгосуниверситет, 1998. – С. 12-13.

18. *Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи* / Кол. авт.; Наук. кер. В. В. Цветков. – К.: Оріяни, 1998. – С. 52.
19. *Бабкін В. Д.* Соціальна держава та захист прав людини // *Правова держава: Щоріч. наук. пр. Вип. 9.* – К.: Ін Юре, 1998. – С. 3.
20. *Милецкий В. П.* Российская модернизация: Предпосылки и перспективы эволюции социального государства. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1997. – С. 91-92.
21. *Перглер Т. І.* Роль соціально-правової держави Німеччини у стабілізації суспільства: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 1998. – С. 9.
22. Там само. – С. 17.
23. *Україна на перехідному етапі: Політика. Економіка. Культура* / За ред. Т. Степанкової, П. Дуткевича, М. Гхош. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – С. 74.
24. Там само. – С. 75.
25. *Гетьман В. П., Килимник Ю. В.* Чи стане Україна соціальною державою? – К., 1996. – С. 11.
26. Российская модернизация: Предпосылки и перспективы эволюции социального государства. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1997. – С. 96.
27. Там само.
28. *Засць О. П.* Правова держава в Україні: концепція і механізми реалізації: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 1999. – С. 7.
29. *Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи* / Кол. авт.; Наук. кер. В. В. Цветков. – К.: Оріяни, 1998. – С. 13.
30. *Попович М. В.* Моделі громадянського суспільства та основні напрями його становлення // *Відносини між державою і громадянським суспільством: Матеріали «круглого столу».* – К., 2003. – С. 67.
31. *Кочетков А. П.* На пути к гражданскому обществу. – М., 1992. – С. 31.
32. *Кремень В., Ткаченко В.* Україна: Шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. К.: Вид. центр «Друк», 1998. – С. 315.
33. Там само. – С. 319.
34. *Пинзенік В. М.* Коні не винні, або Реформи чи їх імітація. – К.: Вид. центр «Академія», 1998. – С. 102.
35. *Дарендорф Р.* Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе // *Вопросы философии.* – 1990. – № 9. – С. 69-75.
36. *Бабкін В. Д.* Соціальна держава та захист прав людини // *Правова держава: Щоріч. наук. пр. Вип. 9.* – К.: Ін Юре, 1998. – С. 4.
37. *Цветков В. В., Кресіна І. О., Коваленко А. А.* Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2003. – С. 464.
38. *Саймон, Герберт А.* Адміністративна поведінка: Дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції: Пер. з англ. вид. – вид. перероб. і доп. числен. зауваженнями авт. – К.: АртЕк, 2001. – С. 105-106.

39. *Державне управління*: Навч. посіб. / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна, Л. Ю. Гордієнко; За ред. А. Ф. Мельник. – 2-е вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2004. – С. 158-159.
40. *Запатрина И. В.* Мотивационные модели в управлении // Теория и практика управления. – 2003. – № 3. – С. 21.
41. *Сіренко В. Ф.* Соціальні інтереси як фактор реалізації законодавства // Правова держава: Щоріч. наук. пр. Вип. 7. – К., 1996. – С. 98.
42. *Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи* / Кол. авт.; Наук. кер. В. В. Цветков. – К.: Оріяни, 1998. – С. 49.
43. *Державне управління: теорія і практика* / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 93.
44. *Ролз Д.* Теория справедливости // Антология мировой политической мысли: В 5 т. / Нац. обществ.-науч. фонд. Акад. полит. наук; Рук. проекта Г. Ю. Семигин и др.; Ред.-науч. совет: пред. совета Г. Ю. Семигин и др. – М.: Мысль, 1997. – Т. II. Зарубежная политическая мысль XX в. – С. 687.
45. *Яцунська О. О.* Місцеве самоврядування: світовий досвід та Україна: Навч.-метод. посіб. для студентів спец. «Політологія», «Правознавство». – Миколаїв; Одеса: «ТОВ Від», 2003. – С. 66.
46. *Нерсесянц В. С.* Философия права. – М., 1997. – С. 28-29.
47. *Михайленко О.* Проблеми справедливості при розбудові правової держави // Право України. – 1998. – № 8. – С. 43.
48. Там само. – С. 45.
49. *Нерсесянц В. С.* Философия права. – М., 1997. – С. 28, 31.
50. *Поляков А. В., Тимошина Е. В.* Теория государства и права на рубеже веков: проблемы и перспективы // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 244.
51. *Аристотель.* Сочинения: В 4 т. – М., 1984. – Т. 4. – С. 150.
52. *Власть, демократия, привилегии: Материалы «круглого стола»* // Вопросы философии. – 1991. – № 7. – С. 46-67.
53. *Пільги, привілеї, переваги: Перше систематиз. збір. пільг, що надані в Україні громадянам та юридичним особам: 550 категорій пільговиків; 100 видів різноманіт. пільг; 200 нормат. актів.* – К.: Ніка-Центр, 1996. – 400 с.; *Пільги військовослужбовцям, військовозобов'язаним, ветеранам військової служби, членам їх сімей: Корот. довід.* (за станом на 1 червня 1998 р.). – К.: Х., 1998. – 24 с.; *Довідник пенсіонера: Перелік пільг, передбачених для пенсіонерів, ветеранів війни і праці.* – К., 1998. – 24 с.; *Закон захищає тебе (ветерани війни: статус, пільги, соціальний захист).* – К.: Факт, 2000. – 40 с.; *Законодавство України про пільги громадянам* // Бюл. законодавства і юридичної практики України. – 2000. – № 2.
54. *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Міністерства внутрішніх справ України і Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень частини шостої статті 22 Закону України «Про міліцію» та частини сьомої статті 22 Закону України «Про пожежну*

безпеку» (справа щодо права на пільги) // Вісн. Конституційного суду України. – 1999. – № 4.

55. Бахрах Д. Н. Правовые льготы // Справедливость и право. – Свердловск, 1989; Малько А. В. Политика льгот и поощрений в современной России // Политология для юристов: Курс лекций / Под ред. проф. Н. И. Матузова и проф. А. В. Малько. – М.: Юристъ, 1999. – С. 638-660; Поленина С. В. Закон как средство реализации задач формирования правового государства // Теория права: новые идеи. Вып. 3. – М., 1993; Дюрягин И. Я. Гражданин и закон. – М., 1991; Крылатых Е. Г. роль льгот в праве социального обеспечения // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11. Право. – 1988. – № 2. – С. 89-94.

56. Волков В. С. Нравственные начала в назначении наказания // Правоведение. – М., 2000. – № 1. – С. 122

57. Рікер П. Право і справедливість / Пер. з фр. – К.: Дух і літера, 2002. – С. 42-43.

РОЗДІЛ XII

ЗАСАДИ ЗМІЦНЕННЯ ІНСТИТУЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

12.1. Взаємодія держави і «третього сектору» у розв'язанні гострих соціальних проблем

Утвердження України як демократичної та правової держави неможливе без вирішення низки соціальних проблем та подолання затяжних суспільних хвороб, серед яких – поширення нелегальної міграції, торгівлі людьми, занепад системи соціального забезпечення, екологічна загроза, проблема ВІЛ/СНІДу та туберкульозу. За відсутності належної уваги з боку держави у відповідних сферах означені явища перетворилися не тільки на серйозні деструктивні чинники внутрішнього суспільного розвитку українського соціуму, але й є суттєвою перешкодою європейській інтеграції. Натомість численні міжнародні документи, підписані представниками української влади, починаючи з 1991 р., зобов'язують нашу державу здійснити комплексне реформування майже у всіх сферах суспільного життя, започаткувати системні трансформації спектра соціальних відносин.

Розвиток провідних світових держав засвідчує: утвердження демократичних цінностей можливе тільки у соціально благополучному суспільстві. Адже, як влучно зазначив свого часу відомий американський історик А. Шлезінгер, демократії потрібен соціальний добробут, проте забезпечення соціального добробуту не завжди обов'язково потребує демократії. Відтак, проблеми, які потребують сьогодні першочергової уваги, – пошук шляхів оптимізації вітчизняної системи соціального забезпечення, можливості та доцільності перегляду провідної і беззаперечної ролі держави як головного суб'єкта реалізації соціальної політики в Україні, аналіз можливостей та перспектив утвердження якісно нової моделі взаємодії держави та громадянського суспільства у сфері надання соціальних послуг та вирішення складних соціальних проблем.

Після розпаду Радянського Союзу українське суспільство почало активно переорієнтовуватися на західноєвропейську модель розвитку

з притаманними їй імперативами індивідуалізму та приватної ініціативи. Роздержавлення власності, поява приватної, акціонерної та змішаної її форм, формування соціального прошарку підприємців та розвиток ринкових відносин протягом новітнього періоду незалежності української нації супроводжується зростанням проблем у соціальній сфері, загостренням небажаних для цивілізованого суспільства протиріч на ґрунті майнового розшарування. Державний патронат у вигляді чіткого механізму реалізації соціальних програм було ліквідовано, в той час як у Конституції збереглися положення щодо державних гарантій соціального захисту населення (так, у ст. 46 право громадян на соціальний захист гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням) [1]. Як наслідок конституційна норма «соціальна держава» сьогодні, скоріше, нагадує політико-правову фікцію, аніж реально діючий компонент загальнодержавної стратегії розвитку.

Досвід держав, які свого часу пішли на рішуче реформування системи соціальної політики, доводить: її ефективність потребує розвитку процесів саморегуляції, що передбачає органічне поєднання централізованого керівництва та самостійності підсистем. Адже державне керівництво об'єднує комплекс механізмів, процесів та інститутів, за допомогою яких громадяни та громадські об'єднання репрезентують свої інтереси, реалізують свої права та вирішують конфліктні ситуації. Управлінський процес виходить далеко за межі повноважень виключно урядових інститутів – він значно ширший та включає в себе як підприємницький сектор і функціональний аспект громадянського суспільства («третій сектор»).

Одержавлення українського суспільства за радянських часів, ліквідація приватної власності та згортання ринкових відносин природно унеможливили участь представників «третього сектору» у процесі надання соціальних послуг населенню. Державна монополізація цієї сфери діяльності породила низку негативних чинників, що гальмують та зводять нанівець впровадження інноваційних заходів. Серед таких чинників – зростання патерналістських настроїв у більшій частини населення, поширення атмосфери недовіри у відносинах між владою та суб'єктами недержавної сфери.

Разом з тим соціальна політика на сучасному етапі формується як об'єкт цілеспрямованої взаємодії трьох суб'єктів: держави, громадянського суспільства та бізнесу. Не меншої уваги заслуговує й характер поведінки (активний чи пасивний) населення у вирішенні питань власного самозабезпечення. Відповідно до цього більш-менш чіткого оформлення набули два типи (моделі) взаємодії між державою, громадянським суспільством

та підприємницьким сектором. Так, одна група країн (Австралія, Великобританія, США) скоротили державні видатки на соціальне забезпечення, одночасно надавши вільний простір для суб'єктів «третього сектору»; інші ж (Швеція, Німеччина, Франція) залишаються державами з доволі централізованим механізмом здійснення соціальної політики.

На вибір тієї чи іншої моделі соціальної політики впливає багато факторів. Серед них – специфіка політичної кон'юнктури, що склалася у державі, традиції соціокультурного розвитку країни тощо. Так, якщо у США та країнах Західної Європи організація системи соціального забезпечення засновується на розгалуженій мережі неурядових організацій, то у країнах з чітко вираженими «східними» культурно-ментальними рисами (Японія, Китай, «азіатські тигри») зазначені функції реалізуються переважно на рівні сімейно-корпоративних зв'язків [2].

Відомий сучасний дослідник Ф. Фукуяма головною причиною збереження за державним апаратом у Франції значного обсягу диригентських повноважень вважає історично обумовлену слабкість місцевих осередків громадянського суспільства та приватного сектору, що змушує їх постійно «озиратися» у бік влади [3]. Успішність німецької моделі «соціального партнерства» пояснюється не стільки результатом високої соціальної відповідальності місцевого бюргерства, скільки наслідком цілеспрямованої діяльності держави, яка має давні традиції соціального регулювання ще з часів правління Бісмарка.

Так чи інакше, сучасний підхід до вирішення питання оптимізації соціальної політики, удосконалення процесу надання населенню якісних соціальних послуг передбачає активну співпрацю держави та представників «третього сектору». Децентралізація та деконцентрація влади у сфері забезпечення соціального захисту населення – тенденція, яка сьогодні домінує у соціально-економічному розвитку провідних західноєвропейських держав – базується на визнанні як визначального принципу субсидіарності (від лат. *subsidium* – підтримка, захист). Відповідно до нього на загальнодержавному рівні визнається право суб'єктів громадянського суспільства (сім'я, громадське об'єднання, громада, церква) задовольняти соціальні потреби населення власними силами. Тому зміст реформ у соціальній сфері полягає у скороченні чисельності державного апарату та залучення представників «третього сектору» і бізнесу до процесу реалізації соціальних функцій держави.

Існують дві форми громадських об'єднань за метою створення та діяльності. Перша – низка об'єднань, які створюються громадянами для забезпечення взаємної підтримки (а відтак – для реалізації власних інтересів); друга – недержавні структури, метою організації яких є надання

підтримки іншим членам суспільства шляхом забезпечення доступу до необхідних товарів та послуг. Друга група є своєрідним посередником між населенням та оточуючим середовищем, задовольняючи різноманітні потреби людини у соціальній сфері. Недержавні структури піклуються також про надання допомоги соціально вразливим групам населення, контролю за станом навколишнього середовища, отримання знань та інформації.

Особливе значення відповідних інститутів громадянського суспільства полягає в тому, що вони мають можливість надавати адресну допомогу тим соціальним групам, яких нерідко «не бачить» або «не бажає бачити» держава. Кризові явища, що поширюються у періоди інституційного реформування країн, нерідко породжують соціальний вакуум. У такі періоди природно активізується діяльність недержавних об'єднань, яка за своїм призначенням виконує амортизуючу роль та спрямована на пом'якшення ризиків, пов'язаних із реформуванням державних соціальних служб, діяльність яких уряд далі не спроможний фінансувати.

Великою перевагою діяльності суб'єктів «третього сектору» у соціальній сфері, як свідчить досвід провідних країн, є притаманні їм специфічні якості – мобільність, безпосередня наближеність до адресату отримання допомоги, незалежна та альтернативна оцінка питань, що потребують вирішення.

Серед основних сфер діяльності представників «третього сектору» виокремлюються такі:

- Боротьба з бідністю. Світова практика доводить, що неурядові організації якнайкраще здатні впоратися із вирішенням зростаючих проблем у цій сфері як шляхом безпосередньої участі, так і за допомогою залучення представників бізнесу.
- Надання оперативної допомоги: мобільність громадських організацій дозволяє їм більш оперативно реагувати на потреби населення в ході відновлення життєдіяльності після руйнівних наслідків природних катастроф та стихійних лих.
- Створення програм додаткової освіти, професійної перепідготовки та соціальної підтримки, спрямованих на покращення підготовки робочої сили (останнє є надзвичайно актуальним стосовно тих соціальних верств, які є найбільш вразливими – непрацююча молодь, інваліди, некваліфіковані працівники, особи, які страждають на наркозалежність).
- Благодійницька діяльність.

Окреслені функції громадянського суспільства у сфері вирішення соціальних питань, на думку більшості експертів, у перспективі сприятимуть остаточному утвердженню нової філософії партнерства неурядово-

го сектору та державної влади у сучасному світі. Фактично громадянське суспільство сьогодні доповнює повноваження держави у донедавна традиційній для неї сфері соціальних відносин.

Залежно від форми державного устрою уряд може відігравати як домінуючу роль у визначенні основних сфер життєдіяльності, так і більш обмежену, надаючи можливість іншим учасникам процесу – представникам неурядового сектору – впливати на розробку та формування стратегічних напрямів державної політики. На сьогоднішній день у світовій практиці сформувалися такі типологічні моделі взаємодії держави та громадянського суспільства.

Державна модель добробуту. Її суть полягає у домінуючій та першочерговій ролі держави у забезпеченні соціального захисту. Участь громадських організацій у наданні соціальних послуг не заперечується, проте така діяльність здійснюється виключно у визначених державою рамках. У такій моделі представники «третього сектору» виступають як посередники, діяльність яких жорстко контролюється централізованими бюрократичними структурами.

Децентралізована модель партнерства (делегування повноважень) – передбачає делегування повноважень та відповідальності від центральних органів управління структурам регіонального та місцевого рівня. Управлінський процес у такій моделі вибудовується відповідно до принципу субординації, що відкриває можливості для перерозподілу повноважень у відповідній сфері суспільних відносин з центру на усі рівні ієрархічної системи, а це, у свою чергу, дозволяє оперативно реагувати на соціальні проблеми. Важливою умовою успішності функціонування такої моделі є відкритість та прозорість процедур прийняття рішень.

Суттєвим недоліком організації децентралізованої моделі партнерства влади та громадянського суспільства у сфері здійснення соціальної політики є обмеженість демократичної складової та збереження етатистських тенденцій. Втім, беззаперечним є й той факт, що надання більшої фінансової та організаційної незалежності місцевій владі апріорі підвищує можливості останньої наблизитись до інтересів громад та адекватно реагувати на потреби громадян.

Модель благодійництва сягає своїм корінням до додержавних часів існування людства. Інституційна модель благодійництва не залежить від держави – соціальна допомога надходить від осередків громадянського суспільства (сім'я, церква) та приватних суб'єктів. Отримувачами допомоги є переважно пасивні громадяни, обмежені у прийнятті самостійних рішень. Суб'єкти, які здійснюють функції із соціального забезпечення в рамках моделі благодійництва, розглядають свою діяльність як власний обов'язок.

Сучасною модифікацією благодійницької моделі є явище волонтерства у громадських організаціях. Останнім часом волонтерський рух доволі міцно утвердився у провідних країнах світу як важлива складова реалізації соціальної політики: достатньо сказати, що 56 % населення США зайняті у волонтерській діяльності, а мережа волонтерських центрів існує у понад 80 країн світу. Серед найпоширеніших сфер цього руху – допомога в екстремальних ситуаціях, транспортування, релігійні організації, захист людей похилого віку та дітей, які страждають від насильства у сім'ях. У Туреччині поширення волонтерської діяльності протягом останнього десятиріччя було пов'язане із необхідністю відновлювальних робіт після руйнівних наслідків землетрусів.

Модель «асоціативної демократії» передбачає перехід контролю та відповідальності за втілення у життя соціально корисних заходів від централізованих державних організацій до самоврядних добровільних асоціацій. Останні мають відповідати за ефективність надання населенню соціальних послуг та звітувати перед державними органами щодо фінансових витрат.

На відміну від попередніх моделей, в яких громадські організації здебільшого відіграють другорядну роль, сприймаються як резервні для влади осередки активності, модель «асоціативної демократії» закріплює за представниками «третього сектору» першочергове значення у процесі надання соціальних послуг населенню. Вони мають займатися не лише проблемами вузькосоціального характеру, але й більш масштабними питаннями суспільного управління.

Таким чином, у рамках моделі «асоціативної демократії» державне регулювання та втручання набувають форми резервних повноважень. За державою залишається тільки фінансова відповідальність – її новий образ (за аналогією класичних ліберальних теорій) трактується як «державна – нічний вартувий» (П. Хьорст). Втім, означена модель на сьогодні залишається у стадії розробки, існуючи, скоріше, у проекті, аніж у реальному житті.

Нарешті, дедалі більшої популярності у сучасному світі набуває *модель ринкового устрою системи соціального захисту*. Теоретичною базою обґрунтування доцільності її впровадження є така теза: у сучасних умовах державний апарат монополізував надвеликий обсяг соціальних, культурних та екологічних повноважень. Натомість досягнення оптимальної ефективності у соціальній політиці неможливе в умовах всеосяжного контролю відповідних ресурсів з боку органів державної влади.

Упевненість в тому, що недержавний сектор здатен якнайкраще забезпечити умови для розвитку суспільних ресурсів, доведена на практиці.

У процесі перерозподілу відповідальності у наданні соціальних послуг від державного сектору до громадського соціальні проблеми ідентифікуються як відповідальність району чи сім'ї. Відтак апіорі формується сприятлива атмосфера для поширення волонтерської діяльності, що завжди є набагато ефективнішим, аніж державні соціальні програми.

«Маркетизація» ж соціальних послуг (їх переведення у площину ринкових відносин) забезпечує формування конкурентного середовища, яке є значно мобільнішим та чутливішим у контексті оперативного реагування на проблеми, що виникають. Зрештою, подібний підхід забезпечує реципієнту (отримувачу соціальних послуг) альтернативність у власному виборі.

Таким чином, визначальна тенденція, яка на сьогодні є домінуючою в контексті реструктуризації управління та фінансування соціальних програм, – це зниження впливу уряду на процес планування і керівництва у відповідній сфері та утвердження атмосфери партнерства у відносинах між державою, «третім сектором» та бізнесом. Адже користь від такого підходу для соціуму є очевидною:

для влади – це можливість залучати благодійні фінансові ресурси та додатковий соціальний капітал у процесі вирішення соціальних проблем;

для населення – можливість вибору альтернативних джерел соціального захисту.

З огляду на те, що урядові структури та суб'єкти «третього сектору» функціонують в однакових тематичних рамках та звертаються до спільного адресату – суспільства, для них відкриваються унікальні можливості у визначення спільних інтересів та окреслення спільного простору для партнерства. Це створює умови для встановлення конструктивного діалогу між можновладцями та неурядовими організаціями у тих питаннях, що стосуються розробки ефективних проектів соціального спрямування: узгодження між суб'єктами «третього сектору» та представниками влади спільних проектів у соціальній сфері; надання громадським організаціям пільг на виконання тих соціальних функцій, які держава на даний момент не спроможна забезпечити; визначення кола суб'єктів, які для втілення у життя власних проектів потребують підтримки з боку держави (надання матеріально-технічної бази, послуг та створення відповідної інфраструктури).

Водночас досить важливою передумовою реалізації на практиці подібного партнерства між органами влади та представниками громадянського суспільства є соціокультурна складова таких взаємовідносин. Йдеться про внутрішню готовність обох сторін до такої співпраці, а саме – наявність у чиновників належного рівня мотивації – бажання, позитивного

сприйняття та досвіду роботи із неурядових сектором у соціальній сфері. Складний трансформаційний етап держав пострадянського простору свідчить про брак відповідного рівня зацікавленості та підготовки представників влади у взаємодії з неурядовим сектором, небажання встановлювати паритетні, а не директивні відносини з ним.

12.2. Перспективи становлення недержавної соціальної інфраструктури в Україні

Трансформація соціально-економічних систем пострадянських країн спричинила суттєве звуження ролі держави у вирішенні соціальних проблем. Як наслідок – система соціального забезпечення або ж зовсім була зруйнована, або ж втратила значний потенціал своєї колишньої ефективності. Рівень доступу більшої частини населення до основних соціальних послуг різко зменшився, що, у свою чергу, обумовило поширення явища делегітимації режимів «нових демократій», які виникли на теренах колишнього Радянського Союзу.

Відтак, головними пріоритетними заходами влади на нинішньому етапі в контексті необхідності реалізації нею власного соціального призначення (а, отже, й утвердження нових процедур легітимації) є такі:

– запобігання абсолютній бідності; при цьому важливо наголосити, що ліквідація бідності як об'єктивно притаманного ринковим відносинам явища неможлива по суті; тому у вітчизняних умовах доречно говорити про уникнення суспільно небезпечного прецеденту, коли «на дно опускаються мільйони з тим, щоб ніколи вже не піднятися» [4].

зниження рівня безробіття шляхом розширення державної підтримки малого бізнесу, стимулювання робітників до дострокового виходу на пенсію тощо;

сприяння у розробці та втіленню у життя комплексу ефективних соціальних програм профілактики та лікування «суспільних» хвороб (наркоманія, алкоголізм, СНІД тощо).

Втім успішна реалізація означених завдань неможлива без комплексного реформування соціальної інфраструктури України. Адже проблеми, що спонукають до подібного висновку, є очевидними. Зміна демографічної ситуації останніми роками спричинила швидке зростання частки людей пенсійного віку, що обумовлює додаткове навантаження на рівень бюджетних видатків. Збереження патерналістських настроїв у більшій частини громадян, їх орієнтація на державні програми соціальної допомоги контрастують із бажанням іншої частини населення шукати кращої долі

за кордоном: лише за офіційними даними, на початок 2006 р. за кордоном працює 18,3 % працездатного населення України (у 2004 році – цифра 5 %) [5].

Всі ці ознаки обумовлюють незадоволеність населення організацією вітчизняної системи соціального захисту. До цього потрібно додати й той факт, що перехід України до ринкової економіки не супроводжувався диверсифікацією механізму фінансування соціальної сфери. Головним джерелом видатків залишився бюджет. Між тим у самій системі бюджетного фінансування соціальних заходів спостерігається непослідовність та фрагментарність.

Отже, проблема залучення інститутів громадянського суспільства до системи надання соціальних послуг є надзвичайно актуальною та назрілою. Її успішне розв'язання залежить не стільки від спроможності вітчизняного «третього сектору» перейняти частку повноважень органів державної влади у відповідній сфері, скільки від готовності самої держави поступитися своїми привілеями. Адже головною перешкодою на цьому шляху залишається свідомий спротив та небажання влади демонополізувати свій статус у соціальній сфері. Тим самим влада має позбутися спокуси маніпулювати соціальними виплатами з метою мобілізації населення на свою підтримку під час виборів.

Варто зазначити й те, що роль представників громадянського суспільства у державах, що виникли на теренах колишнього Радянського Союзу, значно відрізняється від відповідного статусу та впливу неурядового сектору у провідних країнах світу. В Україні громадські організації досі не сприймаються державою як рівноправний партнер. Цей факт, зокрема, обумовлює те, що рівень внеску вітчизняних неурядових організацій у ВВП (що, на думку експертів Інституту Джона Хопкінса, є критерієм демократизації та розвитку економіки держави) становить менше 1 %. У той час як у країнах Західної Європи цей показник сягає 15 %.

Натомість українськими неурядовими організаціями вже накопичений чималий досвід різних форм господарської активності, роботи з різними цільовими соціальними групами, такими, як бездомні, інваліди, ВІЛ/СНІД-інфіковані тощо. Достатньо сказати, що, наприклад, волонтерські центри в Україні визнані одними з найкращих серед країн Центральної та Східної Європи. Згідно з результатами експертного опитування, проведеного у вересні-жовтні 2004 р., серед 588 лідерів активних українських неурядових організацій вирішенню соціальних питань присвячує свою діяльність близько 31 % НДО (недержавних організацій). Серед найбільш відомих – Український фонд соціальних інвестицій (УФСІ), Всеукраїнська громадська організація «Жіночий консорціум України», «Центр допомоги «Людина».

Соціальні проекти, якими опікуються численні суб'єкти вітчизняного громадянського простору, спрямовані на вирішення проблем найбільш вразливих груп населення – дітей-сиріт, дітей та дорослих з особливими потребами, людей похилого віку, які потребують сторонньої допомоги; людей, які живуть з ВІЛ/СНІД; безпритульних дітей та дорослих; людей, залежних від алкоголю та наркотиків; тих, які перебувають чи повернулися з місць позбавлення волі; жінок та дітей, які зазнали насильства тощо.

Забезпечення успішності процесу становлення сучасної недержавної соціальної інфраструктури потребує вирішення низки проблем технологічного характеру. Одним з головних гальмівних чинників на цьому шляху є недостатня фінансова база суб'єктів громадянського суспільства. Адже саме від наявності фінансових і матеріальних ресурсів, а також ефективного їх використання значною мірою залежать змістовні характеристики діяльності громадських організацій, реалізація їхнього потенціалу. Для вирішення цієї проблеми необхідною є активна взаємодія держави та підприємницького сектору.

Світова практика доводить – бізнес може впливати на процес здійснення соціально важливих заходів двома шляхами: безпосередньо брати участь у соціальній діяльності або фінансувати соціальну політику держави та громадянського суспільства. У тих країнах, де історично втручання держави у сферу соціального захисту є мінімальним, соціальна орієнтованість бізнесу є значною. Втім, в Україні підприємництво у соціальній сфері є малопривабливим, аніж в інших сферах суспільних відносин, що опосередковано впливає й на якість послуг. Відтак головне завдання у розв'язанні цього «замкненого кола» покладається на державу. Йдеться про необхідність законодавчого забезпечення розвитку ринку недержавних соціальних послуг та відповідне стимулювання підприємницького сектору.

Нинішня правова база, що регулює питання соціального захисту, є досить розгалуженою: діяльність суб'єктів у відповідній сфері соціальних відносин регламентується зокрема Законами України «Про соціальні послуги» № 966-IV від 19.06.2003 р., «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» № 1768-III від 01.06.2000 р. та іншими нормативними актами. Проте, на жаль, чинне законодавство містить чимало недоліків та перешкод на шляху забезпечення ефективного функціонування недержавної соціальної інфраструктури.

Багато труднощів існує для надання благодійних пожертвувань місцевими бізнесовими структурами. Враховуючи той факт, що згідно із Законом України «Про об'єднання громадян» громадські об'єднання позбавлені права самостійно вести господарську діяльність, їхній доступ до фінансових ресурсів значно ускладнений. Підприємства ж, які засновані

громадськими і благодійними організаціями, зазвичай працюють на самозабезпечення, і надходження від їхньої діяльності до засновників є зовсім незначними.

Суттєвих змін потребує редакція закону «Про соціальні послуги» № 966-IV від 19.06.2003 р. Зокрема необхідно розширити зміст визначення «соціальний працівник», залучити до кола суб'єктів надання соціальних послуг комерційні організації (або надати дозвіл суб'єктам недержавного сектору надавати професійні соціальні послуги на платній основі).

Серед інших технологічних заходів доречним є створення широкої мережі банків, страхових компаній та фондів, яка зможе консолідувати зусилля «третього сектору», держави та бізнесу у напрямі удосконалення соціальної політики. Адаже сучасна структура прибутків населення України, за оцінкою експертів, не відповідає стандартній структурі у державах з усталеною ринковою економікою, в яких досить значним є відсоток доходів від володіння власністю (включаючи прибутки від володіння цінними паперами). У даному контексті можливе створення альтернативних страхових фондів (або асоціацій колективного обслуговування) в межах сформованих соціально-економічних спільнот: на рівні територіальних громад, власників сімейних підприємств малого бізнесу, найманих працівників невеликих приватних підприємств тощо.

Отже, успішність входження Української держави до кола розвинених західноєвропейських держав прямо пропорційна спроможності вітчизняної влади забезпечити ефективне реформування механізму реалізації соціальної політики та вирішення гострих соціальних проблем. Це в свою чергу потребує зміни характеру взаємовідносин між державою, громадянським суспільством та підприємницьким сектором у сфері соціальних відносин, розширення складу суб'єктів надання соціальних послуг населенню за умови монополізації статусу центральної влади у зазначеній царині.

12.3. Участь недержавних організацій у збереженні історичної пам'яті та культурно-історичної спадщини

У багатогранній взаємодії політичної системи та інституцій громадянського суспільства питання відтворення і розвитку історичної свідомості посідають особливе місце. Пильна увага до них обумовлена передусім особливостями того непростого етапу демократичних перетворень, який нині переживає Україна. Після парламентських виборів 2006 року та складного і суперечливого процесу формування правлячої коаліції

країна так і не отримала бажаної стабільності. Протиборство та перетягування повноважень між різними гілками влади, публічне протистояння між Президентом та Прем'єр-міністром, невиконання парламентськими партіями своїх обіцянок перед виборцями, низька ефективність діяльності уряду та Верховної Влади спричинили глибоку кризу суспільної довіри до всіх інститутів влади, посилили політичне протистояння в країні. Таке становище, уже не вперше в історії, створило загрозу для самого існування України як єдиної та незалежної держави.

У «Стратегії національної безпеки України», прийнятій у лютому 2007 року, цілком умотивовано з цього приводу констатується: «В Україні суспільно-політичні події останніх років, як і в перші роки незалежності, гостро порушили проблему забезпечення національної єдності та соборності Української держави...». Її вирішення ускладнює, зокрема, як відзначається в документі, «...ціннісно-світоглядне розшарування українського суспільства, яке обумовлюється культурно-історичними відмінностями окремих регіонів України і поглиблюється внаслідок спекуляцій на цій проблематиці з боку певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил, зокрема екстремістського спрямування...» [6].

Тому за таких умов актуалізується необхідність пошуку спільних, загальноприйнятних координат розвитку українського суспільства у часі, зокрема поглядів на історичне минуле. Провідну роль у цьому має відігравати позиція держави. Адже державна політика щодо формування історичної пам'яті Українського народу – невід'ємної складової національної ідентичності, – підкреслюється в експертній доповіді «Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку» (підготовленої в рамках роботи над щорічним Посланням Президента України до Верховної Ради України), має спрямовуватися передусім на «досягнення спільного бачення українцями власної історії, суспільного консенсусу навколо її знакових подій, «примирення» протилежних візій минулого» [7]. Промовисту назву має відповідний підрозділ доповіді «Спільне минуле – спільне майбутнє».

Проте сучасні українські реалії демонструють, що до такого усвідомлення спільного минулого ще дуже далеко. До цієї думки приводять численні дані різних соціологічних досліджень, проведених останніми роками у масштабах усєї країни.

Так, наприклад, за даними опитування, проведеного наприкінці грудня 2005 року Центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, при відповіді на питання «З яким твердженням щодо історії України Ви згодні найбільшою мірою?» виявилось, що 43,9% респондентів (відносна більшість) вибрали варіант «Історія України є невід'ємною частиною історії великого східнослов'янського народу, як і історія Росії і Білорусії»

(тобто стереотип, продукований ще радянською історіографією). Варіант, що посів друге місце – «Україна – єдина спадкоємиця історії і культури Київської Русі» – набрав лише 24,5 %. Значно різняться при цьому показники за регіонами. За перший варіант віддали свої голоси на Заході 17,4 %, у Центрі 41,5 %, на Півдні 60,1 %, на Сході – 54,0 %. За другий – на Заході 45,9 %, у Центрі 26,0 %, на Півдні 9,6 %, на Сході – 17,6 %. Таким чином, як і за багатьма іншими показниками, наростання «прорадянської» орієнтації в оцінці минулого власного народу в напрямі з Заходу на Південь і Схід є досить очевидною.

Суттєві регіональні розбіжності виявилися при відповіді на запитання «Чи прагнете Ви відновлення Радянського Союзу та соціалістичної системи?» У цілому по країні відповідь на нього «так» дали 20,4 % опитаних, «так, але я розумію, що за сучасних умов це нереально» – 28,3 %, «ні» – 51,3 %. Таким чином, загалом майже половина опитаних все ще хотіли б повернення до СРСР [8].

Не менш разючі відмінності продемонструвало дослідження Інституту соціальної та політичної психології Академії педагогічних наук України, проведене у вересні 2006 року. Згідно з його результатами, необхідність визнання Голодомору актом геноциду підтримують у Західному регіоні 77,1 % опитаних, проти – тільки 10 %, на Сході ж відповідні показники складають 39,4 % та 38,6 %. Що стосується визнання УПА воюючою стороною у Другій світовій війні, то на Заході за нього висловилися 68 % респондентів, у той же час на Сході – 65,8 % були проти [9]. Аналогічна контраверсійність у регіональному сприйнятті минулого підтверджується й низкою інших досліджень.

Причини такої ментальної «розірваності» нації коріняться не тільки у регіональних відмінностях історично-культурного досвіду, політичності суспільства як соціально-філософського та духовного феномену.

Історична свідомість зазвичай визначається фахівцями як поняття, яким «охоплюється все різноманіття таких, що стихійно склалися, чи створених наукою форм, в котрих суспільство усвідомлює (відтворює) свій рух у часі» [10], або ж як «одна з форм суспільної свідомості, що дає змогу людству осмислено відтворювати, реконструювати свій поступальний рух у часі...» [11].

Повноцінна історична свідомість органічно поєднує у собі соціальну пам'ять (ретроспективу), соціальне передбачення (перспективу) і осмислення сучасності як підсумку попереднього та основи подальшого розвитку. Її змістовне наповнення визначається взаємодією складових: історичного пізнання як пізнавального відношення до історичної реальності, історичного знання як результату цього процесу та історичних почуттів, які складають ціннісно-психологічний аспект історичної свідомості.

Історична свідомість має досить складну внутрішню структуру, яка змінюється залежно від епохи і специфіки конкретного соціуму. Вона включає в себе такі форми, як міф, релігію, фольклор, мистецтво, науку та ін. Історична свідомість суспільства функціонує на різних рівнях: науково-теоретичному та повсякденному. Саме останній домінує в масовій свідомості при відтворенні конкретних історичних уявлень. Обидва рівні діалектично пов'язані між собою, вони інтенсивно взаємодіють і взаємозбагачуються (особливо у відкритому інформаційному суспільстві або при переході до нього).

При тому, що історичній свідомості сучасного українського суспільства властиві всі зазначені структурні елементи, чи не найголовнішою її особливістю є функціонування в умовах перехідного суспільства. Користуючись термінологією Т. Кузьо, завдання демократичних перетворень у пострадянській Україні із самого початку може бути визначено як «квадротранзит». «Постколоніальні транзити у державах колишнього СРСР та деяких югославських республіках, – зазначає він, – можуть бути зрозумілі саме як «чотирискладові» переходи (квадротранзити), тому що вони зіштовхуються з фундаментальними проблемами державності, створення нації, відносинами з колишніми правлячими іншими націями та національними меншинами. Чотирима складовими елементами такого роду переходу є демократизація, маркетизація, будівництво модерної держави та громадянської нації. Такі «чотирискладові» переходи до того ж одночасно зіштовхуються зі значним тоталітарним спадком, котрий, переважно, відсутній у Центральній-Східній Європі, де авторитарні режими були встановлені після 1953 року» [12].

Відповідно домінантою трансформації історичної свідомості українського суспільства в період незалежного розвитку став перехід від переважно тоталітарного типу історичної свідомості до переважно демократичного. Фактично початок інтенсивному перебігу цього процесу було покладено ще до проголошення незалежності України у 1991 році, а саме за часів горбачовської «перебудови». Розпочата згори у 1987 році пропагандистська кампанія з критики сталінізму та повернення до «ленінських норм партійного життя» і «оновлення соціалізму» невдовзі вийшла з-під контролю її ініціаторів та призвела до краху тоталітарної ідеології.

Саме спалах суспільного інтересу до власного минулого, початок переосмислення ключових подій вітчизняної історії, повернення до її національного бачення (що почалося з так званої ліквідації «білих плям» історії) були одними з визначальних чинників, які підготували громадську думку до необхідності проголошення незалежної Української держави. Уже в ті часи (кінець 80 – початок 90-х років ХХ ст.) громадські рухи та об'єднання стали каталізатором зазначених процесів. Бурхлива діяльність

та нестримний ентузіазм Народного руху за перебудову (пізніше на його основі було створено Народний рух України), Української Гельсінкської спілки, товариства «Меморіал», Української студентської спілки, Спілки письменників України, багатьох інших громадських організацій та тих засобів масової інформації, які їх підтримували, сприяли демонтажу тоталітарного устрою, утвердженню політичного плюралізму, пробудженню національної самосвідомості, формуванню активної громадянської позиції у широких верств населення, творенню засад громадянського суспільства.

За роки незалежності попри всі суперечності, недоліки та втрати на шляху демократизації у формуванні інституцій громадянського суспільства наявний певний прогрес. Тому розглядаючи участь недержавних організацій у такій суспільно значущій сфері, як збереження історичної пам'яті та культурно-історичної спадщини, слід відзначити зростання їхньої активності та функціональної спроможності, про що свідчать певні кількісні та якісні показники.

За даними Міністерства юстиції України, станом на кінець 2006 року в Україні офіційно зареєстровані майже 46,5 тис. громадських організацій, 9,5 тис. благодійних фондів, близько 700 органів самоорганізації населення [13]. Хоча (як свідчать опитування, проведені самими НДО) більшість з них існує лише формально, частка реально функціонуючих, за різними оцінками, – від 14 % до 40 %.

Зростає також кількість громадян, які у тій чи іншій формі беруть участь у діяльності НДО. За даними опитування, проведеного Творчим центром «Каунтерпарт» у 2005 р., членськими організаціями є 80 % організацій, представники яких брали участь в опитуванні. Серед них у 24 % організацій налічувалося від 11 до 30 членів, у 26 % – понад 100 членів. За 2005 рік кількість членів збільшилась у 40 % опитаних неурядових організацій України. Постійний персонал мають 57 % організацій, представників яких було опитано. У середньому в їхньому штаті працюють 5 постійних співробітників. У 2005 році 77 % неурядових організацій використовували працю волонтерів. У більшості з них працювало в середньому по 18 волонтерів [14].

Зміцніло матеріальне становище НДО та їхнє технічне оснащення. Офісне приміщення (власне, надане безоплатно або орендоване) мають 94 % організацій, з них 14 % – власне. 79 % респондентів повідомили, що їхні організації мають комп'ютери; 67 % організацій – доступ до електронної пошти та Інтернету. Станом на 2005 рік із більшістю діючих організацій можна було контактувати за допомогою телефону (83 %), електронної пошти та Інтернету (67 %); представники майже всіх організацій вказали поштову адресу. Власний сайт в Інтернеті мали у 2005 році 22 % організацій [15].

Звісно порівняно з європейськими реаліями суспільна роль українських НДО не виглядає такою значною. Так, наприклад, у Великобританії приблизна кількість неурядових організацій коливається у межах 170 тис. – 1,300 тис. (враховуючи різні методики підрахунків та плинність існування багатьох із самих громадських об'єднань). До 4 млн осіб щомісяця безплатно витрачають свій час на діяльність добровільних організацій як волонтери. Налічується приблизно 750 тис. осіб, які добровільно працюють як члени різних рад. Грошовий обіг у цьому секторі складає 15 млрд фунтів стерлінгів (приблизно 35 % валового національного продукту) [16].

Сучасні європейські стандарти щодо НДО зафіксовані у «Фундаментальних принципах щодо статусу неурядових організацій в Європі», прийнятих учасниками багатосторонньої зустрічі, організованої Радою Європи у Страсбурзі 5 липня 2002 р. «НДО виникають внаслідок ініціативи індивідуумів чи групи осіб, – проголошується, зокрема, цим документом. – Саме тому національна юридична і податкова структура, що застосовується до них, має дозволяти і заохочувати цю ініціативу» [17].

Визначити, навіть приблизно, яка ж саме кількість українських НДО присвячує себе діяльності зі збереження історичної пам'яті та культурно-історичної спадщини, досить складно. Адже, по-перше, у статистичній звітності даний напрям не фіксується як окремий вид діяльності, по-друге, спеціальні дослідження з цього приводу не проводилися, по-третє (останнє, мабуть, головне) більшість вітчизняних НДО, за їх власними звітами, є поліфункціональними, тобто виявляють свою активність у різних сферах суспільного життя.

Разом з тим деяке уявлення про це можна скласти із офіційних даних Міністерства юстиції. Серед зареєстрованих ним понад 2000 всеукраїнських та міжнародних організацій за своїми метою, завданнями та напрямками діяльності були зафіксовані, зокрема 151 організація освітнього та культурно-виховного спрямування, 125 – національних та дружніх зв'язків. Безсумнівно, певною мірою причетні до цього сегменту багато організацій професійного (346) та науково-технічного (144) спрямування, молодіжних (124) та жіночих (44) організацій, об'єднань ветеранів (63).

Усі НДО, тією чи іншою мірою причетні до збереження історичної пам'яті та культурно-історичної спадщини, можна умовно класифікувати як такі, що:

- 1) спеціалізуються у цій сфері діяльності (або ж вона є основною для них);
- 2) займаються даним видом діяльності поряд з іншими видами;
- 3) час від часу беруть участь у реалізації окремих проектів у даній сфері.

Серед основних напрямів діяльності НДО культурно-історичного сегмента можна виокремити такі:

- пошук, збір, фіксація, систематизація, зберігання та публікація документів, листів, спогадів, біографічних, історичних та етнографічних матеріалів;
- пошук, зберігання та повернення в науковий та культурний обіг археологічних знахідок, історичних та культурних пам'яток, творів мистецтва, предметів старовини та народного побуту;
- проведення громадсько-політичних акцій (мітингів, демонстрацій, зборів, днів пам'яті тощо), націлених на привернення уваги до проблем збереження культурно-історичної спадщини, української мови та традицій, присвячених певним історичним датам, видатним діячам історії та культури;
- організація наукових та культурно-мистецьких заходів – конференцій, симпозіумів, форумів, фестивалів, конкурсів, концертів, виставок;
- інформаційно-освітня робота (особливо серед молоді): навчання рідній мові, народним традиціям, популяризація фольклору, поширення історичних знань (у тому числі через залучення ЗМІ);
- краєзнавча робота, розвиток місцевого туризму, створення народних музеїв тощо;
- збереження, розвиток та популяризація мови та традицій національних меншин;
- розвиток міжрегіональних, міжнаціональних та міжнародних культурних зв'язків.

Різняться масштаби діяльності НДО за вказаними напрямками: від здійснення регіональних та місцевих програм до виконання міжнародних і загальнонаціональних проектів.

Серед організацій, діяльність яких охоплює всю Україну та викликає значний суспільний резонанс, слід зазначити Всеукраїнську спілку краєзнавців, Всеукраїнську асоціацію викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба», Українське історико-просвітницьке товариство «Меморіал» ім. В. Стуса, Товариство української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта», Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК), козацький рух (представлений різними формуваннями), Український фонд культури, Міжнародний фонд «Україна 3000», Міжнародний фонд «Відродження», Українську асоціацію захисту історичного середовища, Спілку архітекторів України, Лігу історичних міст України, Київський еколого-культурний центр та ін.

Правозахисне благодійне історико-культурне товариство «Меморіал» ім. Василя Стуса було створено 1988 року (тоді це було відгалуження

загальносоюзного «Меморіалу», створеного за ініціативи академіка А. Сахарова). Товариство, здійснюючи діяльність, спрямовану на сприяння демократичним процесам, створення громадянського суспільства в Україні, захист основних прав і свобод людини, вбачає одне зі своїх основних завдань у вивченні історії тоталітаризму та проведенні просвітницької роботи серед молоді задля недопущення в майбутньому рецидивів минулого. У активі товариства «Меморіал» (серед іншого) – вироблення рекомендацій для розгляду у Верховній Раді нормативних документів, що стосуються реабілітації репресованих; створення Музею історії політичних репресій і геноциду в Україні; створення архіву історичних джерел стосовно репресивної практики тоталітарного режиму в Україні та країнах колишнього СРСР; видання серії брошур з історії правозахисного руху в Україні та книг цієї тематики; робота з молоддю (розповсюдження літератури, проведення спільних акцій); створення власного сайту в Інтернеті, фотоархіву та відеоархіву; здійснення програми «Усна історія» – відеозйомка 100 інтерв'ю з визначними діячами українського дисидентського руху та руху опору; відзначення пам'ятних дат, пов'язаних з репресіями та порушеннями прав людини (проведення вечорів пам'яті, виставок, мітингів та інших акцій) [18].

Уже понад 40 років існує Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК). Воно було засноване у 1966 році з метою збереження, реставрації, вивчення та пропаганди пам'яток історії та культури, а також додержання законодавства про їх охорону та використання. За радянських часів завдяки авторитету та фінансовій підтримці Товариства вдалося врятувати зокрема тисячі храмів та монастирських комплексів, унікальні зразки народної дерев'яної архітектури. Найкращі з них (близько 300) були перевезені до Музею народної архітектури та побуту України, створеного за ініціативи Товариства у 1969 році. Всього з часу свого заснування Товариство витратило на охорону пам'яток суму, еквівалентну 400 млн дол. США.

За часів незалежності УТОПІК для поглибленої розробки окремих напрямів роботи створило низку наукових та культурно-просвітницьких центрів: Науково-дослідний центр «Часи козацькі», Культурологічний центр УТОПІК, Український центр біографічної некрополістики та Центр пам'яткознавства (останній – спільно з НАН України). У рамках широкої просвітницької діяльності ним видавалася низка періодичних видань («Пам'ятки України: історія та культура», «Вісник УТОПІК», «Відлуння віків») та кілька наукових і науково-популярних видавничих серій. Товариством здійснюються численні публічні та наукові заходи [19].

Міжнародний неурядовий благодійний фонд «Україна 3000», створений у 2001 році, умовно поділяє пріоритетні напрями своєї діяльності на

три частини: «Вчора», «Сьогодні» і «Завтра». Напрямок «Вчора» об'єднує програми, пов'язані з історичними, етнографічними та культурологічними дослідженнями, охороною історико-культурної спадщини українського народу та поширення знань про неї. У рамках напряму здійснюється кілька програм, зокрема програма «Уроки історії: Голодомор 1932-33 рр.» (створено однойменний сайт в Інтернеті). Завдяки її реалізації протягом 2002-2006 рр. були зібрані свідчення 1900 очевидців голодомору із 19 областей та 230 районів України. [20]. Фонд розпочав також програми, спрямовані на вивчення і охорону видатних археологічних пам'яток України (Кам'яної Могили, поселень Трипільської цивілізації, Херсонесу Таврійського, Ольвії та ін.). Фондом готується низка проектів з підтримки музейної мережі України [21].

Останніми роками відзначається значна активізація козацького руху в Україні. Найстаріша козацька організація України «Українське козацтво» була зареєстрована у березні 1992 року і до червня 1999 року була єдиною козацькою організацією в державі. Найбільша кількість нових козацьких організацій виникла протягом 2004-2006 рр. На кінець 2006 року Міністерством юстиції України зареєстровано 25 громадських організацій козацького спрямування, з них 11 – з всеукраїнським та 14 з міжнародним статусом. Територіальними органами юстиції легалізовано близько 350 громадських організацій з місцевим статусом та понад 150 місцевих осередків зареєстрованих всеукраїнських та міжнародних організацій козацького спрямування. Наслідуючи історичні традиції, зазначені організації намагаються відтворити організаційну структуру, управління, козацькі звання, клейноди, однострої та іншу атрибутику козацтва минулого. Остаточне унормування деяких правових питань статусу цих формувань дало б змогу у повному обсязі реалізувати потенціал козацької ідеї для консолідації українського суспільства, охорони історико-культурної спадщини, заняття фізкультурно-спортивною роботою та військово-патріотичним вихованням молоді на краєвих традиціях українського козацтва [22].

Проте суспільно корисна діяльність НДО історико-культурного спрямування гальмується низкою проблем, які вже тривалий час знаходяться у фокусі суспільної уваги, але так і не знайшли оптимального вирішення. Серед них можна виділити як проблеми, спільні для всіх НДО України в цілому, так і проблеми, специфічні саме для громадських організацій даного сегмента.

До перших належать такі.

1. Недосконалість правового регулювання створення і діяльності громадських організацій.

Відповідно до Плану дій Україна – ЄС на 2005–2007 роки Україна взяла на себе зобов'язання прийняти до кінця 2005 року нові закони «Про

громадські організації» та «Про інформацію». Однак ці зобов'язання так і не було виконано, хоча громадські організації й запропонували проекти відповідних документів.

Чинне українське законодавство виключає можливість створення спільних об'єднань фізичних і юридичних осіб, що є поширеною міжнародною практикою, зокрема в державах Західної та Центральної Європи.

Положення про територіальний статус забороняє діяльність громадських об'єднань у регіонах, де вони не були зареєстровані, що не відповідає передовій світовій практиці.

Громадські та благодійні організації, на відміну від бізнесових структур, проходять подвійну реєстрацію: статуту – в органах юстиції, юридичної особи – в місцевих органах державної реєстрації. Якщо для реєстрації бізнесових структур закон передбачає термін всього 5 днів, то для реєстрації громадських організацій – один місяць, а благодійних організацій – два місяці. У Західній Європі навпаки – реєстрація асоціацій відбувається набагато швидше, ніж комерційних юридичних осіб. Плата за реєстрацію громадських організацій (особливо міжнародних) в кілька разів перевищує плату за реєстрацію бізнесових структур.

Реєстр громадських об'єднань і досі не є відкритим та загальнодоступним. У той же час реєстри політичних партій та професійних спілок давно вже розміщені на сайті Міністерства юстиції і є загальнодоступними. Таке протиріччя дає підстави представникам громадськості стверджувати, що закритість реєстру унеможливорює ефективний громадський контроль за корупційними благодійними фондами, що створюються чиновниками.

Чинне законодавство забороняє громадським організаціям безпосередньо займатися комерційною діяльністю (з цією метою вони мають створювати додаткову юридичну особу). У розвинених країнах це дозволено, якщо отриманий прибуток спрямовується на провадження статутної діяльності.

У Посланні Президента України до Верховної Ради України у 2005 році йшлося про необхідність розробки та затвердження Концепції взаємодії держави і громадянського суспільства, законопроектів «Про внесення змін до Закону України «Про об'єднання громадян», «Про відкритість та прозорість діяльності державних органів влади та органів місцевого самоврядування», «Про непідприємницькі організації», а також про потребу коригування Закону України «Про соціальні послуги» [23]. Однак практична реалізація цих настанов все ще не завершена.

2. Недостатність бюджетного фінансування та недосконалість механізмів його розподілення.

Пряме бюджетне фінансування громадських організацій в Україні складає 2-3 % їхнього загального бюджету, у той час як у країнах Центральної Європи – 30-40 %, а Західної – навіть більшу частину.

Недостатньо задіяний механізм отримання громадськими організаціями бюджетних коштів через систему тендерів та укладання прямих договорів на виконання конкретних проектів.

3. Відсутність дієвих правових та фінансових механізмів залучення приватного капіталу для фінансування громадських об'єднань.

Існуюче державне регулювання не створило достатніх стимулів для окремих громадян та бізнесових структур щодо фінансової підтримки громадських проектів та діяльності громадських і благодійних об'єднань. Не сприяють цьому, зокрема основні законодавчі акти, що регулюють фінансування неурядових організацій – Закони України «Про оподаткування прибутку підприємств», «Про Державний бюджет України», Бюджетний кодекс України та інші нормативно-правові акти.

4. Недостатній рівень взаємодії між органами державної влади та громадськими об'єднаннями.

Це пояснюється як низьким рівнем взаємної довіри, так і ставленням багатьох чиновників до представників громадських організацій як до своїх конкурентів. Все ще рідко НДО залучаються до виконання спільних проектів. Низьким залишається рівень їхньої поінформованості з боку органів державної влади та місцевого самоуправління.

До цього додаються проблеми специфічні для НДО культурно-історичного сегмента.

5. Відсутність більш чіткого визначення виду їхньої діяльності при реєстрації організацій та при складанні статистичної звітності.

Існуючі критерії визначення видів діяльності досить розмиті й не передбачають конституювання такої важливої для держави та суспільства сфери, як збереження культурно-історичної спадщини.

6. Слабкість горизонтальних зв'язків між об'єднаннями даного сегмента.

Це призводить до того, що, нерідко різні організації (особливо в різних регіонах) дублюють одна одну, виконуючи однакову роботу. Розпорошеність зусиль не дає змоги здійснювати масштабні проекти.

7. Недостатній ступінь залучення НДО до реалізації довгострокових державних культурно-освітніх програм.

Взаємодія з НДО у цьому напрямі має частіше епізодичний, короткостроковий характер. Дається взнаки відсутність чітко спланованої Стратегії взаємодії держави та громадянського суспільства.

8. Відсутність достатнього доступу до ЗМІ.

Розрекламоване свого часу громадське телебачення так і не створено. Що стосується державних і тим більше комерційних ЗМІ, то можливість використовувати їхній ресурс у НДО культурно-історичного сегмента вкрай незначна.

9. Деструктивний вплив організацій, діяльність яких становить загрозу національній безпеці України.

Збільшується кількість, посилюється вплив на маси та радикалізується діяльність організацій, які під виглядом громадських об'єднань культурно-історичного спрямування провадять роботу, що безпосередньо завдає шкоди національним інтересам України. Зокрема лунають заклики до відмови від державного суверенітету України, підриву її територіальної цілісності, пропагується етнічна та конфесійна ворожнеча, політичний та релігійний екстремізм. Здебільшого ці організації користуються потужною зовнішньою підтримкою. Вони, як правило, переважають НДО державницького спрямування за своїми фінансовими та медійними ресурсами та дискредитують в очах громадськості діяльність зі збереження національної культурно-історичної спадщини у цілому.

Для ефективнішого використання значного потенціалу НДО у справі збереження історичної пам'яті та культурно-історичної спадщини з боку держави потрібне здійснення комплексу невідкладних заходів.

1. Приведення нормативно-правової бази функціонування інституцій громадянського суспільства у відповідність з вимогами часу та загальноприйнятими світовими стандартами (з урахуванням при цьому пропозицій громадських організацій).

2. Прискорення роботи з розробки та прийняття Концепції взаємодії держави та громадянського суспільства, а на її основі – Стратегії розвитку громадянського суспільства з конкретизацією в часі та програм її загальних положень.

3. Поступове, планомірне збільшення бюджетного фінансування громадських організацій до загальноєвропейських стандартів через проведення тендерів та інвестування конкретних проєктів на замовлення держави.

4. Впровадження правових та податкових стимулів залучення приватного капіталу для фінансування громадських об'єднань. Внесення, зокрема, з цією метою відповідних змін до Законів України «Про оподаткування прибутку підприємств», «Про Державний бюджет України», Бюджетного кодексу України та інших нормативно-правових актів.

5. Визначення діяльності зі збереження національної культурно-історичної спадщини як окремого виду діяльності при реєстрації організацій та складанні статистичної звітності.

Оприлюднити та зробити загальнодоступним загальнодержавний реєстр громадських об'єднань.

6. З метою розвитку горизонтальних зв'язків, спеціалізації та координації діяльності ініціювати створення Всеукраїнського конгресу громадських організацій (на засадах добровільності та збереження повної самостійності його учасників).

7. Міністерству освіти і науки України та Міністерству культури і туризму України розглянути можливість ширшого залучення громадських організацій до реалізації довгострокових державних освітніх та культурних програм на конкурсній основі.

8. Інтенсифікувати роботу зі створення громадського телерадіомовлення, полегшити доступ громадських організацій культурно-історичного сегмента до державних ЗМІ при підготовці програм, відповідних профілю діяльності зазначених НДО.

9. Ефективно використовувати існуючі правові механізми для припинення діяльності організацій, що завдають шкоди національним інтересам України. У виявленні фактів такої діяльності органам державної влади варто посилити взаємодію з громадськими організаціями державницько-патріотичного спрямування.

Посилання

1. Конституція України. – К., 1996.

2. *Опыт предоставления социальных услуг на Востоке и Западе // Пробуждение спящей красавицы: на пути к долговременному предоставлению социальных услуг в странах с переходной экономикой / Г. Холлис, К. Плоккер. – Tacis services DG IA, European Commission, 1998. – 238 с.*

3. *Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004.*

4. *Сіленко А. Новый образ социальной державы // Людина і політика. – 1999. – № 6. – С. 65–73.*

5. *Згідно інформації Парламентського комітету України у закордонних справах // <http://www.civicsua.org/news/view.html?q=763951>*

6. *Стратегія національної безпеки України: Затверджено Указом Президента України від 12 лютого 2007 року № 105/2007. – http://www.president.gov.ua/documents/p_5728.html*

7. *Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році: Експертна доп. – К.: ТОВ «Славутич-Дельфін», 2007. – 256 с.*

8. *Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення: Аналіт. доп. // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 7. – С. 3-38.*

9. *Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році: Експертна доп.* – К.: ТОВ «Славутич-Дельфін», 2007. – С. 39.

10. *Левада Ю. А.* Историческое сознание и научный метод // *Философские проблемы исторической науки.* – М.: Наука, 1969. – С. 186-224.

11. *Мандебура Т.* Исторична свідомість // *Исторична наука: термінологічний і понятійний довідник* / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. – К.: Вища школа, 2002. – С. 171-172.

12. *Кузьо Т.* Посткоммунистические транзиты: три измерения или четыре? // *Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций.* – 2005. – Вып. 3. – Осень – Зима. – С. 169–181.

13. *Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році: Експертна доп.* – К.: ТОВ «Славутич-Дельфін», 2007. – С. 62.

14. *Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002-2005 роки: Звіт за даними дослідження* / Підготов. Творчим центром Каунтерпар; Л. Паливода, О. Кікоть, О. Власова. – К.: «Макрос», 2006. – 160 с.

15. Там само. – С. 25-27.

16. *Хуснутдінов О. Я.* Громадський рух як рушійна сила формування громадянського суспільства. (Третій сектор в Україні. Теоретично-правові та практичні аспекти розвитку). – К.: Друк. ФПУ, 2000. – 48 с.

17. *Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі.* Прийнято учасниками багатосторонньої зустрічі, організованою Радою Європи, Страсбург, 5 липня 2002 р. // *Юридичний вісник України.* – 2002. – № 50.

18. *Про діяльність Товариства «Меморіал».* – // <http://memorial.org.ua/vstup.htm>

19. *Українське товариство охорони пам'яток історії та культури.* – // <http://www.pamjatky.org.ua/AboutUs/utopik.aspx>

20. *Свідчення.* – // <http://www.golodomor.org.ua/news.php?id=1168>

21. *Фонд «Україна 3000».* – // <http://www.golodomor.org.ua/ukraine3000.php>

22. *2004–2006 роки стали «піком» активності козацького руху в Україні.* – // <http://www.minjust.gov.ua/0/8525>

23. *Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році: Послання Президента України до Верховної Ради України.* – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2005. – 33 с.

ПІСЛЯМОВА

З огляду на викладені матеріали дедалі більше переконуєшся у справедливості твердження про те що на рубежі ХХ–ХХІ ст. доля України залежала від спроможності політичної еліти, державної влади та структур політичної системи сприйняти демократію як спосіб мислення і діяльності для всіх царин суспільства. Віднині подальше сходження України не уявляється можливим поза ціннісними вимірами демократії, у широкому контексті розвитку процесів на європейському континенті. Тут нині нараховується близько 50 держав різних не лише за розмірами, державними інститутами та політичними системами. Всі країни континенту мають власну неповторну правову історію, свій конституційний лад, вони доповнюють і урізноманітнюють політичний ландшафт Європи.

Водночас саме демократичний устрій, якому значною мірою відповідає устрій і нашої держави, слугує тим визначальним чинником, який об'єднує континент, з яким вимальовуються його подальші перспективи. Без поглиблення демократії, повноцінної політичної системи і розвиненого громадянського суспільства як сутнісних складових її основи досить важко спрогнозувати успішний розвиток кожної держави, й у тому числі України. Саме тому для нашої держави імперативом часу є поглиблення демократичного розвитку, визнання в усьому державному і громадському житті верховенства права, розвиток демократичних процедур формування вищих органів влади і органів місцевого самоврядування. Не менш важливим є створення надійних механізмів стабілізації вітчизняної політичної системи на базі формування повноцінної багатопартійності, ціннісних детермінант сучасного демократичного розвитку.

Протиріччя і суперечності політичних, владних суб'єктів слід вчитися розв'язувати на засадах демократії, а не автократії. Як з'ясується нині, не всі можновладці, політичні діячі, розв'язуючи протиріччя, мають достатню волю і мудрість утриматися на принципово демократичних позиціях. Адже способи розв'язання політичних суперечностей, коли протиборство завершується ліквідацією однієї зі сторін або загибеллю двох, є неприпустимими. Для демократичного вирішення протиріч характерним має бути перехід на новий, вищий рівень єдності протилежностей, що стає

можливим завдяки співробітництву всіх у процесі подолання наявних суперечностей. Сила демократії, її політичної системи полягає в тому, що суперечності розв'язуються виключно демократичним шляхом, на основі консенсусу, взаємодії всіх владних і політичних структур.

Саме проведені аналіз вітчизняної і європейської практик доводить необхідність розвитку України на засадах європейської демократії, її ціннісних вимірів. Такий підхід виправдав себе не в одній країні континенту, а у переважній більшості. Обраний стратегічний курс нашої держави на євроінтеграцію та потенціал Європейського Союзу неодмінно спонукають нашу державу брати за зразок цивілізаційні досягнення саме європейського континенту.

У цьому контексті надто важливо не лише відслідковувати процеси, що відбуваються у Європейському Союзі, але і в складових його політичної системи, зокрема Європейському Парламенті та транснаціональних політичних партіях. З'ясування нових можливостей цих інституцій, загальноєвропейських підходів уможливить не лише успішну демократизацію в Україні, а й приєднання її до європейського простору у всіх його вимірах. Саме тому слід уважно придивлятися до європейської практики, співвідносити з нею реалії вітчизняної політичної системи, можливості розвитку та розв'язання нагальних проблем демократизації суспільства. В активі тут можуть стати правові норми, рівень європейського законодавства, зміцнення механізмів стабілізації політичної системи, опора держави на інститути громадянського суспільства.

Успішний розвиток України в осяжній перспективі залежатиме значною мірою від співмірності демократичних норм, ефективності політичної системи та впливу на суспільні процеси інститутів громадянського суспільства.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Таблиця 1

Деякі дані про держави Європи

№ п/п	Назва держави	Столиця	Кількість населення і територія	Дата здобуття незалежності
1	2	3	4	5
1	Австрія	Відень	8,17 млн 83,9 тис. км ²	1156р.(до цього у складі Баварії)
2	Азербайджан	Баку	7,8 млн 86,6 тис. км ²	30 серпня 1991 р. (до цього – союзна республіка у складі СРСР)
3	Албанія	Тирана	3,5 млн 28,7 тис. км ²	28.XI.1912 (до цього під владою Османської імперії)
4	Андорра	Андорра-ла-Велья	69,9 тис. 468 км ²	1278 р. (було оформлено спільний суверенітет Франції та Іспанії)
5	Білорусь	Мінськ	10,31 млн 207,6 тис. км ²	25.08.1991р.(до цього – союзна республіка СРСР)
6	Бельгія	Брюссель	10,3 млн 30,5 тис. км ²	4.X.1830 р. (до цього входила до складу Нідерландів)
7	Болгарія	Софія	7,5 млн 110,9 тис. км ²	3.03.1878р.(до цього – під владою Османської імперії)
8	Боснія і Герцеговина	Сараєво	4,0 млн 25 тис. км ²	1.03.1992р.(до цього – союзна республіка у складі Федеративної Югославії)
9	Ватикан	Ватикан	921 осіб 0,44 км ²	11.02.1929р.(Визнання Італією суверенітету)
10	Велико-британія	Лондон	60,3 млн 244,8 тис. км ²	Англія існує як об'єднана держава з X століття)
11	Вірменія	Єреван	2,9 млн 29,8 тис. км ²	28 травня 1918 р. по 2 грудня 1920 р.(Перша Вірменська Республіка); з 23 вересня 1991 р. (до цього – союзна республіка СРСР)
12	Греція	Афіни	10,7 млн 131,9 тис. км ²	1829р.(до цього – під владою Османської імперії)
13	Грузія	Тбілісі	4,693 млн 69,7 тис. км ²	9 квітня 1991 р. (до цього – союзна республіка СРСР)
14	Данія	Копенгаген	5,4 млн 43 тис. км ²	з X століття як держава

1	2	3	4	5
15	Естонія	Таллін	1,341 млн 45,2 тис. км ²	6 вересня 1991р.(до цього – союзна республіка СРСР)
16	Ірландія	Дублін	3,96 млн 70,3 тис. км ²	6.XII.1921 р.(вийшла за договором зі складу Великобританії)
17	Ісландія	Рейк'явік	293 тис. 103 тис. км ²	17 червня 1944р.
18	Іспанія	Мадрид	40,2 млн 504,8 тис. км ²	1492 р.(вигнання маврів та об'єднання)
19	Італія	Рим	58 млн 301,2 тис. км ²	17 березня 1861р.(проголошення Королівства Італія)
20	Кіпр	Нікосія	776 тис. 9250 км ²	16.08.1960р. (до цього – колонія Великобританії)
22	Литва	Вільнюс	3,607 млн 62,5 тис. км ²	6.09.1991р.(до цього – союзна республіка СРСР)
23	Ліхтенштейн	Вадуц	33,4 тис. 160 км ²	23.01.1719р.(засновано імперське князівство Ліхтенштейн, 12.07.1806р. – незалежне від Священної Римської імперії)
24	Люксембург	Люксембург	462 тис. 2,6 тис. км ²	1839 р.
25	Мальта	Валлетта	396,9 тис. 316 км ²	21.09.1964р.(до цього – колонія Великобританії)
26	Македонія	Скоп'є	2,0 млн 25,3 тис. км ²	17 листопада 1991р.
27	Молдова	Кишинів	4,447 млн 33,8 тис. км ²	27.08.1991р.(до цього – союзна республіка СРСР)
28	Монако	Монако	32,3 тис. 1,95 км ²	1419р.(початок правління династії Гримальді)
29	Німеччина	Берлін	82,5 млн 357 тис. км ²	18 січня 1871р.(створення Німецької імперії)
30	Нідерланди	Амстердам	16,3 млн 41,5 тис. км ²	1579 р.(до цього – під владою Іспанії)
31	Норвегія	Осло	4,57 млн 324 тис. км ²	7.06.1905 р. Норвегія заявила про розрив союзу зі Швецією, яка погодилася лише 26.10.т.р.
33	Португалія	Лісабон	10,5 млн 92,3 тис. км ²	1140 р.
34	Росія	Москва	143,8 млн 17,1 млн км ²	24.08.1991р.(до цього – союзна республіка СРСР)
35	Румунія	Бухарест	22,4 млн 237,5 тис км ²	1881р.(до цього – під владою Туреччини, Республіка проголошена 30.XII.1947 р.)

1	2	3	4	5
36	Сан-Марино	Сан-Марино	28,5 тис. 60,5 км ²	301р.
37	Сербія і Чорногорія	Белгород	10,8 млн 102,3 тис. км ²	11.04.1992р.(утворення Федеративної республіки Югославія)
38	Словаччина	Братислава	5,423 млн 48845 км ²	1 січня 1993р.(дата розділення Чехословаччини на Чехію і Словаччину)
39	Словенія	Любляна	2,0 млн 20,3 тис км ²	25.06.1991р.(до цього – союзна республіка СФРЮ)
40	Туреччина	Анкара	68,9 млн 780,5 тис. км ²	7 листопада 1982 р.
41	Угорщина	Будапешт	10,332 млн 93 тис. км ²	1001р.(об'єднана королем Стефаном I)
42	Україна	Київ	47,7 млн 603,7 тис. км ²	1 грудня 1991 р.(до цього – со- юзна республіка СРСР)
43	Фінляндія	Хельсінкі	5,21 млн 338,1 тис. км ²	6 грудня 1917 р.
44	Франція	Париж	60,4 млн 547 тис. км ²	486 р.(об'єднання країни Хлодвігом)
45	Хорватія	Загреб	4,496 млн 56,5 тис. км ²	25 червня 1991р.(до цього – со- юзна республіка СФРЮ)
46	Чехія	Прага	10,2 млн 78,87 тис. км ²	1 січня 1993р.(дата розділення Чехословаччини на Чехію і Словаччину)
47	Швейцарія	Берн	7,4 млн 41,3 тис. км ²	1 серпня 1291 р.
48	Швеція	Стокгольм	8,986 млн 449,9 тис. км ²	6 червня 1523 р. (Густав Ваза об- раний королем)

Таблиця 2

Національні свята держав Європи

№ п/п	Назва держави	Національні свята
1	2	3
1	Австрія	Національний день, 26 жовтня (1955 р.)
2	Азербайджан	День Відродження Азербайджанської республіки, 28 травня (1918 р.)
3	Албанія	День незалежності, 28 листопада (1912 р.)
4	Андорра	Різдво Богородиці, 8 вересня (1278р.)
5	Білорусь	День незалежності, 3 липня (1944р.) відзначається на честь звільнення Мінська від німецьких окупантів
6	Бельгія	День нації, 21 червня (сходження на престол короля Леопольда I у 1831 р.)
7	Болгарія	День незалежності, 3 березня (звільнення від османського ярма, 1878 р.)
8	Боснія і Герцеговина	Національний день, 25 листопада (1943 р.)
9	Ватикан	День сходження на престол папи римського (Бенедикт XVI), 24 квітня (2005 р.)
10	Великобританія	Святкування дня народження королеви (друга субота червня)
11	Вірменія	21 вересня
12	Греція	День незалежності, 25 березня (проголошення війни про незалежність у 1821 р.)
13	Грузія	26 травня
14	Данія	День народження королеви, 16 квітня (1940 р.)
15	Естонія	День незалежності, 24 лютого (1918р.)
16	Ірландія	День святого Патрика, 17 березня
17	Ісландія	Річниця проголошення республіки, 17 червня (1944 р.)
18	Іспанія	День нації, 12 жовтня (1492 р.)
19	Італія	Річниця Республіки, 2 червня (з 1946 р.)
20	Кіпр	День незалежності, 1 жовтня (з 1960 р.)
21	Латвія	День незалежності, 18 листопада (1918 р.)
22	Литва	День державної незалежності, 16 лютого (з 1918р.)
23	Ліхтенштейн	Успеніє Богородиці, 15 серпня
24	Люксембург	Національний день, 23 червня (1921 р.) (суспільне святкування дня народження Великого герцога)
25	Македонія	День незалежності, 8 вересня
26	Мальта	День незалежності, 21 вересня (1964 р.)

1	2	3
27	Молдова	День незалежності, 27 серпня (1991 р.)
28	Монако	Національний день, 19 листопада
29	Німеччина	День німецької єдності (день об'єднання), 3 жовтня, (з 1990 р.)
30	Нідерланди	День королеви, 30 квітня
31	Норвегія	День Конституції, 17 травня (з 1814 р.)
32	Польща	День Конституції, 3 травня (1791 р.); День незалежності, 11 листопада (1918 р.)
33	Португалія	День Португалії, 10 червня (1580 р.)
34	Росія	День незалежності, 12 червня (1990р.)
35	Румунія	Національний день, 1 грудня
36	Сан-Марино	Річниця заснування республіки, 3 вересня (301 р.)
37	Сербія і Чорногорія	День Святого Вітуса, 28 червня
38	Словаччина	День Конституції Словаччини, 1 вересня (1992р.); Річниця Словацького національного повстання, 29 серпня (1944 р.)
39	Словенія	День державності, 25 червня (1991 р.)
40	Туреччина	День проголошення Республіки, 29 жовтня (1923 р.)
41	Угорщина	День Святого Стефана, 20 серпня (коронація короля Стефана I у 1000 р.)
42	Україна	День незалежності, 24 серпня (з 1991 р.)
43	Фінляндія	День незалежності, 6 грудня (1917 р.)
44	Франція	День взяття Бастилії, 14 липня (1789 р.)
45	Хорватія	День державності, 30 травня (1990 р.)
46	Чехія	Заснування Республіки, 28 жовтня; Національний день визволення, 8 травня (1945 р.)
47	Швейцарія	День заснування Швейцарської конфедерації, 1 серпня (1291 р.)
48	Швеція	День шведського прапора, 6 червня

Таблиця 3

Діючі Конституції держав Європи

№ п/п	Назва держави	Дата прийняття
1	2	3
1	Австрія	1920 р., переглянута у 1929 р.(відновлена 1 травня 1945 р.)
2	Азербайджан	12 листопада 1995 р.
3	Албанія	22 листопада 1998 р. (референдум)
4	Андорра	14 березня 1993 р. (референдум)
5	Білорусь	15 березня 1994р., переглянута на національному референдумі 24 листопада 1996 р.
6	Бельгія	7 лютого 1831 р., переглянута 1920–1921 рр., 1967 – 1971 рр., 14 липня 1993р.
7	Болгарія	12 липня 1991р.
8	Боснія і Герцеговина	Дейтонські угоди, що підписані 14 грудня 1995 р., складають нині діючу Конституцію
9	Ватикан	Апостолічна Конституція від 15 серпня 1967 р.
10	Великобританія	неписана, частково законодавчі акти, частково загальне право та звичаї
11	Вірменія	5 липня 1995 р. (референдум)
12	Греція	7 червня 1975 р., виправлена у березні 1986 р., у квітні 2001 р.
13	Грузія	17 жовтня 1995р.
14	Данія	1915 р., поправки внесені у 1953 р.
15	Естонія	28 червня 1992 р.
16	Ірландія	1 липня 1937 р., (потім вносилися 20 раз зміни, останні з них внесені 1999 р.)
17	Ісландія	16 червня 1944 р., зміни внесені у 1991 р.
18	Іспанія	6 грудня 1978р.
19	Італія	22 грудня 1947 р.
20	Кіпр	16 серпня 1960 р.
21	Латвія	15 лютого 1922 р., внесені зміни 1994 р.,1996 та 1998 рр.
22	Литва	25 жовтня 1992 р.
23	Ліхтенштейн	5 жовтня 1921 р., (зі змінами та поправками 1938, 1939, 1965 і 1990 рр.)
24	Люксембург	17 жовтня 1868 р., (зміни внесені в 1919 р., 1948, 1994, 1996 і 1998 рр.)
25	Македонія	17 листопада 1991 р.
26	Мальта	1964 р., змінена 13 грудня 1974 та у 1987 рр.
27	Молдова	29 липня 1994 р.
28	Монако	17 грудня 1962 р.

1	2	3
29	Німеччина	23 травня 1949 р., (вносилися неодноразово зміни, останні у 1994 р.)
30	Нідерланди	17 лютого 1984 р.
31	Норвегія	17 травня 1814р., поправки внесені у 1884 р.
32	Польща	23 травня 1997 р. (референдум)
33	Португалія	12 квітня 1976 р., діє зі змінами та доповненнями 30 жовтня 1982 р., 1 червня 1989 р., 5 листопада 1992 та 3 вересня 1997р.
34	Росія	12 грудня 1993 р.
35	Румунія	8 грудня 1991 р. (референдум)
36	Сан-Марино	8 жовтня 1600р., виборчий закон 1926 р. виконує деякі функції Конституції
37	Сербія і Чорногорія	4 лютого 2003 р.
38	Словаччина	1 вересня 1992 р., внесені поправки у вересні 1998 та лютому 2001 рр.
39	Словенія	23 грудня 1991 р.
40	Туреччина	7 листопада 1982 р.
41	Угорщина	1949 р., переглянута 19 квітня 1972 р., 18 жовтня 1989 р., у 1997 р.
42	Україна	28 червня 1996 р., зміни набули чинності з 2006 р.
43	Фінляндія	Конституційні закони 1919 р., 1922 і 1926 рр. Нині діюча -11 липня 1999 р., чинна з 1 березня 2000 р.
44	Франція	28 вересня 1958 р., поправки і зміни прийняті у 1962 р., 1992 р. та у 1993 р.
45	Хорватія	22 грудня 1990 р.
46	Чехія	16 грудня 1992 р.
47	Швейцарія	1848 р., нині діюча – 18 квітня 1999 р., чинна з 1 січня 2000 р.
48	Швеція	1 січня 1975 р.

Конституційний устрій окремих держав Європи

№ пп	Держава	Державно територіальний устрій	Глава держави	Парламент, кількість палат, їх чисельність	Глава уряду
1	2	3	4	5	6
1	Австрія	федерація – 8 земель і столиця	президент	двопалатний: 183 депутата; 62 предст. земель	канцлер, уряд
2	Азербайджан	унітарна, 65 р-нів, 13 міст, Нахічеванська АР	президент	однопалатний, 125 депутатів	прем'єр-міністр
3	Албанія	унітарна, 12 районів	президент	однопалатний, 140 депутатів	прем'єр-міністр
4	Андорра	унітарна, 7 общин	князь	парламент, 28 депутатів	голова уряду
5	Білорусь	унітарна, 6 областей і столичний округ	президент	двопалатний, 110 депутатів; 64 представники	прем'єр-міністр
6	Бельгія	федеративне королівство, 3 регіони, 9 провінцій	король	двопалатний, 150 депутатів; 71 сенатор	голова уряду
7	Болгарія	унітарна, 28 областей	президент	однопалатний, 240 депутатів	рада міністрів
8	Боснія і Герцеговина	федерація двох республік	президент	двопалатний, 42 депутати; 15 делегатів	федеративний і республіканські уряди
9	Ватикан	теократична держава	верховний глава (понтифік)	однопалатна, папська рада	папа римський
10	Великобританія	унітарна держава, 4 частини, 70 тер. одиниць	королева	двопалатний, 659 депутатів; 677 лордів	прем'єр-міністр

Додаток 2

Таблиці 1-4 до розділу V

Таблиця 1

Символічні, церемоніальні та процедурні повноваження президентів

- + Необмежені конституційні повноваження
- * Часткові, спільні або обмежені повноваження

	Албанія	Болгарія	Хорватія	Чехія	Естонія	Сербія і Чорногорія	Угорщина	Латвія	Литва	Македонія	Польща	Румунія	Словаччина	Словенія
Вручення нагород, відзнак, звань	+	+	+	*	+	+	*	+	+		+	*	*	+
Статус Глава держави	+	+	+	+	+	*	+	*	*	*	*	*	+	*
Скликання установчої сесії парламенту	+	*	+	*	+		*		+		*	*	*	+
Право помилування	+	+	+	+	+	+	*	+	+	+	+	*	+	+
Право на амністію				*									+	+
Надання громадянства	+	+					*		*		+			
Надання права притулку	+	+												
Акредитація іноземних послів	+	*	+	*	+	+	+	+	+	+	*	+	+	+
Підписання законів				+			+		+		+		+	
Оприлюднення законів	+	+	+		+	+	+	+	+	*	+	+		+
Розпуск парламенту	*	*	*	*	*	*	*	*	*		*	*	*	*
Оголошення про про- ведення референдуму			*				+	*			*	+	*	
Оголошення про про- ведення виборів	+	+	+	+	+	+	+		+		+			+
Приймає присягу при вступі на посаду	+			*							*	*	*	
Призначає тимчасовий уряд для керування країною до виборів		+		*					*		*		*	

Таблиця 2

Конституційні повноваження президентів щодо призначень на посади

- + Необмежені конституційні повноваження
 * Часткові, спільні або обмежені повноваження
 н/і Конституційного суду не існує

	Албанія	Болгарія	Хорватія	Чехія	Естонія	Сербія і Чорногорія	Угорщина	Латвія	Литва	Македонія	Польща	Румунія	Словаччина	Словенія
Прем'єр-міністр	+	*	+	+	+	*	+	+	+	*	+	*	+	*
Міністри за рекомендацією прем'єр-міністра	+	+	+	+	+		+	+	+		+	*	+	
Члени конституційного суду	н/і	*		*	н/і	*		н/і	*	*		*	*	*
Члени Верховного суду				*	*		*		*		*			
Судді				*	*	*	+		*		*	*		
Генеральний прокурор		*				+	*						*	
Керівництво Центрального банку				*	*	*	*		*		*			
Члени Ради безпеки			+							*				
Державні службовці високого рангу		*		*			*	+		+			+	+
Вищий командний склад Збройних Сил	*	+			*			*	*		*			
Посли	*	*	+	*	*	*	*	+	*	+	+	*		+

Таблиця 3

Конституційні політичні повноваження президентів

- + Необмежені конституційні повноваження
* Часткові, спільні або обмежені повноваження

	Албанія	Болгарія	Хорватія	Чехія	Естонія	Сербія і Чорногорія	Угорщина	Латвія	Литва	Македонія	Польща	Румунія	Словаччина	Словенія
Головнокомандуючий Збройних Сил	+	+	+	*	*	*	+	+	+	+	+	+	+	+
Голова Комітету /Ради/ національної безпеки	+	+	+		*	+	+		+	+	*	+	+	
Повертає закони до парламенту для повторного перегляду	+	+		*	+		+	*	*	+	*	+	*	
Надсилає закони на розгляд Конституційного суду		+			*		+				+	+	*	
Вносить законопроекти на розгляд парламенту	+						+	+	+		+		*	
Видає укази за звичних обставин	*	*									*	*		
Вносить пропозиції про внесення поправок до Конституції	+	+	+		+					+		*		
Скликає позачергові сесії парламенту	+	+	+	*	+		+	+	+			+		+
Отримує надзвичайні повноваження за певних умов	*	*	*	*	*		+	+	+		+	+		*
Бере участь у сесіях парламенту				*			*						*	
Може збирати засідання Кабінету міністрів		+	+	+			+		*	*	+	+	+	*
Бере участь у засіданнях Кабінету міністрів			+	+			*				*		+	
Може вимагати звітів від уряду			+								+		+	

Таблиця 4

**Спосіб легітимації президентів
країн Центрально – Східної Європи**

Пряме обрання президента відбувається шляхом всенародного голосування
Непряме голосування має місце у випадках, коли президента обирає парламент

№ п.п	Країна	Спосіб обрання	Термін повноважень президента
1	Албанія	непряме	5 років
2	Болгарія	пряме	5 років
3	Боснія і Герцоговина	непряме	4 роки
4	Естонія	непряме	5 років
5	Латвія	непряме	4 роки
6	Литва	пряме	5 років
7	Македонія	пряме	5 років
8	Польща	пряме	5 років
9	Румунія	пряме	4 роки
10	Словаччина	непряме	5 років
11	Словенія	пряме	5 років
12	Хорватія	пряме	5 років
13	Чехія	непряме	5 років
14	Угорщина	непряме	4 роки

Додаток 3

Таблиці 1–2 до розділів VI, VIII

*Таблиця 1***Держави Європи з парламентською формою правління**

№ п/п	Держава	Республіка чи монархія
1	Австрія	республіка
2	Андорра	монархія
3	Бельгія	монархія
4	Великобританія	монархія
5	Данія	монархія
6	Ірландія	республіка
7	Ісландія	республіка
8	Іспанія	монархія
9	Італія	республіка
10	Ліхтенштейн	монархія
11	Люксембург	монархія
12	Мальта	республіка
13	Монако	монархія
14	Нідерланди	монархія
15	Німеччина	республіка
16	Норвегія	монархія
17	Сан-Марино	республіка
18	Швеція	монархія
19	Болгарія	республіка
20	Греція	республіка
21	Латвія	республіка
22	Словаччина	республіка
23	Туреччина	республіка
24	Угорщина	республіка

Таблиця 2

Двопалатні парламенти держав Європи

№ п/п	Держава	Назва палат
1	Австрія	Національна рада Бундесрат
2	Білорусь	Палата представників Рада Республіки
3	Бельгія	Палата представників Сенат
4	Боснія і Герцеговина	Палата представників Дім народів
5	Великобританія	Палата обційн Палата лордів
6	Ірландія	Палата представників Сенат
7	Іспанія	Конгрес депутатів Сенат
8	Італія	Палата депутатів Сенат Республіки
9	Нідерланди	Друга палата Перша палата
10	Німеччина	Бундестаг Бундесрат
11	Польща	Сейм Сенат
12	Російська Федерація	Державна Дума Рада Федерації
13	Румунія	Палата депутатів Сенат
14	Сербія і Чорногорія	Віче громадян Віче Республік
15	Франція	Національні збори Сенат
16	Хорватія	Палата представників Палата Жупаній
17	Чехія	Палата депутатів Сенат
18	Швейцарія	Національна рада Рада Кантонів

Додаток 4

Виборчі системи країн Європи

№ пп	Держава	Виборче право з року (для жінок)	Загальне виборче право з року	Останній виборчий закон	Активне виборче право з років	Пасивне виборче право з років	Прохідний бар'єр	Виборча система
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Австрія	1866р. (1907 р.)	1907 р.	1968 р.	3 19 років	3 21 року	4%	Пропорційна
2	Азербайджан	1917 р.	1917 р.		3 18 років	3 25 років		Змішана
3	Албанія	1921 р.	1925 р.	1990 р.	3 18 років	3 18 років	4%	Змішана
4	Андорра	1938р. (1970 р.)			3 18 років	3 18 років		Змішана
5	Бельгія	1877р.	1919 р. (1948 р. – для жінок)		3 18 років	3 25 років		Пропорційна
6	Білорусь			1996 р.	3 18 років	3 21 року	-	Мажоритарна
7	Болгарія		1919 р.	1990р.	3 18 років	3 21 року	4%	Пропорційна
8	Боснія і Герцеговина				3 18 років			
9	Ватикан							
10	Великобританія	1832р.	1928 р.		3 18 років	3 21 року	-	Мажоритарна
11	Вірменія		1917 р.	1998 р.	3 18 років	3 25 років	5%	Змішана
12	Греція		1926 р.	1989 р.	3 18 років	3 25 років	3%	Пропорційна
13	Грузія				3 18 років	3 25 років	5%	Змішана
14	Данія		1915 р.	1987 р.	3 18 років	3 18 років	2%	Пропорційна
15	Естонія				3 21 року	3 21 року	5%	Пропорційна
16	Ірландія	1918 р.	1972 р.	1985 р.	3 18 років	3 21 року		Пропорційна

1	2	3	4	5	6	7	8	9
17	Іспанія	1869 р.	1976 р.		3 18 років	3 18 років		Пропорційна
18	Італія	1861 р.	1945 р.	1993 р.	3 18 років	3 25 років	4%	Змішана
19	Кіпр				3 18 років	3 18 років		
20	Латвія	1917 р.	1940 р.	1992 р.	3 18 років	3 21 року	5%	Пропорційна
21	Литва				3 18 років	3 25 років	5 % для партії; 7 % для коаліції	Змішана
22	Ліхтенштейн		1969 р.	1973 р.	3 20 років	3 20 років	8%	Пропорційна
23	Люксембург	1848 р.	1919 р.	1990 р.	3 18 років	3 21 року		Пропорційна
24	Македонія			1990 р.	3 18 років	3 21 року	5%	Змішана
25	Мальта		1947 р.	1991 р.	3 18 років			Пропорційна
26	Молдова			1997 р.	3 18 років	3 18 років	4%	Пропорційна
27	Монако		1962 р.		3 21 року	3 25 років		Змішана
28	Нідерланди		1919 р.	1983 р.	3 18 років	3 25 років		Пропорційна
29	Німеччина		1919 р.	1993 р.	3 18 років	3 21 року	5%	Змішана
30	Норвегія	1882 р.	1913 р.		3 18 років		4%	Пропорційна
31	Польща			2001 р.	3 18 років	3 21 року	5 % для партії; 8 % для коаліції	Пропорційна
32	Португалія	1852 р.			3 18 років	3 21 року		Пропорційна
33	Росія	1905 р.	1917 р.	1999 р.	3 18 років	3 21 року	7%	Змішана
34	Румунія	1864 р.	1946 р.	1990 р.	3 18 років	3 23 років	3%	Пропорційна
35	Сан-Марино	1945 р.	1945 р.		3 18 років	3 25 років		Пропорційна

1	2	3	4	5	6	7	8	9
36	Сербія			1992 р.	3 18 років		5%	Пропорційна
37	Словаччина				3 18 років	3 21 року	5%	Пропорційна
38	Словенія			1992 р.	3 18 років	3 21 року	3,4%	Змішана
39	Туреччина				3 18 років	3 30 років	-	Мажоритарна
40	Угорщина			1989 р.	3 18 років	3 18 років	5%	Змішана
41	Україна	1917 р.	1917 р.	2004 р.	3 18 років	3 21 року	3%	Пропорційна
42	Фінляндія	1906 р.	1906 р.		3 18 років	3 30 років		Пропорційна
43	Франція	1789 р.	1945 р.	1985 р.	3 18 років	3 23 років	5%	Змішана
44	Хорватія			1991 р.	3 18 років	3 18 років	3%	Змішана
45	Чехія				3 18 років	3 21 року	5% для однієї партії; 7% для блоку з двох партій; 9% для блоку з трьох партій; 11% для блоку з чотирьох та більше партій	Пропорційна
46	Чорногорія							
47	Швейцарія	1848 р.	1971 р.		3 18 років			Пропорційна
48	Швеція	1866 р.	1921 р.		3 18 років	3 23 років	4%	Пропорційна

Список використаної і рекомендованої літератури

Література та джерела іноземного походження

Конституції європейських держав

Конституции 16 стран мира: Сб. конституций стран-членов СНГ, Балтии и ряда других государств мира. – Алматы, 1995.

Конституции государств Восточной Европы / Отв. ред. Д. А. Ковачев. – М., 1996.

Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М., 1997.

Конституции государств Европы: В 3 т. / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М., 2001.

Конституции государств Центральной и Восточной Европы / Отв. ред. Н. В. Варламова. – М., 1997.

Конституции государств-участников СНГ / Ред. кол.: А. А. Окуньков (рук.). – М., 1999.

Конституции европейских государств / Сост. А. В. Багдасарян. – Ереван, 1998.

Конституции зарубежных государств / Сост. В. В. Маклаков. – 2-е изд. – М., 1997.

Конституции зарубежных стран: Сборник. – М., 2000.

Конституции мира: Сб. конституций государств мира / Отв. ред. А. Х. Саидов, У. Таджиханов. – Ташкент, 1997–2003. – Т. 1–8.

Новые конституции стран Восточной Европы и Азии (1982–1992): Сб. конституций / Под ред. Д. Л. Злагопольского. – М., 1996.

Новые конституции стран Содружества Независимых Государств и Балтии: Сб. док. – М., 1994.

Довідкові видання, монографії та підручники

Авакьян С. А. Конституция России: природа, эволюция, современность. – 2-е изд. – М., 2000.

Авакьян С. А. Федеральное собрание – Парламент России. – М., 1999.

Автономов А. С., Захаров А. А., Орлова Е. М. Региональные парламенты в современной России. – М., 2000.

Автономов А. С., Сивицкий В. А., Черкасов А. М. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. – М., 2001.

Алебастрова И. А. Конституционное право зарубежных стран: Учеб. пособие. – М., 2001.

Амеллер М. Парламенты. Сравнительное исследование структуры и деятельности представительных учреждений 55 стран мира. – М., 1967.

Арановский К. В. Государственное право зарубежных стран. – М., 1998.

Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации. – 3-е изд. – М., 2001; *Баглай М. В., Туманов В. А.* Малая энциклопедия конституционного права. – М., 1998.

Большой юридический словарь / Под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. – М., 1997.

Борисов В. И., Ильяхов А. А., Кажанов О. А. Словарь по конституционному праву Российской Федерации. – М., 2003.

Булаков О. Н. Парламентское право: Учеб. пособ. – М., 2002.

Булаков О. Н. Парламентское право в Российской Федерации. – М., 2004.

Горобец В. Д. Парламент Российской Федерации. – М., 1998.

Гранкин И. В. Парламент России. – 2-е изд. – М., 2001.

Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. – М., 1996.

Даниленко В. И. Современный политологический словарь. – М., 2000.

Дербишайр Д., Дербишайр Я. Политические системы мира: В 2-х т. М. – 2004. – Т. 2.

Додонов В. М. Конституционное (государственное) право: Справочник / Под ред. В. И. Лафитского. – М., 1995.

Зарубежное избирательное право / Науч. ред. В. В. Маклаков. – М., 2003.

Златопольский Д. А. Государственное право зарубежных стран: Восточной Европы и Азии: Учебник. – М., 1999.

Иванова В. И. Парламент Российской Федерации. – М., 1995.

Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации: Ученик / Отв. ред. А. В. Иванченко. – М., 1999.

Иностранное конституционное право / Под ред. В. В. Маклакова. – М., 1996.

Институты конституционного права иностранных государств / Отв. ред. Д. А. Ковачев. – М., 2002.

Исаев М. А. Скандинавская модель правового государства. – М., 1993.

Исаев М. А. Механизм государственной власти в странах Скандинавии. – М., 2004.

Исаев М. А., Чеканский А. Н., Шишкин В. Н. Политическая система стран Скандинавии и Финляндии. – М., 2001.

Катков Д. Б., Корчиго Е. В. Избирательное право: Вопросы и ответы / Под ред. Ю. А. Веденеева. – М., 2001.

Ковешников Е. Н., Марченко М. Н., Стешенко Л. А. Конституционное право стран Содружества Независимых Государств. – М., 1999.

Конституционное право государств Европы: Учеб.пособ. / Отв. ред. Д. А. Ковалев. – М., 2005.

Конституционное (государственное) право зарубежных стран: В 4 т. / Отв. ред. Б. А. Страшун. Т. 1–2. Часть общая. 3-е изд. – М., 2000; Т. 3. Особенная часть: Страны Европы. – М., 1998.

Конституционное право зарубежных стран: Ученик / Под ред. В. О. Лучина, Г. А. Василевича, А. С. Прудникова. – М., 2001.

Конституционное право России: Энцикл. слов./ Под общ. ред. В. И. Червонюка. – М., 2002.

Конституционное право субъектов Российской Федерации / Отв. ред. В. А. Кряжков. – М., 2002.

Конституционное право. Энцикл. сл. / Отв. ред. С. А. Авакьян. – М., 2000.

Конституционное право: Словарь / Отв. ред. В. В. Маклаков. – М., 2001.

Коврякова Е. В. Парламентский контроль: зарубежный опыт и российская практика. – М., 2005.

Конституция Российской Федерации: Энцикл. слов. – М., 1995.

Левина М. И. Парламентское право Великобритании XVII – начала XIX в. – М., 2000.

Любимов А. П. Лоббизм как конституционно-правовой институт. – М., 1998.

Любимов А. П. Парламентское право России. – 3-е изд. – М., 2002.

Любимов А. П. Правовые институты демократии России и стран Европы: Выборы, лоббизм и парламентаризм. – М., 1999.

Медушевский А. Н. Сравнительное конституционное право и политические институты: Курс лекций. – М., 2002.

Михалева Н. А. Конституционное право зарубежных стран СНГ. – М., 1998.

Могунова М. А. Скандинавские государства: Центральные органы власти. – М., 1975.

Могунова М. А. Скандинавский парламентаризм: Теория и практика. – М., 2001.

Новый юридический словарь-справочник / Под общ. ред. Е. В. Бутенко. – Смоленск, 1999.

Охотский Е. В. Государственная служба в парламенте. – М., 2002.

Очерки парламентского права: (Зарубежный опыт)/Под ред. Б.Н. Топорнина. – М., 1993.

Парламентаризм в России: Опыт и перспективы. – М., 1994.

Парламентская демократия и федерализм в России. – М., 1999.

Парламентские процедуры: проблемы России и зарубежный опыт / Под ред. С. А. Авакьяна. – М., 2003.

Парламентское право России / Под ред. И. М. Степанова, Т. Я. Хабриевой. – М., 1999.

Парламентское право России / Под ред. Т. Я. Хабриевой. – 2-е изд. – М., 2003.

Парламенты мира. – М., 1991.

Популярный юридический энциклопедический словарь / Ред. кол. О. Е. Кутафин, В. А. Туманов, И. В. Шмаров. – М., 2000.

- Право и межгосударственные объединения* / Под общ. ред. В. Г. Вишнякова. – СПб., 2003.
- Правовые системы стран мира. Энцикл. справ.* / Отв. ред. А. Я. Сухарев. – 3-е изд. – М., 2003.
- Проблемы парламентского права России* / Под ред. Л. М. Иванова. – М., 1996.
- Пронкин С. В., Петрунина О. Е.* Государственное управление зарубежных стран: Учеб. пособ. – М., 2001.
- Решетников Ф. М.* Правовые системы стран мира: Справочник. – М., 1993.
- Российская юридическая энциклопедия* / Глав. ред. А. Я. Сухарев. – М., 1999.
- Саидов А. Х.* Национальные парламенты мира – М.: Wolters Kluwer, 2005.
- Саидов А. Х.* Межпарламентские организации мира: Справочник. – М., 2004.
- Саидов А. Х.* Сравнительное правоведение и юридическая география мира / Отв. ред. В. А. Туманов. – М., 1993.
- Саидов А. Х.* Сравнительное правоведение / Отв. ред. В. А. Туманов. – М., 2000.
- Сергеев С. Л.* Субъект федерации: Статус и законодательная деятельность. – СПб., 1999.
- Современное конституционное право зарубежных стран: Сборник.* – М., 1991.
- Сравнительное избирательное право* / Науч. рук. В. В. Маклаков. – М., 2003.
- Сравнительное конституционное право* / Отв. ред. В. Е. Чиркин. – М., 2002.
- Сравнительное конституционное право.* – М., 1996.
- Страшун Б. А.* Конституционные перемены в Восточной Европе 1989–1990. – М., 1991.
- Тихомиров Ю. А.* Курс сравнительного правоведения. – М., 1996; *Федерализм: теория, институты, отношения: (Сравнительное правовое исследование)* / Отв. ред. Б. Н. Топорнин. – М., 2001.
- Федерализм: Энцикл. слов.* – М., 1997.
- Федерализм: Энциклопедия.* – М., 2000.
- Хабаров С. А.* Международные парламентские организации: правовые аспекты. – М., 1995.
- Халипов В. Ф., Халипова Е. В., Шишкин А. Н.* Выборы и власть: Словарь-справочник избирателя. – М., 1999; *Хамидов Х. Чернышева О. В., Комаров Ю. Д.* Церковь в скандинавских странах. – М., 1988.
- Чиркин В. Е.* Конституционное право зарубежных стран. – 3-изд. – М., 2001.
- Чиркин В. Е.* Элементы сравнительного государствоведения. – М., 1994.

Чудаков М. Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. – Минск, 1998.

Энциклопедический юридический словарь / Под общ. ред. В. Е. Крутских. – 2-е изд. – М., 1999.

Юридическая энциклопедия / Отв. ред. Б. Н. Топорнин. – М., 2001.

Юридический энциклопедический словарь / Глав. ред. О. Е. Кутафин. – М., 2002.

Довідкові видання та книги на іноземних мовах і видання-переклади

Arato A., Cohen J. Civil Society and political Theory. – Cambridge, 1992. – 770 p.

Berger G. Modernisierungsbegriffe und Modernitätskritik in der Soziologie // Soziale welt. – 1988. – № 38. – S. 224-236.

Blondel J. Party systems and patterns of government in Western Democracies // Canadian Journal of Political Science. – 1968. – № 2 (June). – P. 12 – 25.

Blondel J. Political Parties, a Genuine Case for Discontent? – London: Windwood House, 1978. – 237 p

Cantor J. E. Government and Finance Division // Campaign Financing. – 2001. – 21 May.

Citizen Politics in Western Democracies. Public Opinion and Political Parties in the United States, Great Britain, West Germany, and France / Russel G. Dalton. – Chatham House Publishers, inc., Chatham, New Jersey, 1988. – 270 p.

Corbet, J. The Soviet Union at the Crossroads: Facts and Figures on the Soviet Republics. – Frankfurt: Deutsche Bank, 1990. – 165 p.;

Crozier M., Huntington S. P, Watanuki J. The Crisis of Democracy // Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission. – New York: N.-Y. University Press, 1975. – 382 p.

Daalder H., Mair P. Western European Party Systems: Continuity and Change. – L.: Sage, 1993. – 217 p.

Dahl R. The Comparative Study of European Parties and Party Systems. – Florence: European University, 1979. – 145 p.

Democratic changes and authoritarian reactions in Russia, Ukraine, Belarus, And Moldova / Ed. by K. Dawisha, B. Parrott. – Cambridge University Press, 1997. – 386 p.

Developments in Central and East European Politics / By S. White, J. Batt, P. Y. Lewis. – 2-ed. – Macmillan Press Limited, 1998. – 321 p.

Dube S. C. Modernization and Development: the Search for alternative Paradigm (Socio-cultural development alternatives in a changing world). – Tokyo: Un Univ. Press, 1988. – 260 p.

Duverger M. Institutions politiques et droit constitutionnel. – 5-me ed. – P., 1960. – 485 p.

Duverger M. Political Parties: their organization and activity in the modern state. – N.Y., 1963. – 221 p.

Elites and the Party System of Zakarpattia Oblast: Relations among Levels of Party Systems in Ukraine // Paper presented at the VI ICCEES Congress. Tampere, Finland. – 2000. – 21 July–3 August.

Gibson J. L. A Mile Wide But an Inch Deep (?): The Structure of Democratic Commitments in the Former USSR // *American Journal of Political Science*. – 1996. – Vol. 40, №2. – May. – P. 396–420.

Giddens A. Post-traditional civil society and the radical center // *New Perspectives Quarterly: Jnl Group: Commentary*. – 1998. – Vol: 15 Iss: 2, Spring. – P. 14-20.

Habermas J. The philosophy of modernity. – Cambridge: Polity Press, 1987. – 350 p.

Hallina, M. T. The Sociological Study of Social Change // *American sociological review*. – 1997. – Vol. 62. – P. 1 – 11.;

Inglehart R. Culture chift in Advanced Industrial Society. Princeton. – N.Y.: Princeton Univ. Press, 1990. – 484 p.

Institutional Design in Post-communist Societies / J. Elster. C. Offe, Ulrich K. Preuss, F. Boenker. U. Goetting, F. W. Rueb. – Cambridge University Press, 1998. – 350 p.

Janda K. Political Parties: A Cross-National Survey. – New York, 1980. – 815 p.

Katz R. S., Mair P. Changing Models of Party Organizations and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party // *Party Politics*. – 1995. – Vol. 1. – № 1.

Kirchheimer O. The Catch-All Party // *The West European Party System* / Ed. by P. Mair. – Oxford: Oxford University Press, 1991. – P. 50-56.

Kirchheimer O. The Transformation of the Western European Party Systems // *Political Parties and Political Development* / LaPalombara L., Weiner M. (eds.). – Princeton, 1966. – P. 57-84.

Kitchelt H. Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies: Theoretical propositions // *Party Politics*. – 1995. – Vol. 1(4). – P. 447-472.

Kitschelt H., Mansfeldova Z., Markowski R., Toka G. Post-Communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation. – Durham, NC: Duke University, Department of Political Science, 1997. – P. 5-10.

Kopecky P. Developing Party Organizations in East – Central Europe: What Type of Party is Likely to Emerge? // *Party Politics*. – 1995. – №1. – P. 515-517.

Laakso M, Taagepera R. Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe // *Comparative Political Studies*. – 1979. – Vol. 12. – № 3.

Lane D., Ross C. The transition from Communism to Capitalism // *Ruling Elites from Gorbachev to Eltsin* / Eds. by Lane D. – L., 1999. – P. 147-148.

LaPalombara J. Politics within Nations. – Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1974. – 625 p.

LaPalombara J., Weiner M. Political Parties and Political Development. – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1966. – 487 p.

Leiserson A. The place of parties in the study of politics // *Political Parties and pressure groups*. – Thomas Y. Crowell Company, 1964. – 240 p.

Lewis P. Introduction and Theoretical Overview // Party Structure and Organization / Ed. by P. Lewis. – Chaltenham, 1996. – P. 16-17.

Leyrit C. Les Partis Politiques et l'argent. – Paris, 1995. – 186 p.

Lijphart A. Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries. – New Haven, CT: Yale University Press, 1984. – 229 p.

Lijphart A. Democratization and Constitutional Choice in Czechoslovakia, Hungary and Poland // Journal of Theoretical Politics, 1989-1991. – 1992. – №4(2). – P. 207-223.

Lipset S. Binary Comparisons // American Exceptionalism Japanese Uniqueness. Comparing Nations. Concepts. Strategies. Substance / Ed. by M. Dogan, A. Casancigil. Oxford, UK, Cambridge, USA; Blackwell, 1994. – P. 153-213.

Lipset S. M., Rokkan St. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments // The West European Party Systems / Ed. by P. Mair. – Oxford: Oxford University Press, 1991. – P. 91-138.

Mainwaring S. Presidentialism, Multipartyism and Democracy // Comparative Political Studies. – 1993. – Vol. 26., №2. – P. 198-228.

Mainwaring S., Shugart M., Linz J. Presidentialism, and Democracy. A Critical Appraisal // Comparative Politics. – 1997. – Vol. 29, №4.

Michels R. Political Parties. A Sociological study of the oligarchical tendencies of modern democracy / Introduction by S.M. Lipset. – New York and London, 1968. – 194 p.

Motyl, Alexander J. Dilemmas of Independence: Ukraine after Totalitarianism. – N.Y.: Council on Foreign Relations Press, 1993. – 218 p.

Neocleos M. From civil society to the social // Brit. j. Of sociology. – L., 1995. – Vol. 46, № 3. – P. 395-408; *Roniger L.* Civil society, patronage and democracy // Intern. j. of comparative sociology. – Leiden, 1994. – Vol. 35, № ¾. – P. 207-220.

Neumann S. Toward a Comparative Study of Political Parties // Why Study Political Parties. Modern Political Parties: Approaches to Comparative Politics / Ed. By S. Neumann. – Chicago: University of Chicago Press, 1956. – P. 402-403.

Panbianko A. Political Parties: Organization and Power. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – 296 p.

Riker W. H. Two-Party Systems and Duverger's Law // American Political Science Review. – 1982. – December. – P. 153-166.

Ronatas A. The First Shall Be Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism // American Journal of Sociology. – 1994. – Vol. 100, №1. – July. – P. 40-69.

Rose R. How patient are people in post-communist societies? // World Affairs. – Jnl Group: Academic. – 1997. – Vol: 159, Iss: 3. – Winter. – P. 130-144; *Смелзер Нил Дж.* Социальные преобразования и социальные перемены // Международный журнал социальных наук. – 1998. – № 23. – С. 17-22.

Sani Giacomo, Sartori G. Polarization Fragmentation and Competition in Western Democracies // Western European Party Systems: Continuity and Change / H. Daalder, P. Mair (eds.) – L.: Sage, 1993. – P. 307-340.

Sartori G. Parties and Party Systems. A Framework for Analysis. – New York: Cambridge University Press, 1976. – 257p.

Sartori G. Structuring the Party System // The West European Party System / Ed by P. Mair. – Oxford: Oxford University Press, 1990. – P. 75-77.

Sartori G. The sociology of Parties: a critical Review // The West European Party System / Ed by P. Mair. – Oxford: Oxford University Press, 1990. – P. 150-182.

Schwartzberg R.-I. Sociologie politique. – P., 1988. – 285 p.

Solchanyk R. Ukraine, Belorussia, and Moldavia: Imperial integration, russification, and the struggle for national survival // The nationalities factor in Soviet politics and society / H. Lubomyr, M. Bessinger, eds. – Boulder, San Francisco: Westview press, 1990. – P. 175-203.

System Change and Modernization: East-West in Comparative Perspective / Ed. by W. Adamski, J. Buncak, P. Machonin, D. Martin. – Warsaw: IfiS Publ., 1999. – 373 p.

Taagepera R., Shugart M. Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems. – New Haven: Yale University Press, 1989. – 292 p.

Taagepera R. Arendt Lijphart's dimensions of democracy: logical connections and institutional design // Political Studies. – Oxford, 2003. – Vol. 51, №1. – P. 1-19.

Tauraine A. Critique de la modernite. – P., 1992. – 490 p.

Terry Sarah M. Thinking about Post-Communist Transitions: How Different Are They? // Slavic Review. – Vol. 52, № 2. – 1993. – P. 333-337.

The prospect for Democracy Comments on the Party System Transformation in Ukraine // Special Edition of the International Society for Study of European Ideas (ISSEI). – Cambridge: MIT Press, 1997. – 12 p.

Turner S. Global civil society, anarchy and governance: Assessing an emerging paradigm. – Journal of Peace Research; Jrnل Group: Academic. – 1998. – Vol: 35, Iss: 1. – Jan. – P. 25-42; *Hall J.* The nature of civil society. – Society (GSOC). Jrnل Group: Socio/ Environmental. – 1998. – Vol: 35 Iss: 4, – May. – P. 32-41.

Walzer M. Pluralism and social democracy // Dissent, Jrnل Group: Commentary; Academic. – 1998. – Vol: 45, Iss: 1. – Winter. – P. 47-53.

Widgren O. Social solidarity and social exchange // Sociology. The Journal of the British Sociological Association Jrnل Group: Academic. – 1997. – Vol: 31, III: 4. – Nov. – P. 755-771.

Александр Дж. С. Парадокси громадянського суспільства // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 4. – С. 27-41.

Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: Учеб. пособ. / Сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной; Под ред М. В. Ильина, А.Ю.Мельвиля. – М.: Аспект-Пресс, 2002. – 537 с.

Бартон В. И. Сравнение как средство познания. – Мн.: Изд-во БГУ, 1978. – 125 с.

Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Междунар. отношения, 1999. – 256 с.

Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – С. 140-148.

Вейворка М. Нова парадигма насильства // Демони миру та боги війни: соціальні конфлікти посткомуністичної доби. – К., 1997. – С. 135-146.

Веймер, Девід Л., Вайнінг, Ейден Р. Аналіз політики: Концепції і практика / Пер. з англ. І. Дзюб, А. Олійник; Наук. ред. О.Кілієвич. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. – 654 с.

Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М., 1991. – 380 с.

Вятр Е. Социология политических отношений / Пер. с пол. – М.: Прогресс, 1979. – 463 с.

Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? // Политические исследования. – 1999. – №1.

Даль Р. О демократии. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – 208 с.

Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування. – К.: Будапешт, 1997. – 624 с.

Доган М., Пеласси Д. Сравнительная политическая социология / Пер. с англ. – М.: Соц.-полит. журн., 1994. – 272 с.

Доган М. Новые социальные науки и: разрушение дисциплинарных перегородок // Международный журнал социальных наук. – 1998. – Фехраль. – № 20. – С. 153-169.

Доверже М. Политические партии / Л. А. Зимина. – М.: Академический проект, 2000. – 558 с.

Зилле Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівн. аналіз / Пер. з фр. В. Ховхуна. – К.: Основи, 1996. – 420 с.

Инглхарт Р. Постмодерн: Меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Политические исследования. – 1997. – №4. – С. 6-32.;

Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації: Пер. з нім. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.

Колодко, Гжегож В. Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн. – К.: Основні цінності, 2002. – 248 с.

Лафонтен О. Общество будущего. Политика реформ в изменившемся мире. – М.: Междунар. отношения, 1990. – 168 с.

Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / Б. И. Макаренко. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 287 с.

Мангейм, Джарол Б., Рич, Ричард К. Политология. Методы исследования: Пер. с англ. – М.: Весь мир, 1997. – 544 с.

Мюллер К., Пикель А. Смена парадигм посткоммунистической трансформации // Социс. – 2002. – № 9. – С. 67-82.

Неуен В. З. Теоретичні проблеми взаємодії гілок влади у пострадянських

суспільствах (Україна, Росія, Білорусь). Дис. канд... політ. наук. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000.

Нордберг М., Кузио Т. Построение наций и государств. Историческое наследие и национальные самосознания в Белоруссии и Украине // Белоруссия и Россия: общества и государства. – М.: Права человека, 1997. – С. 376-392.

Ослунд А. Уроки первых четырех лет смены строя в Восточной Европе // Свободная мысль. – 1993. – № 17 – 18. – С. 44-61.

Парсонс Т. Система современных обществ. – М.: Аспект-пресс, 1997. – 270 с.;

Політичні партії в демократичному суспільстві /Й. Тезінг, В.Гофмайстер. – К., 1997. – 127 с.

Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структури, мотивів і результатів: Пер. з 2-го англ. вид. – К.: АртЕк, 2001. – 224 с.

Сімон Г. Крах парламентаризму в Білорусі, Росії й Україні // Політична думка. – 2000. – № 2. – С. 59-63.

Тиммерманн Хайнц. Системная трансформация в странах Центральной и Восточной Европы // Беларусь в мире. – 1997. – № 1. – С. 15-9.

Турэн А. Социальные трансформации двадцатого столетия // Международный журнал социальных наук. – 1998. – № 23. – С.9-16.

Хайек Ф. Дорога к рабству // Вопросы философии. – 1990. – № 11. – С. 3-25.

Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность: ошибки социализма. – М.: Новости, 1992. – 304 с.

Чилкот Рональд Х. Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы: Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, Изд-во «Весь мир», 2001. – 560 с.

Штомпка П. Социология социальных изменений: Пер. с англ. – М.: Аспект пресс, 1996 – 416 с.

Эндрейн Чарльз Ф. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования: Пер. с англ. – М.: Изд. дом «ИНФРА-М», Изд-во «Весь Мир», 2000. – 320 с.

Юм Д. О партиях вообще // Сочинения: В 2 т. – М., 1965. – Т.2. – С. 120-125.

**Про авторів монографії
«Політична система і громадянське суспільство:
європейські і українські реалії»**

- БЕБИК Валерій Михайлович – проректор відкритого міжнародного університету «Україна», доктор політичних наук, професор
- БОРТНИКОВ Валерій Іванович – доцент Волинського державного університету ім. Лесі Українки, кандидат історичних наук
- ГАВРИЛЮК Олеся Романівна – магістр державного управління
- ГОРБАТЕНКО Володимир Павлович – заступник директора Інституту держави і права НАН України, доктор політичних наук, професор
- ГОРЄЛОВ Денис Миколайович – старший консультант відділу стратегій розвитку політичної системи та громадянського суспільства Національного інституту стратегічних досліджень
- ГРИЦЯК Ігор Андрійович – завідувач кафедри міжнародного та європейського права Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, доктор наук з державного управління, доцент
- ГРИЦЯК Наталя Вітіславна – перший заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень, доктор наук з державного управління, доцент
- КАЛІНІЧЕВА Галина Іванівна – декан факультету економіки та управління Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України, кандидат історичних наук, доцент
- КОБРЖИЦЬКИЙ В'ячеслав Всеволодович – аспірант відкритого міжнародного університету «Україна», магістр політології
- КУДРЯЧЕНКО Андрій Іванович – завідувач відділу стратегій розвитку політичної системи та громадянського суспільства Національного інституту стратегічних досліджень, доктор історичних наук, професор

-
ЛИТВИНЕНКО
Олександр
Миколайович	– провідний експерт політико-правових програм Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова
МАНЖОЛА
Петро Григорович	– старший консультант відділу стратегій розвитку політичної системи та громадянського суспільства Національного інституту стратегічних досліджень
МИХАЛЬЧЕНКО
Микола Іванович	– президент Української Академії політичних наук, член-кореспондент НАН України
ОПАЛЬКО
Юрій
Володимирович	– провідний спеціаліст відділу стратегій розвитку політичної системи та громадянського суспільства Національного інституту стратегічних досліджень
РУДИЧ
Фелікс
Михайлович	– завідувач відділу теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України ім. І.Ф.Кураса, доктор філософських наук, професор
ХАРЧЕНКО
Іван Іванович	– завідувач кафедри історії і психології Бердянського університету менеджменту і бізнесу, кандидат історичних наук
ЯКИМЕНКО
Юрій Віленович	– директор політико-правових програм Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова